

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ენისა და ლიტერატურის
სერია

СЕРИЯ

ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

თბილისი
ТБИЛИСИ

4. 1980

ქერნალი დაარსებულია 1971 წელს, გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал основан в 1971 году, выходит раз в 3 месяца

ს ა რ ე ლ ა ქ ე ი ო კ ო ლ ე ზ ი ა : ალ. ბარამიძე (რედაქტორი),
თ. გამყრელიძე, ალ. ვეზარია (მდივანი), ქ. ლომთათიძე, ე. მეტრეველი,
ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური (რედაქტორის მოადგილე)
პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლლონტი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: Барамидзе А. Г. (редактор).
Гамкрелидзе Т. В., Гвахария А. А. (секретарь), Дзидзигури Ш. В. (зам. редактора).
Ломтатидзе К. В., Метрели Е. П., Цайшвили С. С.
Ответственный секретарь Г. А. Глопти

© „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შიკნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია,
1980, № 4.

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19 ტელ. 37-24-07
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19, телефон 37-24-07

გადაეცა წარმოებას 30.VII.80; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 16.II.81: უე 17342;
ქალალის ზომა 70×1087/16; მაღალი ბეჭდვა; ნაბეჭდი თაბახი 20,3; საადრიცხო-
საგამომცემლო თაბახი 18,0; ტირაჟი 2000; შეკვ. 2599; ფასი 1 მან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ. მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შინაარსი

წერილები

სსრკ კომუნისტური პარტიის XXVI ყრილობისათვის	5
დავით გურამიშვილის დაბადების 275 წლისთავი	
ს. ცაიშვილი, მარადისობის გზაზე	7
მ. ტყეშელაშვილი, ეპოქის სახე „კაცია ადამიანში?“	14
დ. იოვაშვილი, პორტრეტი და მისი ადგილი ქართულ მწერლობაში	27
ბ. დარჩია, ხატელთა ამბის ხელნაწერის ფრაგმენტი	47
ო. გვეტაძე, დილოგი ქართულ პაგიოგრაფიაში (V—XI სს.)	54
გ. ახვლედიანი, ფოლკლორული მასალები დიმიტრი ბაქრაძის ისტორიულ ნაშრომებში	65
ც. ახალაძე, მიხრი ხათუნის სასიყვარულო ლირიკის გაგებისათვის	79
ნ. მიქელაძე, მორფოლოგიური თავისებურებანი აჭარაში მოღვაწე მწერალთა თხზულებებში	90
მ. ჩიქობავა, „ლალი“ და „ბადახში“ ტერმინების მნიშვნელობისათვის	109
ზ. სარჯველაძე, ზოგი საერთო-ქართველური ლექსემის ეტიმოლოგიისათვის	115
ლ. რუხაძე, თურქული ნასესხობები ქართულ სალიტერატურო ენაში	123
ს. გუმაშვილი, კლასოვან-პიროვანი უღვლილების ჩამოყალიბებისათვის ჩაჩნური ენის ქისტურ დიალექტში	131
ვ. ჩიკაიძე, თურქული ენის CVC ტიპის სიტყვების ფონეტიკური სტრუქტურა	147
მ. ასათიანი, ენობრივი სიტუაციის შესახებ ინდოეთის რესპუბლიკაში	158
მ. ჰუსაინოვი, ზმნით მოტივირებული თურქული ნეოლოგიზმების — არსებით სახელთა — სიტყვაწარმოებითი სტრუქტურის დახასიათებისათვის	167
ლ. ცოცხაძე, იარაღისა და ადგილის აღმნიშვნელი დერევაკული ველების ურთიერთქმედება თანამედროვე სემიტურ ენებში (სალიტერატურო არაბულისა და ებრაულს მასალებზე)	175

პრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

დ. მელიქიშვილი, ქართული ენის გრამატიკის ზოგიერთი სადავო საკითხის გამო	184
ა. მარტიროსოვი, ფსალმუნთა წიგნის ძველი ქართული თარგმანები	195
ა. ჭინკარაული, ზოგი შენიშვნა ბარანის ციხის წარწერასთან დაკავშირებით	200
ლ. გერცენბერგი — ნ. გაბარაევი, სიტყვის მორფოლოგიური სტრუქტურა და სიტყვაწარმოება თანამედროვე ოსურ ენაში, 1977	202

ქრონიკა და ინფორმაცია

სალოქტორო დისერტაციითა თემების დამტკიცება	204
ვეფხისტყაოსნის ჟღერშიური ტექსტის დამდგენ კომისიაში	205
ეურნალ „მაცნეს“ ენისა და ლიტერატურის სერვისის 1980 წლის ნომრების შინაარსი ახალი წიგნები	229
	231

სსრკ კომუნისტური პარტიის XXVI ყრილობისათვის

ამ დღეებში ჩვენი ქვეყნის შრომელები სახალხო მეურნეობისა და კულტურის ყველა სფეროში ძალ-ღონისა და ენერჯის სრული დაძაბვით მუშაობენ სკკპ XXVI ყრილობის ღირსეულად შეხვედრისათვის. ისინი ამ დიდ პარტიულ ფორუმს ეგებებიან მსოფლიო-ისტორიული მნიშვნელობის ნონაპოვრებით, რომლებიც საქართველოს კომკავშირის XXXI ყრილობაზე წარმოთქმულ სიტყვაში შესანიშნავად დაახასიათა საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის პოლიტიბიუროს წევრობის კანდიდატმა, საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველმა მდივანმა ამხ. ე. ა. შევარდნაძემ: „ოქტომბრის შემდეგ განვლილი 60 წლის მანძილზე დიალექტიკურად, განუხრელად ვითარდებოდა ჩვენი საზოგადოება, იგი შევიდა განვითარებული სოციალიზმის ფაზაში.

ლენინის პარტია მუშათა კლასის პარტიიდან გადაიქცა მთელი ხალხის პარტიად, საბჭოთა სახელმწიფო პროლეტარიატის დიქტატურის სახელმწიფოდან გადაიქცა საერთო-სახალხო საბჭოთა სახელმწიფოდ, ჩვენი ხალხი — ადამიანთა ახალ ისტორიულ ერთობად — საბჭოთა ხალხად, შრომელთა დეპუტატების საბჭოები — სახალხო დეპუტატთა საბჭოებად. ყველაფერი ეს მსოფლიო-ისტორიული მნიშვნელობის მოვლენებია, რომლებიც ჩვენს საზოგადოებაში მომხდარ ღრმა სოციალურ-პოლიტიკურ და სოციალურ-ეკონომიკურ ცვლილებებს ასახავს“.

ამ მსოფლიო ისტორიული მოვლენების სულსჩამდგმელი და ორგანიზატორი იყო და არის საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტია. პარტიის ყრილობებზე ხდებოდა და ხდება გრანდიოზულ ამოცანათა, მომავალ დიად მიღწევათა ახალი პორიზონტების დასახვა.

ლენინიზმის იდეები, რომლებიც საფუძვლად უდევს პარტიის მთელ შემოქმედებითს მოღვაწეობას, საშუალებას იძლევა სწორ პერსპექტივაში იქნეს დანახული მოვლენების მომავალი განვითარება. სკკპ ცენტრალური კომიტეტის გენერალური მდივანი, სსრკ კავშირის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის თავმჯდომარე ლ. ი. ბრეჟნევი საანგარიშო მოხსენებაში სკკპ XXV ყრილობაზე აღნიშნავდა: „წინა ყრილობის გადაწყვეტილებათა შესაბამისად მეთაურობა ხუთწლიანი გეგმა მზადდებოდა 1990 წლამდე პერსპექტივით ქვეყნის ეკონომიკის განვითარების ამოსავალ დებულებათა დამუშავებასთან ერთად. თხუთმეტი წლის ორიენტირები, რა თქმა უნდა, ვერ იქნება და არც უნდა იყოს ისეთივე დირექტიული ხასიათისა და რაეტივე დეტალური, როგორც ხუთწლიანი გეგმებია. მათი დანიშნულება სხვაა — ისაა, რომ წინასწარ განვსაზღვროთ ჩვენს წინაშე მდგომი ამოცანების ხასიათი და მასშტაბი და თავი მოვუყაროთ ძალებს მათს გადასაწყვეტად, უფრო მკაფიოდ დავინახოთ შესაძლო პრობლემები და სიძნელენი, გავაღვილოთ იმ პროგრამებისა და პროექტების შემუშავება და განხორციელება, რომლებიც ხუთწლეულის ფარგლებს სცილდება“.

საბჭოთა ადამიანებმა კარგად იციან, რომ პარტიის XXVI ყრილობაზე მიღებული იქნება ახალი ხუთწლეულის — XI ხუთწლეულის გეგმა, დასახული იქნება კიდევ უფრო მაღალი, სიკეთის მომტანი მიწნები როგორც მატერია-

ლური, ისე სულიერი ცხოვრების სფეროში, რომ ეს იქნება საბჭოთა კავშირის შემადგენლობაში გაერთიანებული ხალხების ფორმით ეროვნული და შინაარსით სოციალისტური კულტურების ახალი განუხრელი აღმავლობისა და გაფურჩქვნის დიადი პროგრამა, — საბჭოთა ხალხების კულტურათა შემადგომი დაახლოების საფუძველი. ლ. ი. ბრეჟნევი შესანიშნავად მიუთითა „ყამირში“, რომ საბჭოთა ხალხების კულტურათა დაახლოება სულიერი ცხოვრების სფეროში ქმნის აუცილებელ წინაპირობებს ჩვენს ქვეყანაში კომუნისტური საზოგადოების აშენებისათვის. „ყოველი საკუთარ თავში გამოკეტილი ეროვნული კულტურა გარდაუვალად აგებს, ზოგადდაცობრიულ თვისებებს კარგავს. სამწუხაროდ, ეს ყველას და ყოველთვის არ ესმის.

სოციალიზმმა დიდი ხანია დაამტკიცა: რაც უფრო ინტენსიურად იზრდება თითოეული ეროვნული რესპუბლიკა, მით უფრო ნათლად ვლინდება ინტერნაციონალიზაციის პროცესი“.

ჩვენი რესპუბლიკის მშრომელები მთელ საბჭოთა ხალხთან ერთად თავიანთ საპატიო მოვალეობად მიიჩნევენ დიდ პარტიულ ფორუმს შეხედნენ ახალი მიღწევებით სახალხო მეურნეობისა და კულტურის ყველა დარგში. საყოველთაოდაა ცნობილი, რომ უკანასკნელ წლებში ჩვენს რესპუბლიკაში ხდებოდა და ხდება ხელშესახები დადებითი ცვრები, რაც განპირობებულია საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის უკომპრომისო ბრძოლით საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების ყველა სფეროში ჩამორჩენის ლიკვიდაციისა და მოწინავე პოზიციებზე გასვლისათვის. საკუთარი სოციალისტურ შეჯიბრებაში გამარჯვებისათვის საბჭოთა საქართველო შვიდი წელიწადია ზედიზედ ჯილდოვდება სკკპ ცენტრალური კომიტეტის, სსრ კავშირის წინისტრთა საბჭოს, საკავშირო პროფსაბჭოსა და საკავშირო ალკპ ცენტრალური კომიტეტის გარდამავალი წითელი დროშით.

ყველასათვის თვალნათლივია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სისტემაში შემავალი ინსტიტუტების, კერძოდ, საზოგადოებრივ მეცნიერებათა პროფილის ინსტიტუტების — შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის, ენათმეცნიერებისა და კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტების მიერ მიმდინარე ხუთწლეულში მოპოვებული მიღწევები.

პარტიის XXVI ყრილობაზე შეჯამდება საბჭოთა ხალხის მიერ X ხუთწლეულში მოპოვებულ გამარჯვებათა შედეგები, ერთხელ კიდევ იქნება დადასტურებული, თუ რა გიგანტურად იზრდება ჩვენი ქვეყანა. როგორ სორციელდება ლენინის გენიალური იდეები. მოხსენებაში 1980 წლის 23 ივნისის პლენუმზე, რომელმაც მიიღო დადგენილება სკკპ XXVI ყრილობის მოწვევის შესახებ, ლ. ი. ბრეჟნევი მიუთითებდა: „ჩვენ დავისახეთ ისეთი კაპიტალური ამოცანა, როგორც წარმოების ეფექტიანობისა და მუშაობის ხარისხის ამაღლება. და ეს ამოცანა ნიადაგ უნდა გვქონდეს ყუოადლების ხანტრში, კვლავაც უნდა ვიზრუნოთ იმისათვის, რომ კიდევ უფრო დავაჩქაროთ მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესი, განვაძლიეროთ შრომისა და სახელმწიფო დისციპლინა, უზრუნველყოთ შრომის ნაყოფიერების განუხრელი ზრდა“.

რესპუბლიკის მშრომელთა საერთო მონაპოვარში, რითაც ისინი ეგებებიან სკკპ XXVI ყრილობასა და საქართველოს კ XXVI ყრილობას, ქართველ მეცნიერთა წვლილიც სათანადო აღვილს დაიქერს.

დავით გურამიშვილის დაბადების 275 წლისთავი

სარგის ცაიშვილი

მარადისობის გზაზე*

გურამიშვილის პოეტურმა სიტყვამ საუკუნეებს გაუძლო და დღესაც პირვანდელი მშენებით ბრწყინავს. ასეთია ძალა კემარიტი პოეზიისა, რომელიც თავისი ბუნებით ახლოსაა ხალხთან, ისევ და ისევ მათივე საჭიროებისათვის არის შექმნილი.

„მე რუსთველსა ლექსს არ უდრი, ვით მარგალიტს — ჩალის ძირსა“, — წერდა ჩვეული თავმდაბლობით დავით გურამიშვილი.

ღრმე, ყველაზე მკაცრმა მსაჯულმა, სხვა განაჩენი გამოიტანა.

ძველ საქართველოს არ ჰყოლია რუსთაველის შემდეგ დავით გურამიშვილზე უფრო დიდი პოეტი. იგი ღირსეულად უმშვენებს მხარს თავის დიდ წინაპარს.

მაგრამ თუ შოთა რუსთაველის ცხოვრება-მოღვაწეობა ქართველი ხალხის აღზევების ეპოქას ემთხვევა, დავით გურამიშვილი გვიანი შუა საუკუნეების პოეტი. როცა ჩვენი ქვეყნის ბედ-იღბალი ბევრზე უკიდა.

უკვე ია ფაქტი, რომ ჩვენ XVII—XVIII საუკუნეებში გვიხდება საუბარი გვიანი შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელ ნიშნებზე, თავისთავად მეტყველებს ქართველი ხალხის ისტორიული ცხოვრების მაგისტრალური ხაზის დროებითი გამრუდებაზე.

დავით აღმაშენებლის, თამარისა და რუსთაველის ეპოქა უკვე ხსნიდა იმ დიდ კარიბჭეს, რომლის შემდეგ, ისევე როგორც შემდეგ ევროპის ზოგიერთ ქვეყანაში, შუა საუკუნეები, შესაბამისი იდეოლოგიური ნიშნებით, დაძლეული მიჯნა იქნებოდა. რომ არა ის ისტორიული კატაკლიზმები, რომლებიც ასეთი მრისხანებით დაატყდა თავს ქართველ ხალხს.

აღმოსავლეთის ძლიერ სახელმწიფოთა მრავალსაუკუნოვანი ექსპანსიის შედეგად, თვით ქვეყნის შიგნით გაღვივებულ ფეოდალურ მანკიერებათა გამო იგი როგორც პოლიტიკურად, ისე სოციალურად აშკარად დაკნინების გზაზე იყო დამდგარი. XVII—XVIII საუკუნეების ქართველ მოღვაწეთა მოწინავე დასი ვადარჩენის გზას ეძიებდა, ხოლო საბოლოოდ ამ ძიებამ ისინი ერთმორწინულ რუსეთთან მიიყვანა.

ეს პროცესი მტკიცეული აღმოჩნდა. რადგან, რაც უფრო მეტ მიდრეკილებას ამჟღავნებდა ქართველი ხალხი, რათა დაკავშირებოდა ჩრდილოეთის მეზობელს, მით უფრო მძაფრ წინააღმდეგობას აწყდებოდა მაჰმადიანური რწმენის ქვეყნებისაგან, რომელთა შორის სამხედრო ძალითა და სისასტიკით გამოირჩეოდნენ შაჰის ირანი და თურქ-ოსმალეთის იმპერია.

ამ ხანებში ქვეყანა ისტორიულ გზაჯვარედინზე აღმოჩნდა. ოდნავი მოღუწეობა კი ევროპულ გადაგვარებასა და კატასტროფას უდრიდა. ქართველმა ხალხმა თავისთავში აღმოაჩინა ძალა, რათა საბოლოო განადგურებისაგან გადა-

* მოხსენება წაკითხული 1980 წლის 13 ოქტომბერს. თბილისი და ბაქეთის აკადემიურ თეატრში გამართულ დავით გურამიშვილის დაბადების 275 წლისთავისადმი მიძღვნილ საზეიმო სსლომზე.

ერჩინა საუკუნეთა მანძილზე გამოტარებული ბევლი და თვითმყოფი კულტურა.

დავით გურამიშვილი სწორედ ამ მღელვარე ეპოქის ღვიძლი შვილია. ხოლო მის პოეზიაში, როგორც პრიზმაში, წარმოსახულია განსაცდელის წინაშე მდგომი ქვეყნის გაუტეხელი სული.

ტრაგიკულ ნაკადთან ერთად, რომელიც ასეთ სიმძაფრეს ანიჭებს მის პოეზიას, იგი იმედინად უმზერდა მომავალს, ებიებდა მშობლიური ქვეყნის გადარჩენის „სინათლის სხივს“.

დავით გურამიშვილი, როგორც პოეტი და მოაზროვნე, ერთ-ერთი ურთულესი მოვლენაა ქართული მწერლობის ისტორიაში. მისი მრავალფეროვანი პოეზია სულიერი ბიებებით არის აღსავსე და ღრმა ეპოქალურ ტყვილებს გამოხატავს. მსოფლმხედველობრივი წინააღმდეგობები ისევე დამახასიათებელია მისთვის, როგორც მშობლიური ქვეყნის იმხანად ჭერ კიდევ გაურკვეველი ისტორიული პერსპექტივა.

275 წელი შესრულდა დიდი ქართველი პოეტისა და მოაზროვნის დავით გურამიშვილის დაბადებიდან. მთელი საქართველო საბჭოთა კავშირის სხვა მოძმე ხალხებთან ერთად უღრმესი პატივისცემით ინახავს თავისი დიდი წინაპრის ხსოვნას.

კიდევ ერთხელ იხსენებს, გიორგი ლეონიძის ხატოვანი გამოთქმა რომ გამოვიყენოთ, ქართველი პოეტის, რუსი მხედრისა და უკრაინელი მხენელ-მთევლის უაღრესად საინტერესო ცხოვრებასა და შემოქმედებას.

ყოველგვარი გადაჭარბების გარეშე შეიძლება ითქვას, რომ თავდადასავლების მოტრფილად შუა საუკუნეთა ნებისმიერ რაინდს შეშურდებოდა დავით გურამიშვილის ფათერაკებით აღსავსე ცხოვრება.

საგურამო, მცხეთა, ზედაზენი, შიომღვიმე თუ ლამისყანა, რომელსაც ასეთი სასოებით იგონებდა შემდეგ პოეტი, ის ადგილებია, სადაც გაატარა მან თავისი ყმაწვილკაცობის უძვირფასესი წლები, როცა მისი პოეტური შთაგონება სამუდამოდ აღბეჭდავდა „ციხური გაზაფხულის“ პირველ ხილვებს.

დავითის მამა-პაპანი ქართლ-კახეთის მეფეთა კარზე ერთ-ერთი დაწინაურებული დიდგვაროვანი იყვნენ და ყველა პირობა არსებობდა, რომ დავითს აქ ნებიერი ბავშვობა გაეტარებინა, შესაფერი სწავლა-აღზრდა მიეღო და ყოველმხრივ განსწავლული, გაწვრთნილი ჩამდგარიყო ქვეყნისა და ხალხის სამსახურში.

მაგრამ ბედი მას მწარე ხვედრს უმზადებდა...

მის თვალწინ გათამაშდა დიდი ეროვნული ტრაგედია, რის გამოც მისივე სულიერი მოძღვარი და ქართული საქმეების მეთაური ვახტანგ მეექვსე რუსეთს გადაიხვეწა, ხოლო საქართველო განუკითხავ სათარეშო სარბიელად გადაიქცა:

„მოხრა ხშირი ქვეყანა, გახდა ვერანად, ტრამლად!
სულ წარიტაცეს, თუ ვინმე შამბში მოურჩა წამლად;
დაღვლეული შიშთაგან აღარ ვარკოფენ მამლად,
აღარვინ დარჩა ფარსავი პატრონად, ქვეყნის მამლად“.

ბედმა არც სამშობლოდან სამუდამოდ მოწყვეტა, არც დაღესტნის მიუვალ აულში ტყვეობა, არც კავკასიის ჭაუხებში უგზო-უყვლოდ ხეტიალი აყმარა პოეტს, როცა მან აღამიანური ძალების საარაკო დაძაბვით გააღწია „სარუსეთოს“, რაც მისთვის სამშვიდობოს გასვლას ნიშნავდა.

ვახტანგ მეექვსის გარდაცვალების შემდეგ, როცა პოეტმა საბოლოოდ და-
ჰკარგა იმედი სამშობლოში დაბრუნებისა, დავით გურამიშვილი რუსეთში მყოფ
თანამემამულეებთან ერთად იწყებს სამსახურს რუსეთის სამხედრო ნაწილებ-
ში.

მე-18 საუკუნის ორმოციან წლებში რუსეთმა სამი დიდი ომი გადაიხადა
და ამ ხანებში ჩამოყალიბებულ ქართველ ჰუსართა პოლკთან ერთად სამივე
ომის აქტიური მონაწილეა დავით გურამიშვილიც. მას ხან დასავლეთ უკრაი-
ნის თვალუწვდენელ ველ-მინდვრებზე ვხედავთ, როცა რუსეთის ძლევამოსი-
ლი ლაშქარი ხოტინის ციხე-სიმაგრეებთან სასტიკად აძარცხებს თურქეთის
მრავალრიცხოვან არმიას, ხან შორეული შვედეთის სანაპიროზე, ხოლო ბოლოს
კი პრუსიასთან შეიღწლიან ომში.

აი, რას აღნიშნავდა ქართველ მეომართა სამაგალითო მეომარულ თვისება-
თა გამო ამ ხანებში რუსეთის უმაღლესი მთავარსარდლობა: „ქართველ ჰუსარ-
თა ასეული მთელი კამპანიის პერიოდში იმყოფებოდა ბრძოლაში. ამ ასეულის
ოფიცრები და რიგითი ჰუსარები მტრის წინააღმდეგ ისე მოქმედებდნენ, რო-
გორც შეშვენის ძლიერ, მამაც და სანდო ხალხს და რომელთა საჭიროება არ-
მიაში დიდია“.

თითქმის ოცი წელი იმყოფებოდა პოეტი მხედრულ სამსახურში. ამ ხანებ-
ში მას ახალი უბედურება დაატყდა თავს, როცა იგი დაჭრილი და ცხენითურთ
ჭაობში ჩაფლული დაატყვევეს პრუსიელებმა.

ჩვენ ზუსტად არ ვიცით, სჭობდა თუ არა თავისი „კომფორტით“ მაგდე-
ბურგის ციხე-სიმაგრე, სადაც კარგა ხანს იტანდა ტყვეობის სიმძიმის დავით
გურამიშვილი, დაღესტანში მის მიერვე აღწერილ უპატიურად ყოფნას, მაგ-
რამ ერთი რამ ჩვენთვის ცნობილია: მორიგი ტყვეობიდან იგი ფიზიკურად და
სულიერად დამაბუნებელი დაბრუნებულა.

„ფეტვი ბევრი მოვიყვანე, მაგრამ ვერა ვშვამე მჭადო,
მე მომიხრეს: „მანდელაჲ ახლა აღექ, სხვაჲან წადი!“
ძალ-უნებრივ წამიყვანეს, სადაც არა ვიყავ მწადი,
ვამე, ტყბილო სიციცხლო, რომ შენ ასე გამოწარდი“.

ეს სტრიქონები მიუწერია პოეტს მოგვიანებით „ქართლის ჭირის“ ეპილო-
გად და იგი კარგად ამხელს, რომ მას უკრაინაში, სადაც სხვა ქართველებთან
ერთად არგუნეს მცირე მამული, კიდევ ბევრი გასაკვირი გადაუტანია. ადგილობ-
რივი შლიახტა მტრულად შეხვედრია იმთავითვე ქართველ მოახალშენებს.
მათ შორის გადაუწვავთ და გაუპარტახებიათ გურამიშვილის სახლ-კარიც,
როცა იგი რუსეთის მხედრობასთან ერთად ერთი ომიდან მეორეში მონაწი-
ლეობდა.

მაგრამ დავითს კვლავ მოუტრებია ძალა და თავის ახალგაზრდა მეუღლე
ტატიანა ვასილის ასულ ავალიშვილთან ერთად მოუწესრიგებდა გაპარტახებუ-
ლი მეურნეობა.

უკრაინა მას მეორე სამშობლოდ მოეკლინა. ამის შემდეგ პოეტმა თითქმის
ოცდაათი წელი იცხოვრა. იგი გარდაიცვალა 1792 წლის 21 ივლისს (ძვ. სტ.)
და დაკრძალულია ქ. მირგოროდში, ღეთისმშობლის მიძინების ტაძარში.

ძალზე მომხიბლავია პოეტის დამოკიდებულება იმ ხალხისადმი, რომელთა
შორის მან თავისი ცხოვრების დიდი ნაწილი გაატარა. იგი დაუახლოვდა უკ-
რაინელ ხალხს, შეისწავლა მათი ყოფა და სულიერი კულტურა. მის ლირიკულ

ლექსებში მოისმის რუსულ-უკრაინული ფოლკლორული მოტივები, ხოლო პოემაში „მხიარული ზაფხული“ საოცრად არის შერწყმული უკრაინულ-ქართული ზნე-ჩვეულებანი, ფოლკლორული თუ ყოფითი ელემენტები.

„ზუბოვიდან მომავალმან ვნახე ერთი ქალი,
მეტად ტურფა, შეენიერი, მანე დამრჩა თვალი,
შავ თვალ-წარბას, პირად თეთრსა ახსდა შავი ხალი,
მისმან ეშხმან დაეაღმეწა, შემომუსრა ძვალი“.

სამართლიანად არის აღნიშნული ადრეც, რომ დავით გურამიშვილმა ამ ლექსში ერთმა პირველთაგანმა უმღერა უკრაინელი ქალის სილამაზეს (ასაკვირველია, ეს არ გამოირიცხავს ლექსში ჩადებულ მისტიკურ ასპექტებსაც).

ასევე სწორედ დავით გურამიშვილის სახელთანაა დაკავშირებული ქართულ პოეზიაში რუსი მეგობრის შემოყვანა, რაც საერთოდ სიმბოლურ მნიშვნელობას იძენს. დაღესტანში ტყვეობიდან გამოქცეულ პოეტს შემწედ და მფარველად რუსი უბრალო ადამიანები მოველინენ, რომელთაგან ერთის სახე მან სამუდამოდ აღბეჭდა თავის „დავითიანში“:

„როგორც რომ ერთმან ყახხან მე მაშინ მომხარაო,
როცა რომ მყვანდა, მივლოდა მეტს მამაჩემი არაო;
შეგბრალდი, გულზედ მიმიჭვა, მყოცნა და ცრემლი ღვარაო...“

ქართველ და განსაკუთრებით უკრაინელ მკვლევართა წყალობით ჩვენ ზოგი რამ უკვე დანაწილებით ვიცით პოეტის ცხოვრების უკანასკნელი წლებიდან, ვიცით, როგორ მონაწილეობდა იგი სხვა ქართველ მოახალშენებთან ერთად ნირგოროდის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, ან როგორ ზრუნავდა პოლტავეშიჩინის სამეურნეო საქმეთა გაუმჯობესებაზე. მის ავტოგრაფულ კრებულში დატულია კიდევ პოეტის ორიგინალური ჩანაფიქრის პროექტი საირიგაციო სისტემისა და ახალი ტიპის წიბებილების გაშრობაზე.

მაგრამ პოეტის საქმიანობაზე ყველაზე ნათლად მეტყველებს ლექსების კრებული „დავითიანი“ — ყველაზე ძვირფასი რამ, რაც შეეძლო მიეძღვნა დავითს მშობლიური ხალხისათვის. პოეტი ამ წლებში საბოლოოდ ყალიბში ასწამდა ყოველივე იმას, რაც მისმა მრავალტანჯულმა სულმა განიცადა. „გულითა მართლითა, პირითა ნათლითა“ — „დავითიანის“ ყოველი სტრიქონი გამობარია დიდი პოეტის გულწრფელი აღსარებით, განათებულია ცხოვრების დიდი გამოცდილებით.

და აი, ხელსაჯრელი ვითარებაც დაუდგა პოეტს. 1787 წელს, როცა უკრაინაში, კრემენჩუგში, პოტიომკინის კარზე იმყოფებოდა საქართველოს ელჩიონი ერეკლე მეორის ვაჟის მირიან ბატონიშვილის მეთაურობით, გურამიშვილი მას სასაუბნით უგზავნის ერთადერთ პირმშოს — „დავითიანს“, როგორც იგი უწოდებდა თავის ლექსთა კრებულს.

სწორედ ამ ბედნიერი შემთხვევის წყალობით გურამიშვილის „დავითიანმა“ გაიკვლია გზა მშობლიური ქვეყნისაკენ.

როგორც შედგენილობით, ისე შინაარსით „დავითიანი“ უნიკალური წიგნია ქართული პოეტური კულტურის საგანძურში, ხოლო მის ავტორს — პოეტსა და მოაზროვნეს განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ქართული მწერლობის ისტორიაში.

გურამიშვილის პოეზიის ლირიკული პერსონაჟი, მისივე ალტერ ეგო, ხან მარტოდშენილი, ღრმა რელიგიური განწყობილებებით დატვირთული ადა-

მიანია, ხოლო ზოგადადამიანური თემების დამუშავებით პოეტი მსოფლიო ტიტანებს უსწორებს თვალს, ხან კი „ქართლის ჭირზე“ მწარედ დაფიქრებული პიროვნებაა, რომელიც მთელი არსებით შეძრულია თავისი ხალხის დიდი ეროვნული ტრაგედიის გამო. წიგნის მანძილზე გამოკვეთილია პოეტი-მოქალაქე პოეზია. ხოლო მთელი მისი შემოქმედება ლაღადებს: „მე უბედური ვიყავი იმიტომ, რომ ჩემი სამშობლო იყო უბედური“ (გ. ქიქოძე). მართლაც, „დავითიანში“ პიროვნული და საზოგადო ისე გაუთიშველად ერწყმის ერთმანეთს, რომ იგი აღიქმება როგორც ერთიანი, მონუმენტური მხატვრული ტილო.

ჩვენმა დიდმა ისტორიკოსმა ივ. ჯავახიშვილმა საქართველოს ისტორიის აღნიშნულ ეპოქას განმანათლებლური უწოდა, რასაც ამხელს პირველ ქართველ განმანათლებელთა (სულხან-საბა ორბელიანი, ვახტანგ მეექვსე, ვახუშტი ბაგრატიონი, დავით გურამიშვილი) გასაოცრად მრავალმხრივი მუშაობა.

სწორედ ასეთი ტიპის მოღვაწეთა თაოსნობით ქართული კულტურა, ისევე როგორც ადრეულ ეპოქებში, კვლავ ემზადება ჩადგეს იმდროინდელი მსოფლიოს ახალი ცივილიზაციებისაკენ მოსწრაფე ქვეყნების რიგში. დასავლეთ ევროპაში ეს არის ვოლტერის, მონტესკიეს, ლიდროსა და ლესინგის, ხოლო რუსეთში ლომონოსოვის, კანტემირისა და რადიშჩევის ეპოქა.

მართლაც, ნიშანდობლივია, რომ როდესაც საქართველოში სულხან-საბა ორბელიანი ამთავრებს განსაცვიფრებელ ენციკლოპედიურ ნაშრომს „სიტყვის კონა“. მეორე დიდი განმანათლებელი დავით გურამიშვილი შორეულ უკრაინაში ქენის, იქ შეიძლება ასე ითქვას, მხატვრულ ენციკლოპედიას, რომელსაც უნდა აესახა და ასახა კიდევ ქართველი ხალხის სულიერ ჩხვეათა უმთავრესი ასპექტები.

გურამიშვილის „დავითიანში“ დომინანტობს განმანათლებლური სულისკვეთება. ამას უწინარეს მოწმობს გურამიშვილის შემოქმედებაში ჭარბად განთავსებული დიდაქტიური ნაკადი, ფოლკლორისადმი განსაკუთრებული ინტერესი და საერთოდ მიდრეკილება ქართული მხატვრული სიტყვის დემოკრატიზაციისაკენ. ამასთან მან თავისი დიდებული წიგნის გმირებად აქცია უბრალო, მშრომელი ადამიანები. სწორედ ამით „დავითიანის“ ავტორი საბოლოოდ გაენიჭნა შუა საუკუნეების მწერლების ესთეტიკურ პრინციპს, რომელიც აღმაცერად უყუბრებდა უბრალო ადამიანთა დამკვიდრებას მხატვრულ მწერლობაში. უნიკალურია ამის გამო მისი ბრწყინვალე იუმორითა და უბრალო გლეხკაცის საყვარულით გამთბარი პოემა „მხიარული ზაფხული“.

ქართული შუა საუკუნეების უდიდესი პოეტი ამ თვალსაზრისით ახალი ქართული პოეზიის ერთი პირველი წინამორბედთაგანია. ნიშანდობლივია აგრეთვე, რომ სწორედ ასეთი თვალთახედვით აფასებდნენ თავიანთი „უძვირფასესი პაპის“, გურამიშვილის შემოქმედებას ილია, აკაკი და ვაჟა-ფშაველა.

„დავითიანი“ ამასთან თავისი ეპოქის მხატვრულ მატრიანედ წარმოგვიდგება, ხოლო მისმა ავტორმა თხრობას „მართლის თქმის“ მაღალი პრინციპი დაუდო საფუძვლად. ამით იგი გადაჭრით გაემიჯნა პროვინციული მეხოტბეების მართულ სენს და მკაცრი, შეუპოვარი სამართლის გზით ირჩია სვლა.

„დავითიანის“ ყოველ სტრიქონში, ყოველ ფრაზაში მოჩანს პოეტი-მოქალაქის პირუთენელი პოზიცია ყველა იმ მანქიერებათა მიმართ, რასაც ზნეობრივ გადაგვარებად მიჰყავდა ფეოდალური წყლულებით დაავადებული ქვეყანა. „ქართლის ჭირის“ ავტორი არა მხოლოდ მხატვრულად აღწერს თავის ეპოქას, არამედ იგი გვევლინება როგორც მკაცრი მსაჯული:

„მართალს ვიტყვი, შევიქნები ტყუილისა მოამბე რად? ვერას ვუქებ საძაგელთა, უფერულთა პირ-საფერად. მე, თუ გინდა, თავიც მომპრან, ტანი გახდეს გასაბერად, ვინ არა ჰგავს კახაბერსა, მე ვერ ვიტყვი კახაბერად“.

ამიტომაც, „ქართლის კირის“ ღრმაფილოსოფიური დაკვენები, ეს მე ხაზგასმით მინდა აღვნიშნო, არ იფარგლება მარტო მე-18 საუკუნის გარკვეული მონაკვეთით და „საქართველოს ცხოვრების“ ბევრად უფრო ფართო სივრცეებს სწვდება. ჩვენი ხალხის სულიერი ავ-კარგის წარმოჩენის გზაზე დავით გურამიშვილმა ქართულ მწერლობაში მანამდე უცნობ მწვერვალებს მიაღწია და შეუპოვარ ძიებათა შედეგი სამუდამოდ აღბეჭდა კიდევ „დავითიანის“ ფურცლებზე.

დავით გურამიშვილის დიდი შემოქმედება ბუნებრივად ეფუძნება მის წინამორბედ მრავალსაუკუნოვანი ქართული პოეტური კულტურის მდიდარ ტრადიციებს. ამასთან „დავითიანში“ აშკარად გამოსკვივის სხვა მეზობელი ხალხების კულტურათა გამანაყოფიერებელი ზემოქმედება, რაც პოეტის შემოქმედების მასშტაბურობას უსვამს ხაზს.

მაღალი ჰუმანიზმი თავისთავად გამორიცხავს ვიწრო პარტიკულარიზმსა და პროვინციულ კარჩაკეტილობას. მხოლოდ ასეთი ფართო თვალსაწიერი ახასიათებდა იმთავითვე ქართულ კულტურას, რომლისთვისაც უცხო და მიუღებელი იყო ე. წ. პერმეტიზმის მავნე თეორიები. რუსთველური ჰუმანიზმი სწორედ ასეთ ურყევ საძირკველზე იყო აღმართული.

დავით გურამიშვილი მტკიცედ აგრძელებს ქართული კულტურის განვითარების აღნიშნულ მაგისტრალურ ხაზს. მართლაც, „დავითიანი“, რომელიც ყველა შემადგენელი ნაწილით ეროვნულ ნიადაგზეა ამოზრდილი, გამოირჩევა სამაგალითო ინტერნაციონალური სულისკვეთებით, ხოლო მის ფურცლებზე შთამბეჭდავი მხატვრული ძალით უანგარო მეგობრობის არაერთი დიდებული სურათია წარმოსახული.

„დავითიანი“ სიბრძნისა და გონიერების დიდებული წიგნია, ხოლო მისი ავტორი თვითშემეცნების ისეთ ურთულეს საკითხებს წამოჭრის, რომელიც დღესაც სამაგალითოა. ინტელექტუალური ზრდის შესაბამისად ადამიანმა უწინარეს ყოვლისა უნდა იცოდეს: „ვინ არის, სიღამ მოსულა, სად არის, წავე სადაო“ — ფაქტიურად ასეთი იდეის ხორცშესხმას წარმოადგენს „დავითიანში“ წარმოდგენილი საქართველოს ისტორიის მხატვრული სურათები, რომელიც ავტორს გააზრებული და შეფასებული აქვს როგორც გაკვეთილი მომავალი თაობებისათვის.

„სწავლა მოსწავლეთას“ ავტორმა ამასთან კარგად იცის, რომ შიშველი სახით მოწოდებული მორალისტიკა კედელზე შეყრილი ცერკვივით დაეფანტება მკითხველს.

ღრმა, ცხოვრებისეული დაკვირვებები თუ წინამორბედ ფილოსოფოსთა გამონათქვამები აქ წარმოდგენილია მოულოდნელი მეტაფორებით, სხარტი, ფრთიანი ფრაზებით:

„ყრმა სწავლაში მომშვიდდების, რკინა ცეცხლში გარბილდების,
უსწავლელი აუჯაკი სიბერის დროს გაზბილდების...
სწავლის ძირი მწარე არის, კენწეროში გატკბილდების“.

ამიტომაც, პოეტის სამშობლოში ძნელად იპოვნით კაცს, რომელმაც არ იცოდეს გურამიშვილის ბრძნული შეგონებანი, ზეპირად არ ახსოვდეს დიდი

ოსტატის თითქოსდა საკრეტოთი გამოკვეთილი აზრები. კანონიერი სიამაყით წერდა ამის გამო ილია ჭავჭავაძე და გურამიშვილს აღარებდა მსოფლიო დიდაქტიკური პოეზიის ისეთ გიგანტებს, როგორებიცაა ლუკრეციუსი, ვერგილიუსი და ჰორაციუსი.

გურამიშვილის შემოქმედება კიდევ მრავალ ასპექტს შეიცავს. ამასთან დარწმუნებული ვართ, რომ პოეტის გახსენების ეს მშვენიერი დღეები ახალი ბიძგის მიმცემი შეიქნება დიდი წინაპრის მრავალფეროვანი შემოქმედების ყველა კუთხით შესწავლის საქმეში.

ერთი რამ აშკარად ცხადზე უცხადესია. შოთა რუსთაველის ყველაზე ღირსეულმა შემკვიდრემ ძველ საქართველოში შეაჯამა ქართული მწერლობის განვითარების ერთი დიდი მონაკვეთი. მანვე, და ეს არის უმთავრესი, ღრმა, ნოვატორული ძიებებით, ეს ეხება როგორც მხატვრულ ფორმას, ისე შინაარსს, ერთმა პირველთაგანმა წარმოაჩინა ქართული პოეზიის ისეთი შესაძლებლობები, რომლებიც მომავალში სრულიად ახალი პორიზონტების დაუფლებისაკენ მიმართავენ ქართულ მწერლობას.

„ეთა ცხოვარი გზა შეცდომილი
მგელთ წარსატაცად ფარებთა გარე,
ეგრეთ შენ, თაო, ხარ გახდომილი,
ასეთი საქმე მე მოგივარე!
გაუბლი გლაბაკი და დავრდომილი,
თუმცა საწუთროს მოვიანგარე;
ეარ ცარიალზე მე დაქდომილი,
საუნჯისაგან კარს გარე მდგარე.
დავპარვე იგი ოქროს ბეჭედი,
რომლით ნიშნულ არს ჩემი შვებალი,
აწ მექცევიან ვანი გებალი
მე საუუნო განსვენებადი...“

შორეულ უკრაინაში ღამეებს ათენებდა მრავალტანჯული, მძიმე ცხოვრებით დამაშვრალი პოეტი: „თავისას, თავის ქვეყნისას უბედურობას ჩიოდა“. ფიქრებში ეალერსებოდა თავის მშობლიურ მიწა-წყალს, თავის ხალხს, ეძიებდა საკუთარი სულისა და ქვეყნის გადარჩენის გზებს.

და მაინც ადამიანური შიში ხვალინდელი დღის გამო არ სტოვებდა მას: „ცოცხალი არვის ვახსოვარ, მკედარს ვინლა მომიგონებსა?“.

ეს იყო მწარე დაეჭვება, რომელსაც საბედნიეროდ გამართლება არ ეწერა.

მის ნათელ ხსოვნას ახალი ფურცლები ემატება. გურამიშვილის პოეტური სიტყვა გასცდა მშობლიური ქვეყნის ფარგლებს და მარადისობისაკენ მიიკვლევს გზას.

მანანა ტყეშელაშვილი

მკობის სახმ „კაცია ადამიანში?“

ქართული კრიტიკული რეალიზმის კლასიკურ ნაწარმოებში „კაცია ადამიანში?“ მთელი სისავსითაა შერწყმული, ერთი მხრივ, ჩვენი მწერლობის საუკეთესო ტრადიციები, ხოლო, მეორე მხრივ, ახალი ეპოქის სოციალურ-პოლიტიკური და ლიტერატურული სიახლეები. მასში ასახული სინამდვილე, ყოფა, ხალხთები მკაფიო მაგალითია მწერლის ცხოვრებასთან განუყოფელი კავშირის, ხალხთან სიახლოვის, მისი ღირ-ვარამისა და თვისებების ღრმა ცოდნისა, მნიშვნელობისა, ჭეშმარიტი დადასტურებაა კრიტიკული რეალიზმის გამარჯვებისა ქართულ ლიტერატურაში.

ამ ნაწარმოების წერა ი. ჭავჭავაძეს დაუწყია უნივერსიტეტში სწავლის დროს და დაუსრულებია ეურნალ „საქართველოს მოამბის“ დაარსებისას, სადაც გამოქვეყნდა 1863 წელს.

ცნობილია, რომ ი. ჭავჭავაძემ მაღალი ოსტატობითა და გემოვნებით განახორციელა „კაკოში“ მოცემული პარალელური სიუჟეტური ხაზების გადაჭტუფება და მათი დამუშავება სამ დამოუკიდებელ ნაწარმოებად — „კაკო ყაჩაღი“, „გლახის ნამბობი“, „კაცია-ადამიანში?“.

დროს ღრმა კვალი დაუმჩნევია მოთხრობისათვის. ნაწარმოებს უშუალოდ შემოუნახავს ეპოქის კონკრეტული სინამდვილის ანაბეჭდები. ილიას გამოთქმა რომ მოვიშველიოთ. მასში როგორც საჩქეში, უკუფენილია ჩვენი ხალხის მაშინდელი ცხოვრება. საზოგადოების სურათი წარმოდგენილია იმ სახით, რომელიც ნათელს ფენდა ახალი თაობის ეროვნულ-სოციალური იდეალების ხასიათს.

მოთხრობაში გაშუქებულია თანამედროვე ცხოვრების არა ერთი როჰელიმე უბანი, არა რაიმე განკერძოებული საკითხი, არამედ, როგორც გრანდიოზულ მხატვრულ ტილოზე, გადაშლილია ეპოქა სრული მრავალფეროვნებით. ნაწარმოების ეპილოგში მწერალი გარკვევით მიუთითებს: „ჩვენ კერძო პირზე კი არა ვწერთ, არამედ საზოგადო პირზე“.

ნ. ნიკოლაძე „კაცია ადამიანში?“ მიიჩნევს ქართული „შეუფერავი რეალიზმის“ ნიმუშად, რომელიც ისევე, როგორც „გლებთა განთავისუფლების სცენები“, „დავჯაკაცებული გონებისა და ნიჭის“ გამონახულებია.

ძველის რღვევა და ახლის აღმოცენება „კაცია ადამიანში?“ დანახულია ახალი იდეების თვალსაზრისით, დამყარებულია ცხოვრების ღრმა ანალიზზე, კონკრეტული ფაქტებისა და მოვლენების მახვილგონივრულ დაკვირვებაზე. რაც შეესაბამებოდა კრიტიკულ რეალიზმში ხელოვნებისა და ლიტერატურის შემეცნებითი მნიშვნელობის ამაღლებას და პრაქტიკული დანიშნულების გაძლიერებას. მასში ცხოვრება ასახულია თავისი ნამდვილი სახით. კონკრეტული ფაქტები და მოვლენები იმდენად მართალი და სანდოა, რომ ზოგიერთ მათგანზე ჩვენ მხოლოდ ამ ნაწარმოების მიხედვით შეგვიძლია წარმოდგენა ეიქონით. სინამდვილე ლიტერატურაში შემოდის თავისი ჭეშმარიტი შინაარსით, ხოლო მხატვრული განზოგადება მოცემულია უშუალოდ ცხოვრებისეული ფაქტებისა და მოვლენების ფორმაში. სიუჟეტი ცხოვრების დამახასიათებელი მოვლენებისა და ამბების შინაარსია.

1869 წელს პეტერბურგში ქართველი სტუდენტების მიერ „კაცია ადამიანში?!“ ცალკე წიგნად გამოშვებასთან დაკავშირებით, ი. ელიოზნიშვილი „მნათობის“ № 11—12-ში წერდა: „ისე არა მოქმედებს რა ხალხზედ, როგორც მისი ნამდვილი ცხოვრების აღწერა და იმის ცული მხარის ცხადად დანახევა. აი, ეს ღირსება აქვს „კაცია ადამიანში?!“ და სასურველია, რომ ეს მოთხრობა მისაწვდომი იყვეს მრავალი მკითხველისათვის“¹.

1864 წელს „ლიტერატურნი ლისტოკში“ ანტ. ფურცელაძემ პირველმა განავითარა „კაცია ადამიანის?!“ შესახებ ეს თვალსაზრისი. 1870 წელს „დროებაში“ დაიბეჭდა ნ. ნიკოლაძის, ა. ცაგარლის და სხვათა წერილები, რომელთა ავტორები ერთხმად აღაზრებდნენ, რომ ეს მოთხრობა ნამდვილად გადაღებული სურათია, „ქართული ცხოვრების ყვაილია“, „მოვალე რომ ჩაუდგება გაკოტრებულს და თარო-კედელს, ძონის და კონკებს აუწერს — ეს მოთხრობა სწორედ ის არის, ისე ნამდვილად არის აღწერილი, რომ არაფერი არ არის გამოტოვებული“².

იმის წყალობით, რომ ამ მოთხრობაში მწერალმა დააყენა ეპოქის ყველაზე დიდი სოციალური და ზნეობრივი პრობლემა, შესაძლებლობა მიეცა კონცენტრირებულად ეჩვენებინა მთელი სოციალური სისტემის შინაარსი, დაეხახვებინა დიდი პრეტენზიების მქონე წოდების სრული უსუსურობა. თვით მწერალი აღნიშნავს: „მკითხველო, ხომ არ მოგეწყინა? რასაკვირველია, მოგეწყინა: აქ არ არის არც სიყვარულის ეშმაკობა, არც კაცის კვლა, არც ქალის ოხვრა, არც წყალში გადავარდნა, ერთი სიტყვით, რაც ამშვენებს გასართველად დაწერილს მოთხრობასა, ...მაგრამ ეს უნდა იცოდე, შენ, მკითხველო, რომ მე... მკითხველის გასართველად არა ვსწერ... მე მინდა ამ მოთხრობამ ჩააფიქროს მკითხველი და, თუ მოიწყენს ამის გამო, მოიწყინოს იმიტომ რომ ფიქრი და მოწყენა განუყრელი და-ძმანნი არიან“.

ამგვარად, ი. ჭავჭავაძე თავად გვაძლევს „კაცია-ადამიანის?!“ შეფასების კრიტერიუმს, გვაცნობს ესთეტიკურ-ლიტერატურულ კრედოს, რომლითაც ხელმძღვანელობს.

ფრ. ენგელსი მიუთითებდა, რომ „რეალიზმი გულისხმობს, გარდა დეტალების სიმართლით გადმოცემისა, ტიპიურ ვითარებებში ტიპიური ხასიათების სწორ რეპროდუქციას“³.

ამ საკითხზე ფრიად საინტერესო მოსაზრება აქვს გამოთქმული კიტა აბაშიძეს. „კაცია-ადამიანის?!“ მთავარ პერსონაჟებზე მსჯელობისას, ყურადღებას მიაპყრობს რა ფეოდალური საზოგადოების წარმომადგენელთა გადაგვარებას, მიუთითებს: „მწერალს არ შეუძლია თავისი ნაწარმოები აღაშენოს, თუ არა იმ მასალის შემწეობით, რომელსაც იძლევა ცხოვრება... ი. ჭავჭავაძისათვის ფიზიკურად შესაძლებელი არ იყო იმ დროში სხვა ტიპი დაესურათებინა, თუ გინდ მისივე „ოთარაანთ ქერივის“ არჩილი, რადგან მაშინ ცხოვრება სულ სხვა სახისა იყო, რადგან ცხოვრებაში მართო დათიკოები დათარეშობდნენ. თათქარიძეები კი ტახტზე გორავდნენ და ხვრინავდნენ, ... მაგრამ ნიჭის ძლიერება მისი გამოიხატება მასში, რომ ამ მასალით (ხაზი ჩვენია. — მ. ტ.) ისარგებლა და ქართული ლიტერატურის საუკუნო ძეგლი ალაგო“⁴.

¹ „მნათობი“, 1869 № 11—12.

² „მნათობი“, 1869, 9—10.

³ მ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული წერილები, 1949, გვ. 446.

⁴ კიტა აბაშიძე, ეტიუდები XIX საუკუნის ქართული ლიტერატურის შესახებ, თბილისი, 1970, გვ. 271.

„კაცია-ადამიანში?!“ განსაკუთრებული ძალით გამოძვლავნდა ი. კავჭავაძის ტრანსანტიანის დამახასიათებელი თვისება — ფართო საზოგადოებრივი ცხოვრების ფონზე. უხვი ფაქტობრივი მასალის გამოყენებით მრავალფეროვანი ანტიურაჟით და აქსესუარებით დაახასიათოს და განაზოგადოს მოკლენა. ეს მომენტი, ი. კავჭავაძის შემოქმედებას დიდ შემეცნებითს ლირებულებას აღლევს და ქეშმარიტ მხატვრულ-ისტორიულ დოკუმენტად ხდის.

60-იანი წლების რეალისტებმა, გამოაცხადეს რა ლიტერატურის საგზად პრაქტიკული ცხოვრების შესწავლა, ანალიზი და გარდაქმნა, უარყვეს ესტეტიზმი, წმინდა ხელოვნება და წინ წამოსწიეს უტილიტარიზმის პრინციპი.

„კაცია-ადამიანში?!“ ი. კავჭავაძე არაერთგან სრულიად აშკარად მიუთითებს ამ გარემოებაზე. უფრო ადრეც, „კაკოს“ ერთ-ერთ ვარიანტში, რომელიც „კაცია-ადამიანის?!“ წინაპარია, დიდი რეალისტური სიზუსტითაა აღწერილი ქალაქის ყოფა-ცხოვრება. მაშინდელი სკოლის დახასიათებითა და აღწერით, დეტალების სიუხვით ამ ნაწარმოებს ჩვენს მწერლობაში განსაკუთრებული ადგილი უკავია. იგი უშუალო დაკვირვებისა და გამოცდილების ნაყოფია. ცოცხალი ყოფითი სურათები მასში რელიეფურად წარმოგვისახავს როგორც ეპოქის მატერიალურ სინამდვილეს, ისე ადამიანთა რეალურ ხასიათებს, ურთიერთობებს, სულიერ და ეთიკურ თავისებურებებს.

„პოეტიკის“ დასაწყისშივე არისტოტელე მიუთითებდა, რომ მწერლებს გამოჰყავთ „მოქმედი ადამიანები“. ამასთან დაკავშირებით ჩერნიშევსკი შენიშნავს: „პლატონს, არისტოტელეს ხელოვნების შინაარსის წყაროდ, განსაკუთრებით პოეზიისა, მიაჩნდათ არა ბუნება, არამედ ადამიანის ცხოვრება“.

ილიას არა მარტო კრიტიკულ-ესთეტიკურ ნაშრომებში, არამედ მხატვრულ ნაწარმოებებშიც. მათ შორის „კაცია-ადამიანში?!“, მითითებული აქვს ის პრინციპები, რომლითაც კონკრეტული სინამდვილის ასახვისას და გახზოვადებისას ხელმძღვანელობდა. „ვიცი ეს, — ვკითხულობთ „კაცია-ადამიანში?!“ და მაინც კიდევ პირში, როგორც მოყვარე — გეტყვი, რომ ლუარსაბი და დარეჯანი შენა კალთაში დაბადებულან და შენის ძუძუთი გაზრდილან. ვინდა მიწყინე. გინდა არა. თუ იმათ დასცინებ, მითამ შენის თავისთავისთვის დაგიცნია. აუ დასტირებ, — ეგ კაი ნიშანია: სჩანს სწუხარ, რომ ამისთანანი ვართ“.

კრიტიკული რეალიზმი ტიპიზაციის მაღალ ფორმას გულისხმობს, რომელიც სატირული ან არასატირული ხასიათისაა. „კაცია-ადამიანის?!“ მესამე ვარიანტში — „ზღაპარი წინასიტყვაობის მაგიერ“ — ავტორი პირდაპირ მიუთითებს: „პირველმა მგზავრმა, შიგ შესვლა მოიწადინა. იმას იქ საქმე ჰქონდა, უნდოდა შეეტყო: ის გუბე, თუ სამახაროდ რომ ვთქვათ, ის ცხოვრება, რა თვისებისაა? უნდოდა, ეცნო, როგორ, რაფრად ალაობს იგი ცხოველს, მცენარესა“. თანამედროვე სინამდვილის. შეიძლება ითქვას, სოციალურმა ანალიზმა და მასზე დაფუძნებულმა დაკვირვებამ და მხატვრულმა ფახტაზიამ ილიას ნიადაგი შეუქმნა, ფართოდ განეზოგადებინა ჩვენი მაშინდელი ცხოვრების ხასიათი და ტენდენციები. მისი პერსონაჟები დახატულნი არიან ყოველდღიური ქეშმარიტი ცხოვრების ვითარებაში, თანამედროვე ცხოვრების პირშემონი არიან, მაგრამ სწორედ კონკრეტული ვითარებისათვის დამახასიათებელი კერძო ნიშან-თვისებების წყალობით, ინდივიდუალურობითაც იპყრობენ ჩვენს ყურადღებას. ბევრი მხრივ ჰგვანან ერთმანეთს ლუარსაბი, დარეჯანი, დავითი, მოსე გძელაძე და ელისაბედი, მაგრამ ვის შეუძლია თქვას, რომ

ისინი ერთნაირნი არიან. შემოქმედს მიზანსწრაფულად, დიდი სიფრთხილით შეურჩევია და აუკინძავს მათი ხასიათის თვისებები, „განუწმენდნია, გადაუღვინია და მშვენიერს ყალიბში ჩამოუსხამს“ ცნობრებისეული მასალა. მისივე სიტყვების პარაფრაზი რომ გამოვიყენოთ, ზოგჯერ ვეება ზოდისათვის თვალი აურიდება და პატარა კენკი აურჩევია. სენსაციური მოვლენისათვის გვერდი აუვლია და ძლივს შესამჩნევი წვრილმანისათვის ჩაუვლია ხელი. მოთხრობაში ყველაფერი პარმონიულად მონაწილეობს ტიპური ხასიათის ჩამოყალიბებაში: პორტრეტი, ყოფა-ქცევა, საქმიანობა, გარე სამყაროსთან ურთიერთობა. ესენი ისე ბუნებრივად, თანმიმდევრულად ვითარდებიან, რომ ზოგი რამ, სხვა ვითარებაში ყალბად, დაუჭერებლად რომ მოგვეჩვენებოდა, აქ არავითარ დაეჭვებას არ იწვევს. არ გვიკვირს, რომ ლუარსაბსა და მის კნეინას რუსეთ-თურქეთის ომის მიზეზად ის მიაჩნდათ, რომ ხონთქარმა ერთი დიდი აღმასი მოჰპარა რუსთ ხელმწიფეს. არც ბუზების თვლა და ჩიხირთმაბობზაშზე პაექრობა გვაოცებს, არც ის, ლუარსაბს მიმატება გამოკლებისაგან რომ ვერ გაურჩევია.

როცა ამ თვალაზრისით „კაცია-ადამიანში?!“ ვადარებთ მასზე სულ რაღაც ორიოდ წლის წინ გამოქვეყნებულ დ. ჰონჭაძისა და ლ. არდაზიანის მოთხრობებს, რომლებიც მოკლებული არ არიან მხატვრულ ღირსებებს, მაინც პრინციპულ განსხვავებებს ვამჩნევთ.

„კაცია-ადამიანში?!“ დიდი სიზუსტით ასახავს როგორც თანამედროვე საზოგადოების ეკონომიკურ-პოლიტიკურ ვითარებას, სოციალურ მოვლენებს, ისე ლიტერატურულ-კულტურული ცხოვრების იდეური წინააღმდეგობებისა და ბრძოლის კონკრეტულ რეალობას. კერძოდ ამ ნაწარმოებში, და საერთოდ 50-იანი წლების ი. ჰეკვაიას ნაწარმოებებში, განურჩევლად ქანრისა, თავისებური ფორმით აირეკლა თაობათა შორის ბრძოლის განწყობილებები, დამახასიათებელი ნიშნები, მთლიანობაში კი ის სულიერი ვითარება, რომელიც 1861 წ. პოლემიკის შედეგად შეიქმნა.

მოთხრობის მესამე ვარიანტში („ზღაპარი წინასიტყვაობის შავიერ“) მწერალი არ ერიდება. „მამათა და შვილთა“ ბრძოლის უშუალო დეტალებს. „ის ერთი მუჰა ხალხი განაპირებული, რომელთ შორის ჰაბუქნიც არიან და პატრიარქი მოხუცნიცა. თუ ამ აღწერას ჰეშმარტებას შეამცნევს, დამლოცავს მე“⁵.

მოთხრობის საბოლოო ვარიანტში ეს მოტივი ისე გავრცობილი და გაღრმავებულია, რომ წარმოდგენილი დეტალების მიხედვით შეგვიძლია გავაცოცხოთ თაობათა პოლემიკის პერიპეტეები. „აგე იქით რომ ხელაჲ ხალხს ჯგუფადა, ისინი კი ლეთის წინაშე, ადამიანები არიან. მათ შორის ყმაწვილებიც არიან და პატრიარქანი. გულმხურვალე მოხუცნიცა. მაგრამ ხომ ხელაჲ, რომ ისინი ისე ცოტანი არიან, რომ სხვანი ვერც კი ხელაჲვენ, თუ კარგად, გონიერად არ დააკვირდნენ იმათ. იმ გულმხურვალეთ, ამ წუმპელებში პატივი არა აქვთ, ახლო რომ მივიდნენ (მისულან კიდევ ბევრჯერ, მივლენ კიდნაც), შაშიხვე ლაფს შემოაახამენ. თუმცა კი იმათა ლაფისა თავის დღეში არ შინებიათ და ლაფისაგან უკან არ დაუხევიათ. შენც გირჩევე, ახლო ნუ მიხვალ, თუ შეხი თავის სიფაქიზე გინდა, თორემ ის ორფეხა წუმპელები სულ წიხლებს ისერი-

⁵ ილია ჰაკიაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ათ ტომად, პ. ინგოროვას რედაქტორობით, ტ. II, თბილისი, 1950, გვ. 560.

ან, სხვა ასონი კი, ნამეტნავად თავი, უძრავადა აქვსთ. ზედ შემოგასხამებს ტალახს“

თავისთავად ცხადია. მხატვრული ფაქტი არასოდეს არ უდრის ცხოვრების ფაქტს, რამდენადაც მხატვრულ ფაქტში დაძლეულია შემთხვევითი და მეორეხარისხოვანი და შეკრებილია ყველაზე არსებითი და დამახასიათებელი.

მხატვრულ განზოგადებასთან ერთად „კაცია-ადამიანში?!“ გვხვდება ისეთი პუბლიცისტური და პოლემიკური ჩანართები, რომლებიც „შამათა და შვილთა“ კამათის უშუალო გაგრძელებად შეიძლება მივიჩნიოთ. „ქარგი რამ არის ქართველი კაცი, — ასე იწყება ერთი ამგვარი პოლემიკური ჩანართი, — ბედსაც და უბედობასაც თანასწორად ემორჩილება ხოლმე. არც ერთისთვის გაიხეთქს თავს და არც მეორისთვის დაიწყებს ბრძოლასა და არის ისე ყველგან ერთნაირად გულგრილი ... ბევრჯერ უთქვამთ დარბაიხელთ მოხუცებულთ ჩემთვის. რომ ახალ თაობას იმითი მანც ვჯობივართო, რომ ჩვენ ცოტას კმაყოფილებიცა ვართო ... კმაყოფილება კაცის მომავლდინებელი სენია. ბედნიერია ახალი თაობა, თუ მართლა ის კმაყოფილება არა აქვს“.

მწერალს არ შეუძლია მხატვრულ ტილოზე ზუსტად და ცხოვრებისეული სიზუსტით აღბეჭდოს ყველა წვრილმანი. შერჩევა და განზოგადება გარდუვალი აუცილებლობაა. „ვინც ყველა დეტალს აგვიწერს, — ამბობს ტურგენევი, — ნისი საქმე დაღუპულია, უნდა შეგვეძლოს ყველაზე უფრო დამახასიათებელი დეტალების შერჩევა. ეს არის მწერლის ნიჭი“.

ცნობილია, რომ „შამათა და შვილთა“ პოლემიკამ საყოველთაო მოძრაობა გამოიწვია. ამას სხვათა შორის ადასტურებს ი. ჭავჭავაძის „პასუხი“ და მისი იმდროინდელი სხვა წერილები. ეს მომენტი „კაცია-ადამიანში?!“ სახიერდება: „იციენ და თანაც გაჯავრდი ამ მოთხრობის დამწერხედ და მამიგონე ქორი — შენ ხომ ქორების მოგონება გიყვარს — რომ მე ვითომც ქართველობას ვლალატობ, რადგანაც იმის სასაცილო ამბავს გიამბობ და არა ემაღავ ზოგიერთ გულმოკლე პატრიოტივით“⁶.

შამათა ბანაკმა ი. ჭავჭავაძის მამხილებელ წერილებს, რომლებშიც ის მკაცრად აკრიტიკებდა ძველ თაობას, საქართველოს მდგომარეობას, ქართველი „მადალი საზოგადოების“ მანკიერებებს უსამართლოდ დასწამა საშობლო უსიყვარულობა და მტრობაც კი. ამ ნიადაგზე აღმოცენდა ი. ჭავჭავაძის ნი-იანი წლების შემოქმედებაში ის მოტივი, რომ ნაკლის აღნიშვნა, მანკიერებათა მხილება, სიცუდის დაგმობა მტრობა კი არ არის, არამედ მოყვრობაა. ეს ერთ-ერთი ძირითადი მოტივია პოლემიკურ-კრიტიკულ წერილებშიც, პროზაშიც და პოეზიაშიც. ამ მოტივს განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია „კაცია-ადამიანში?!“, რაც ხაზგასმულია ნაწარმოებისთვის ეპიგრაფად წამძღვარებულ ანდწავშიც: „მოყვარეს პირში უძრახე, მტერს პირს უკანაო“

ორიოდე ამონაწერი ამ ხასიათის მსჯელობიდან: „მამინაც კი უკეთებენ გულს, როცა თვით ის „სხვანივე“ თავიანთ გულშემატკივართ ცოდვად უთვლიან გულისტივილს. რა ვუყოთ? ზოგი გულისტივილს იმით იჩენს. რომ მოყვარეს ცუდაც უქებს, და ზოგი კი იმით, რომ ცუდს უწუნებს. ამ ორგვარ ხალხში, რომელს უფრო მეტი და ჭეშმარიტი გულისტივილი და სიყვარული აქვს — ეს თვითონ მკითხველმა გამოიცნოს“.

საგანგებო დაკვირვება არ არის საჭირო, რომ ამ სიტყვებში აღმოვაჩი-

⁶ ი. ჭავჭავაძე, თხზულებანი ორ ტომად, თბილისი, 1977, გვ. 43.

ნოთ იგივე აზრი, რაც გატარებულა ი. ჭავჭავაძის სამოციანი წლების თხზულებებში. ჯერ კიდევ პირველ საპოლემიკო წერილში ილია ამბობდა: „მაშ როგორ უნდა გავსწორდეთ თუ ჩვენი სიმრუდე არ გვეცოდინება? ნეტავი ორიოდე კაცი იყოს საქართველოში, რომ ჩვენი ბოროტება ერთნაირად აწეროს და დაგვანახოს ... აბა, ის იქნება ნამდვილი საქებარი მამულისმოყვარე, და არა ის, ვინც მეტის-მეტად დამქავებული სიყვარულის გამო ანგელოზივით ასახელებს საქართველოსა“.

ცხოვრების ასახვა მთლიანად შეესაბამება მის მიმართ შემოქმედის დამოკიდებულებას. მწერლის ყურადღება ჩერდება, უწინარეს ყოვლისა, იმ მოძენებზე, რომლებიც მას აღელვებს და აფიქრებს.

აქვე ყურადღება უნდა გავამახვილოთ იმ გარემოებაზე, რომ ი. ჭავჭავაძე მხატვრული სახეების შესაქმნელად სარგებლობს როგორც უშუალოდ ცხოვრებისეული მასალით, მოვლენებზე პირდაპირი დაკვირვებით, ასევე ლიტერატურული წყაროებით, პრესაში გამოქვეყნებული მასალებით, უზბლიცისტური წერილებითა და კორესპონდენციებით.

ფიქრობთ, ლუარსაბ თათქარიძის მხატვრული სახის საშენ მასალად მწერალს გამოყენებული აქვს ჟურნალ „ცისკრის“ 1860 წლის იანვრის ხომერში დაბეჭდილი ბაქარ ქართლელის (დ. ყიფიანის) „წიგნი მიწერილი თეიმურაზთან“ და მისივე 1859 წლის „ცისკრის“ ნომერის ნომერში გამოქვეყნებული თარგმანი „რომანი ერთი ღარიბი ყმაწვილკაცისა“ (ოქტავ ფელიტიცია).

დ. ყიფიანის თეიმურაზი შთაბეჭდავი სახეა ჩამორჩენილი, გახუციარებული, დაბალი ინტელექტის მქონე მკითხველისა, რომელსაც უჭირს წიგნის წაკითხვა და გაგება, არც თვლის საჭიროდ ამას, უბრალო სიტყვების გაგებაც კი არ შეუძლია, თუ თითოეული სიტყვის მნიშვნელობას ისე არ გახუმარტავენ, როგორც მცირეწლოვან ყმაწვილს. თეიმურაზი განასახიერებს თავისი წოდების იმ წარმომადგენლებს, რომლებიც სრული ინდიფერენტობით იყვნენ შეპყრობილნი და ქართულ ჟურნალსაც კი არ კითხულობდნენ. „ჩემო გულითად საყვარელო თეიმურაზ! — წერს ბაქარ ქართლელი, — რომ აღარ მომსულენე და — თუ მართლა მეგობარი ხარ, ერთი კარგი ამბავი კიდევ მითარგმნე რამეო, რისთვის ჩამცივებოხარ? რომ ვთქვათ, მეც აღვასრულე შეხის საწადელი, გითარგმნე და აბა, გიგზავნი კიდევ! ახლა შენ რასა იქ? ადგები და „ცისკარში“ გაგზავნი დასაბეჭდათა განა! დიად, კარგი და პატიოსანი, მაგრამ რა გამოვიდა, ვინა კითხულობს შავ შენს „ცისკარსა?“.

ეს თემა გაშუქებულია აგრეთვე „სალაყბო ფურცლებში“, სადაც ავტორი კიცხავს საზოგადოებრივ გულგრილობას. ბედოვლათობას, უმეცრებას.

თეიმურაზი თავისი ინტელექტით, უმოძრაობით, პრიმიტიულობით, სწავლისა და წიგნის დამოკიდებულებით ლუარსაბ თათქარიძის უშუალო წინამორბედაა. მისი სულიერი პორტრეტი ი. ჭავჭავაძის გამოუყენებია „სფირილონისა და თადეოზის ბაასში“. თადეოზი იგივე თეიმურაზია, გაღრმავებული, გართულებული და ჰიპერბოლიზებული. „ამა წლის იანვრის ჟურნალში წავიკითხე ბაქარ ქართლელისაგან თეიმურაზ ვაკელთან მიწერილი წიგნი ... ისე დამაფიქრა ბაქარ ქართლელის მიწერილმა წიგნმა და შემაწუხა, რომ მე ასე მეგონა, ჩემი შინაური გულითადი მეგობარი ვინმე ჩასულა და ბაქარ ქართლელისათვის უამბია ჩემი გარემოება-მეთქი“.

სერიოზულ ინტერესს იწვევს ამ მხრივ „ცისკრის“ 1860 წ. სექტემბრის

ნომერში ტატო მაცაშვილის ხელმოწერით გამოქვეყნებული „წიგნი მიწერილი „ცისკრის“ რედაქტორთან. საუბრობს რა ყურნალის გამოწერასთან დაკავშირებულ საკითხებზე, ტატო მაცაშვილი საჭიროდ არ თვლის დაფაროს თავისი ჩამორჩენილობა, განუვითარებლობა, უწიგნურობა, სიზარმაცე. იმასაც გრძნობს, რომ მარტო თვითონ არ არის ასეთი. ის თავის მსგავსთა, ე. ი. თავისი საზოგადოების, სახელით გამოდის. ილია. რომელიც უყურადღებოდ არ ტოვებდა „ცისკარში“ დაბეჭდილ არც ერთ სტრიქონს, რა თქმა უნდა, რცნობდა ამ წერილს. „კაცია-ადამიანთან?!“ და „სფირიდონისა და თადეოზის ბაასთან“ შეპირისპირება, სახეობრივი, სტილისტური და შინაარსობრივი თანხედრობები, საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ლუარსაბ თათქარიძისა და თადეოზის არსებითი ნიშნების გამოკვეთაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეუტანია ტატო მაცაშვილას ზემოხსენებულ წერილს.

ტატო მაცაშვილის ზოგიერთი გამონათქვამი ზუსტად ემთხვევა ლუარსაბ თათქარიძის შეხედულებებს სწავლა-განათლებლაზე. „მიყვარს სხვამ წაიკითხოს და მე ყური ვუგდო იმ წიგნსა, რომელშიაც მე ფული მიმიცია. და სხუანი კი კითხულობენ. ეს არ ვიცი, რას უნდა მივაჩემო? დიდკაცობასა, დაუღვეხელობასა თუ ზარმაცობასა... თავი ასე გავიძარტოე, ვითომც ბევრი წავიკითხო, თვალეში მეტყინება მეთქი“.

ერთხელ კიდევ დავსძენთ, რომ ეს გარემოება სრულებით არ ნიშნავს პრესიდან მიღებული უში მასალას შეტანას მხატვრულ ნაწარმოებში. ასეთი მასალა მხოლოდ ცალკეულ მონახაზს, შტრიხს ქმნის მხატვრულ ლიტერატურაში, ემორჩილება განზოგადებისა და შემოქმედებითი გადამუშავების პრინციპს. ზოგჯერ ისინი ასრულებენ შთაგონების სტიმულის როლს: აღვიძებენ ფანტაზიას, გარკვეულა გზით წარმართავენ შემოქმედის წარმოსახვას.

აღნიშნული მომენტების ხაზგასმა საჭიროდ მიგვაჩნია იმის გამოც, რომ ეს გარემოება კიდევ ერთი დადასტურებაა „კაცია-ადამიანის?!“ ეროვნულობისა, მისი ქართულ ნიადაგზე და ქართულ წყაროებზე წარმოშობისა. ამდენად, ლუარსაბ თათქარიძის მსგავსება ობლომოვთან და ივან ნიკიფოროვიჩთან ტიპოლოგიური თვალსაზრისით უნდა განვიხილოთ.

როგორც ცნობილია. 50-იანი წლების დასასრულსა და 60-იანი წლების დასაწყისში ი. ჰავჭავაძე გატაცებული იყო ბელინსკის ლიტერატურული მემკვიდრეობით, რაც თავს იჩენს მხატვრულ შემოქმედებაშიც, განსაკუთრებით „კაცია-ადამიანის?!“ და კრიტიკულ წერილებშიც: „ორიოდე სიტყვა თავად რევაზ შალვას ძე ერისთავის კოზლოვიდან „შეშლილის“ თარგმანზედა“, „პასუხი“, „სფირიდონისა და თადეოზის ბაასი“ და სხვა.

ჩვენი ვარაუდით, აქედან უნდა მომდინარეობდეს სულისა და ხორცის დიპირისპირება „კაცია-ადამიანის?!“. ლუარსაბ თათქარიძის აღწერისას მწერალი შენიშნავს: „სშირია ხოლმე, როცა სული ჭლექდება, ხორცის დლეობა მაშინ არის, როცა სული ჰყვავის — ხორცი დნება“.

ბელინსკის ილიაშეულ თარგმანში, რომელიც ჩართულია „სფირიდონისა და თადეოზის“ ბაასში, ეს აზრი მეორდება: „ვინც თავისი ბუნებით არის სული, სულისგან მოკლენილი, იმას დაბადებიდან აქვს ნება თანაზიარ იყოს ყოველი სულის ნიჭისა, რომელსაც ვერ მისწვდება მისი ხორცი და ხორციელი სული, ე. ი. გონება“.

შესაძლოა, იგივე წყარო წარმოადგენდეს „კაცია-ადამიანის?!“ ბუზების თვლის ეპიზოდის წარმოსახვის ბიძგს. ზემოთ მითითებულ ილიაშეულ თარ-

გმანში („სფირილონისა და თადეოზის ბაასში“) ვკითხულობთ: „ღიახ, სიცოცხლე ის არ არის, რომა ამდენ და ამდენი წელიწადი სეა და ჰამო, იცოდვილო ჩინებისა და ფულისათვის და თავისუფალ დროს ხოცო ბუზები, სთვლიმო და ითამაშო ქალადი: ამისთანა სიცოცხლე უსაბაგლესია ყოველს სიკვდილზე“⁷ და სხვ.

თუ ბელისსკისთან მითითებული შეხედულებები გადმოცემულია პუბლიცისტური მსჯელობით, „კაცია-აღამიანში?“ მწერალმა ისინი წარმოგვისახა მხატვრულად და მიაღწია მათ განზოგადებას.

გრ. კიკნაძე რამდენიმე კონკრეტული ფაქტის ანალიზით დაასკენიდა: ილია ქავჭავაძემ „კაცია-აღამიანში?“ მოძველებული ენისადმი თავისი სატირული დამოკიდებულების მკვეთრი მხატვრული ილუსტრაციაჲ მოგვაწოდა. ამ მოთხრობაში მას საჭიროდ დაუნახავს გადმოეცა თავად მოსე გძელაძის ის წერილი, რომელიც ანტონ კათალიკოსის ენობრივი პრინციპების ქარგას იცავს და ამიტომ ძალიან შორსა დგას სასაუბრო მეტყველებიდან. ამ წერილს, რომელიც გამოირჩევა თავისი ცრუ-ამაღლებული სტილით, მოძველებული და ბუნდოვანი წყობით, ილია ქავჭავაძე თავიდანვე უკეთებს დამცინავ შენიშვნას: „აი, ის წიგნი ნამდვილი თავისი ღირსებით და შეცდომებით“ (თ. VII). აქედან ჩანს, რომ ი. ქავჭავაძემ მხატვრულ პროზაში გააგრძელა ის ბრძოლა, რომელიც მან წამოიწყო თავისი ცნობილი წერილით „ორიოდე სიტყვა თავად რევაზ შალვას ძის ერისთავის მიერ კოზლოვის „შეშლილის“ თარგმანზედა“.

ვიზიარებთ რა აღნიშნულ მოსაზრებებს, უნდა შევნიშნოთ, რომ ანტონ კათალიკოსის ენასთან მოსე გძელაძის წერილის სტილის საერთო არაფერი აქვს. ანტონ კათალიკოსმა შექმნა საკუთარი, ხელოვნური მეტყველება, რომლის გაიგივება ძველ ქართულ ენასთან მართებული არ იქნება. მოსე გძელაძის წერილი სწორედ არქაული ენის მოდელზეა შეთხზული და გამარეხებული. დავსძენთ, რომ მოსე გძელაძის ბართი ენობრივად ძლიერ ჩამოჰგავს ჩვენს მიერ ზემოთ აღნიშნულ ტატო მაყაშვილის წერილს „ცისკარში“. ტ. მაყაშვილის წერილში ვხვდებით ანუ სტილიკონებს: „საკვირველია და საოცარი აზრი წიგნისა ამის, რომელსაც დაწერა მე მივაჩემე თითქმის წინასწარმეტყველს“.

თანამედროვე სინამდვილის ყოველმხრივი განხილვითა და შეფასებით, „კაცია-აღამიანში?“ წარმოდგენილია ბატონყმობის, როგორც სოციალური სისტემის, ყოველმხრივი მხილება. დაგმობილია მისი პოლიტიკური, ეკონომიკური და ზნეობრივი საფუძვლები. მწერალს ბატონყმობა გამოყვანილი ჰყავს ქვეყნისა და ხალხის ყველა უბედურების მიზეზად. მას მიუყვანია ქვეყნის სტურნეობა უბედურების მომასწავებელ მდგომარეობამდე. ის გამხდარა შრომელი აღამიანის ტანჯვისა და ვაების საფუძველი. მას გამოუწვევია თავდაზნაურობის სულიერი გადატაცება და ზნეობრივი სიბილწე. ი. ქავჭავაძემ ამ მოთხრობაში პირველმა გადაუშალა თანამემამულეებს სოციალური სისტემის სრული გადაგვარებით გამოწვეული კატასტროფა, შემამფრთხებელი სურაჲები ქვეყნის უპატრონობისა და უმწეობისა.

„კაცია-აღამიანში?“ მიხედვით დღესაც ნათლად შეიძლება წარმოვიდგინოთ 50—60-იანი წლების საქართველოში ბატონყმობის შედეგად შექმნილი

⁷ ი. ქავჭავაძე, ნაწერების სრული კრებული, ტ. IV, წერილები ლიტერატურასა და ხელოვნებაზე, „სფირილონისა და თადეოზის ბაასი“, ტფილისი, 1957.

⁸ გრ. კიკნაძე, ქართული სატირისა და იუმორის განვითარების ისტორიისათვის, თბილისი, 1972, გვ. 333.

ეკონომიკური, პოლიტიკური, მორალური, სულიერი ვითარება. კერძოდ, აღვადგინოთ ის სიტუაცია, რომელიც შეიქმნა ბატონყმობის გაუქმების სამზადისთან დაკავშირებით. ცნობილია, რომ ბატონყმური ურთიერთობის გადავარდნის წინაშე, იმპერატორ ალექსანდრე II მიერ ამ საკითხზე 1858 წელს წარმოთქმულმა სიტყვამ თავდაზნაურთა შეშფოთება გამოიწვია. ამან შეტყუებულებს იგანე კერესელიძის 1858 წლის ცნობილი „სალაყბო ფურცელი“ ალექსანდრე ორბელიანის წერილები. გ. ქართველის „რუსეთში“, „მებუყეების“ და სხვათა გამოსვლები „ცისკრის“ ფურცლებზე. მაგრამ ამ თვალსაზრისითაც „კაცია-ადამიანსა!“ ვერც ერთი სხვა წყარო ვერ შევხვდებით. იგი უმდიდრეს ინფორმაციას გვაწვდის როგორც აღნიშნული ვითარების სოციალურ-პოლიტიკურ, ისე ფსიქოლოგიურ მხარეზე. აქ წარმოდგენილი ინფორმაციის მიხედვით შეგვიძლია ვიმსჯელოთ, როგორ ხდებოდა ქართველი საზოგადოების სხვადასხვა ფენა ბატონყმობის გადავარდნის ცნობებს, რა ურთიერთობა წარმოიქმნა ამ ასპექტში ყმა გლეხებისა და მებატონეების ურთიერთობაში, რა იმედებს ამყარებდა ესა თუ ის ფენა მომავალ მანიფესტზე. როგორც ყველგან, ბელეტრისტი ამ ასპექტშიც დიდი მხატვრული ტაქტით არჩევს კონკრეტულ საილუსტრაციო მასალას. იღებს ყველაზე ტიპურს, სოციალურად და ფსიქოლოგიურად დამახასიათებელს, საინტერესოს. დეტალები და ეპიზოდები შერჩეულია არა მათი პირდაპირი წონის, მნიშვნელობისა ან სხვა-საიურიზის თვალსაზრისით, არამედ ქვეტექსტის, სატირული, იუმორისტული და სხვა ინტონაციური მიმოხერხის შესაძლებლობათა მიხედვით.

მოახრობს რომელი ადგილიც არ უნდა ავიღოთ, ვგრძნობთ, რომ მამინულეო საზოგადოების ორივე ძირითადი კლასის ცხოვრებასა და ფსიქოლოგიაში რაღაც არსებითი შერყეულა და ისინი რაღაც გადამწყვეტის წინაშე დაუცვნიან, ყველაფერს ამ შეცვლილი ვითარების თვალსაზრისით განიხილავენ. მომავლის შიში დაუფლებია მათ.

შთაბეჭდილებაა, რომ თავდაზნაურობის უპირატესობა გლეხობის „ხაშუსა“ და ინერციზზედღა კილია.

ბატონყმობის გაუქმების მოლოდინი მოთხრობაში ასახული წლების ძირითადი შინაარსი და განწყობილებაა. რაზედაც არ უნდა ლაპარაკობდნენ პერსონაჟები, პირდაპირ თუ არაპირდაპირ, ეს განწყობილება იგრძნობა.

„სწორედ. აი, ერთი კიდევ რა შეეიტყე. ჯოჯო და ბიჭი დაითხოვეთ, მოგახსენებო, სიქვა ელისაბედმა. გოგო და ბიჭი დაითხოვეს. ელისაბედმა შემოაელო თვალი გარეშემოსა და ჰნახა, რომ არავინ არ არის, მიჭდა ახლო. ლუარსაბმა ყურები დაატეიტა და ახლო მოიწვია. დარეჯანმა ყურთან ლეჩაჭი გადაეცა, რომ კარგად გაიგოს. ელისაბედმა დაბალი ხმით დაიწყო: — ამ წინაშედ, რომ კუდიანი ვარსკვლავი ამოვიდა, ხომ გახსოვთ?... უთქვამთ, რომ, — აქ უფრო ხმა დაიდებლა, — თავადიშვილებს ყმები ჩამოერთმევათო.

— ვაი, შენს ლუარსაბსა! — წამოიძახა ფერწასულმა ლუარსაბმა, — ეგ, რა სთქვი, რა? ავი მოგახსენეთ, ბატონებო, რომ წარღნა უნდა მოვიდეს-მეთქი. აი. ეტის წყრომა! სულ ჩვენისავე ცოდვებისაგან მოგვევლინა — მამაჩემი ზალი ნუ წამიწყდება, რომ წავალ, ზაქარიას ცოლსაც, ლევანსაც, სიკოლონსაც წინსქვეშ გავივადებ, რომ ეს ამბავი სულ იმათი უნარია. კიდევ ატარონ ჭირაზედ ურმები!“

ანალოგიური ადგილები გვიჩვენებს, რომ ავტორს საგანგებოდ გაუსვამს ხაზი თხზულების თანადროულობისათვის. ლუარსაბის, დარეჯანისა და ელი-

სახელის საუბარი ბატონყმობის გაუქმების თაობაზედ იმის მაჩვენებელია, რომ მოქმედება მიმდინარეობს 1858—1863 წლებში.

ამ ხმებთან ერთად, მოცემულია კლასობრივი დაპირისპირებისა და ბრძოლის ცალკეული სურათებიც. შეიძლება ითქვას, რომ მოთხრობა ვითარდება საფორი კლასობრივი ანტაგონიზმის ფონზე. ერთ მხარეზე ემზადებიან შემამაულებელი. მეორეზე — ყმა გლეხები. ეგრძნობთ ურთიერთობის დაძაბულობას, გვესმის უკმაყოფილო ხალხის ხმა.

მრავალსაუფუნოვანი საზოგადოებრივი ფორმაციის სიცოცხლის აღსასრული დგებოდა. დრომოქმული წოდება საშუალებას ეძებდა, რათა ხაკლები ზარალის გზით დაეთმო პოზიციები.

კრიტიკული რეალიზმის მამხილებელი მოტივები მჭიდროდ იყო დაკავშირებული განმანათლებლურ იდეებთან. მწერალი ლუარსაბ თათქარიძეს წარმოგვიდგენს არა როგორც კერძო პირს, არამედ, როგორც „საზოგადო კირს“. ეს გარემოება თავს იჩენს ამ მოთხრობის პოლემიკურ ნაკადში.

60-იანი წლების დასაწყისიდანვე, როცა ბატონყმობის გაუქმებაზე ლაპარაკი დაიწყო, თავდაზნაურობამ გამოაცოცხლა თვალსაზრისი, თითქოს საქართველოში ბატონყმურ წყობილებას მამამვილური ხასიათი ჰქონოდა. ამ ძხრივ, ყურადღება მიიპყრო „ცისკარში“ გამოქვეყნებულმა ალექსანდრე ორბელიანის წერილებმა „უწინდელს დროს ბატონყმობა საქართველოში“ (1858 წელი. № 11), „ივერიანელების გალობა, სიმღერა და ლილინი“ (1861 წ., № 1). „ქართველების ძველი დრო“ (1861 წ., № 11), ალ. სულხანიშვილის წერილები, „აზრი აღზრდასა ზედა ყმათათა დასაუღეთის ევროპიაში“ (1861 წ., № 7) და სხვა.

„მანამდეღერი“ თეორიის დამცველები ამტკიცებდნენ, რომ ბატონყმობა საქართველოში ოდითგანვე შემწყყნარებლური ხასიათისა იყო. ამით მათ სურდათ ხელისუფლებისათვის დაენახებინათ, რომ საქართველოში ბატონყმობა არ არსებობდა და ნის გაუქმებაზე ლაპარაკიც კი არ იყო საჭირო. შეტად გულუბრყვილოდ გამოიყურებოდა ეს თეორია მის დამცველთა ნაწერებში. ალ. ორბელიანი მაგალითად ანბობდა: „თუ ბატონი ჯოხით სტემა ყმას, ამ უკანასკნელს ყოველი ღონისისიება უნდა ეხმარა ბატონთან შესარიგებლად და, თუ ვერ შეურიგდებოდა, ძალიან გული სტკიოდა“.

„კაცია-აღამიანში?!“ მრავალმხრივ ასპექტშია მხილებული ეს ტენდენციური, კლასობრივ ნიადაგზე შექმნილი მსოფლმხედველობა. ვის უნდა ეხრუნა „წვილების ბედზე“, პირუტყვედ ქცეულ ლუარსაბსა და დარჯანს? თუ გაიძვერა მისე გტელობეს და ცბიერ, მის მოლაღატე დავით თათქარიძეს? ასე გამოიყურებიან ამ მოთხრობაში „მამები“. ისინი განასახიერებენ არა ყმების მიმართ ზრუნვას და პატრონობას, არამედ გონებაჩლუნგობას, პირუტყველ ეგონიზმს და უღმობლობას. წოდებრივი პრივილეგიები მათ სისხლსა და ხორცში აქვთ გამჟღარო. ლუარსაბს, რომელსაც გვერდზე გადაბრუნება დიდ „შრომადა“ მიჩნია, ყმების დასატყუავად და დასაშინებლად მიანიც აღმოაჩნდება ხოლმე რალაც ენერგია.

არაერთად ეჭვს არ იწვევს, რომ ალ. ორბელიანის, ალ. სულხანიშვილის და ბატონყმობის სხვა ქომამათა მითითებულმა ნაწერებმა გარკვეული კვალი დააჩინეს „კაცია-აღამიანში?“. ამ მოთხრობამ ყოველგვარი ნიადაგი გამოაცალა „მარადიული ზავის“ დამცველთა მსოფლმხედველობას.

ლუარსაბმა, როცა გაიგო — სამუშაოზე ათი ურემი გაგზავნეს და არა

თხოვთმეტიო, იყვითრა: „როგორ იქნება? ბატონს სამსახური უნდა, მამ მე ბატონი აღარა ვყოფილვარ!... მე ვუჩვენებ იმათ, რომ მე ბატონი ვარ და ისინი ყმები არიან“.

რა თქმა უნდა, ეს შინაგანი გამსკვალულობა ლუარსაბს წინაპართაგან ჰქონდა გადმოცემული, ყმების დაწიოყება-დაშინება მამა-პაპათაგან მოდიოდა. მისი ფიქრით, ყმა და პირუტყვი ერთი იყო. მწერალი პირდაპირ ამბობს: „ნამეტნავად ჯოგის და ყმის პატრონი, ყმისა, რომელსაც ჯოგში დიდი განსხვავება არა აქვს“.

დარეჯანიც არ ინდობს თავის ყმებს: „იქ მუჭლუგუნებს წაჰკრავდა... გოგოსა, აქ თავში ჩაუპარტყუნებდა ძონძებში გახვეულ პატარა მურთან ბიჭსა... მთელს ღამის ნაგუბარს წამოანთხევდა ქვეშევარდომებზე“.

ლუარსაბი იურიდიული კოდექსის სახით აყალიბებს თავის უფლებას: „ცემა არაღერია, მაგაში ბატონს ვინ დასძრახავს, იმისი ბატონი არა ვარ, რომ მინდა ვცემ, მინდა არა?“

როგორც ვხედავთ, ლუარსაბი საკმაოდ ზუსტად იმეორებს მამა-შვილური თეორიის მეცვეურთა მოსაზრებებს. ცნობილ ეპიზოდში მოურავის პასუხი შეიძლება გავიგოთ, როგორც ალ. ორბელიანის დასახელებული წერილის ირონიზებული პარაფრაზი: „ღიახ, შენი ჰირომე, სწორედ მამა ბრძანდებით და ჩვენ შეილები ვართ, თუ ხანდისხან გაგვიწყრებით, აგვიკლებთ, წაგვართმევთ, — ეგ რა, სულ ჩვენი სიკეთისათვის არის ხოლმე“.

ლუარსაბისათვის ძნელია მოურავის ამ ორლესული სიტყვების აზრის ამოცნობა, ამიტომაც ასე გულდაჩქრებით განაგრძობს დარბევას: „სხვას არა აქვს ძაგონ მიგნება, ამბობს, რომ რაც ჩემია, ჩემი უნდა იყოსო, ბატონი რათ უნდა გვართმევდესო“.

საყურადღებოა, რომ ჯერ კიდევ მოთხრობა „კაკოს“ ერთ-ერთ ვარიანტში კაკო აყალიბებს ბატონყმობის განსაკუთრებულ იდეალს, რომელიც ჩვენი აზრით, უნდა მომდინარეობდეს ალ. ორბელიანის აღნიშნული წერილიდან და „მამაშვილური“ თეორიის ირონიზებად უნდა მივიჩნიოთ. სწორედ მამინ კაკომ შეადგინა თავისი გლახური ჰკუთ იდეალი ბატონყმობისა: „—აი, თუ ბატონი იყოსო, ავთანდილისავით, თუ ყმა იყოს, შერმადინისავითო“. ეს დეტალი გამოყენებულია „გლახის ნაამბობში“ და გარკვეული ფორმით, როგორც მივუთითეთ, „კაცია-ადამიანშიც!“ არის არეკლილი.

„მამაშვილური“ თეორიის მომხრეებს ამათრახებდა „კაცია-ადამიანისი?“ ისეთი ადგილები, სადაც მხილებულია ბატონების აღვირახსნილი დამოკიდებულება ყმა ქალისადმი. თუ „გლახის ნაამბობში“ მხილებულია პირველი დანის უფლება, „კაცია-ადამიანისი?“ ეს პრობლემა კიდევ უფრო განზოგადებულიადა წარმოსახული და გაგებული, როგორც ყოველდღიურ ყოფაში ფესვმოკიდებული ჩვეულება. „ენით არ თქმულა ქალისაგან ვაჟკაცის გალახვა და ქმრისაგან ეგრე აშკარად მაგისთანა ამბები... (ლუარსაბი) — არა, ისე ჩუმად მოეხდინა მაინც, იმ სულის მტერსა. კიდევ არაფერი იქნებოდა (დარეჯანი).

— ჩუმად, რომ მოეხდინა. — ვინ რას იტყოდა? ... განა უწინ კი არ იყო მაგისთანა ამბები? ხორციელები არ იყვნენ თუ? მაგრამ უწინ სულ დაფარული იყო, ისე დაიჭერდნენ საქმეს — რომ ხორციელ ადამიანს არ გააგებინებდნენ, — ბევრი მაგისთანები მომხდარა უწინაც, მაგრამ ერთი შეგატყვიათ რამე?“ (ლუარსაბი).

ცხოვრების ასეთი ანალიზისა და სწორად ასახვის შედეგად, „კაცია-ადა-

მიანში?!“ მიღწეულია ბატონყმობის კონცენტრირებული კრიტიკა; სააშკარაოზეა გამოტანილი მისი პოლიტიკური, ეკონომიკური და ზნეობრივი ავლადიდება; ბატონყმობა გვევლინება, როგორც საზოგადოების ყოველგვარ უბედურებათა მიზეზი: ვანადგურებამდე მისული მეურნეობა, ადამიანის შეურაცხყოფა და ტანჯვა-წამება, გაბატონებული წოდების სრული გადაგვარება. საყოველთაო სიბნელე, უპატრონობა და უმწეობა. მწერალი ფართოდ იყენებს ამ ამოცანის განხორციელებისათვის პუბლიცისტურ და პოლემიკას. ჩვენ უკვე მივუთითეთ ამ ნაწარმოების მწვავე პოლემიკურ ხასიათზე, რომელიც ბატონყმობის დამცველთა „მამაშვილური“ თეორიის მხილებას ისახავდა მიზნად. ყველაფერი, რაც ვთქვით, მკაცრი მხილებაა 1859 წ. „ცისკარში“ გამოქვეყნებული ალ. ობელიანის წერილის „უწინდელ დროს ბატონყმობა საქართველოში“ ანალოგიური მტკიცებისა და, ცოტა არ იყოს, კურობული ძაგალითებისა: „თუ ბატონი ჯონით სცემდა ყმას, ამ უკანასკნელს ყოველი ღონისძიება უნდა ეხმარა ბატონთან შესარიგებლად და, თუ ვერ შეურიგდებოდა, ძალიან გული სტიოდაო“.

მოთხრობაში გაბნეულია გამონათქვამები, რომლებშიც „მამაშვილური“ თეორიის მხილება შეიძლება ევგულისხმოდ. ამ შეხედულებებს უმთავრესად ყმები წარმოუქვამდნენ, მაგრამ ისინი ყოველთვის ირონიულად გაისმის ნაწარმოების საერთო ფონზე და კონკრეტულ სიტუაციაშიც: „თუ კაცმა დაივიწყა, ღმერთი არ დაავიწყებს ბატონის ერთგულებას“. „ბატონის ოჯახის პატივი და სახელი ერთგულმა ყმამ ქვეყანას უნდა მოსდოს“.

„კაცია-ადამიანი?!“ ისტორიული დეტალებითაც წარმოგვიანახავს ბატონყმური წყობილების კრიზისს, სოციალურ ურთიერთობათა გამწვავებას. როგორც ცნობილია, ყმები ხშირად იძულებულნი იყვნენ გაქცეოდნენ თავიანთ ბატონებს. ამ ფაქტს გამოძახილი უპოვია მოთხრობაში: „ერთხელ ამათს სოფელში მოსული იყო იმერეთიდან ვიღაც პოვერნია, ვიღაც თავადის შვილისა. რათა გამოერთვა ხარჯი გამოქცეული იმერლებისათვის“.

ი. ჭავჭავაძემ „მამაშვილური ურთიერთობის თეორიას“. უწინარეს ყოვლისა, ლახვარი ჩასცა ამ ნაწარმოების საერთო იდეური კონცეფციით, გაპირუტყვებულ ლუარსაბ და დავით თათქარიძეებს, მათ კნენებს, მოსე გებლაძეს არავითარი ადამიანური ღირსება არ შერჩენიათ, ინსტინქტები დაჩლუნგებიათ, მაგრამ ბატონყმური პრივილეგიები მტკიცედ გასჯლომიათ სისხლსა და ხორცში. ლუარსაბს თავის მოფხანა ეზარება, შარვლის ჩაცმის თავი არა აქვს, მაგრამ ყმებოს დასატუქსავად და დასაშინებლად მუდამ იღვიძებს მასში ენერჯია. ყოველივე ადამიანურის დამკარგავს კლასობრივი ბატონობის გრძობა შერჩენია, რადგან ამაზეა დამყარებული მისი ყოფნა-არყოფნა.

მწერალმა თვალწინ გადაუშალა საზოგადოებას თავადანაწარმოებული მეურნეობის მოშლისა და სრული კრახის სურათი, დაანახვა გაბატონებული წოდების უფუნარობა, თანამედროვე მოთხოვნების შესაბამისად წარემართა წარმოება. გამოეჩინა გონებრივი და ფიზიკური შრომის, მომპირნეობის, ორგანიზაციის ინტენსიფიკაციის ოს უნარი, რომელიც ამ დროს აუცილებელი გახდა არა მარტო დაწინაურებისათვის, არამედ არსებულის შენარჩუნებისათვის.

„კაცია-ადამიანი?!“ წარმოდგენილია როგორც ამ ვითარების სურათები, ისე მიზეზები და შეფასება, რაც პუბლიცისტური შეფასებით კი არ გვეძლევა, არამედ აღწერილი ამბებისადმი ავტორის დამოკიდებულების ფორმით. მო-

თხრობის დასაწყისში გამანადგურებელი ირონიით ვეცნობით თავად თათქარძის სახლ-ქარს, რომელზედაც ავტორი ამბობს „ქარგი რამ იყო“.

უმთავრესი, რაც მკითხველის ყურადღებას იპყრობს, ეს არის — უსაქმურობა. ფუქსავატობა, სიზარმაცე. უყაირათობა, რითაც ავტორი ხაზს უსვამს გაბატონებული წოდების უუნარობას, ახალ ვითარებასთან მის შეუთავსებლობას. ავლენს ლეგიონების ცხოვრების და მისი გამომწვევი სოციალური სისტემის მოსპობის გარდუვალობას. ყოველ ეპიზოდში ვგვრძობთ თავდაზნაურული ცხოვრების უშინაარსობას. ამ წოდების უუნარობას დაძლიან სიძველეები, თავი დააღწიონ კრიზისს. მეურნეობა მოუვლელი და მოშლილია, პატრონი არ ჩანს, მებატონეებს ფიზიკური შრომა სამარცხვინოდ მიაჩნიათ. მწერალს ამ იდეებს საილუსტრაციოდ შერჩეული აქვს უღარესად მეტყველი ცხოვრებისეული სურათები. გროტესკი ამ შემთხვევაში ისე მახვილია, რომ ძალა შესწევს ეფექტურად წარმოგვისახოს ფაქტები. სახლ-ქარის აღწერილობა, უსუფთაობა, ანარქია — ხაზს უსვამს თავდაზნაურობის სამეურხეო უბადრუკობას. უთაობას, ყოველგვარი ინიციატივისაგან დაშრეტილობას, მასასადამე, მომავლის სრულ უპერსპექტივობას, თითოეული კონკრეტული დეტალი მოწოდებულია ხელი შეუწყოს საერთო ჩანაფიქრის იდეურ-მხატვრულ განზოგადებას. ეს არის ერთდროულად ცხოვრების კონკრეტული სურათებიც და კაპიტალიზმის განვითარების პირობებში ბატონყმური წყობილების კრიზისის გარდუვალი მოსპობის არგუმენტებიც. მკითხველი გრძნობს, რომ თათქარიძეებს უნარი არ შესწევთ შემოაბრუნონ ცხოვრების ჩარხი, გადაურჩენ ეპოქის მსახვრალ ხელს.

М. Ш. ТКЕШЕЛАШВИЛИ

ИСТОРИЧЕСКАЯ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ В РАССКАЗЕ И. ЧАВЧАВАДЗЕ «ЧЕЛОВЕК ЛИ ОН?»

Резюме

В работе исследованы основные историко-литературные вопросы, относящиеся к классическому рассказу великого грузинского писателя И. Чавчавадзе «Человек ли он?», в частности, то, как отражена в нем жизнь Грузии 50—60-х гг., как достигается обобщение и в то же время индивидуализирование образов, какой отпечаток накладывает на воплощение художественного вымысла историческая обстановка.

В труде установлены те рукописные, печатные, фольклорные, документальные и др. источники, которыми пользовался писатель; доказано, что в результате творческой обработки жизнь эпохи в рассказе «მსჯევერი სამოკრებულსა, ნუგეშისაჲსა, ნუგეშისაჲსა» (В. Белинский).

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის უკრანისტიკის განყოფილება

წარმოადგან საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტი.

ლიბრერი იოვანოვილი

პორტრეტი და მისი ადგილი ქართულ მწერლობაში

„სახვითი ხელოვნების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ჯანრი“ — ასეთი აზრს, რომელიც ლექსიკოლოგიურ გამოცემებში ახლავს სიტყვა პორტრეტს, აშკარად არასრულია, რამეთუ ესთეტიკური კულტურის განვითარების თანამედროვე საფეხურზე პორტრეტს თავისი ადგილი აქვს არა მარტო მხატვრობაში, არამედ სიტყვაკაზმულ მწერლობაშიც. შეიძლება გვეთქვა, რომ ფერწერის, ქანდაკების, გრაფიკის ანალოგიურად პორტრეტული ასახვა მხატვრულ ლიტერატურაში ერთობ მიღებულია და ნაწარმოებები, რომლებშიც აღნიშნული ელემენტი წამყვანია, კანონიერად იმსახურებენ როგორც ფილოლოგი — სპეციალისტების, ისე მკითხველი საზოგადოებრიობის ყურადღებასა და ინტერესს¹.

ეს, რაც ზემოთ აღნიშნა, სირითადად და უმთავრესად შეეხება პორტრეტის წარმოშობისა და გავრცელების საკითხს. შეიძლება ვთქვათ ჩვენთვის საინტერესო საგნის რაობის სხვა ასპექტების შესახებაც. შეიძლება ვთქვათ, მაგალითად, რომ, როგორც თვით სახელწოდებით მიიწინებება, პორტრეტი არის აღმნიშნის ან აღმნიშნა ჯგუფის ხატი როგორც სახვითი ხელოვნების. ისე ლიტერატურის (და სხვა) დარგებში, რომ ყველა სურათში, რომელსაც პორტრეტს ვუწოდებთ, განმსაზღვრელია აღმნიშნის სახე-ხასიათი... აქვე უნდა დავაძინოთ, რომ სახე-ხასიათის პორტრეტული ჩვენება თავის დროზე ლიტერატურისა და ხელოვნების ფრიალ წინგადადგმული ნაბიჯი. უფრო დახვეწილი ეტაპი იყო რაიმე ამბის აღწერასთან შედარებით, რაც უპირატესად მწერლობის ნაკლებად განვითარებულ წარმომადგენელთა თხზულებებს ახასიათებდა და ახასიათებს.

ამგვარი შეხედულების ფონზე და მის შესაბამისად მართებული იქნება ვაღიაროთ, რომ გასული საუკუნის ქართული მხატვრულ პროზაში, მაგალითად, ისტატობით ერთობ მაღლა იდგა ილია ჭავჭავაძე, რომლის ქმნილებებში გადაწყვეტი იყო პორტრეტული ელემენტი. ისეთ ნაწარმოებებში, როგორიცაა: „კაცია-აღმნიშნა?“, „ოთარანთ ქერივი“ და ა. შ., ამბავი საგულისხმოდ იმდენად, რამდენადაც ის ხელს უწყობს მოქმედ ერთეულთა პერსონაჟის წარმართვის მხილება-გამქლავებას, მათი ხასიათების ილუსტრაციას. „კაცია-აღმნიშნა?“, მაგალითად, ამბებს სრულებით არ განიხილავს თავისთავად ფუნქცია. ასეთნაირ დანიშნულებას, თუ გნებავთ, საგრძნობლად მოკლებულია ლუარსაბის დაქორწინების ისტორია, რომლის დროს იგი უღვთოდ მოატყუეს, გააბრიავეს — ნაცვლად წინასწარ გასინჯული და მოწონებული ლამაზი ასულისა, გონჯი. დარეჯანი შეაჩეჩეს. თავისთავად როგორც ამბავი, ასევე ნაკლებ ეფექტურია ლუარსაბ თათქარიძის სახელ-კარის აღწერა, მისი და დარეჯანის ოჯახური ცხოვრების დასურათება, უმეშვიდროდ გადა-

¹ უნდა გავითვალისწინოთ, რომ პორტრეტი გავრცელდა და დამკვიდრდა სულიერი კულტურის ისეთ სფეროებშიც, როგორიცაა, მაგალითად, პუბლიცისტიკა, ისტორიოგრაფია და ა. შ. (არსებობს პორტრეტები პუბლიცისტური, ისტორიული, კრიტიკული...).

შენების შიშით გამოწვეული ცოლ-ქმრის დარღობი და სხვ. აქ ისევ. როგორც ბევრ შემთხვევაში, ამბები გამოყენებულია მოქმედ პირთა (ამ შემთხვევაში ლუარსაბისა და დარეჯანის) ბუნება- ნასიათების გასახსნელად. მათი უნიათობის, გონებრივი და ფიზიკური გამოფიტულობის საჩვენებლად.

გავიხსენოთ ადგილები „ოთარანთ ქერივიდან!“ ამ თხზულებაში ბევრ რამაა საინტერესო. შეგვეძლო ჩამოგვეთვალა: ქერივის ჩხუბი მთავრობის სოფელს მოხელეებთან მოპარული ქათმების გამო, „გამასპინძლება“ ქათვართან, სოფლის ავციების საპასუხოდ ნათქვამი მისი მწარე სიტყვები... ან კიდევ გიორგი ავილოთ! რა შავი ღლე დააწია მან ზარმაც მეხრეს, რაოდენ დიდი ხალისით გაიბა თავი არჩილის მოჯამაგირობის უღელში... მიუხედავად იმისა, რომ ყველა ეს ამბავი, რომლებიც „ოთარანთ ქერივის“ სიუჟეტის ცალკეულ ეპიზოდებს შეადგენენ, ბევრი რამით საინტერესოა. მათი თავი და თავი მნიშვნელობა მაინც ქერივ-ობოლი ოთარაშვილების დახასიათება, ე. ი. ამბები მხოლოდ იმისათვის წარმოგვიდგებიან, რომ მოქმედ ერთეულთა ავ-კარგი, მათი ღირსება-ნაკლოვანებები, მათ გამოსაცნობი ნიშნები გავიგოთ და გავითვალისწინოთ.

ყოველივე ის, რაც ზემოთ ითქვა, ე. ი. მხატვრულ თხრობაში პორტრეტული ელემენტის აქცენტირება, მოწმობს რეალისტური სტილის დომინანტობას მწერლობაში: სტილისა, რომლის ენერგიული თოსანიც, თავისი დროის დიდ სახელებთან ერთად, ჩვენში სწორედ ილია ჭავჭავაძე იყო.

წინარე მსჯელობის კვალობაზე, შეიძლება აღინიშნოს, რომ სიტყვაკაზმულ თხზულებაში, ისევ, როგორც ფერწერულ ან გრაფიკულ ტილოებზე, ავტორის მხატვრული მეთყველების ერთ-ერთ ყველაზე ეფექტურ საშუალებას წარმოადგენს ადამიანის სახე. თანაც არა უბრალო და ჩვეულებრივი, არამედ პორტრეტის დონემდე ამაღლებული სახე.

პორტრეტი — ადამიანთა ჩვენება ამა თუ იმ მოძრაობითა და მოქმედებით, მისი ნიშან-თვისებების გამოვლინება — მწერლობის განვითარების შედარებით ადრინდელ საფეხურებზე ერთ-ერთ რიგითი შტრახი და კომპონენტი იყო მხატვრული თხზულებისა.

დროთა განმავლობაში ეს კომპონენტი დაიხვეწა და მისი მნიშვნელობაც თანდათან გაუართოვდა, რის შედეგად ლიტერატურაში ცალკე გამოიყო პორტრეტი როგორც უანრობრივი ერთეული, როგორც თავისებური უანრობრივი ფორმა. ისე, როგორც სახეით ხელოვნებაში გვაქვს პორტრეტი-უანრი, მხატვრულ ლიტერატურაშიც ახლა შეინიშნება პორტრეტი-მოთხრობა, პორტრეტი-რომანი, პორტრეტი-ნარკვევი, პორტრეტი-პოემა და ა. შ.

რომელ კონკრეტულ შემთხვევაში შეიძლება ეუწოდოთ პორტრეტი ამა თუ იმ ნაწარმოებებს, რათა იგი ჩვეულებრივი მოთხრობისაგან, მხატვრული ნარკვევისაგან, ან, თუ გნებავთ, რომანისაგან გამოვყოთ? ვეცდებით წინარე კითხვის შესატყვისი და შესაბამისი იყოს ქვემოთ წარმოდგენილი მსჯელობა.

პირველი ნიშანი, რითაც შეიძლება პორტრეტი გამოვარჩიოთ მხატვრული ლიტერატურის სხვა ფორმებისაგან, ის გახლავთ. რომ მასში მხატვრული თხრობას ახასიათებს სახის დახვეწილად გამოხატვა.

თუ უწინ ამა თუ იმ პირს რომელიმე ნაწარმოების ჩვეულებრივ რიგით პერსონაჟად ვთვლიდით, ამჟერად, როცა იგივე პერსონაჟი წამყვანია, ე. ი. როცა თხზულების მთელი შინაარსი აღნიშნული პორტრეტით განასაზღვრება და მასზე უფრო მნიშვნელოვანი აქ სხვა არა არის რა, პორტრეტის

რდურ-მხატვრული ფუნქცია გაცილებით დიდი და ფართო მასშტაბით გვესახება.

ახვანიაჩად რომ ვთქვათ, ჩვეულებრივ მხატვრულ თხზულებაში პერსონაჟი მაშინაც კი, როცა იგი პორტრეტის დონეზეა, სიუჟეტის ერთ-ერთი რიგითი შემადგენელია და უფრო ძირითადი ამბებია, მოქმედებაა. მართალია, ეს მოქმედება და ამბები ადამიანთა მეშვეობით შენდება და ხორცს იხამს, მაგრამ საქმე ისე გამოდის, რომ აქ პერსონაჟები უფრო იმისათვის არიან, რათა მოქმედება გვიჩვენონ და არა პირიქით...

იმ შემთხვევაში, როდესაც მხატვრულ თხზულებაში პორტრეტი დომინანტობს, სიუჟეტში ისეთი ამბებია თავმოყრილი, რომლებიც პიროვნების, მოქმედი პირის ხასიათის გახსნა-გამყვანებას ემსახურება. იქმნება შთაბეჭდილება, თითქოს ასეთ შემთხვევაში პირველობა გმირებს აქვთ დათმობილი და არა მათი მეშვეობით გამოსახულ ამბებს, მათი მეოხებით განვითარებულ მოქმედებას. ე. ი. როცა ამა თუ იმ ლიტერატურულ-მხატვრულ ნაწარმოებს პორტრეტს უწოდებენ, მასში მთავარი და ძირითადი სწორედ ეს პორტრეტი, ანუ პორტრეტი აქ მთელი სურათია მისი სიგრძე-სიგანით, მთელი მისი შინაარსით, ყველა დიდი და პატარა დეტალით.

მაშასადამე, იმ მსჯელობით, რომელიც ზემოთ განვავითარეთ, ჩვენ ვეზებოთ პორტრეტს, რომელიც სიტყვაკაზმულ ლიტერატურაში ისევე, როგორც სახვითი ხელოვნების დარგებში, პირობითად ცალკე ენარის სახით გამოიკვეთა. როცა სიტყვის ოსტატის მიერ მოხაზული მთელი სურათი — რომანი, მოთხრობა, პოემა, მხატვრული ნარკვევი — წარმოადგენს პორტრეტს (თუმცა, უნდა შევნიშნოთ, რომ პორტრეტი, როგორც ცალკე არსებული ენარი, მხატვრულ ლიტერატურაში არ იხსენიება).

გვახსოვს, ლიტერატურის ისტორიკოსების ადრინდელ თაობათა წარმომადგენლები მხატვრული პორტრეტის რაობას პერსონაჟის გარეგნობის აღწერის გზით განსაზღვრავდნენ. მაგალითად, მწერლის ინტერესი პორტრეტისადმი ხასიათდებოდა იმის მიხედვით, თუ როგორი ყურადღება ჰქონდა დათმობილი გმირის აღწერას. პირისახის, ცხვირის მოხაზულობის, თვალის ფერის ზეგნებას. აღნიშნული ტენდენციის თავისებურ დადასტურებად უნდა მივიჩნიოთ თანამედროვე ქართველი ლექსიკოლოგის მ. ჭაბაშვილის სიტყვები, რომელთა თანახმად პორტრეტი გაგებულია, როგორც „პერსონაჟის გარეგნობის აღწერა ლიტერატურულ ნაწარმოებში“².

რასაკვირველია, მხატვრულ ნაწარმოებებში ფიქსირებული პორტრეტის საკითხის განხილვაში, რასაც თანამედროვე ლიტერატურისმცოდნენი ან კრიტიკოსი მესვეურები მიმართავენ, ის, რის შესახებაც ზემოთ აღვნიშნეთ, ან სრულებით არ შედის, ან კიდევ უბრალო დამხმარე მასალის სახით იგულისხმება. საქმე ის არის, რომ მხატვრული პორტრეტის ის მხარე, რითაც იგი ეფექტს იწვევს, სრულებითაც არ განისაზღვრება ადამიანის გარეგნობის მარტივი ნიშნების დასახელებითა და აღწერილობით, რამეთუ არაიშვიათად ზოგი მწერალი გმირის ფიზიკური აღწერილობის გარეშე ახერხებს ხილვადი გახადვას მისთვის საინტერესო პიროვნების დამახასიათებელი ყველა ნიუანსი, ხოლო სხვა, ვინც მომეტებულად „ცილობს წარმოდგინოს გარეგნობის მარტივებელი ნიშნები, ვერა და ვერ ქმნის ნამდვილ პორტრეტს“³.

² მ. ჭაბაშვილი, უცხო სიტყვათა ლექსიკონი, თბ., 1964, გვ. 308.

³ შტრ.: Б. Г а л а н о в, Искусство портрета, М., 1967, გვ. 12.

იმისათვის, რომ პორტრეტი ეფექტური იყოს, გადაწყვეტი მნიშვნელობა აქვს არა ასახული პიროვნების გარეგნობის მაჩვენებელი დეტალების ჩამოთვლას და აღწერას, არამედ შინაგანი სულისძვრით გამოწვეულ მოძრაობათა გამოხატვას.

რა თქმა უნდა, ამით არ ვცდილობთ დავამტყიცოთ, თითქოს გარეგნობის აღწერა-დახასიათებას არავითარი მნიშვნელობა არ აქვს პორტრეტში. მისი ხელაღებით უარყოფა ნამდვილად არ ეგების, პირიქით, შეიძლება გვეთქვას, რომ გარეგნობა ქმედით როლს შეასრულებს, თუ მწერალი შეიძლება თავისებურად ამეტყველოს ეს გარეგნობა, გააცოცხლოს იგი, დააკვიროს გარეგნული შინაგან სამყაროსთან, აქციოს პირველი მეორეს მისანიშნებლად, ისე, როგორც ამერიკელი ტრუმენ კეპოტი ერთი თავისი მოთხრობის („შირიამი“) პერსონაჟის გამო შენიშნავს „მისის მიღერის გარეგნობა მისი ცხოვრების სარკე იყო“. ე. ი. პორტრეტად ქმნილი ადამიანის გარეგნული ნიშნების ჩამოთვლა-დახასიათებას მხოლოდ იმ შემთხვევაში აქვს აზრი, როცა ეს ნიშნები ადამიანის შინაგანი თვისებების გამოვლინების, დემონსტრირების საშუალებაა. საწინააღმდეგო პირობებში იმის აღნიშვნას, რომ რომელიმე კაცს უჩვეულოდ გრძელი ცხვირი, მწვანე თვალები, ყურებამდე გახეული ტუჩ-პირი აქვს და სხვა, მნიშვნელობა არ აქვს.

პერსონაჟთა გარეგნობის უბადლო დასურათება და დახასიათება იცოდა მიხეილ ჭავჭავაძისთვის. ამ მოსაზრებას ხაზს უსვამთ, იმიტომ, რომ გარეგნობა მ. ჭავჭავაძისთვის მეოხებით ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში შეესაბამებოდა, შეესატყვისებოდა იმას, რაც პერსონაჟში შინაგანი იყო. მ. ჭავჭავაძისთვის გვიხატავს ჭაყოს, როგორც ველურს, მხეცს, მტაცებელს, რომელიც არავის და არაფერს არ ინდობს; მზად არის ყველა გაძარცვოს, ყველაფერი ტალახიანი ფეხით გათელოს. ამ მხრივ კი ჭაყოს ის გარეგნობა, რასაც მწერალი გვისურათებს. — ბანჯგვლიანი პირისახე, ხარბი, გადმოჯაკვლული თვალები, ჭყვივლა ხმა, ცხენის კბილები და ა. შ., — პირდაპირ შეესაბამება მისი შინაგან თვისებებს. ჭაყოს გამომეტყველება ყოველმხრივ შესატყვისია მისი ქცევა-მოქმედებისა.

გარეგნულ მხარეს. გარეგნულ ნიშნებს და მათ აღწერაობას მნიშვნელობა არ აქვს, თუ ეს ნიშნები გარკვეულ როლს და ფუნქციას არ შეასრულებენ პორტრეტით წარმოსახული ადამიანის შინაგანი დახასიათებისათვის, — თუ გარეგნული ატრიბუტები თავისებურად არ ეხმარებიან იმას, რასაც შინაგანს ვუწოდებთ; თუ გარეგნული ჭეროვან მთლიანობაში არაა შინაგანთან, როგორც ფორმა შინაარსთან.

უნდა შევნიშნოთ: მხატვრული პორტრეტის ზემოთ მოხსენიებული ნიშნები — მისი შინაგანი და გარეგნული მხარეების ერთიანობა — სასურველია მაშინაც კი, როცა პორტრეტი სიტყვაკაზმული ქმნილების ერთ-ერთი, როგორც უკვე მივუთითეთ, რიგითი შემადგენელია, ხოლო ასეთი მთლიანობა, ერთიანობის დაცვა ფრიად აუცილებელი გვგონია, როდესაც ჩვენთვის საინტერესო რომელიმე მწერლის ნაწარმოებში ყველაზე მთავარი პორტრეტია, როცა თხზულება, თუ შეიძლება ასე ითქვას, პორტრეტულია, ე. ი. როცა პორტრეტის სახით მკითხველს ვთავაზობთ რომელიმე ქანრის მთელ ნაწარმოებს — მთელ რომანს, მოთხრობას, პოემას, მხატვრულ ნარკვევს ან სხვ.

⁴ ტრუმენ კეპოტი, ლამის ხე, თბ., 1970, გვ. 3.

სხვა... მაგრამ დაუშვებელი და დასანანი, როცა გარეგნული აღწერილობა არა მხოლოდ არ შეესაბამება, არამედ ზოგჯერ ეწინააღმდეგება იმას, რასაც შინაგანს ეუწოდებთ. თუ ერთი წუთით წარმოვიდგენთ, რომ ჭაყო სათნო გუნება-განწყობილების კაცი იყო, უბოროტო, ყველასათვის კეთილმოსურნე, რომელსაც სხვებისადმი თანაგრძობით აღსაესე სიტყვა-პასუხი ახასიათებდა და „ჭაყოს ხიზნების“ შინაარსშიც ამას ვიხილავდით. მაშინ მტაცებელი მხეცის გარეგნობით ჭაყოს წარმოჩენას არავითარი გამართლება არ ექნებოდა და ამ შემთხვევაში კრიტიკას შეეძლო თავისებური ლოგიკური შეუსაბამოა აღენიშნა.

როგორც ვხედავთ, პორტრეტში დიდზე დიდი მნიშვნელობა ენიჭება იმას, რომ, ჭერ ერთი, მიღწეული იყოს გმირის შინაგანი სამყაროს ასახვა, მიღწეული იყოს მისი შინაგანი დახასიათება. მეორეც: — ის, რასაც გარეგნულს ეუწოდებთ, მხატვრული კონტექსტის მიხედვით, კი არ ეწინააღმდეგებოდეს, არამედ შეესატყვისებოდეს, ზედმიწევნით ეხმიანებოდეს შინაგანს, ხელს უწყობდეს შინაგანის გამომხეურებას; რომ გარეგნობის მანიშნებელი შტრიხები აორტრეტში ჰარმონიული იყოს შინაგანის მიმართ და არ იყოს მისგან გამიჯნული...

სახე-პორტრეტად ჩამოყალიბებულ ნიმუშებზე ვლაპარაკობთ და ამასთან დაკავშირებით გვინდა გავიხსენოთ გიორგი ნატროშვილის „ძე კაცისა“. აჲ, რას აღნიშნავს მწერალი თავისი გმირის გამო: „უცნაური კაცი იყო ეს ადამი. ღონე კამეჩისა ჰქონდა, მაგრამ გული ბალღისა გამოჰყოლოდა. ბალღით უხაროდა ყველაფერი, ტანმალაი იყო, ფეხები იფნის მორებს მიუგავდა, მუდამ დაწინწკლული ჩითის პერანგი ეცვა, ქაშრის ნაცვლად აპეურები ჰქონდა შემორტყმული, ქალამნებს კი მუდამ კამეჩის ტყავისას ხმარობდა... რაღაც სიხარული გაუელვებდა ხშირი წარბების ქვეშიდან გულუბრყვლოდ და ნლობით მომზირალ კროლა ოვალეში“⁵. საქმე ისაა, რომ კახელი ადამოს გარეგნობის ნატროშვილისეულ აღწერება-აღწერილობაში, რაც ზემოთ დავიმოწმეთ, ერთობ საჩინოა დინამიკური ელემენტი — ყველაფერი სხეულის მოძრაობის დროს გადაღებულ სურათს ჰგავს. შეგიძლიათ იგულისხმოთ, რომ ობიექტივის მეშვეობით დაჭერილი თითოეული მომენტი ადამოს სახისა ვაგრიძელმა და შედეგია წინა მოძრაობისა ან მიზნობა, წინაპირობაა იმისა, რასაც ახალი მოქმედება უნდა მოჰყვეს.

უფრო საგულისხმო ისაა, რომ ადამოს იმ გარეგნობაში, რომელსაც მწერალი ასახავს, სულ მუდამ გამოსტკვივის, ჩანს შინაგანი; ჩანს, რომ აქ ყოველივე გარეგნული, რაც ადამოს მიეწერება, ადეკვატურია იმავე ადამოს შინაგანი მხარეებისა, მისი სულიერი თვისებისა და ამაზე ჩვენ იმდენად უფრო გვწადია ყურადღების გამახვილება, რამდენადაც გმირის ორევე ამ მთლიანობაში საგულეებელ მხარეს მწერალი არა გათიშულად და ცალ-ცალკე, არამედ ერთად წარმოგვიდგენს. ასე რომ, ადამოს გარეგნობის მასანიშნებელ თითქმის ყოველ დეტალს (ქაშრად გამოყენებულ აპეურებსაც, დაწინწკლულ ჩითის პერანგსაც, კამეჩის ტყავის ქალამნებსაც) ქმედითი გამოძახილი აქვს ცალკეულ მდგომარეობებში, რაც ადამოს ძალების ერთობლივი მოქმედების უშუალო შედეგად შეიძლება მივიჩნიოთ. ისინი შესატყვისი სახით ვლინდებიან „ძე კაცისას“ სიუჟეტურ ნაწილებში, იქნება ეს ექსპოზიცია, კვანძები, მოქმედების განვითარება, კულმინაცია თუ სხვა. ის გარემოება, რომ ტანმა-

⁵ გიორგი ნ ა ტ რ ო შ ვ ი ლ ი, ისევ გაზაფხული იყო, თბ., 1957, გვ. 272.

ლალი ადამოს ღონე კამეჩისა გააჩნდა, ფეხები იფნის მორებს მიუგავდა და გული ბალოსა ჰქონდა, ჩანს ამ თავისებური ჰაბუჯის ყოფის განმასახიერებელ თითოეულ კონტექსტში, მის ღვევმირულ შრომაში; მაშინაც, როცა მეზობელ-ნათესავთა წასაშველებლად ირჩება ან როცა კახეთის რკინიგზის მშენებლობაზე ორი — სამი კაცისოდენს აკეთებს, გასამრჯელოს წამატებაზე კი, თუ თავად უფროსებმა არ იჩინებენ, ერთხელაც არ დაიწუწუნებს. მოკლედ რომ ვთქვათ, მთელი თხზულება თავიდან ბოლომდე წარმოადგენს ქართველი ჩანმავარი გლეხის, ახალგაზრდა კახელის უანგარობის, გულმართლობის, კეთილმოსურნეობის მხატვრულ დადასტურებას, პორტრეტს, რომელშიც ყოველივე ისე და იმ ზომით არის წარმოდგენილი, როგორც და რა ზომითაც ეს საჭიროა; ამასთან დეტალები იმგვარ ურთიერთშესატყვისობასა და მთლიანობაშია, როგორ მთლიანობასა და შესატყვისობასაც მხატვარს უკარნახებს მის სახელმძღვანელოდ მიღებული სიმართლის გრძნობა.

ზემოთ წარმოდგენილი თვალსაზრისით ფრიად საგულისხმოა, დავაკვირდეთ აგრეთვე იმავე გ. ნატროშვილის მეორე ნაწარმოებს — „უღარდელი კაცის სიკვდილი“. ამ თხზულების გმირის მიხა ოსტატის პორტრეტული ავკარვის გარკვევა-დახასიათებას ისე ვერ შევძლებთ. თუ გავკვრით მინც არ შევეხებით ფოტოსურათს, რომელიც ქალაქში სტუმრად ყოფნის დროს მიხას გადაუღო შვილიშვილმა. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ სურათის ჩართვა „უღარდელი კაცის სიკვდილში“ თითქმის იგივე გმირის ფიზიკური გარეგნობის აღნუსხვა-დახასიათებაა, მისი იერ-სახის, აღნაგობის მისანიშნებელი ნიუანსების ისეთივე ჩამოთვლაა, რაც ეგზომი ზშირად იციან ხოლმე პორტრეტში და რომლის შესახებაც ჩვენ საკმაოდ ვილაპარაკეთ.

როგორც აღვნიშნეთ, გარეგნობის სურათი იმ მიზნით, რომ პორტრეტისათვის საჭირო მთლიანობა იქნეს დაცული, უმკველად უნდა შესაბამებოდეს, უნდა ეხმაურებოდეს იმას, რასაც პორტრეტის გმირის შინაგანი სამყარო შეიცავს.

მიხა ოსტატის ფოტოანაბეჭდში კურსირებული შტრიხებიც, სახელდობრ მისი უღარდელობა („პაპა იჭდა არხენინად, შუბლი ნიავისათვის შეეშვირა, მუხლებზე კალათა ედგა და ქოიაცსა სჭამდა. თითქო აქ არაფერი მომხდარიყოს“⁶), ზედმიწევნით ისეთია. რაც გ. ნატროშვილის მიხა პაპას დასახსიათებლად ესაჭიროება. სურათი აქ თითქმის ისეთია, როგორც მიხა ოსტატე თავის წილ ყოფა-ცხოვრებაში იყო, ე. ი. მიხას შვილიშვილის მიერ ნაუცბათევედ გადაღებული და შემდეგ, მიხას სიკვდილის გამო, საგანგებოდ გადიღებული ფოტო მთელი არსით ეხმაურება ყოველივე იმას. რაც კახელი ხელმარჯვე ოსტატის სულიერ მხარეს შეადგენდა მიხა პაპას ფოტოსურათი ასახავს გმირის არამარტო ფიზიკურ მხარეებს. უფრო მეტიც, იგი წარმოადგენს მისი გულარხინობის, შინაგანი კეთილმოსურნეობის დამადასტურებელ დოკუმენტს; იმის ნიშანს, თუ როგორ იჩენს თავს ადამიანის შინაგანი მხარე მის გარეგნობაში, მისი სახის გამომეტყველებაში, მის სიცილსა და მხიარულებაში...

ის, რის გამოც ჩვენი მსჯელობა შეიძლება გავაგრძელოთ, გახლავთ სიუჟეტის საკითხი, ანუ — რა თავისებურებანი აღინუსხება ამ მხრივ პორტრეტულ ნაწარმოებში? დავიწყეთ პირდაპირ: ტრადიციულია, როცა პორტრეტ-

⁶ გ. ნატროშვილი, ისევ გაზაფხული იყო. გვ. 105.

ში მკითხველს საქმე აქვს არა მთლიან დიდ ამბავთან, რომელიც მეტი თავის-თავადობით ხასიათდება, არამედ ერთ ან რამდენიმე პატარა ამბავთან, რომელთაგან თითოეულის ამოცანაა პორტრეტით ასახული ადამიანის რომელიმე ნიჟან-თვისების ჩვენება-ილუსტრირება. აღნიშნულს დაუვმატებთ, რომ სიუჟეტთან პორტრეტის დაკავშირების ასეთ ხერხს ქართულ მწერლობაში თავის დროზე მარჯვედ იყენებდა ილია ჭავჭავაძე. მის მოთხრობებში წარმოდგენილი პორტრეტები — ოთარაანთ ქვრივისა, გიორგისა და სხვათა — ძირითადად ასე დანაწევრებული სიუჟეტების მეშვეობით სახიერდება. სიტუაციების ასეთი განვითარების კვალობაზე პორტრეტის გამოხატვის ნიმუშს წაჭმოადგენს ვაჟა-ფშაველას პოემა „ივანე კოტორაშვილის ამბავი“. უპირველეს ყოვლისა, უნდა შევნიშნოთ, რომ დასახლებული ნაწარმოების სათაურში სიტყვა „ამბავს“ ერთობ პირობითი მნიშვნელობა აქვს. ვაჟას მიერ ასახული ვითარების შინაარსს თუ მართებულად გავითვალისწინებთ, დავინახავთ, რომ ჩვენთვის საინტერესო პოემაში მთავარი და ძირითადია არა ამბავი, ამ სიტყვის პირდაპირი გაგებით, არამედ მთელი დევგმირის ივანე კოტორაშვილის ვინაობისა და მისი სწორუპოვარი ვაჟაკობის ჩვენება. პოემის მეორე თავიდან იწყება და ერთიმეორეზე მიყოლებით აისახება ივანეს პატრიოტული გულადობის დამადასტურებელი ეპიზოდები: პირველად ის, რომ კოტორაშვილს ვერა ნახავდი მხიარულსა და მოცინარეს; თმა-წვერი ესხა ისეთი, როგორც ეკალი ჭაგრისი; ხელს მოჰკიდებდი — უღრეკი, როგორაც რკინა მაგარი, მუდამ იცვამდა ოხსის ტყავსა, ზმალს სქელი თასპით იბამდა... ხანჯარი წვერ შემოხრილი, ფარი ილღიას სწვდებოდა.. ღარიბი იყო ივანე.. სულ ტყე-ტყის პირად ძვრებოდა, სადაც მტერს დაგულებდა მყისვე თავს დაეველებოდა... „არას დასდევდა ტანთაყმას, არც რო საქელსა აყვარობდა, როცა ლეკებსა ჰეუფავდა, მარტო მაშინა ჰლალობდა“ (გვ 261-262)⁷. მესამე თავი იწყება იმის აღნიშვნით, რომ „სრულ ვერ გიამბობ ივანეს რაც საქმე ჩაუდენია“ (გვ. 262). ამას მოსდევს თხრობა, თუ რაწომ მედგარად გაუსწორდა კოტორაშვილი კახეთის ამკლებთ, რის გამოც საჩუქრად მეფე ერეკლეს ბეჭეტი დაიმსახურა. შემდეგ ვაჟა გვაუწყებს — როგორ უზლო საყვარისი ივანემ იმ დაღესტნელ მეკობრეებს, რომელთაც „არხლით ტყვედ წაუყვანიათ ერთიმეორეზე გადაბნული კაცი, ქალი და ბალები“, როგორ შეეცადნენ მტრები ივრის წყალში მობანაჲე ივანეს დატყვევებას და ქართველმა დევგმირმა მათ კუდით ქვა ასროლინა... მეფემ, ვაუგებრობის გამო, იარაღი აჰყარა ივანეს, რომელმაც ამის შემდეგ კარიელი ხელით შესწლო მოსახლეებთან გამკლავება...

როგორც ყველა ზემოაღნიშნულიდან ჩანს, „ივანე კოტორაშვილის ამბავში“ მოთხრობილია რამდენიმე მინიატურული ამბავი, რომელთაგან თითოეული თავისებურად — დროის, ადგილის და ვითარების სხვადასხვა გარემოებაში — გვიდასტურებს კოტორაშვილის გულადობას, მის სულიერ და ფიზიკურ შემართებას. ეს და მხოლოდ ეს არის ამ ამბავის ძირითადი შინაარსი, ე. ი. ყველა ერთად და ცალ-ცალკე ისინი ივანეს პორტრეტის თავისებურ დეტალს შეადგენენ.

ამგვარად, ამბები პორტრეტში თავისებური გავრცობილი ტიპის ნეტაფორებია გმირის პორტრეტის გადმოსაცემად. ამავე დროს ეს ამბები იმის

⁷ ფრჩხილებში მოთავსებული ციფრებით მინიშნებულია გვ. ვაჟა-ფშაველას ანთომეულის III ტომიდან, საიდანაც დამოწმებულია ადგილები „ივანე კოტორაშვილის ამბავისა“.

კვლობაზე, თუ რა არსებითი ნიშნის მიხედვით ემეზობლებიან ერთმანეთს. გაერთიანებულია მთლიან სიუჟეტად.

როგორც ნახეთ, ჩვენ საკმაოდ ვრცლად შეეჩერდით ვაჟა-ფშაველას „ივანე კოტორაშვილის ამბავზე“, რომელიც პოემა-პორტრეტის ერთ-ერთ საყურადღებო ნიმუშად მიგვაჩინა⁸. თავისებურება ამ პოემისა სწორედ ის არის, რომ მის სიუჟეტს შეადგენს არა ერთიანი, თავისთავადი მნიშვნელობის მქონე ამბავი⁹, არამედ მოკლედ ნათქვამი ამბები, რომლებიც ივანე კოტორაშვილის პიროვნებით აღძრული ინტერესების ძაფზეა ასხმული. ასეა იმიტომ, რომ ავტორი მოწადინებულია მკითხველამდე მიიტანოს ყველაზე მთავარი. გააცნობიეროს ივანე კოტორაშვილის პიროვნება.

ამგვარად, ამბის ხვედრითი წონა ისეთი პოემა-პორტრეტის სიუჟეტში, როგორც „ივანე კოტორაშვილის ამბავია“, ერთბაშე შეკვეცილი და განსაზღვრულია; ერთიანი, გაშლილი ამბის ნაცვლად აქ გვაქვს სხვადასხვა გარემოებაში მოქცეული, გმირის ხასიათის მისანიშნებელი რამდენიმე ნაწყვეტ-ნაწყვეტად, დანაწევრებულად გადმოცემული ისტორიები, რომელთაც საერთო სიუჟეტის სახე აქვთ.

ერთგვარი პირობით, ასეთი შედგენილობის სიუჟეტებს ჩვენ ტრადიციული ვუწოდებთ, თავისებურად ტრადიციულია (უფრო გავრცელებულია) აგრეთვე პორტრეტულ თხზულებათა ის სიუჟეტები, რომლებშიც თხრობა ანუ გმირის პორტრეტული გამოსახვა ბიოგრაფიული მაჩვენებლების კვლობაზე და მათ შესაბამისად ვითარდება. სიუჟეტის ასეთი შინაარსი, კერძოდ ის, რომ იგი პორტრეტით ასახული ადამიანის ბიოგრაფიული მასალისაგან შედგება, იმის უეჭველი პირობაა, რომ პორტრეტი და მასთან მისადაგებული სიუჟეტი თავიდან ბოლომდე განუწყვეტელ მთლიანობაში წარმოვიდგინოთ, რომ სიუჟეტის მეშვეობით თავთავის, ადგილას ვიხილოთ ყოველივე, რაც გმირის შესახებ მისი პორტრეტისათვის არის საჭირო და საინტერესო, რამეთუ პორტრეტის სიუჟეტში აქ სხვა არა არის რა, გარდა პორტრეტით წარმოსახული ადამიანის ცხოვრებისა.

ზემოაღნიშნული თვისებით ჩვენ ერთბაშე გვეჩვენა დ. კლდიაშვილის „როსტომ მანველაძე“. ამ ნაწარმოებში თხრობა იწყება საერთოდ მანველაძეთა საგვარეულოს შესახებ არსებული ინფორმაციის გადმოცემა-დახასიათებით. შემდეგ მხატვარი ზოგადიდან თანდათან კონკრეტულზე გადადის, გვაუწყებს, რომ მანველაძეებს მუდამ „ენაზე ეკერათ სიტყვა თავიანთი გულის წარჩინებულობაზე... ამ წარჩინებულობის დასასაბუთებლად მოჰყავდათ ამბავი, ვითომ ერთ მეფეს.. ერთი მანველაძეთაგანი კარისკაცად ჰყოლია“¹⁰ და სხვ.

მანველაძეთა წინაპრებისა და შთამომავლების თავისებური დახასიათების შემდეგ, რისთვისაც მწერალს „მოშველიებული აქვს“ ხალხური გადმო-

⁸ სხვათა შორის, რაკი სიტყვა პოემა-პორტრეტზე ჩამოვადგეთ, იმასაც ვიტყვი, რომ თანამედროვე პოეზიაში ასეთი ხასიათის თხზულებებზე ცნობილია: ალ. ტვარდოვსკის „ნასილი ტიორკინი“, მ. ალიევის „ზოია“, ი. ნონეშვილის „ამბავი ერთი ქალიშვილისა“ და სხვ.

⁹ როგორც ვიცი, ასეთი თავისთავადი მნიშვნელობის მქონე ერთიანი ამბები თავიდან ბოლომდე მოიცავს ვაჟა-ფშაველას ისეთ ქმნილებების სიუჟეტს, როგორცაა: „სტუმარ-მასპინძელი“, „ბახტრონი“ და ა. შ.

¹⁰ დავით ქ ლ დ ი ა შ ვ ი ლ ი, მოთხრობები, თბ., 1961, გვ. 578.

ცემები, თხრობა უშუალოდ ეხება როსტომს; აღინიშნება, რომ ისიც თავის დროზე თავმომწონე მანველაძე გახლდათ!¹¹ და ა. შ.

„როსტომ მანველაძის“ შინაარსს თუ გავიხსენებთ, უმაღლვე დავინახავთ, რომ ხსენებულ ნაწარმოებში მთავარია არა მთელი ბიოგრაფია, მთელი ცხოვრება როსტომისა, მისი წარსულის გათვალისწინებით, არამედ ის, რა ყოფაშიც როსტომ მანველაძე ახლა, ამჟამად არის. როსტომის წარსული დ. კლდიაშვილს გამოყენებული აქვს მისივე სახის, პორტრეტის ფონად, რომელზე დაფუძნებით პლასტიკურ-ლაპიდარულად სახიერდება „გმირის“ ახლანდელი მდგომარეობა, როსტომის უსაშველობა, მისი მარტოობა (მისი ცოლ-შვილი სულ მუდამ იმას ცდილობენ, რომ შორს იყვნენ უმწეო მოხუცისა და მისი სახლსაგან); სახიერდება მდგომარეობა, როცა ერთად-ერთი ყმაკაცის ანაბარად დარჩენილი როსტომი მარტოდუნე ჰამაზე ფიქრობს, სხვა საქმეს ვერ უმკლავდება.

მოთხრობის პირველი სტრიქონებიდანვე მწერალი როსტომს წარმოგვიდგენს, როგორც აბსოლუტურად ზედმეტ, ყოველგვარი საჭიროების გარეშე მყოფ კაცს, რაც გამოწვეულია თავადანააზრებული საზოგადოებრივი წოდების უნიადაგობით. მოთხრობა-პორტრეტის ცენტრში მოქცეულია სცენა: როსტომის ცოლისა და ქალიშვილების მზადება-გამგზავრებისა, რასაც მოსდევს სტატიკური სურათი, უმწეოდ და მარტოდ მიტოვებული როსტომის მდგომარეობას რომ ასახავს და კიდევ უფრო ხილვადს, მეტყველს ხლს როსტომის მარტოსულობას, უმწეობას.

„როსტომ მანველაძე“ სტატიკური ხასიათის მოთხრობა-პორტრეტია იმით, რომ თავად მწერალი გახაზავს პორტრეტის საგნის, ობიექტის უძრავობას და უმოქმედობისაყენ მიდრეკილებას, ე. ი. „როსტომ მანველაძეში“ დ. კლდიაშვილი განსაკუთრებული აქცენტით წარმოაჩენს როსტომის უქმადგდებას.

„როსტომ მანველაძეში“ მოგვაგონა გიორგი ლეონიძის „სამთო საბალახო“. ალბათ არაყინ შემოგვედგება, თუ აღვნიშნავთ, რომ დასახელებულ თხზულებაში ასახული თავადყოფილი ყადორი მრავალმხრივ ჩამოგავს დ. კლდიაშვილის პორტრეტის გმირს. რაც მთავარია, როსტომი და ყადორი ერთიმეორეს ედრებაან სოციალური მდგომარეობით, ცხოვრებასთან ინდიფერენტული, პასიური დამოკიდებულებით. ორივე წარსულის კაცია. როგორც ერთს, ისე მეორეს არ აქვს მყარი ნიადაგი თანამედროვე ყოფაში, ორივე ოჯახდანაგრეულია. მართალია, უშვილიძრო ყადორთან შედარებით, როსტომს უაიციეა ჰყავს და ქალიშვილებიც, მაგრამ სულაც რომ არაყინ ჰყოლებოდა, მაინც მისი ყოფა შეიძლება ბევრად უარესი არ ყოფილიყო, რამეთუ როსტომიც ხომ ისევე, როგორც ყადორი, სიმარტოვეში, უქირისუფლო სიბერეში ათავენს სიცოცხლეს.

ასახვის მანერაც ამ შემთხვევაში გ. ლეონიძისა თითქმის ისეთია, როგორსაც თავის დროზე მანველაძის ილუსტრირებისათვის დ. კლდიაშვილს მიუძღრათავს. „სამთო საბალახოში“ თითქმის ისეთივე სიტუაციაა გამოშვეურებული, როგორიც მკითხველმა „როსტომ მანველაძიდან“ იცის. ორივეგან სიმარტოვო, მონის უქონლობით, უიმედობით გამოწვეული მოწყენილობაა და სევდა.... ბევრი რომ არ გაავარძელოთ, შეიძლება უმაღლვე ვთქვათ, რომ „როსტომ მანველაძეშიც“ და „სამთო საბალახოშიც“, ეტყობა, თხრობის თავისებური რიტმი

¹¹ იქვე, გვ. 579.

და პათოსი თვით ასახულის შინაარსისა და ხასიათის ერთნაირობით განისაზღვრება.

შედარებით სხვაგვარი მსჯელობის საფუძველს იძლევიან ამ მხრივ გმირები, რომელთა პორტრეტული სახეებით აღბეჭდილია გ. ლეონიძის „მოხუცი გუთნისდენის სიკვდილი“, გ. ნატროშვილის „ისევ გაზაფხული იყო“, „უღარდელი კაცის სიკვდილი“ და სხვ.

საქმე ის არის, რომ ყველა დასახელებულ ნაწარმოებში წარმოდგენილ მოხუცთა პორტრეტებს მისადაგებული აქვს ბიოგრაფიული ინფორმაციით შედგენილი სიუჟეტები, როგორც ამას ადგილი აქვს „როსტომ მანველაძესა“ და „სამთო საბალახოში“. მიუხედავად ამისა ჩამოთვლილი თხზულებებით დასტურდება, თუ როგორ ხალისიან, ოპტიმისტურ გუნება-განწყობილებას ინარჩუნებენ ადამიანები მაშინაც კი, როცა უკვე ამთავრებენ თავიანთ წილ ცხოვრებას და, როგორც იტყვიან, სიკვდილ-სიცოცხლის საბედისწერო ზღურბლზე დგანან ორივე ფეხით. ნინიას, იორამის, მიხას პორტრეტები გ. ლეონიძისა და გ. ნატროშვილის ნაწარმოებებიდან სიკვდილის წინაშე ქედმოუხრელობის ისეთ ძალას განასახიერებენ, რაც მხნეობით ავსებენ, ამაგრებენ, აძალდებენ ჩვენს ადამიანებს და რის გამოც მკითხველს საბაბი აქვს ჭეროვანი პატივი მიუზღოს მოთხრობა-პორტრეტების იმ სერიას, რომელსაც ჩვენ მიერ აღნიშნული ნაწარმოებები მიეკუთვნება.

პირაბითად რომ ვთქვათ, სიუჟეტი ხშირად ფონია ნაწარმოებში წარმოდგენილი სხე-ხასიათების მიმართ. ასეთი მოსაზრება ყველაზე ნათლად და ცხადად პორტრეტულ თხზულებებზე დაკვირვების შედეგად დასტურდება.

ავილოთ, მაგალითად, მ. ჭავჭავაძის ისეთი თხზულებები, როგორიცაა „ჩანჩურა“ და „კურკას ქორწილი“. მაწანწალა ჩანჩურას ფონს, როგორც მოთხრობა-პორტრეტის სიუჟეტს და მის შემადგენელ ნაწილს, წარმოადგენს კაპიტალისტური ქალაქის ქუჩისა და ბაზრის ხალხი, მყიდველ-გამყიდველთა ბრბო, უფრო ზუსტად, ისინი, ვის წიაღშიც იბადებიან, იზრდებიან და, აგრეთვე, ვისი მეოხებითაც განწირულნი არიან ჩანჩურა და მისი მსგავსნი, ე. ი. აღნიშნული ბრბოს გარეშე ჩანჩურები შეიძლება არ იქნებოდნენ, ქუჩისა და ბაზრის ამ ნახევრად ხულიგნური, უწყსრიგო და უზნეო ხალხის გარეშე ჩანჩურა, როგორც ასეთი, წარმოუდგენელია.

ზედმიწვევით ანალოგიური შინაარსის სიუჟეტი შეინიშნება „კურკას ქორწილში“, ე. ი. აქაც მაწანწალა კურკა, ისევე, როგორც ჩანჩურა სხვა არავინაა, თუ არა მისივე მესაფლავის, დამსამარებლის საშოში ვაჩენილი სიმახინჯე, რომელსაც მხოლოდ სახე უგავს ადამიანს. სხვა მხრივ კი იგი პირუტყვის ღონეზეა. ძნელია ვილაპარაკოთ მის რაიმე ინტელექტზე, რადგან მის გამჩენ ბრბოს არ ძალუდვა ვადაეცა ის ღირსება მისთვის რადგან თავად ამ ბრბოს არ გააჩნდა არაფერი ამის მსგავსი.

ვიმეორებთ, რომ პორტრეტთან მისადაგებული სიუჟეტი როგორც „ჩანჩურაში“, ისე „კურკას ქორწილში“, იგივეა, რაც დასახელებული პორტრეტების ფონი, რომლის გამოც პორტრეტს აქვს ყველაფერი, რაც აქვს, რომლის მეოხებით ის ისეთია, როგორც არის. და რომლის ზემოქმედებით ის, როგორც ცოცხალი არსება, ამთავრებს თავის არსებობას. როცა იმ კონკრეტულ გარემოებაში, რითაც მ. ჭავჭავაძის მოთხრობა-პორტრეტები ხასიათდება, სიუჟეტად წარმოდგენილი ვითარების მთავარი მოქმედი ძალაა ბრბო. პორტრეტად განსახიერებული მაწანწალები ასახული მოქმედების აუცილ-

ბელი ობიექტები არიან იმდენად, რომ მათ გარეშე სიუჟეტი არ იქნება და ასეთი კავშირით „ჩანჩურას“ და „კურკას ქორწილის“ სიუჟეტები მთელი შინაარსით მათში ნაგულისხმევი პორტრეტების გარშემო, მათ შესახებ მეტყველებენ, ყოველმხრივ მათ განსახივლებას უწყობენ ხელს.

როგორც ცნობილია, ყოველი მხატვრული ნაწარმოების სიუჟეტის შედგენილობა, სტრუქტურა უმთავრესად დამოკიდებულია იმაზე, თუ მწერლის მიერ აღძრული რომელი იდეური ამოცანის, ერთიანი კომპოზიციის რომელი ელემენტის განვითარებას უნდა მოემსახუროს ეს სიუჟეტი. ისე, რომ როცა მხატვარი თავისი იდეურ მიზანდასახულობას რაიმე ამბავთან აკავშირებს, მთავარი და ძირითადი ამ შემთხვევაში სწორედ ეს ამბავია, ანუ, როგორც იტყვიან, მისი დასაწყისი, შუა ნაწილი და დასასრულია. თითოეულ მანაწილში უნდა გამოიხატოს, გაცხადდეს, გამოვლინდეს ის, რაც წამყვანია ნაწარმოებში, რაც მის არსს შეადგენს.

სწორედ, რომ აღნიშნული მოსაზრების შესაბამისად, მის კვლობაზე ელინდება განსხვავება, თუ გნებავთ, თავისებურება, რაც სიუჟეტის მიხედვით ახასიათებს ბევრ პორტრეტულ ნაწარმოებს, სულ ერთია, იქნება იგი მოთხრობა, რომანი, პოემა თუ სხვა. ერთიანი, მთელი თხზულების გამწვდომი და მისი შემავსებელი სიუჟეტი შეიძლება გააძნელებდეს პორტრეტის წინა პლანზე წამოწევას, მის ხაზგასმა-აქცენტირებას, რაც ერთობ საჭიროა იმისათვის, რომ პორტრეტს თავისი სპეციფიკური შინაარსი და ფორმა ექნეს. თხზულებაში, თუ იგი პორტრეტულია, ავტორს თავისი იდეურ-მხატვრული მიზნების დაფხე პორტრეტი ჰყავს, ე. ი. პორტრეტი და ამ უკანასკნელის დეტალები მისთვის მთავარია. ამდენად სიუჟეტს ისეთი ფუნქცია უნდა დაეკისროს, რომ გამართლებდეს ექნეს პორტრეტთან მის თანაარსებობას. მეტიც: სიუჟეტი თავისებური მასალა უნდა იყოს პორტრეტის გასანათებლად, მისი კონტურების გამოხატუნად, რამეთუ აქ სიუჟეტი პორტრეტისათვის ყალიბდება და არა პირიქით.

ასე და ამნაირად, როცა პორტრეტში სიუჟეტის გამოყენების, მისი ადგილისა და მნიშვნელობის გამო ვმსჯელობთ, მართებულია მხარი დავუჭიროთ იმ მოსაზრებას, რომ სიუჟეტი ეფარდებოდეს და ექვემდებარებოდეს პორტრეტს, ე. ი. ის იყოს პორტრეტის შესატყვისი, ემსახურებოდეს პორტრეტის გამოხატვას ამოცანას.

მკითხველი ალბათ დაგვეთანხმება, რომ პორტრეტისადმი სიუჟეტური მასალის ამგვარი შეფარდებითა და მისი დაგებით გამოირჩევა ვაჟა-ფშაველას „ივანე კოტორაშვილის ამბავიც“, რომლის ცალკეული ადგილები ამ პოემის პორტრეტის ზემოთ წარმოდგენილი ჩვენეული განხილვის კვლობაზე დავიმოწმეთ. მაგრამ პორტრეტის პრაქტიკაში გვხვდება სიუჟეტური მასალის სხვაგვარი განლაგების შემთხვევები. კერძოდ, რაკი საგანგებოდ ვიყავით დინტარესებელი, ჩვენ ისე აგებულ არაერთ პორტრეტსაც გავეცანით, რომელშიც საუბეტი თავიდან ბოლომდე გასდევს სურათს და ყველა თავისი შემადგენელი ნაწილით იგი მჭიდროდ, ორგანულად არის დაკავშირებული. პორტრეტთან, ხელს უწყობს მისი დეტალების ხაზგასმა-აქცენტირებას. მოკლე, ეს ისეთი შემთხვევებია, როცა სიუჟეტი ცალკე როდი გვესახება და თავისთავად მნიშვნელობას როდი ატარებს, არამედ ყველგან და ყველადღერში პორტრეტის გამოხატვის ამოცანას ექვემდებარება და ეს მაშინ, როცა ის დანაწევრებული არ არის ისე, როგორც ამას ზოგჯერ პორტრეტის მხატვრული

წარმოჩენის საჭიროება მოითხოვს, არამედ შედარებით უფრო მთლიანი და განუყოფელია. დავასახელებთ ისეთ მოთხრობა-პორტრეტებს, როგორც სწორედ ზემოაღნიშნული თვალსაზრისით იმსახურებენ ინტერესს. ესენია: აკაკი ბელიაშვილის „ბედის უკუღმართობა“, ოთარ ჩხეიძის „მიწა“, გიორგი ლეონიძის „ფუფულა“, „ღვინჯუა“ და ა. შ. მკითხველმა არ შეიძლება არ ინიშნოს ყველა ამ ნაწარმოებში პორტრეტთან მხატვრულად შერწყმული სიუჟეტები, რომელთა შედგენილობაში ცხადად იგრძნობა პორტრეტისათვის დამახასიათებელი ნიუანსების გამახვილება და ხაზგასმა.

დასახელებულ თხზულებებში შეინიშნება ყველაფერი, რაც ჩვენ პორტრეტის გამო ვიცით; რაც მთავარია, და ამჭერად ჩვენ ეს ყველაზე უფრო გვაინტერესებს, შეინიშნება სიუჟეტის უშუალობა და სიანალოვე პორტრეტთან, იგრძნობა, რომ აქ სიუჟეტი ყველაფრით და ყოველმხრივ პორტრეტისათვის მუშაობს. ამისათვის ჭერ მარტო იმის გახსენებაც კი საკმარისია, რომ ისევე, როგორც იმავე „ივანე კოტორაშვილის ამბავში“, „როსტომ მანველაძეში“, „უღარდელი კაცის სიკვდილში“, „ისევ გაზაფხული იყო იორჯეში“, „ძე კაცისაში“ და ა. შ., სიუჟეტის წამყვანი ძალები პორტრეტად გათვალისწინებული ფიგურები არიან, ე. ი. ის, რა მასალა თუ ამბავიც სიუჟეტშია ფორმირებული, არსებითად პორტრეტის გმირის თავგადასავალია; ისეთი შემთხვევაა, რომელიც პორტრეტის გმირს ახასიათებს და ურომლისოდაც თავად ეს გმირი იმდენად საყურადღებო არამც და არამც არ იქნებოდა.

ვისაც „ბედის უკუღმართობა“ წაუკითხავს, იცის, რომ ეს ნაწარმოები იუმორისტულია. ისე გამოდის, რომ ხელმწიდი კაცი სხვათა ზემოქმედების გარეშე თვითონ ჩავარდა სასაცილო მდგომარეობაში, სწორედ ისე, როგორც ხალხში იტყვიან, რაც მოგივა დავითაო, ყველა შენი თავითაო. თუმცა აკაკი ბელიაშვილის მოთხრობის ეს მხარე ახლა ჩვენ ნაკლებად გვაინტერესებს. მთავარი ისაა, რომ „ბედის უკუღმართობის“ სიუჟეტის მეშვეობით მწერალს მთლიანად გამოაქვს სინათლეზე ყარამანა მხეიძის კოლორიტული სახე, რაზე-თუ ყარამანის პორტრეტსა და მასზე მისადაგებულ სიუჟეტს შორის არა მარტო ცალკეული შეხების წერტილებია, არამედ ორივე ეს, თუ შეიძლება ასე ვთქვათ, სიდიდე ორგანულ, მხატვრულ მთლიანობაშია და ერთიმეორის გაცხადება-სრულყოფას უწყობს ხელს.

პორტრეტისადმი სიუჟეტის მნიშვნელობა ზედმიწევნით ანალოგიურია ი. ჩხეიძის ეტიუდში „მიწა“. ერთობ მნიშვნელოვანია, რომ ამ ნაწარმოების სიუჟეტი მთელი თავისი არსით მთლიანად გამომდინარეობს პორტრეტიდან, მისი შემადგენელი სიდიდეებით განისაზღვრება. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, პორტრეტი და სიუჟეტი „მიწაში“ ყოველად განუყოფელია, იპინი უერთმანეთოდ არ წარმოიდგინებინ და ერთიმეორისადმი ინტერესს აღძრავენ. როგორ გვესახება წინარე სიტყვებით გამოხატული აზრი: ეტიუდის ავტორი ვკამენობს, თუ როგორ დასჩემდა ქართველ გლეხკაცს მიწის სიყვარული; ისე, რომ სანამ სული ედგა, არა მარტო ვერ მოიშალა და ვერ უკუაგდო ეს ფანტაზიური სიყვარული, არამედ, პირიქით, უფრო გაიძლიერა, განიფითარა. სადაც არ წავიდა, რანაირადაც არ შეიცვალა ცხოვრების წეს-პირობები, ყოველი გარემოებასა და შემთხვევაში იგი მიწას ეპოტინება, გულითა და სულით მას შეჰხარის, თუ მიწის საკუთრებას არ განიცდის, ისე ცხოვრება ვერ წარმოუდგენია. ასე ვითარდება „მიწის“ სიუჟეტური ქარგა. ყველაზე მეტად საინტერესოა მისი ბოლო ნაწილი, დასასრული: საქმე ის არის, რომ ეს

მიწისმოყვარული კაცი, ბოლოს და ბოლოს მოკვდა, ჭირისუფლებმა ის, როგორც საერთო წესია, გააპატიოსნეს, დაიტირეს და ხალხის თანდასწრებით ასაფლავებენ. სწორედ ამ შემთხვევაში ხდება ის, რითაც ავტორი ხაზს უსვამს, ამახვილებს თავის ჩანაფიქრს, როგორც სიუჟეტის ერთ-ერთ საკვანძო ნაწილს და პორტრეტის მთავარ და ძირითად ხაზს. მიცვალებულისათვის გამზადებული საფლავი ვიწრო აღმოჩნდა, რის გამოც საფლავი გააფართოეს, მაგრამ კუბო მაინც სიციწროვეში გაეჩხირა. კიდევ გააფართოეს საფლავი და, წარმოიდგინეთ, ესეც არ აღმოჩნდა საკმარისი. თითქოს ის თვისება, რაც სიცოცხლეში ახასიათებდა ამ უცნაურ კაცს, საიქიოშიც თან გაჰყვა, თითქოს სიცოცხლის დროს დაჩემებული სიყვარული მიწისა სიყვდილშიც არ მოეწალა მას. ასეთი აზრით აიხსნება დასაფლავების ის ეპიზოდი, რომელიც, უნდა ითქვას, დიდი მხატვრული ალღოთია წარმოჩენილი ო. ჩხეიძის ეტიუდ-პორტრეტში. საერთოდ, საფუძველი ვეაქვს ვთქვათ, რომ „მიწის“ სიუჟეტი პორტრეტის ზედმიწევნით შესაფერისი ჩინებული მასალაა და მის გამო ნამდვილად მიმზიდველი პორტრეტი შესთავაზა მწერალმა მკითხველს.

პორტრეტის შედგენილობას, მის თავისებურებას — იქნება იგი სახვით ხელოვნებაში, თუ სიტყვეთაშემულ ლიტერატურაში — ერთგვარად განსაზღვრავს გმირთა ოდენობა: ის, თუ რამდენი ერთეული ჰყავს მხატვარს მხედველობაში. ამის მიხედვით უწინარესად გამოირჩევიან პორტრეტები, რომლებიც ერთპიროვნული სახვით ხასიათდებიან. ასეთი პორტრეტები შედარებით უფრო მრავალრიცხოვანია. ერთპიროვნულია ბევრი ნაწარმოები იმათგან, რომლებიც ჩვენ ამის წინ განვიხილეთ: ვაჟა-ფშაველას „ივანე კოტორაშვილის ამბავი“, გ. ნატროშვილის „მზიარული კაცის სიყვდილი“, „ძე კაცი-სა“, ა. ბელიაშვილის „ბედის უკუღმართობა“, ოთ. ჩხეიძის „მიწა“... ერთპიროვნულია ბევრი პორტრეტი გიორგი ლეონიძის ცნობილ მოთხრობებს შორის.

იმის ნიშნად, თუ როგორ და რანაირი თანხმდევრობით განსახიერებდა გ. ლეონიძე პორტრეტს, ჩვენ უყოყმანოდ დავასახელებდით „ფუფალას“. როგორც ვიცით, ამ პორტრეტში გავლებული პირველი ხაზებით მინიშნებულია მთავარი პერსონაჟის გარეგნობა და ის გარემო, რომელიც ზედმიწევნით ახასიათებს გაუბედურებულ, ყველაათვის ზედმეტ ფუფალას. ყველაფერი ეს არის: მრავალჯის დახეულ-დაკეცებული, უსარგებლო ძონძად ქცეული ჩითის კბა, უზომოდ შელანძღული ქოლგა, რომლითაც პატრონი სახეს კიდევ იჩრდილავს და ვერც ჩრდილავს. შემდეგ სოფლის მოედანზე თავშეყრილი ქალები. ბებრები და ახალგაზრდები. ფუფალაც სწორედ მათკენ მოემართება; რათა ერთხელ კიდევ გახდეს მასალა მათი მიტქმა-მოტქმისა; რათა მოესმინოს მისდამი სიბრაღის გამომხატველი სიტყვები და თავისი იქვე თქვას; ერთხელ კიდევ ყველას მოაგონოს, თუ რაოდენ წარმტაცი სილამაზე ამკობდა ახალგაზრდობაში, ამ უშიგლიძიროდ, უმტერმოყვროდ გადაბერებულ და დაგლახაყებულ ქალს, რამდენი ვაჟკაცი ღნებოდა და ილეოდა მასი სურვილ-სიყვარულით...

სოფელში და სოფელლებთან ფუფალას სტუმრობას გ. ლეონიძე იყენებს, როგორც მიზეზ-საბაბს პორტრეტის საგნად მიჩნეული ქალის წარმოსახენად. ეს ნიშნავს, რომ ყველა იმათ ყურადღების ცენტრში, ვინც ამ უბედურ ქალს თავის მასპინძლად და ლუქმაპურის მიმწოდებლად ესახება, ერთადერთი ფუფალაა და მეტი არაფერია. ამიტომ ყველა, დიდიან-პატარაიანად ამ ფუ-

ფალაზე ილესავს ენას, ყველა ლაპარაკობს და ნამდვილად არავინ იცის. ნათქვამიდან რა არის მართალი და რა კიდეც — ქორი. ტყუილისა და მართლის ასეთი განურჩევლობა თავად ფუფალას არსების, მისი ყოფის ნიშანივით ისახება გ. ლეონიძის თხზულებაში. არსებითად ფუფალაც თითქოს ისეთივეა, როგორც მის მიერვე და მის შესახებ გავრცელებული, ღობე-ყორეს მოდებული ქორტყუილები, ე. ი. რამდენადაც ფუფალას ამბებია დაუჭერებელი, იმდენადვე სარწმუნოდ არავის ესახება თავად ფუფალას ამ ქვეყნად არსებობა. ჰქონდა თუ არა ფუფალას წარმტაცი ყმაწვილქალობა, საერთოდ, როდესმე მინც იყო, თუ არა ის ახლანდელზე ბედნიერი, ან რას წარმოადგენს იგი ახლა? ეს ისევე არავის სჯერა, როგორც ფუფალას საქმრო შიოლას არსებობა.

გ. ლეონიძის მიერ შექმნილი ზოგი პორტრეტი ავტორის განცდებითან ღრმ-ღ დაკავშირებული დეტალის უშუალო ილუსტრირებით იწყება. წინა შემთხვევაში პორტრეტის გადმოსაცემად წამყვანია სახის გარეგნობის შესაბამისი დეტალები, ნაჩვენებია ფუფალას თავისებური ჩაცმულობა, მოძრაობის (სიარულის), მეტყველების დამახასიათებელი მანერები, რის შემდეგ მწერალი თანდათან იწყებს მისთვის საინტერესო სახის შინაგანი სამყაროს ხილვას, მისი მოჩვენებითი სიხარულის, სულსა და გულში ღრმად შეჭრილი წუჭილის, დარდის ჩვენებას. შედარებით სხვა შინაარსი და შედგენილობა ახასიათებს „ორ შემოხედვას“, რომელშიც მხატვრული თხრობა თავიდან ბოლომდე ეფუძნება ფსიქოლოგიურ დეტალს, კერძოდ იმას, თუ რამ მიიყვანა, რანაირმა ბედუქუდმართმა ცხოვრებამ აიძულა ადამიანი (რაცდენა მე-წისქვილე) ისე სევდიანი თვალები ჰქონებოდა, როგორც მწერალს თავის ბავშვობაში შეუნიშნავს გნოლა ხარისათვის, როცა ეს უკანასკნელი შეჩვეული პატრონისა და მიღამოსაგან გაუშორებრათ და უცხოზე გაუყიდიათ. ეს თავისებური შედარება — ერთი უფრო თვალსაჩინოს დასახელებით მეორე, მისი მსგავსის მინიშნება და ისე გამოხატვა — არის საბაზი რაცდენას სიტყვიერი დასურათხატებისა ისე, როგორც ეს „ნატერის ხის“ ავტორს აინტერესებ.

როგორ ერთნაირიც არ უნდა იყოს მხატვრული ნაწარმოებები, რომელნიც ნათესაური არიან ქანრობრივად, გარკვეული ნიშნებით ისინი, ერთი მხრივ, ემიჯნებიან და, მეორე მხრივ, უახლოვდებიან ერთერთს, ქმნიან რა ამგვარად თავისებურ თჯახებს თუ ჯგუფებს. ასეთი შეხედულება მხატვრული პორტრეტის მიმართაც უეჭველად შეიძლება გავრცელდეს.

როგორც აღვნიშნეთ, პორტრეტების დაჯგუფების, კლასიფიკაციის ერთ-ერთ კრიტერიუმს წარმოადგენს ის, თუ რამდენი ერთეულის პორტრეტთან გვაქვს საქმე. ერთეულების, განკერძობულად მყოფი პირების ამსახველი ნაწარმოებების განზილვა-დახასიათება, ჩვენი შესაძლებლობის პირობაზე უკვე ვცადეთ. ამჯერად უნდა აღვნიშნოთ, რომ არის პორტრეტები, რომლებშიც მწერალი გვიხატავს წყვილს, ანუ რაიმე არსებითი ნიშნით გავრთიანებულ ორ ერთეულს, ორ პიროვნებას. გარდა ამისა, პორტრეტში ზოგჯერ აისახება არა მხოლოდ ერთი, ან ორი პირი, არამედ ადამიანთა მთელი ჯგუფი (სამი ან უფრო მეტი ერთეული) და ამის შესაბამისად მსგავს ნაწარმოებებს უბრალოდ ჯგუფურ პორტრეტს უწოდებენ.

არ ეგების შეუნიშნავი დაეტოვოთ, რომ ქართულ მწერლობაში, ისევე, როგორც ერთეულების ამსახველი, წყვილის პორტრეტებიც საკმაოდ ხშირია: რომ ორერთეულიანი პორტრეტის ტრადიცია ჩვენს ლიტერატურას დიდი ხნიდან მოსდგამს. არ შეეცდებით, მაგალითად, თუ ასეთი ნაწარმოებების დახ-

ვეწილ ოსტატად ჩვენს სასიქადულო ილია ჭავჭავაძეს მივიჩნევთ. არც მეტი, არც ნაკლები — მასი „კაცია-ადამიანი?!“ სწორედ ამგვარი პორტრეტის ნიმუშია ქართულ პროზაში. ხომ უეჭველია, რომ დასახლებულ თხზულებაში ცოლ-ქმარი თათქარიძეები წარმოუდგენელია ერთიმეორეს გარეშე, იმდენად შერწყმული, შენივთებული არიან, ისე განუყოფელი არიან ისინი ერთმანეთისაგან. სანამ ახალგაზრდა თათქარიძე დაქორწინდებოდა, მწერალი ცალკე ახასიათებდა ლუარსაბს, მაგრამ „კაცია-ადამიანის?!“ მთავარი „გმირის“ წარმოჩენისათვის გამიზნული ასეთი დეტალები ოდნავაც არაა გადამწყვეტი. უმაღლვე შეიმჩნევა, რომ ილიას მიზნად ჰქონდა ეჩვენებინა სულ სხვა ლუარსაბი — მაშინდელი სოციალური ჯაობის მკვიდრი ბინადარი და ასეთი ის არის დარეჯანთან ერთად. ლუარსაბი და დარეჯანი ილიას ქმნილებაში, რომელიც სატირულ-იუმორისტული ელფერით ხასიათდება, ერთიმეორის წარმოჩენის პირობას წარმოადგენენ. როგორც თვით დარეჯანი იქნებოდა შედარებით უფერული ლუარსაბის გარეშე, ისევე ლუარსაბის სახეს ბევრი დააქლდებოდა, თუ მწერალი თათქარიძეს წარმოადგენდა დარეჯანის გამოკლებით.

წყვილის პორტრეტის შექმნის თავისებური ტენდენცია შეინიშნება ილიას „ოთარაანთ ქვრივიც“. ამ ნაწარმოებში ძირითადია დედა-შვილის — მარიამ ოთარაშვილისა და მისი გიორგის სახე-ხასიათები. მწერალი ერთნაირად გაცხოველებული ინტერესით უტრიალებს ამ ორ ფიგურას, გვიჩვენებს ყველაფერს, რითაც ისინი ერთმანეთისაგან გამომდინარეობენ. აქ შვილი თათქმის ისეთივეა — ხასიათმტკიცე, პრინციპული, ქედმოუხრელი, შეუპოვარი და შრომისმოყვარე — როგორც დედა. მოკლედ რომ ვთქვათ, ოთარაანთ ქვრივი და მისი ობოლი შვილი ილიას უკვდავ ქმნილებაში თითქმის თავისებურად აესებენ ერთურთს, ერთიმეორის არსებობის პირობად გვესახებიან. შეგვეძლო გვეთქვა, ასეთი დედა რომ არა, შეიძლება გიორგი სხვანაირი ყოფილიყო. თავის მხრივ, შვილის ხასიათს რომ ჰხედავს, მარიამსაც მეტი სტიმული ენიჭება, არ უღალატოს საყუთარ თავს, დაიცვას და შეირჩინოს ყველაფერი, რითაც იგი ნამდვილი ოთარაანთ ქვრივია, რის გამოც მას გიორგის კემარატი დედობა შეეფერება.

წყვილურ, ანუ ორი ერთეულის, პორტრეტზე რაკი ვმსჯელობთ, ზედმეტი არ იქნება გავისხენოთ კ. გამსახურდიას „მთვარის მოტაცების“ ისეთი ფიგურები, როგორცაა ტარიელ შერვაშიძე და ლუკია ლაბახუა. ისინი ორი ერთეულის პორტრეტს წარმოადგენენ დასახლებულ რომან-ტილოგიაში. რეალისტური მონაცემებით თუ განვსაზღვრავთ, შეიძლება გვეთქვა, რომ ბატონი ტარიელი და მისი მსახური ლუკია აქ სულ მუდამ ერთად მოსახსენებელი სახელებია. პირველს უმსახუროდ არ ძალუძს ცხოვრება და ასეთ მსახურად მას მანცდამანც სწავლია ჰყავდეს არა სხვა ვინმე, არამედ ლუკია. მეორე მხრივ, ლუკიასაც დაუინებით უნდა ბატონი ჰყავდეს და ასეთ ბატონად მას ყველაზე უფრო ტარიელი ეგულება.

რასაკვირველია, აქ შეჩვევის ფაქტორიც ასრულებს თავისებურ როლს. როგორც შერვაშიძეს, ისე ლაბახუას, მათი ხანდაზმულობისა და კონკრეტული ბუნების გამო, არ აწყობთ სიახლე, არ ეპრიანებათ ის, რასაც შეჩვეულნი არ არიან. ერთსაც და მეორესაც შეჩვეული ეშმაკი უჯობს, ვინემ შეუჩვეული და უცხო ანგელოზი. არც ერთს არ შეუძლია უერთმანეთობა... ისე რომ, კ. გამსახურდიას ხელით დახატული ტარიელ შერვაშიძე მხოლოდ და მხო-

ლოდ ლუკაის ბატონია, ხოლო ლუკაია ლაბახუა სხვა არავენაა, თუ არა ტარიელის მსახური. რაც მთავარია, ისინი უერთმანეთოდ არ ჩანან და თითოეული შეადგენს წვეულის პორტრეტის აუცილებელ ნაწილს.

წვეილად წარმოდგენილ ერთეულთა პორტრეტული წარმოსახვის საინტერესო შემთხვევასთან გვაქვს საქმე გრ. ჩიქოვანის რომანში „თებერვალი დაღაო...“. ეს ნაწარმოები გვიჩვენებს ავტორის მიერ ასახული სოფლის ორ მკვიდრს, რომლებიც, მართალია, არასოდეს არ არიან თანხმობით, (ნიადაგ რალაცაზე დაობენ), მაგრამ მიუხედავად ამისა მცირეხანსაც ვერ ძლებენ უერთმანეთოდ. ხანმოკლე განმორების შემთხვევაშიც კი თითქოს ერთსაც და მეორესაც მოსწყურდება ხოლმე ერთმანეთთან ყოფნა, ერთიმეორესთან დავა-კამათი, ერთუბრთის კვიმატი რეპლიკების მოსმენა.

ქართულ პროზაში წვეულის პორტრეტის დამახასიათებელ ნიმუშად შეიძლება მივიჩნიოთ გ. ლეონიძის იმავე „ნატურის ხის“ ციკლში შესული „ჩირიკი და ჩიკოტელა“. გახსოვთ, ალბათ, ეს ნაწარმოები! მეტადრე იმასაც თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ არც ისე დიდი ხნის წინათ საინტერესო ფილმი შეიქმნა „ჩირიკი და ჩიკოტელას“ მიხედვით.

ოვგორც ვიცით, აღნიშნულ ნაწარმოებს თავად ავტორმა გ. ლეონიძემ ჩირიკისა და ჩიკოტელას მტრობისა და სიყვარულის გასაღიმებელი და გულის გადასაყოლებელი ამბავი¹² უწოდა. მოთხრობაში არის სიძულვილიც და სიყვარულიც, მაგრამ არც პირველი და არც მეორე არ წარმოგვიდგება თავად ჩირიკისა და ჩიკოტელას, ე. ი. იმათ გარეშე, ვისაც ეს სიყვარული შეუძლია და ვინც სიყვარულს იმსახურებს, ერთი მხრივ, და ვინც კიდევ მხოლოდ სიძულვილით ცოცხლობს, სიავის წვენით საზრდოობს, მეორე მხრივ.

მოთხრობა ჩირიკისა და ჩიკოტელას შესახებ ზედმიწევნით ეხმაურება მოთხოვნებს, რომლის წინაშე დგას წვეილი ერთეულის პორტრეტის შექმნით დანტერესებული ხელოვანი. რა გვაქვს მხედველობაში, როცა ამას აღვნიშნავთ? — მთელი თხზულების სიგრძე-სიგანეზე მწერალი ჩვენს ყურადღებას იპყრობს კეთილი ჩირიკისა და ავი ჩიკოტელას მხატვრული შედარება-შეპირისპირებით; იმით, თუ როგორ უნდოდა პირველს კეთილმეზობლობა (ხომ კარის მეზობლები იყვნენ?) და როგორ უნდა იჩენდა მეორე სიავეს. ჩირიკისა და ჩიკოტელას ურთიერთობა, რასაც გ. ლეონიძე ასახავს, თუ შეიძლება ითქვას, დაპირისპირებულთა ერთიანობის კანონს ეფუძნება: რაც ერთს მეტი აქვს, ის მეორეს სულ არ გააჩნია, რის გამოც ერთმანეთის შემწეობით ორივე სხვადასხვა სიდიდეს ავსებს და სრულყოფს. ჩირიკი შრომისმოყვარე, კეთილმოსურნე კაცია, ჩიკოტელა, პირიქით, ღვარძლიანია და მოშურნე. სიავის ქმნა მას ისე სწყურია, როგორც მწყურვალს წყალი. პორტრეტით ასახული წვეულის ცალების დაპირისპირების მიზნით მწერალი იმ გარემოებასაც იყენებს, რომ ერთი მეზობელი (ჩირიკი) შრომისმოყვარეა, ხოლო მეორე (ჩიკოტელა) შრომისმოძულედ ითვლება. ყველა რომ ოფლად იღვრება, ჩიკოტელა ჩრდილს აფარებს თავს. რასაკვირველია, აღნიშნული მანევრით არის, რომ ჩირიკს ღონიერი მოჭირნახულის სახელი აქვს დავარდნილი, ჩიკოტელა კი სიღარიბეშია და თავის ხელმოკლეობას მაინცადამაინც მეზობელს აბრალებს — ჩემს საზღვრებში იჭრება და ჩემს კუთვნილს ითვისებსო.

¹² გ. ლეონიძე, ნატურის ხე, თბ., 1962, გვ. 98.

მინიშნებული შედარება-შეპირისპირების საფუძველზე გ. ლეონიძის მოთხრობაში პორტრეტულად წარმოჩენილი წყვილი ერთმანეთის გამოსატყუას უწყობს ხელს. თითოეული აქ თავისებურ კონტრასტულ ფონს შეადგენს მეორეს მიმართ: ჩიკოტელა აადვილებს ჩირიკის გავება-გაცნობიერებას იმავე პირობით, რა პირობითაც თვითონ ჩირიკი თავისი სანაქებო თვისებებით შესაძლებელს ხდის ჩიკოტელას სიბილწის ხილვას.

• ზედმეტი არ იქნება აქვე აღვნიშნოთ, რომ გიორგი ლეონიძე მართებულად შეიძლება მივიჩნიოთ არა მარტო ერთპიროვნული და წყვილური, არა-ნედ ე. წ. ჭკფფური პორტრეტის თვალსაჩინო მესვეურად თანამედროვე ქართულ ლიტერატურაში. იმისათვის, რომ აღნიშნული მოსაზრება დავასაბუთოთ, ჩვენ საჭიროდ მიგვაჩნია ხაზი გავუსვათ დასახელებული მწერლის პროზის ერთ დამახასიათებელ მხარეს, რაც, თუ არ ვცდებით, ღღემდე არ მითითებითაა ლიტერატურათმცოდნეობაში. საქმე ის არის, რომ ლეონიძის ზოგი ბელეტრისტული თხზულება ორ ერთმანეთისაგან საგრძნობლად გამიჯნულ ნაწილად გვესახება იმის კვლობაზე, თუ რა ოდენობის ადამიანთა პორტრეტებს გადაგვიშლის მხატვარი. მაგალითისათვის ისევ „ჩირიკი და ჩიკოტელა“ ავიღოთ! თვალი გავადევნოთ ამ ნაწარმოების ექსპოზიციურ სტრიქონებს: „განა არ იყვნენ ჩვენს დაბაში განთქმული ადამიანები? გინდაც, შაბაშელა — სოფლის დიაკვანი, პატრონი ულამაზესი ახალგაზრდა ცოლის ზიზილასი. როცა ზიზილა სადღესასწაულოდ ქართულ კაბაში მოირთვებოდა, დიაკვანი ორივე ხელს გაშლიდა, ცოლის სილამაზით გაკვირვებული და აღტაცებით შეკლადებდა... „დაფარნა ცანი მშვენიერებამან შენმან და ქებათა შენით ალივსო ქვეყანა! შე კურთხეულს შეილო, რამ გაგაჩინა ეგრე ლამაზი?“.

კიდევ? მოხუცი სამხედრო, გადაყრუებული, გადაშტერებული, „გიტარა-მაიორი“. ოდესღაც სიმღერა ჰყვარებოდა, ახლა კი ხეზედ ამოსული სოკოს აბედივით გამომშრალს ყურში ჩაძახილიც ძლივს ესმოდა...

შემდეგ: ჭამპურა ჭამპურაძე, რომელმაც ჭამა იცოდა სანადლოზე და უყვარდა ყანწიანობა... ჭამპურას საათობით შეეძლო ემსჯელა, თუ რა სჯობია — ორაგული, მურა, კალმახი, თუ მურწა ვაზის ფოთოლზე? რა უგემრიელესია? — ზუთხი, თართი, თუ ლოქო ძმრიან ჭინძში? ქათმის ჩიხირთმა, თუ ბატონის ბოზართმა. ხონჩით პური და მარილი, ხახალზე მწვანილეული, კიტრი, ყველი, ცხვრის თავი, ლურჯი კაბუეტები, მწვადი... ახ!.. მოყუდებული ჩარექა!...

— მაშ, ამ წითელ ღვინოში მზის მადლი არ ინახება? მაშ, რით არის ნაკურთხი ზეღაშე?!

სულ მუდამ ღვინის კაპი სწყუროდა, შეეუხერუდებოდა, მერე ღუქნიდან ფრატა-ფრუტით მოდიოდა.

— გემრიელი კერძი და ძლიერი ღვინო მადლით სქამე, გულით დალიე, მხიარულად იციხე! — ასეთი იყო ჭამპურა ჭამპურაძე, თუ ძვალეყლაპიაშვილის აღთქმა.

...კიდევ ვინ იყვნენ? თოთოშა, ხატს რომ შეწირულ ფულებს ჰპარავდა ნიშიდან!

მელქეჩე „ჩაირამა“ — მის ღუქანში ხშირად შეგხვდებოდა თამადა — ღელში ყანწით, — პეტრე ერქვა, რატომღაც პავლეს ეძახდნენ, მოლაყბის ყბა ჰქონდა.

„ქერიგინი“, რომელზედაც იტყონენ — ეშმაკმა რომ სიარული დაიწყო, ფეხის ადგმა მაგან ასწავლაო!

კონდრო — თვალეწრო ღა წუწკი, ძუნწი, ღამღამ საათის მაიატნიკს ჩამოხსნიდა, არ გაეცდესო! განჯინა მუდამ დაკეტილი ჰქონდა, თუმცა შიგ ერთი თეფში იღო, ისიც შუაზე გადამტყრეული და მავთულით შეკრული.

პროვიზორი ანთა, რომელმაც მეხუთე დღეს ამოაგდო თავისი ფეხსაცმელიდან შიგ ჩამძვრალი, მოგუდული თავგი. მანამდე სულაც ვერ გაიგო, და ეს ამბავი საკვებურად ჰქონდა, როგორც რომ საგმირო! პროვიზორს ღიდი ფეხები ჰქონდა და კალოშებს ვარშავიდან იწერდა, რადგან მისი ფეხის ზომის შონა ჩვენში არ შეიძლებოდა¹³. ჩემი საგანგებო მითითების გარეშეც დაინახავთ, რომ მოყვანილ სტრეიქონებში რამდენი ახალი სახელიცაა, იმდენი ესკიზურ-მინიატურულად აღბეჭდილი პორტრეტია თითოეული ცალ-ცალკე და ყველა ერთად წარმოჩენილი. სიტყვა მინიატურულის გავიმეორებთ, თუმცა ყველა იმდენად ნათელი ხაზებით არის მინიშნებული ავტორისეულ ტილოზე, რომ ძნელიც არის რომელიმე მათგანი მაინც უკუაგდოთ მენსიერებიდან. სხვაც რომ არა იყოს რა, წარტო ის უაღრესად მეტყველი მეტსახელზედასხელები (შაბაშა-დიაკვანი, ვიტარა-მაიორი, თოთოშა, ჩაირიამა, პერიგინი) რად ღირს! მათი მეოხებით ხომ გიორგი ლეონიძე ეგზომ ბეგრს გვანიშნებს მისთვის და ამავე დროს ჩვენთვის საინტერესო ტიპზე, რომელიც ჯგუფური პორტრეტის რომელიმე ერთეულს შეადგენს. გარდა აღნიშნულისა, ხომ ცხადია, რომ მწერლის მიერ დასახელებული თითოეული ტიპი მართლაც რომ ტიპია, რამეთუ იგი რაღაც ისეთი, განუმეორებელი ნიუანსით გვესახება, რაც იშვიათზე იშვიათია. უსაფუძვლო არ იქნება თუ ვიტყვი, რომ ლეონიძის მიერ დასახელებულ ყოველ პირზე, ადამიანზე ცალკე ნაწარმოები შეიძლებოდა დაწერილიყო, ისეთი მოთხრობა-პორტრეტების ტოლბადალი, როგორიც არაერთია „ნატერის ხეში“¹⁴.

უკვე აღვნიშნეთ, რომ ჩვენთვის საინტერესო ნაწარმოებებს ანუ პორტრეტულ თხზულებებს ცალკეულ შემთხვევებში ერთმანეთისაგან განასხვავებენ მათში ასახულ ადამიანთა რაოდენობის მიხედვით, ე. ი. გვაქვს მრავალი ცალკე ერთეულის განმასახიერებელი პორტრეტი. ცალკე გამოყვავით და დავახასიათეთ წყვილის ანუ ორი ერთეულით აღბეჭდილი თხზულებები, რის შემდეგ შევებთ ჯგუფური პორტრეტის ბადალ ნაწარმოებებს. როგორც ხედავთ, მწერლობაში შენიშნული პორტრეტების ასეთი დაჯგუფება თუ კლასიფიკაცია შედარებით ფორმალურ, არაარსებითი ხასიათის მაჩვენებლებს ეფუძნება.

პორტრეტთა რაობის დასახასიათებლად საგულებელია მეორე რიგის კლასიფიკაცია, რომელიც პორტრეტის ჩამოსაყალიბებლად გამოყენებული სტილის მისანიშნებელი ელემენტების გათვალისწინებას ემყარება. ამის მიხედვით გვექნება დრამატული, ტრაგიკული, კომიკური ანუ სატირულ-იუმორისტული და ა. შ. პორტრეტები¹⁵. ძირითად და უმთავრეს საკლასიფიკაციო მაჩვენებელს ამ კონკრეტულ შემთხვევაში წარმოადგენს ის, თუ რო-

¹³ გ. ლეონიძე, ნატერის ხე, გვ. 79—81.

¹⁴ „ჩირიკის და ჩირიკელას“ შესავალში დასახელებულ ერთ-ერთ პირს ჰამპურას აკო თავად გ. ლეონიძე ცალკე ნაწარმოებს მიუძღვის (იხ. „ნატერის ხე“, გვ. 305—328).

¹⁵ ასახვის ხასიათის მიხედვით შეიძლება განვასხვავოთ ისეთი პორტრეტები, როგორიცაა მონუმენტურ-პერიოდიკული, მინიატურული, საპარადო, ინტიმური და სხვა პორტრეტებიც.

გორ გუნება-განწყობილებას აღგვიბრავს, პორტრეტით ასახული პირი თუ აღამიანთა ჯგუფი, რა ემოციების წყაროდ გვესახება პორტრეტი.

პირველი ნიშნის შესატყვისად პორტრეტების დაჯგუფება-დახასიათება ჩვენ უკვე ვცადეთ. სასურველი და მისასალმებელია, თუ ასეთი ცდით, რაც უმოკრესია, მისი შედეგებით, ერთგვარად მანც დავუახლოვდით იმ მოთხოვნებს, რომელთაც მკითხველი აყენებს აღძრული საკითხის გარშემო. ამჯერად ვეცდებით ხაზი გავუსვათ პორტრეტთა ისეთ დანაწილებას, რომლისთვისაც, როგორც მოგახსენეთ, ამოსავალია პორტრეტით ასახული აღამიანების გუნება-განწყობილება და განსახიერების სტილი.

თუ აღნიშნული საკლასიფიკაციო ნიშნებით ვიხელმძღვანელებთ, მაგალითად, ვაჟა-ფშაველას ივანე კოტორაშვილისადმი მიძღვნილი თხრობა პერიოდიული პოემა-პორტრეტის ნიმუშია, დავით კლდიაშვილის „როსტომ მანველიძეში“ კი პირველობს სეგდის, მწუხარების, უიმედობის ელემენტი, რის გამოც მოხუცი მემამულის პორტრეტით აღბეჭდილი ეს მოთხრობა დრამატულ-პენსიონისტურია. ანალოგიური ელფერი აქვს გ. ლეონიძის „ფუფალას“. საყოფაცხოვრებო ხასიათი აქვს გ. ნატროშვილის ჩვენს მიერ ზემოთ დასახელებულ და განხილულ პორტრეტებს (აღამო, მიხა, იორამი). მით უმეტეს, რომ ყველა ეს პორტრეტი ანალოგიური მასალით შეკრული სიუჟეტების პრიზმაშია გაცხადებული. 1978 წლის ე. „ციცკრის“ მე-2 ნომერში დანატარდა ჯ. თოფურიძის „გამოუსწორებელი“ და „გოგია“. ორივე ამ ნაწარმოებში, ისევე, როგორც ამავე ავტორის ზოგ სხვა ნაწარმოებში, საგრძნობლად ქარბობს ტრადიციული მომენტი (საყოცხლის სიხარულითა და ენერგიით აღსავსე კაცი, რომელსაც აღნიშნული ენერგიის შემწეობით სხვები გამოჰყავდა საქმელო მდგომარეობიდან, ბოლოს თავად განიცდის საკუთარი არსებობის დამანგრეველ მარცხს და მოძალადის ხელით იღუპება).

მხატვრული პორტრეტის დამოუკიდებელი ქანრობრივი ფორმით განვითარება-ჩამოყალიბება, რა თქმა უნდა, მართოდენ ქართულ ლიტერატურას არ ახასიათებს. აღნიშნული პროცესი მსოფლიოს ხალხთა მრავალ მწერლობაში შეინიშნება.

არის თუ არა მართებული, რომ ხელი შეუწყობთ დასახელებული ფორმის შემდგომ სტაბილიზაციას და რაფინირებას? ასეთი კითხვის შესაბამისი ორი აზრი ნაკლებად საგულელებელია, რამეთუ მხატვრული პორტრეტის პრაქტიკის გააღვირება და დახვეწა კადევ უფრო დაახლოებს მწერლობას მის საარსებო ამოცანებთან და შექმნის აუცილებელ პირობებს თანამედროვე აღამიანის მდიდარი სამყაროს სრულფასოვანი განსახიერებისათვის. ჩვენი სურვილია, რომ წინამდებარე ნარკვევიც ზემოაღნიშნულ მიზნებთან დაკავშირებით მიიღოს და შეაუასოს მკითხველმა.

Д. Д. ИОВАШВИЛИ

ПОРТРЕТ И ЕГО МЕСТО В ГРУЗИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

На относительно ранних стадиях развития литературы портрет являлся одним из рядовых компонентов художественного сочинения. Впоследствии описательное значение портрета расширилось и сложились условия для оформления его в качестве отдельного жанра.

Назначение портрета состоит в описании не только внешности персонажа — такой подход является односторонним. Главное в портрете — показ внутреннего мира героя, без чего образ не может быть полным.

В этом аспекте проанализированы такие образцы грузинской литературы, как «Повесть об Иване Которашвили» Важа-Пшавела, «Ростом Манвеладзе» Д. Клдиашвили, «Чанчура» и «Свадьба Курки» М. Джавахишвили, «Фуфала», «Гвинджила», «Чирика и Чирикела», «Горное пастбище» Г. Леонидзе, «Превратности судьбы» А. Белиашвили, «На Иори была снова весна», «Смерть беззаботного человека», «Сын человеческий» Г. Натрошвили, «Земля» О. Чхеидзе.

Различные виды художественного портрета — идентичный, парный, групповой, а также портреты драматического, трагического и комического характера, монументальные и прочие портреты исследованы по соответствующим произведениям грузинской литературы.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის
ისტორიის ინსტიტუტის ქართული საბჭოთა მწერლობის
განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული
ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

ბორის ღარჩია

ხატაელთა ამბის ხელნაწერის შრატმენტო

ჩვენს ფილოლოგიურ მეცნიერებაში კარგად არის ცნობილი „ქილილა და დამანას“ ონანა მდივნისეული რედაქციის შემკველი ხელნაწერი¹. ეს უნიკალური ავტოგრაფული ნუსხა ამჟამად ინახება ძველი ქართული ლიტერატურის ცნობილ მკვლევართან სოლომონ ყუბანეიშვილთან, რომელსაც იგი 1931 წლის ბოლოს წამოუღია ყვარლის რაიონის სოფელ ქიკაანიდან².

ამ ხელნაწერის ბოლო ორი ფურცელი (134r.-v.—135r.) დაწერილია სხვა, მოგვიანო ხელით და წარმოადგენს ვეფხისტყაოსნის (თუ მისი გაგრძელების) ერთი ეპიზოდის—ხატაელთა ამბის ფრაგმენტს.

ეს ფრაგმენტი რუსთველოლოგიურ ლიტერატურაში აღრიცხული არ არის³.

აღნიშნული ფურცლები თეთრი, სიყვითლემდე მისული ერთიანი ქალაღლია, რომელიც შუაზე გაკეცილი ორ ფურცელს ქმნის და ქვედა ნაწილით საცავ ფურცელს ეკვრის. გაკეცილად მათი ზომაა 29,5×19,2 სმ. ნაწერია შავი, მოყვანსფრო მელნით. სუფთად, მაგრამ არაკალიგრაფიული ხელით. არ არის გამოყენებული რაიმე სასვენი ნიშანი. ყველგან გამოცალკავებულად წერია სტრიქონის ბოლო ერთი ასო. მეოთხე სტრიქონის დასაწყისში არის სტროფგამყარი „და“ კავშირი, მაგრამ სტროფისგან გამოყოფილი არ არის. გამოყოფილი არ არის აგრეთვე სათაური.

დაწერილია მხოლოდ სამი გვერდი: 134 ფურცლის ორივე და 135 ფურცლის პირველი გვერდი. ამ უკანასკნელის მეორე გვერდი თავისუფალია. სამივე გვერდი შეესებულება სრულად. სულ შეიცავს 23 სტროფს. ესენია „ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ვარიანტების“ გამოცემის სტროფთა სათვალავის მიხედვით 1821 (1616), 4—1843 (1638), 1—3 სტროფები⁴. როგორც

¹ კ. ე. ე. ლ. ი. ძ. ე., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ძველი ლიტერატურა, II, თბ., 1958, გვ. 465—470; ალ. ბ. ა. რ. ი. ძ. ე., ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, I, თბ., 1945, გვ. 348—350; VI, თბ., 1975, გვ. 160—161; გ. ჯ. ა. კ. ბ. ი. ა., ონანა მდივნისათვის, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, X-B, თბ., 1940, გვ. 133—140; დ. ბ. რ. ე. გ. ა. ძ. ე., ქართული მწერლები რუსეთში (XVIII), I, თბილისი-ქუთაისი, 1958, გვ. 49—54, 214—252; მ. თ. ო. დ. უ. ა., „ქილილა და დამანას“ საბასეული ვერსია, თბ., 1967, გვ. 87—92, 96, 113—115, 123—125 (გვერე ნარკვევი თან ერთვის „ქილილა და დამანას“ მ. თოდუასეულ გამოცემას, თბ., 1975, გვ. 76—81, 85, 100—102, 110—111).

² ამ ხელნაწერის შესახებ კ. ე. ე. ე. ლ. ი. ძ. ე. 1932 წლის 18 იანვარს საგანგებო მოხსენება წაიკითხა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის (იმ ხანად—პედინსტიტუტის) ძველი ქართული ლიტერატურის კათედრის საჯარო სტომაზე (კ. ე. ე. ე. ლ. ი. ძ. ე., დასახელებული წიგნი, გვ. 465; ალ. ბ. ა. რ. ი. ძ. ე., ნარკვევები..., I, გვ. 350).

³ ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერული შემკვიდრეობა თავმოყრილი და აღწერილია ს. ც. ა. ი. შ. ე. ი. ლ. ი. ს. წიგნში: ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, II, ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერები, თბ., 1970. აქ, სხვათა შორის, აღწერილია ს. ყუბანეიშვილთან დაცული ვეფხისტყაოსნის ერთი ხელნაწერი (გვ. 139—140).

⁴ ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ვარიანტები, ნაკვეთი მეოთხე, გამოსაცემად მოამზადა ივანე ლ. ო. ლ. ა. შ. ე. ი. ლ. მ. ა., თბ., 1963, გვ. 996—1012. პირველი, დიდი ციფრი მიუთითებს ვეფხისტყაოსნის ს. ყუბანეიშვილისეულ ვერცელ გამოცემის (თბ., 1956 წ.) სტროფთა სათვალავს; მეორე,

ვხედავთ, პირველი და ბოლო სტროფები არასრული სახით არის წარმოდგენილი. პირველი იწყება მეოთხე სტრიქონით, ბოლო მთავრდება მესამე სტრიქონით⁶.

ხატელთა ამბის ეს ის ნაწილია, სადაც მოთხრობილია დამარცხებულ ხატელების შეწყალება, ტარიელისა და მისი ამაღლის ინდოეთის მოსახლეობასთან, შემდეგ დიდებულებთან და დედოფალთან შეხვედრა და, ბოლოს, ტარიელისა და ნესტანის სამეფო ტახტზე აჯლა. ამ სტროფებიდან ვეფხისტყაოსნის 1712 წლის ვახტანგისეულ გამოცემაში შესულია მხოლოდ ბოლო ორი სტროფი — 1842 (1637) და 1843 (1638).

მთლიანად ხელნაწერი მოთავსებულია მაგარ, ტყავადაკრულ ყდაში, რომელიც ალაგ-ალაგ, უფრო კუთხეებში, გაცვეთილია. ყდას შიგნიდან გამოკრული აქვს მრავალფერად მოჩითული ქალაღი, სადაც მოყავისფრო ფონზე შავი, ნაცრისფერი, მოყვითალო და მოწითალო ფერები ლამაზ ტალღებს გამოსახავენ. ეს ქალაღი ავრთვე გამოყენებულია ბოლო საცავ ფურცლად, რომლის შიდა მხარე თეთრი, მოუხატავია.

ხატელთა ამბის შემცველი ფურცლები გარეგნულად „ქილილა და დამანას“ ფურცლებს ჰგავს, მაგრამ კვირნიშნების მიხედვით ირკვევა, რომ ისინი სხვადასხვა წარმოების ქალაღებია⁶. ხელის მიხედვით ხატელთა ამბის ფურცლები XVIII საუკუნის ბოლოს, ან XIX საუკუნის დასაწყისში უნდა იყოს დაწერილი, „ქილილა და დამანას“ ხელნაწერს კი კ. კეკელიძე და ალ. ბარამიძე XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედით ათარიღებენ⁷, რაც სარწმუნო ჩანს⁸.

ფრჩხილებში მოთავსებული ციფრი—ვეფხისტყაოსნის პირველი საიუბილეო (თბ., 1937 წ.) და მისგან მომდინარე (თბ., 1951, 1953, 1957 წწ.) გამოცემათა სტროფთა სათვალავს.

⁶ პირველ გვერდზე (134 რ.) არის 1821 (1616), 4—1829 (1624), 1 სტროფები (1821/1616, 4 — „და ტარია[ს] კმალი ვერ გაძღა ჟერ კორცი მოიშინარეს[ს]“, 1829/1624, 1—„რა ნახა ხასნი ვეზირნი ფლასთა დამოსილია[ს]“).

⁷ მეორე გვერდზე (134 V.) იკითხება 1829 (1624), 2—4—1836 (1631), 1—2 სტროფები (1829/1624, 2—„[კვლავ დაიძახა ტ]არეღ ცუდათ ცოცხალსა მიელნა“, 1836/1631, 2—„ტარეღ თქვა დედოფალ გაქვს ამათ არა მცნება“).

⁸ მესამე გვერდზე (135 რ.) მოთავსებულია 1836 (1631), 3—4—1843 (1638), 1—3 სტროფები (1836/1631, 3—„ესენია მხსნელი ჩემი აწ აღარ გვცალს გძლად უბნება“, 1843/1638, 3—„მისეს კლიტე საქურძლეთ თათა მათთა მანადობდეს“).

⁹ „ქილილა და დამანას“ ტექსტის შემცველ ფურცელთა ერთ ნაწილს კვირნიშნად აქვს ქალაქ ამსტერდამის გერბი. ლიტერა—AB. ხატელთა ამბის ფურცლის კვირნიშანია ე. წ. „Pro Patria“.

¹⁰ კ. კეკელიძე, დასახ. წიგნი, გვ. 465; ალ. ბარამიძე, ნარკვევები..., I, გვ. 350. კ. კეკელიძე დათარიღების საფუძველად კვირნიშანს ასახელებს.

¹¹ „ქალაქ ამსტერდამის გერბისა“ და „პრო პატრიას“ კვირნიშანი ქალაღების წარმოებისა და გავრცელების შესახებ საგანგებო გამოკვლევები არსებობს, მაგრამ მათში, ისე როგორც ჩვენთვის ხელმისაწვდომ სხვა გამოკვლევებში, საკითხი იმდენად შესწავლილი არ არის, საშუალებას რომ იძლეოდეს, საძიებელი ხელნაწერი ფურცლები უფრო დაზუსტებით დათარიღდეს. თუმცა ისიც მნიშვნელოვანია, რომ ეს მონაცემები ხელის მიხედვით ჩვენი ხელნაწერების ზემოთ აღნიშნულ დათარიღებას იქვე უფრო სარწმუნოს ხდის. ასე მაგალითად, დადასტურებულია, რომ ამსტერდამის გერბიანი კვირნიშნით ქალაღი გამოდოდა 1635—1808 წლებში, რუსეთში კი ევედზე მეტად ვრცელდებოდა 1701—1725 წლებში (С. А. Клепиков, Бумага с филигранью «Герб города Амстердама», сб.: Записки отдела рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина, вып. 20, М., 1958, გვ. 315—352; А. А. Герасимов, Филигрань XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения, М., 1963, გვ. 17—18, 40, 233).

სა კლავიკონის მოთხრობულ ნაშრომში დასახელებულია 1718 წელს გამოსული წიგნი, რომელსაც, მსგავსად „ქილილა და დამანას“ ხელნაწერისა, კვირნიშნად აქვს ამსტერდამის გერბი და ლიტერად AB (გვ. 331, № 2).

„ქილილა და დამანას“ ფურცლები ერთ წიგნად არის აეინძული, მაგრამ ყდიდან ამოვარდნილია, ხოლო ხატელთა ამბის ფურცლები, როგორც ვთქვი, საცავი ფურცლის მეშვეობით ყდაზეა მიმაგრებული. „ქილილა და დამანას“ ტექსტი ნაკლულია: თავსა და მეოთხე ფურცლის შემდეგ თითო ფურცელი აკლია. ბოლოს კი — დიდზე დიდი ნაწილი, ალბათ სამ მეოთხედამდე მაინც. ძველად, რაგინდ დიდი ყოფილიყო თხზულება, ჩვეულებრივ, ერთ წიგნად კინძავდნენ. მისი ნაწილებად, ტომებად შეკვრა, რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, მიღებული არ იყო. „ქილილა და დამანას“ ამჟამინდელი ყდა დამატებით 4—5 ათეულ ფურცელს თუ დაიტევს, მეტს ვერა. ყოველივე ამას იმითომ აღნიშნავეთ, რომ ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, ხატელთა ამბის მოღწეული ფურცლები ამ ყდისათვის ორგანულია, მაშინ როდესაც „ქილილა და დამანას“ ნაკლული ხელნაწერი ამ ყდაში შემდეგ, მექანიკურად უნდა იყოს ჩადებული.

ამასთან დაკავშირებით ისმის საკითხი: აღნიშნული ფურცლები ვეფხისტყაოსნის, ან მისი გაგრძელებების, ან კიდევ თუნდაც საკუთრივ ხატელთა ამბის მთლიანი ხელნაწერის ნაშთია, თუ მისგან რაიმე საჭიროების გამო უბრალოდ გადაწერილი ფურცლები? ამის დადგენას გარკვეული მნიშვნელობა აქვს, საზოგადოდ, ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერული მემკვიდრეობის სიმდიდრისა და, კერძოდ, ამა თუ იმ რედაქციული სახეობის გავრცელების განსაზღვრისათვის.

ყდა ამ საკითხზე არაფერს გვეუბნება. მასზე ოქროსფრად ამოტვიფრულია ყდის შესაბამისი სიდიდის ოთხკუთხა, ექვსკუთხა და პატარა რომბისებური გამოსახულებანი, მაგრამ რაიმე წარწერა არ გააჩნია.

გადამწყვეტ საბუთს ვერც საძიებელი ფურცლების გაფორმება იძლევა. ის ფაქტი, რომ ტექსტი ლარიზულად არის გაფორმებული (არაკალიგრაფიული ხელი, სასვენი ნიშნების უქონლობა, სათაურის, სტროფის დასაწყისი სიტყვებისა და სტროფგამყარი „და“-ს გამოუყოფლობა, ლაფსუსები) უთუოდ ექვის ქვეშ აყენებს მთლიანი ხელნაწერის ნარჩენად მის მიჩნევას, მაგრამ ამის დაბეჯითებით თქმის უფლებას მაინც არ იძლევა. მრავლად მოიპოვება გვიან პერიოდში გადაწერილი ძველი ქართული ლიტერატურული ძეგლებიც, მათ შორის ვეფხისტყაოსნის, სრული ხელნაწერები, რომლებიც ისე არაკალიფიციურად არის შესრულებული, როგორც ჩვენთვის საინტერესო ფურცლებია. გარდა ამისა, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, მათ მაინც მოეპოვებათ ხელნაწერი წიგნებისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი ნიშანი: სტროფგამყარი „და“-ს გამოყენება, სტრიქონთა ბოლო ასოების გამოყოფა. ისიც მნიშვნელოვანია, რომ ტექსტი გადაწერილია სუფთად, სიმეტრიულად, ფურცლები შევსებულია სრულად. ამ მხრივ რაიმე დაუდევრობას ადგილი არა აქვს.

დასძული საკითხისათვის უფრო საყურადღებოა ტექსტის დასაწყისი და დასასრული. როგორც უკვე მივუთითეთ, ტექსტი იწყება მეოთხე სტრიქონით.

რაც შეეხება „პრო პატრიას“, ამგვარი ჰეირანიშნო ქალღი გამოდიოდა 1683—1848 წლებში რუსეთში გამოსულს იწყებს მე-18 საუკუნის 40-იანი წლებიდან. საერთოდ, ამ ჰეირანიშნაინი ქალღი ყველაზე მეტად გავრცელებული იყო 1781—1800 წლებში, რაც შეესაბამება ხატელთა ამბის ჩვენი ფრაგმენტის ხელის მიხედვით დათარიღებას (С. А. Клепиков и М. В. Кукушкин и др., Флигрань «Pro Patria» на бумаге русского и иностранного происхождения, Сборник статей и материалов Библиотеки АН СССР по книговедению, Л., 1965, გვ. 83—191, т. III, Л., 1973, გვ. 319—383).

4. შ ა ე ნ ე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1980, № 4

აქ თავისუფლად შეგვეძლო გვეგულისხმა, რომ მას თავის დროზე წინა ნაწილი მოეპოვებოდა და იგი მთლიანი თხზულების სახით წარმოგვედგინა, მაგრამ ანალოგიური ვითარება ტექსტის ბოლოს სხვას გვიჩვენებს: ტექსტი მთავრდება მესამე სტრიქონით, მაგრამ მეორე გვერდზე არ გრძელდება, მაშინ როდესაც ამის საშუალება არის. იმ შემთხვევაშიაც კი, ბოლო სტროფი რომ დასრულებული სახით იყოს წარმოდგენილი, შინაარსის მიხედვით ვერ დავუშვებდით, გადაწერს ხელნაწერი, თხზულება ამ ადგილას დაემთავრებინა. ეს ფაქტი, ვფიქრობთ, გამორიცხავს ტექსტის შემდგომი ნაწილის არსებობას, რაც კიდევ უფრო საეჭვოს ხდის საძიებელი ფურცლების მთლიანი ხელნაწერის ნაშთად მიჩნევას. მაგრამ არც ეს იძლევა კატეგორიული დასკვნის გაკეთების უფლებას. აქ არაერთი საპირისპირო ვარაუდის დაშვება შეიძლება. საზოგადოდ, გამორიცხული არ არის, გადაწერს ხელნაწერი დაემთავრებელი დარჩენილია. გარდა ამისა, ადვილი შესაძლებელია, აღნიშნული ფურცლები სრული ხელნაწერისათვის იწერებოდა, მაგრამ რაღაც მიზეზის გამო, ვთქვათ, მასში დაშვებული ლაფსუსების გამო, იგი უარყოფილი, დაწუნებულ იქნა. ადვილი დასაშვებია ისიც, რომ ისინი ნაკლები ხელნაწერის შესავსებად დაიწერა. ამგვარ ვარაუდთა უფლებას იძლევა ზემოთ მითითებული ფორმალური მხარეები — „და“ — გამოყენება, ბოლო ასოების გამოყოფა და სხვა, რომლებიც ხელნაწერი წიგნებისათვის არის ნიშანდობლივი და ჩვენს ფურცლებში კი თავიდან ბოლომდე გატარებული.

ამრიგად, არსებული მასალები განხილულ საკითხზე გადაჭრით რაიმეს თქმის უფლებას არ იძლევა. ჩვენ უფრო გვეგონია, საძიებელი ფურცლები ვეფხისტყაოსნის, ან თუნდაც ხატაელთა ამბის სრული ხელნაწერის უშუალო ნაშთს არ უნდა წარმოადგენდეს, მაგრამ ხელნაწერი წიგნისათვის. ან ნაკლები ხელნაწერის შესავსებად გადაწერილი და, ამ გაგებით, ხელნაწერის ნაწილი კი ადვილი შესაძლებელია იყოს.

თუ ეს ვარაუდი სწორია, მაშინ კიდევ უფრო გაბედულად შეიძლება ითქვას, რომ მოცემული ყდისათვის არც ჩვენი ფურცლებია ორგანული ნაწილი. მსგავსად „ქილილა და დამანასი“, ისინიც შემდგომ იქნა ამ ყდაში შეტანილი და ჩაწებებული.

ახლა ძირითადი საკითხი — რას წარმოადგენს ტექსტი.

ჩვენი ხელნაწერი ზედმიწევნით მიჰყვება J ნუსხას⁹. J, რომელიც¹⁰ გადაწერილი უნდა იყოს მე-17 საუკუნის ბოლოს¹¹, რედაქციულად მეტად საინტერესო ხელნაწერია. ვეფხისტყაოსნის ძირითად ნაწილში იგი ერთიანდება KOTG' ხელნაწერთა ჯგუფში. ამ ჯგუფთან გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს აგრეთვე G

⁹ ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებს აქ და ქვემოთაც ეასახელებთ „ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ვარიანტებში“ მიღებული ლიტერების მიხედვით, რომლებიც გამოირჩევილა ვეფხისტყაოსნის 1966 წლის ვარიანტებთან გამოცემაში (რედაქტორები ა. შანიძე და ა. ბარამიძე): J—H : 461 (ბ. მაკაშვილისეული), K—S 4499 (მ. ნაკაშიძისეული), O—K 205 (ქუთაისური, რ. ლათე-შინისეული), T—W 17 (ოქსფორდული, მუხხათუნისეული), G'—Q 796 (ა. ჭავჭავაძისეული), G—S* 4988 (ი. ქავჭავაძისეული), H—H 2610 (ა. კარბელაშვილისეული).

¹⁰ ძირითადი ლიტერატურა მის შესახებ მითითებულია ს. ც ა ი შ ვ ი ლ ის წიგნში: ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, II, თბ., 1970, გვ. 55.

¹¹ რ. პ ა ტ ა რ ი ძ ე, ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა კვირნიშნები, „მრავალთავი“, ფილოლოგიურ-ისტორიულ-ძიებანი, V, თბ., 1975, გვ. 67.

და H ხელნაწერები. ამ რედაქციული ჯგუფიდან ქვერედაქციის სახით გამოიყოფა JT ხელნაწერები¹².

J ძირითადად ანალოგიურ რედაქციულ თვისებებს ამჟღავნებს ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებშია¹³.

მოვიყვანოთ ნიმუშები იმისა, თუ როგორ მიჰყვებიან ერთმანეთს J და ჩვენი ფრაგმენტი და რა რედაქციულ თავისებურებებს გვიჩვენებენ; ბოლოს, რა განსხვავებაა მათ შორის.

დავიწყოთ ძირითადი რედაქციული ჯგუფის ჩვენებით. ქვემოთ ჩვენს ფრაგმენტს J² ლიტერით აღვნიშნავთ.

ხატაელთა ამბის მონაკვეთზე, რომელსაც ჩვენი ფრაგმენტი განეკუთვნება, J ძირითად რედაქციულ ჯგუფს ქმნის HKOTG'P' ხელნაწერებთან. ზოგჯერ მათთან არის G და ე. წ. თავისებური რედაქციის ნუსხები¹⁴ J¹, R¹.

მაგალითები:

1823 (1618) გ. ბევრი ზოგნი (ზოგი JJ²T) JJ², HKOTG'P', J', R'.

1829 (1624) ბ. უფროსი დანაკვირნია ცუდად (-თ J² HP') ცოცხალსამიულნა (მიელია HP') JJ², HKOTG'P¹.

1832 (1627) ბ. ცხელი აწ დამწვა ქარმან მამქროლა JJ², KOTG'P¹.

1833 (1628) გ. არა ზის მასლაქვი (აწ HP¹) აღარ (აღარა J², HOG'P¹) ზის JJ², HKOTG'P¹.

1834 (1629) დ. ათასი ათასჯერ (-ელ G¹) JJ², HKOTG'P¹.

1836 (1631) ბ. გვირსი გაქვს JJ², HKOTG'P¹, G, J¹, R¹. და სხე.

ამ ძირითადი რედაქციიდან ქვერედაქციული ჯგუფის სახით გამოიყოფა HJTP' ხელნაწერები და მათთან არის ჩვენი ფრაგმენტი:

ამ ხელნაწერებში და ჩვენს ფრაგმენტში ადგილები აქვს შენაცვლებული 1822 (1617)—1823 (1618) სტროფებს. საინტერესოა, რომ K-ში 1822 (1617) სტროფი ორჯერ არის: თავის ადგილას და 1823 (1618) სტროფის შემდეგაც. ოღონდ ეს უქანასკნელი გადამწერს შემდეგ გადაუხაზავს. K-ში 1823 (1618) სტროფის შემდეგ მდებარე 1822 (1617) სტროფი წაკითხვებით ემთხვევა HJTP¹-ის 1822 (1617) სტროფს (ვარიანტებში მას K²-ით აღვნიშნავთ).

წაკითხვები:

1822 (1617) ა. ტარასი მათ ლომთა JJ², HK*TP'.

1827 (1622) ბ. მათ მზეთა მუნ მათი (მათ J², მათი HP¹) JJ², HTP¹.

1828 (1623) ა. გამზრდელსა გამზრდელზედ JJ², HTP¹,

1830 (1625) დ. მუნა მან JJ², HTP¹; ვერ ვინ JJ², HTP¹; გატინებთ გატინებულ JJ², HTP¹, R¹.

1831 (1626) დ. გლოვა სულთქა JJ², HTP¹.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ვეფხისტყაოსნის ძირითად ტექსტში გამოიყოფა და მთელი რიგი თავისებურებანი ახასიათებს JT-ს. ხატაელთა და ხვარაზმელთა ამბებში ეს ხელნაწერები ასევე ერთად არის, ოღონდ იმდენი ვა-

¹² დასახელებული რედაქციული ჯგუფის შესახებ იხ.: ს. ც ა ი შ ვ ი ლ ი, ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, I, ვეფხისტყაოსნის რედაქციები, თბ., 1970, გვ. 183—188, 192, 213, 226—233, 237, 246—248, 263—279, 288—290, 301; ტ. II, თბ., 1970, გვ. 35—38, 53—55, 63—65, 71—72, 78—79; მ. კ ა რ ბ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ისტორიული კლასიფიკაციისათვის, თბ., 1977, გვ. 43—55, 70—135; ბ. დ ა რ ჯ ი ა, ვეფხისტყაოსნის ნაკაშიძისეული ხელნაწერის ტიპის რედაქციის თავისებურებანი და მისი შექმნის დრო, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, № 3, 1975, გვ. 42—52.

¹³ ვრცლად ამ საკითხზე იხ. ჩვენი ნაშრომი: ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა რედაქციები გაგრძელებების მიხედვით, თბ., 1975, გვ. 54—71, 131—147, 151—153, 158—161, 165—177, 186. 189.

¹⁴ J¹—H 783, R¹—D 12904/190.

რიანტული ნაირფეროვნებით არ გამოირჩევა, როგორც საკუთრივ ვეფხის-ტყაოსნის ნაწილში. ხატაელთა ამბის განსახილველ ეპიზოდში არის შემთხვევები, როდესაც ეს ნუსხები გამოცალკეებულნი არიან და მათთან არის ჩვენი ფრაგმენტი:

1822 (1617) ა. მოსრული // მოსული // მოსულნი მოსულა JJ², T.

1827 (1622) დ. ზახილით ზართა (ზართ J²) JJ², T.

1839 (1634) ბ. გაუპირა // გააპირა დააპირა JJ², T. და სხვა.

ცალკეა აღსანიშნავი, რომ იმ შემთხვევაშიაც, როდესაც J თავის ჭგუფს შორდება და ემთხვევა სხვა რედაქციის ნუსხებს, მათთან დგას ჩვენი ფრაგმენტი:

1824 (1619) დ. მით (მუნ KOG¹) მით JJ², EF¹J¹.

1827 (1622) ა. გამოდგეს HKOTG¹P¹ გამოჩნდეს (გაოჩნდენ JJ²) JJ² და ყველა დანარჩენი ხელნაწერი.

1836 (1631) გ. არ ხამს სიტყვის დაყოფება HKOTG¹P¹ აწ არა გვცალს გრძლად (გძლად JJ², RH¹N¹) უბნება JJ² და ყველა დანარჩენი ხელნაწერი.

ჩვენი ფრაგმენტი იმეორებს J-ის თავისებურ, მათ შორის გრამატიკულ-ორთოგრაფიული ხასიათის, წაკითხვებს, რომლებიც სხვა ნუსხებში არ დასტურდება:

1840 (1635) სტროფში J და J²-ში ადგილები აქვს შენაცვლებული მეორე და მესამე სტრიქონებს.

1822 (1617) გ. მოვიდეს მოვიდენ JJ².

1824 (1619) ა. უსალამან ესალამან JJ².

1826 (1621) გ. ხობდეს იხახდეს ხობდენ იხახდენ JJ²

1830 (1625) ა. მოეხიენეს მოეხიენენ JJ². ბ. ტირილიცა // ტირილსა ცა ტარიელა JJ², X¹.

1831 (1626) გ. გამოსახვად გამოზრახვად JJ².

1832 (1627) გ. ამისმან ამისად JJ². დ. თქენი სიცოცხლე თქენმან სიცოცხლემ JJ².

1833 (1628) ა. პაი//პაა//პიპი აპი JJ².

1835 (1630) ა. მითე ხანი~JJ². გ. გულის გულსა JJ². დ. აკოცეს დააკოცინ JJ²; თავის-თავის თავის თავად JJ².

1837 (1632) გ. დაგეემენ//დაგეემენ//დაცემენ დაცემდა J, დასემდა J².

1838 (1633) დ. იტინოდით და იმღერდით სიცილით მხიარულობდით JJ².

1840 (1635) ა. აიხადა გაიხადა JJ². გ. დამოსა დამოსნა JJ².

1841 (1636) გ. მათმცა//ვისცა//ვითა მათსამ JJ². დ. რამცა//რამცა გვანდა რამამ გვიანდა JJ²; სოფელს შეილი შეილი მათებრ JJ².

1843 (1638) გ. მიანლობდეს მანლობდეს JJ². და სხვა.

განსხვავება J-სა და ჩვენს ფრაგმენტს შორის ძალიან მცირეა და განი-საზღვრება გრამატიკულ-ორთოგრაფიული ფორმებითა და კალმისმიერი შეცდო-მებით. აი, არსებითი სხვაობა მათ შორის:

J-ის წაკითხვები:

1821 (1616) დ. ტარიას

1822 (1617) გ. რაზმისა

1824 (1619) გ. გამოენდუნეს

დ. მოელოდენ

1827 (1622) ბ. ფლასითა, მათი

დ. ზართა, იცმდენ

1828 (1623) ა. ვითა

გ. თავსა

დ. მოჰფოცხავს

1829 (1624) ბ. ცუდად

გ. სდის

J²-ის წაკითხვები:

ტარია

რაზმის

გამოენდენეს

მოელოდენ

ფლასით, მათ

ზართ, იცმდენ

ვით

თავს

მოჰფოცხავ

ცუდათ

სდის

1830 (1625) გ. ჩამოსციეღენს	ჩამოსციეღენს
1831 (1626) გ. წყალობი-ა	წყალობის
ლ. მიესცეთ	მიეცეთ
1833 (1628) გ. აღარ	აღარა
1834 (1629) ბ. მთხელები	თხელები
1835 (1630) ბ. ეთაყუანენ	ეთაყუანენ
ლ. თითვეუღალ	თითვეუღალ
1837 (1632) გ. მტერი, ყოლ	მტერი, ყოვლ
1839 (1634) ბ. მეფისასა	მეფისას
1840 (1635) გ. დამზალა	დამზალა
1841 (1636) ბ. შეჭფრობდენ	შეჭფრობდენ
1842 (1637) ა. მისას	მისასა
ბ. სახელმწიფო	სახემწიფო
გ. დაიწყებეს	დაიწყებეს
1843 (1638) ა. ორნივე	ორნივე
ბ. ბუკსა	ბუკსს
გ. საქურკლეთა	საქურკლეთ

აქედან საყურადღებო და ანგარიშგასაწევეია მხოლოდ და მხოლოდ ერთი წაკითხვა:

1822 (1617) გ. მოვიღეს (-დენს კკ²), ნახეს: რ ა მ ა ზ ი ს ლაშქარი ძლივღა ეტია.

ასეა ყველა ხელნაწერში, მათ შორის ჩვენს ფრაგმენტში. JT-ში „რამაზის“ ნაცვლად არის „რამზისა“, რაც აშკარა შეცდომაა. ეს კიდეც იმის დამადასტურებელია, რომ ჩვენი ფრაგმენტი J-საგან გადაწერილი არ არის.

ამრიგად: 1. „ქილილა და დამანას“ ონანა მდიენისეული რედაქციის ნუსხაში მოთავსებული ხატაელთა ამბის ხელნაწერი-ფრაგმენტი, რომელიც გადაწერილი უნდა იყოს მე-18 საუკუნის ბოლოს ან მე-19 საუკუნის დასაწყისში, ზედმიწევნით მიჰყვება J ხელნაწერს, მაგრამ მისგან გადაწერილი არ არის. რედაქციულად იგი განეკუთვნება HJKOTG'P' ხელნაწერთა ჯგუფს, რომლისაგან ქვერედაქციის სახით გამოიყოფა HJTP'.

2. აღნიშნული ფრაგმენტი ვეფხისტყაოსნის, ან მისი გაგრძელებების, ან კიდეც საკუთრივ ხატაელთა ამბის სრული ხელნაწერის უშუალო ნაშთს არ უნდა წარმოადგენდეს, მაგრამ ხელნაწერი-წიგნისათვის გადაწერილი, ან ნაკლებული ხელნაწერის შესავსებად დამზადებული, ადვილი შესაძლებელია იყოს.

Б. Ш. ДАРЧИЯ

ФРАГМЕНТ РУКОПИСИ СКАЗА О ХАТАЙЦАХ

Резюме

В труде рассмотрен фрагмент рукописи дополнения поэмы Ш. Руставели—сказа о хатайцах, помещенный в рукописи «Қалилы и Димны», редакция которой принадлежит Онана Павленишвили. Фрагмент сказа о хатайцах, по всей вероятности, относится к концу XVIII или к началу XIX века. Он дословно следует рукописи J (H—461), но не является ее копией. С редакционной точки зрения названный фрагмент принадлежит к группе рукописей H (H—2610), J(H—461), K(S—4499), O(K—205), T(W—17), G'(Q—796), P'(S—2525). Из этих редакций в виде подгруппы выделяются HJTP' и указанный фрагмент.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის რუსთაველოლოგიის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

ომარ გვებამძ

დილოზი ქართულ ჰაგიოგრაფიაში (V—XI სს.)

ლატერატურული ნაწარმოების კომპოზიციის ერთ-ერთ კომპონენტს— დალოგს მნიშვნელოვანი ესთეტიკური ფუნქცია აკისრია სინამდვილის მხატვრული გარდასახვისათვის. ჩვენთვის საინტერესო საკითხისადმი მიძღვნილი გამოკვლევები ადასტურებენ ამ ლატერატურული მოვლენის სირთულეს და მრავალმხრივობას; აღნიშნავენ, რომ «диалог предстает как конкретное воплощение языка в его специфических средствах, как форма речевого общения, сфера проявления речевой деятельности человека и—шире— как форма существования языка»¹. მხატვრული ნაწარმოების დილოგი ცოცხალ ესთეტიკურ ღირებულებას იძენს მაშინ, როდესაც მასში პიროვნების ხასიათი ჩანს, ერთმანეთს უპირისპირდება სხვადასხვა თვალსაზრისი, რეპლიკების გაცვლით იხატება ადამიანთა განცდები და ემოციები.

როგორია დილოგიურ მიმართებათა გამოხატვა V—XI საუკუნეების ქართულ ჰაგიოგრაფიულ თხზულებებში? თავიდანვე პირობითად უნდა განვასხვავოთ „დილოგიური მეტყველება“ როგორც მაკროსტრუქტურა და საკუთრივ დილოგი როგორც მიკროსტრუქტურა, დილოგიური დამოკიდებულებანი ტექსტებს შორის და ტექსტებს შიგნით (მ. ბახტინი). პირველ შემთხვევაში შეიძლება ვიგულისხმოთ ლატერატურული ნაწარმოების ის თვისება, რომ თუნდაც იგი «ни с кем и ни с чем открыто не polemизирует, в той или иной степени с чем-то сходится, и уже тем самым мнляет соотношение сил на литературной арене. Это изменение сил может совершаться в плане общественной или литературной борьбы, в плане борьбы направлений и стилей, индивидуальных в том числе»². ასეთი კუთხით ძველი ქართული მწერლობის კვლევა ფრიად გადაუდებელი ამოცანაა, მაგრამ ამ შემთხვევაში ჩვენ გვაინტერესებს დილოგი, როგორც რთული მეტყველებითი კომპლექსი და ქართულ ჰაგიოგრაფიაში მისი სხვადასხვა სტრუქტურული ტიპის გამოვლენა. ეს უქანასკნელი ჩვენ მიერ არ არის განხილული ლინგვისტური თვალსაზრისით. ჰაგიოგრაფიული ენარი არა როგორც სიტყვაში გარდასახული სამყაროს ფორმალურ-ლოგიკური ორგანიზაცია, არამედ როგორც მხატვრული შინაარსის ტიპი ავტორის თხრობის მანერას უქვემდებარებს პერსონაჟთა მეტყველებას; ამავე დროს კიდევაც ქმნის „დილოგის ჩაქტილ სტრუქტურას“ (ვ. ოდინცოვი), რომელიც სიუჟეტის განვითარებისა და პიროვნების ხასიათის გახსნის ერთ-ერთ მხატვრულ საშუალებას წარმოადგენს. ეს გარემოება მჭიდროდ უკავშირდება კომპოზიციური აგებულების საერთო პრინციპებს. ქართული ჰაგიოგრაფიის კომპოზიციური მხარე თეორიულად განხილულია კ. კეკელიძის³, რ. ბარამიძის⁴, რ. სარაძის⁵ გამოკვლევებ-

* ზოგადი დებულებების საილუსტრაციოდ არ ვსარგებლობთ მხოლოდ ერთი კონკრეტული ლატერატურული ძეგლით. დილოგთა ტიპურობის გამო არ მოგვყავს ციტატები ყველა თხზულებიდან.

ში. გარკვეულია, რომ პაგიოგრაფიულ ბელეტრისტიკაში არსებობს მეკეთრად გამოხატული „კომპოზიციური შაბლონები“. ქართული პაგიოგრაფიისათვის დამახასიათებელია აგებულების მთლიანობა (რამდენიმე გამონაკლისის გარდა), რომლის საფუძველს ქმნის მოქმედებათა განვითარების ტენდენცია; მარტილოლოგიური ძეგლების კომპოზიცია მარტივია, მასში არ არის მოცემული სხვადასხვა სიუჟეტურ რეალთა მონაცვლეობა; აშბები გადმოცემულია ცხოვრებისეულ-ქრონოლოგიური თანმიმდევრობის დაკვირვებით, ე. ი. მწერალს პასიურად გადმოაქვს სინამდვილე. ამ თვალსაზრისით „ცხოვრებანი“ ერთგვარად განსხვავდება მარტილოლოგიური ხასათის ძეგლებისაგან. ლიტერატურათმცოდნეობაში აღნიშნულია აგრეთვე, რომ პაგიოგრაფიაში დამკვიდრებული იყო მოვლენების დროში თანმიმდევრობით გადმოცემის პრინციპი.

როგორც ვხედავთ, დიდი ყურადღება აქვს დათმობილი უპირატესად პაგიოგრაფიული თხზულებების კომპოზიციის გარეგნულ მხარეს. დიალოგების მონაცვლეობა კი მხატვრული ნაწარმოების შინაგანი თავისებურების სფეროს განეკუთვნება.

პაგიოგრაფი გვიხატავს ისტორიულ კონკრეტულ პიროვნებებს და ავიწყრს იმ სოციალურ-პოლიტიკურ გარემოს, რომელშიც გვირჩი ცხოვრობს და მოღვაწეობს. შუა საუკუნეების „ლიტერატურული ეთიკეტის“ (დ. ლიხაჩოვი) თანახმად, მწერალი ცქრადს ტექსტის კომპოზიციური სტრუქტურით მთლიანობაში ანთისოს სინამდვილე, ცხოვრება. ცხოვრება კი, — წერს მ. ბახტინი, — თავისი ბუნებით დიალოგურია. ცხოვრო, ეს ნიშნავს მონაწილეობა მიილო დიალოგში, მოუსმინო, უპასუხო, დაუთანხმო და ა. შ. ამ დიალოგში ადამიანი მონაწილეობს მთელი თავისი ცხოვრებით: ავალებით, ბაგეებით, ხელებით. აულო, მთელი სხეულით, მოქმედებებით. ადამიანი თავის თავს ათავსებს სიტყვაში, სიტყვა კი შედის ადამიანის ცხოვრების დიალოგურ ქსოვილში, მათელო სქპოზიუმში. ქართული პაგიოგრაფიის მხატვრულ სამყაროსთან ამ მსჯელობის მისადაგებით. თვალსაჩინო ბდება, რომ პერსონაჟთა სახეები ესთეტიკური და მხატვრულ-შემეცნებითი ლირებულებით იმოსება სხვა ადამიანებთან თუ საგნებთან და მოვლენებთან შეხებით. არეკვლით. ყოველ სიტყვას, ფრაზას, რეპლიკას, ხმას, დუმილს, პოზას, ინტონაციას — დიალოგის მიკროსტრუქტურაში გადამწვეტი მნიშვნელობა აქვს სინამდვილის მხატვრული გარდასახვისათვის.

პაგიოგრაფიის მხატვრული სამყარო ადამიანს წარმოაჩენს არა მარტო ავტორისეული თხრობა-დახას ათებით (მყარი ფორმულები: ნეტარი, წმინდა, სანატრელო, სპალი და სხვ.), არამედ ობიექტურად გადმოცემულ დიალოგებისა და ურთიერთშესატყეებების იქით წარმოდგინდება კონკრეტული ხატი პიროვნებისა, თავისი რეალური ცხოვრებისეული განცდებითა და მისწრაფებით. აქ როგორც სახარებაში საუბარი მიმდინარეობს ისე, რომ პერსონაჟები პირისპირ დგანან, ერთმანეთს თვალს არ აცილებენ და ყოველ სიტყვას დამატულად უსმენენ. ე. აუერბახს მაგალითისათვის მოჰყავს პეტრეს მიერ ქრისტეს სწმჭერ უარყოფის სცენა მარკონის სახარებიდან: „და ვითარცა იხილა იგი, ტფეზოდა რაჲ, მიჰხედა მას და ჰრქუა: და შენცა იყავ იესუმს თანა ნაზარეველისა. ხოლო მან უფარ-ყო და თქუა: არა ვიცი და არცა უწყი, რასა-ეგე იტყვ შენ. და გამოვიდა პეტრე გარეშესა მას ეზოსა და ქათამმან ჯმა-ყო და კუალად იხილა იგი მკვეალმან მან და იწყო სიტყუად წინაშე მდგომარეთა მათ, ვითარმედ:

ესეა მათგანვე არს. ხოლო მან კუალად უარყო. და შემდგომად მცირედისა ჟამისა წინაშე მდგომელნი იგი ეტყოდეს პეტრეს: ქეშმარიტად მათგანი ხარ და რამეთუ გალილეელი ხარ, და სიტყუაჲცა შენი გამოგაჩინებს, ხოლო პეტრე იწყო შეჩუენებად და ფიცად ვითარმედ: არა ვიცი კაცი ესე, რომელსა იტყუთ“ (მარკოზი, 14, 67, 68, 69, 70, 71). შველევარი ასკენის: „Я не думаю, что у античного историка можно найти хоть одно место, где прямая речь использовалась бы так для кратко, прямого диалога“⁷.

ლაკონიური, ნათელი, ერთი თემატური რაკლით შეკრული დიალოგები V—XI საუკუნეების ჰაგიოგრაფიაში მრავალია⁸. მაგალითად, შეიძლება დავასახელოთ იაკობისა და შუშანიკის, აბოასა და მსაჯულის, სერაპიოხისა და ჩორჩანელის დიალოგები. ძველ ბერძნულ მწერლობაში უპირველეს ყოვლისა პლატონის დიალოგებში, პირველ პლანზეა წამოწეული ქეშმარიტების ძებნა დიალექტიკის გზით. ეს არის რიტორიკული დიალოგი. პერანონაჟი პირდაპირი სიტყვა უპირატესად გადმოცემულია ცნობილი სენტენციებით, აფორიზმებით, ვნომებით. შუა საუკუნეების ხელოვნება არღვევს ძველ მხატვრულ ფორმებს. ქრისტიანული ესთეტიკური აღქმა. უპირველეს ყოვლისა, ემყარება „ადამიანის მხატვრული სახის შინაგანი გათიშულობისა და წინააღმდეგობის პრინციპს“⁹. დიალოგურობა ფართო კონტექსტით, სწორედ ამ ასპექტში უნდა გავიანროთ V—XI საუკუნეების ქართულ ჰაგიოგრაფიაში. ანტიკური ტრაგედიის გმირის — ოიდიპოსის სულიერი და ფიზიკური ტკივილები (სირცხვილის გრანობა, დანაშაულის შეგრძნების საშინელება, გოდება, ტანჯვა) ჰარმონიულობაშია მის გარეგნულ ყოფასთან. იგი, როგორც პიროვნება, განუყოფელია მთელსაგანს. საზოგადოებრივი აზრი ოიდიპოსს და მასთან ერთად გმირიც თავის თავს დამნაშავედ თვლის, თუშცა იგი სუბიექტურად უდანაშაულოა¹⁰. ასევე, ესქილეს პრომეთეს მხატვრული სახის მთლიანი ხაზის განვითარებაში არ არის დუალიზმი, დაეჭვებით თუ სინანულით სულიერი შრეების განათება.

ჰაგიოგრაფიის გმირი — წმინდანი თუ მოწამე — თავის გზას ირჩევს არა ბედის ფატალურობის, მოსახდენის გარდაუვალობის გავლენით, არამედ საკუთარი ნებელობით, შეგნებული გზით. მაგ., აბიბოს ნეკრესელს „შეემთხვნეს ვითენიმე და პრქუეს: „უკეთეთ არა გნებაეს წასვლის ჩუენ გაქციოთ საყოველადვე შენდა“. და არა ინება, რამეთუ სუროდა მარტულობად ქრისტეს-თვის“ (I, 243)¹¹. „ადამიანმა უნდა მოიპოვოს თავისი უმაღლესი მე“, უნდა ეზიაროს ზეგრძნობად სამყაროს, მაგრამ არა ექსტაზური, გაუცნობიერებელი ხილვებით, არამედ მაღალი შეგნებითა და ნათელი ცნობიერებით გასხივოსნებული გზით¹². აქედან გამომდინარე, ალბათ, შეუძლებელი იქნებოდა აბოსა და ამირას შორის უკანასკნელი მოკლე დიალოგის უაღრესი დრამატული ინტონაციის აღქმა, იმ სულიერ ტანჯვათა და თავის თავში ღირებულებათა გადაფასების გარეშე, რომელიც გმირმა განვლო და გადაიტანა. იოანე საბახისძე აბოს მიერ წარმოთქმულ პირველ დიალოგიზებულ მონოლოგს გადმოგვცემს კონტრასტული შინაარსის ფრაზებით, რომელიც საცნაურს ხდის პერსონაჟის შინაგანი სამყაროს მთელ სიმდიდრეს, მის „ნათელი ცნობიერებით გასხივოსნებულ“ უკომპრომისო გადაწყვეტილებას: „სადაღა შემიწყნარა მე ქრისტემან... და განმავორა ჩემგან იგი პირველისა მის უმეტრებისა ჩემისაჲ და ღირსმყო მე ნათელსა მისსა, არსაღა უფარ-ვყო მე სახელი მისი. დაღათუ

ბევრეული ოქროსაჲ და ვერცხლისაჲ მომცენ მე, გინა თუ ტანჯვითა და გუემითა განმკითხონ მე, ვერ განმამორონ მე სიყვარულისა უფლისა ჩემისაჲსა. და აწ ნუ დამაჩენებ...“ (I, 61). [ქრისტემ (ნათელმა) „განმამოროა ჩემგან ბნელი: სიყვარული უფლისა (სიკეთე, სიწმინდე) — უფლის უარყოფა ოქროსა და ვერცხლის დაპირებით“ (სიხარბე)].

ლიტერატურათმცოდნეობაში მითითებულ სხვადასხვა ხასიათის ლიალოგთაგან¹³ ქართულ ჰაგიოგრაფიულ თხზულებებში ყველაზე ხშირად გვხვდება კითხვა-პასუხის ტიპისა, რომელიც ზოგ შემთხვევაში იღებს ლიალოგი-კამათის ფორმას. ერთი ლიალოგის ფარგლებში ორი თვალსაზრისი, ორი პოზიცია უპირისპირდება ერთმანეთს—მწვალბელი და მოწამე. ეს არის კლასიკური ქრისტიანული ლიალოგური სინკრეზი. «Огромное организующее значение в христианских жанрах, как и в менпее, имеет и с п ы т а н и е идеи и ее носителя, испытание соблазнами и мученичеством (особенно, конечно, в житийном жанре)»¹⁴.

იდეის გამოცდის დრამატული სცენები, რომლებიც ლიალოგის ფორმითაა გადმოცემული, უპირატესად მარტვილობათა წიგნებში გვხვდება.

აბიბოს ნეკრესელმა ჰაპარსთა ლეთაება — ცეცხლი წყლით „დაშრიტა“. ამისათვის იგი სარკინოზებმა შეიპყრეს და მარზპანს მიჰგვარეს: «ჰრქუა მარზპანმან მან: „რამსტუ უვარ-ჰყავ უფლება მეფეთ-მეფისა და მოჰკალი ღმერთი ჩუენი?“».

მიუგო აბიბოს და ჰრქუა: „მე არაენ ვიცი მეუფედ, გარნა უფალი ჩუენი იესო ქრისტე. ხოლო ცეცხლი იგი, რომელ დაეშრიტე იგო, რამთამცა საცთური განვაქარე ეშმაკისა. ხოლო გლოცავ, რამთა განეყენნეთ უნდოსა მას მსახურებასა და ღმერთი მხოლოდ იცანიო, რომელისა მიერ დაებადა ყოველი, და მას მხოლოსა ჰმსახურებდეთ...“

ჰრქუა მას მარზპანმან მან: „მე გკითხავ, რამსტუ მოჰკალ ღმერთი ჩუენი და შენ გნებაეს, რამთამცა შენისა ღმრთისა წარგყვანენ?“ ხოლო ნეტარმან მან აბიბოს ჰრქუა: „უწყებელ იყავნ შენდა, ვითარმედ ღმერთი არა მოჰკალავს, ხოლო ცეცხლი დაეშრიტე. არა არს ღმერთი იგი, არამედ სხუათა ბუნებათაგანი არს, ერთისა ნივთისაგანი მცირედ ნაწილი, რომელთაგან აღჰმართა ღმერთმან სოფელი ესე... აწ მიკვირს თქუენი ესევეთარი სიცოფე, ვითარ არა სირცხვილ გიჩანს მის სახელის დება ღმერთად...“

მაშინ განრისხნა ფრიად მარზპანი იგი მეფისა და შემდგომად მრავლისა გუემისა და საყრველთა სატანჯველთაჲსა ქვითა განტუნნეს იგი, ნეტარი აბიბოს. და მოკლეს და განათრიეს გარეშე ქალაქსა...“ (I, 244—45). პერსონაჟთა ეს „სიტყვებით შეჭახება“ (გრ. კიკნაძე) ფიზიკური ბრძოლის მაუწყებელია. მარზპანის რეპლიკები მცირე მოცულობისაა აბიბოსის რეპლიკებთან შედარებით. თავიდან მისი კითხვა ერთგვარი მშვიდი და მომლოდინეა. როგორც სხვა ჰაგიოგრაფიული თხზულებების მწვალბელები (მაგ., „ვესტათი მცხეთელის წამებაში“, „აბოს წამებაში“) იგი სამსახურებრივ მოვალეობასთან დაკავშირებულ საკითხს წყვეტს. აბიბოსის საპასუხო რეპლიკას ორგვარი მიმართულება აქვს: გე მიემართება მოსაუბრის სიტყვას — „მე არაენ ვიცი მეუფედ...“ და თეატრონი“ „შეკრებილთ (და საერთოდ მკითხველს): „ხოლო გლოცავ, რათა განეყენნეთ უნდოსა მას მსახურებასა...“ მარზპანის მეორე რეპლიკა უკვე თავისთვის არასასურველი პოზიციის მოხსნას ცდილობს. აღნიშნავს,

რომ მის კითხვას ვერ უბასუხებს და ნოკამათის აზრს იოზიწული ტონით იძებნება: „მე გვითხავ, რასდროს მოჰკალდები რეჟისორი და შენ გეგებავს, რა-ათამცა შენისა ღმრთისა წარგუყვანნი?“.

ღიალოგში გმირის პირდაპირი მეტყველება პირიქით ააშკარავებს მოწინააღმდეგის პოზიციას, იგი მსჯელობის ლოგიკური ნინდინარეობით ასაბუთებს თავის აზრს და ნეულებელს კითხვაზე კითხვითვე პასუხობს: „უკუეთუ რეჟისორი არს გეგე?“. ავტორს არ მოჰყავს მარზხანის საპასუხო რეპლიკა, ე. ი. „სხვისი აზრი“, იდეა. პერსონაჟი თავისი ემოციური მოქმედებით ამჟღავნებს სათქმელს: „განრისნა ფრიად მარზხანი“. როგორც ცნობილია, შუა საუკუნეებში არ იცის სხვისი აზრი, სხვისი იდეები როგორც გადმოცემის ობიექტური საგანი. სხვისი აზრები უარყოფიან, მაგრამ ობიექტურად არ გადმოცემიან. საჭიროა მხოლოდ მოწინააღმდეგის „გამაშკარავება“ როგორც ბოროტი ძალის მატარებლისა. ასეთნაირადაა გადმოცემული სწორედ ღიალოგი-კამათი არა მარტო მარზხანსა და აბიბოსს შორის, არამედ ამირასა და ევტათის, ამირასა და აბოს, კოსტანტი კახასა და ბულას შორის. ჩვენ მიერ დასახელებული კითხვა-პასუხის ღიალოგთა მონაცვლეობას თუ დავაკვირდებით, შევნიშნავთ, რომ პერსონაჟთა შესიტყვებას პაგიოგრაფი მიმართავს ვითარცა ერთ-ერთ მხატვრულ საშუალებას მოქმედების დინამიკური განვითარებისათვის. ცალკეული ეპიზოდების მიკროკომპოზიციის შექმნისათვის.

მასილ ზარზმელის თხზულების ექსპოზიციური ნაწილი, რომელშიც გმირის ვინაობა და წარმოშობაა გადმოცემული, მთავრდება მიქელისა და სერაპიონის ღიალოგით. მასთანაა დაკავშირებული მოქმედებათა შენდგომი განვითარება (რა თქმა უნდა, მიქელის ხილვასთან ერთად, რომელიც წინ უსწრებს ღიალოგს).

მიქელმა „შეკმუნებულთა პირითა ჰრქუა სერაპიონს: „...ფრიად მძიმე აღმიჩინდა ზრასებდა ესე... აწ... [გიქმს] რათა განხვდეს და აღაშენოს სულთ—სამზრუნველო...“ (1, 323), სერაპიონს დიდად ეძნელა ასეთი საქმის თავსდება, მაგრამ შემდეგ მოძღვარის რჩევით დათანხმდა: „არლარა იკადრა წინა-განწყობა, არამედ შეუ[ერ]და ცრემლით და მოწოდებდა შეიტკბნეს ურთიერთს წმიდათა მათ...“ (1,323). პაგიოგრაფი აგრძელებს თხრობას: „ხოლო წარმოემართნეს რა, მათ თანატურთა ცხოველი ხატი ფერისცვალებისა“... და ა. შ., რომელიც კვანძის შეკვრისაკენ მიემართება. ღიალოგში მონაწილე პერსონაჟის პირდაპირი მეტყველების თავისებურება განპირობებულია იმ ვითარებით და სიტუაციით, რომელშიც მოქმედება გაშლილი. ის სიტუაციური ფენა, წერს გ. ფარულავა, რომელსაც ცუდილისის შინაგანი სამყაროს მოძრაობის ხატები ქმნის, უშუალოდაა დაკავშირებული გიგოლისა და მის თანამოძმეთა ხანძთაში მოსვლასთან, ყველა დეტალში ამ ამბავთანაა გადაბმული, პირდაპირ აირეკლავს ფაქტს, მოტივირებულია მისით¹⁵. მკვლევარი მოვლენათა ასეთ განვითარებას უწოდებს ფაქტობრივ სიუჟეტს. გიორგი მთაწმინდელი მოგვითხრობს, თუ როგორ შეშურდა ბელიარს წმიდა მამის ეფთვების დაფასება და სიყვარული ძმთა მიერ, მისი შემოქმედებითი წარმოქმედებითი. პაგიოგრაფი ამბობს: „ფრიად ელმოდა და განილეოდა შურითა.“ მოქმედებათა შემდგომი განვითარება დაკავშირებულია ამ ამბავთან. ბელიარმა მონაწილის მიუტანა ეფთვმეს მოსაკლავად. ეს ნაწილი თხზულებისა ღიალოგით არის გადმოცემული: ეფთვმეს მოწაფეს „შეემთხვა... განცოფებული იგი მონაწილი და ჰრქუა ვითარმედ: „წინაშე მამისა აღვალ და მიჰამე“, ხოლო იგი ეტყოდა,

ვითარმედ: „არა ჯერ არს ესრეთ უკამოდ აღსვლა მამისა“. და იგი ეტყოდა: „შეუძლებელ არს, ვითარცა არა აღვედ“... (II, 87). აქ იმ ვითარებასთან გვაქვს საკმე, რომელზედაც წერს მ. ბახტინი: «Сказ действительно может иметь иногда лишь одно направление—предметное. Также и реплика диалога может стремиться к прямой и непосредственной предметной значительности»¹⁶.

ასევე, ზსაილ ზარზმელის თხზულებაში სერაპიონის დიალოგი თავის მოწაფეებთან ფაქტობრივი სიუჟეტით არის მოტივირებული: «...და კუალად თქუა: „მე, ძმანო, ამა ესერა წარვალ შენდგომად მცირედთა დღელა, ხოლო თქუენ იძიეთ მამა და თანამძღუარი, რომელი შემძლებელ იყოს მწყსად თქუენდა. ვითარცა შეილთა და ძმათა“.

ხოლო ყოველნი იგი, აღვსებულნი ცრემლითა ტიროდეს ფრიად და არა-ენ მიუცო ტირილისა აღსგან ფრიადსა და, მოგრაგნეს თავთა თჳსთა, მიუცეს ესრეთ და პრქუეს: „ჩუენ, მანო, ვინათჳან ობოლ ვაქნებით ტყბილსა და ყო-ლად-მოწყალისა მამისაგან, არა უწყით. რაჲ მოგიგოთ“.

და წმიდამან პრქუა: „ვინათჳან, შეილნო, არას მითხრობთ, მე გლახა-სა თანა მაც, რათა შევე ვიტყოდე ჯერისაებრ“» (I, 341).

✗ არსთული პეიოგრაფიული თხზულებების დიალოგებს არ ახასიათებთ ახა-ღი დროის ლიტერატურისათვის დამახასიათებელი სირთულე და მრავალ-პლანინანობა. მათში უმთავრესად უშუალო განცდები, განწყობილებანი, პო-ზიციები და ნუბელობითი მიმართულებანი ხვდებიან ერთმანეთს. ✗

იაკობ ცურტაველის „შუშანიის წამება“ მანც გამორჩეულად საინტერეს-სო ლიტერატურული ძეგლია. აქ (ტექსტში) ერთმანეთს ხვდება და კონტ-რასტი ქმნის რამდენიმე ხმა დიალოგში. დიალოგი კითხვა-პასუხის ფორმითაა გადმოცემული. რეპლიკები დატვირთულია ფსიქოლოგიურად მოტივირებუ-ლი ინტონაციებით. მაგალითად, ზოვიყვანათ ერთი პასაჟი ნაწარმოებიდან: „და ჩუენდა ამას განვიზარახვედით, მოვიდა ყმაჲ ერთი და თქუა: „იაკობი მან-და აქსა?“ და მე ვარქუე. ვითარმედ „რაჲ გინებ?“ და მან მრქუა: „უწყესს პი-ტიახში“ და მე დამიკვრდა, თუ „რამსა-მე მიწყეს ამა ყამსა?“ და მივისწრა-ფე და მივედ. და მრქუა მე: „უწყია, ხუცეს, მე ბრძოლად წარვალ ჰონთა ზე-და. რა ჩემი სამკაული მას არა დაუტევო, ოდეს იგი არა ჩემი ცოლი არს; — იპოს ვინნე. რომელმან განკაფოს იგი. მივედ და მომართუ იგი ყოველივე. რაჲცა რაჲ არს“, ხოლო მე მივედ და უთხარ წმიდასა შუშანიის. ხოლო მან განიზარა ფრიად და მადლი მისცა ღმერთსა და ყოველივე მომიძღუნა და მი-ღართუ პიტიახშსა. და მან მიიღო ჩემგან და აღიხილა და იპოვა ყოველი გე-ბულად. და კუალად თქუა: „მერმეცა იპოს ვინნე, რომელმან ესე შეიმკოს“ (I, 15-19). ტექსტის ამ მონაკვეთში ავტორის შეტყვევება, რომელიც თვი-თონ გამოხატავს თავის თავს (თხრობა მიმდინარეობს პირველი პირით) და პერსონაჟთა ხმა ისე მიეპარება ერთმანეთს, რომ დიალოგი ობიექტური თხრობისაგან დამოუკიდებლობის შთაბეჭდილებას ტოვებს. რეპლიკები უად-რესად დატვირთულია ფსიქოლოგიური ნიუანსებით. თითოეული რეპლიკის, ფრაზის უკან დგას წარმომთქმელი სუბიექტი. ხმების დრამატულ ელემენტო-ბას აღიერებს პიტიახშის მიერ კონკრეტული სახელი! — შუშანიის ნაცე-ლად, ნაცვალახელების მოხმობა („ოდეს იგი არა ჩემი ცოლი არს“. „ჩემი სამ-კაული მას არა დაუტევო...“). ამკარად საგრძნობია შინაგანი დიალოგი. პი-ტიახში შუშანიის დაფარულად, უსიტყვოდ ეკამათება („იპოს ვინნე რომე-

ლმან განკაფოს იგი...“). ავტორი თვითონ არის დახატული სცენის მოქმედი პირი. ამავე დროს იგი, როგორც მთხრობელი, ამჟღავნებს თავის აქტიურ პოზიციას მოვლენებისა და საგნებისადმი („და მე დამიკვრდა ფრიალ თუ რაღაც მე მიწესს ამას უანსა?“, „ხოლო მე მივედ და უთხარ წმინდასა შუშანიკს, ხოლო მან განიხარა ფრიალ და მადლი მისცა ღმერთსა“). სიტყვა პიტიახშისა მიმართულია (პირველ შემთხვევაში) მასთან გამომხმობილ ხუცესისაყენ და გარდა პირდაპირი აზრისა აქვს მეორე პლანი, რომელიც შინაგან დიალოგში გამოიხატება. ჰაგიოგრაფის მხატვრული წარმოსახვა უფაქიზესად გრძნობს გათამაშებული სცენის ყველა ფსიქოლოგიურ ნიუანსს და, მიუხედავად იმისა, რომ რაღაც დრო გავიდა პიტიახშთან პირველი საუბრიდან, ეპიზოდის საბოლოო რეპლიკას მას უკავშირებს. იაკობ ხუცესი ამ მომენტს ხაზს უსვამს სიტყვებით: „და კულად თქუა“. ვარსკენის მიერ წარმოთქმული რეპლიკა: „მერმეცა იპოოს ვინმე, რომელმაც ესე შეიმკოს“ მიემართება მკითხველს (მსმენელს). ეს უკვე საერთოდ ნათქვამი, ყველას გასაგონად წარმოთქმულა სიტყვაა. პიტიახში თითქოს ვერც ხედავს მის წინაშე მდგარ ხუცესს, მაგრამ ამ ფრაზას მაინც ჰყავს კონკრეტული ადრესატი და ამდენად იგი უაღრესად დრამატული ტონის მქონეა.

[ასევე საინტერესოა იაკობ ხუცესისა და შუშანიკის შეხვედრის სცენა ციხის საკანში. „მრავალი ვედრების“ შემდეგ იაკობს ნება დართო მცველმა ენახა მარტვილი, როდესაც მას უქადეს „ქურტყერი ერთი სამისოა“. ხუცესმა, როცა თავისი აღზრდილი იხილა „კეთარცა რძალი შემეყული საკრველთაგან“. ვერ შეიკავა თავი და ატირდა ფრიალ. შუშანიკმა მას უთხრა: „კეთილისა ამისათვის სტირა, ხუცეს?“ ნაწარმოების გმირის ეს რეპლიკა, გამოწვეული იაკობის მკვეთრი ეგზიტი და მოქმედებით, უფრო მეტს გულისხმობს სიტყვების იქით, ვიდრე სინამდვილეში წარმოდგინდება. მოცემული რეპლიკის და სიტუაციის კონტექსტი გმირის მთელი ბიოგრაფიის ფონზე იკითხება. იგი ითვალისწინებს იმას, რაც იყო — დედოფლობიდან ერთ ვინმე შეურაცხთავანამდე — ტანჯვას, გვემას, ამქვეყნიურ სიაშეთა გამოტირებას, და იმასაც, რაც უნდა მოხდეს შემდგომ „კეთილისა ამისა“: ეს არის წმინდანის ეკლიანი გზა, რომლის ბოლომდე გავლა რჩეულთა ხვედრია. ავტორმა ეს იცის. ამ ცოდნაშია სწორედ მისი პოზიცია გამჟღავნებული: თანაგრძნობა გმირისა. სცენას განსაკუთრებულობას და სიმძაფრეს სძენს სხვა პერსონაჟის, ამ შემთხვევაში მცველის, რეპლიკა: „ესლა თუმცა მეცნა, არამცა შემოგიტევე შენ“. ამით იხსნება მოვლენებისადმი ახალი კუთხე ხედვისა ავტორი სიტუაციას აფასებს „სხვისი თვალთ.“)

იაკობ ცურტაველი დიალოგის გადმოცემის დიდი ოსტატია. დიალოგი და გმირის მეტყველება, საერთოდ, ერთი უმნიშვნელოვანესი მხატვრული სახეა წყნარსათვის. პერსონაჟის მეტყველების სახეებს ისევე სავანგებოდ ქმნის შემოქმედი, როგორც მისი მოძრაობის, ექსტის, მიმიკის სახეებს¹¹.

ამრიგად, მოქმედების განვითარებისათვის აუცილებელ ყველა მნიშვნელოვან დიალოგში წამყვანი მონაწილეები მთავარი პერსონაჟები არიან.

როგორც აღვნიშნეთ, ჰაგიოგრაფის მეტყველება აცოცხლებს შუა საუკუნეების საქართველოს ცხოვრების სხვადასხვა მხარეს, გვიხატავს ადამიანებს თავიანთი ბედით და ხასიათებით. მათ სულიერ განცდებს და ემოციებს. ჰაგიოგრაფის თხრობა ამბების გადმოცემას და პერსონაჟთა პირდაპირ მეტ-

ყველბას უქვემდებარებს გარკვეულ მიზანდასახულობას: შექმნას მკითხველისათვის მხატვრულად დამაჯერებელი გმირის სახე-იდეა; ლილოგი, რომელიც გულისხმობს ერთი ადამიანის მეორესთან დაპირისპირებას და თანხმობის თუ უარყოფის გზით რაიმე დასკვნის მიღებას, ამ შემთხვევაში ყველაზე იდეალური ფორმაა ჰაგიოგრაფის მიერ დასახული მიზნის მისაღწევად.

ქართულ ჰაგიოგრაფიულ თხზულებებში გადმოცემული ყველა ლილოგი, რა თქმა უნდა, მხატვრულობის თვალსაზრისით ერთნაირ ყურადღებას არ იმსახურებს. შუა საუკუნეების ლიტერატურულ თხზულებებში ქადაგების სტილისა და გამომსახველობითი საშუალებების ხვედრითი წონა ძალიან დიდია; თუმცა ქადაგება ირღვევა ტექსტში დოკუმენტის შემოტანით. ამიტომ ჰაგიოგრაფიაში ლილოგურ მიმართებებს სახეობრივ და არასახეობრივ ნაკადთა თანამიმდევრული მონაცვლეობა განსაზღვრავს. ვ. ოდინცოვის აზრით, ლილოგურ ფორმათა ყველანაირი სახეცვლილების დროს რჩებოდა მთავარი — ილუსტრაციულ-თხრობითი ხასიათი ლილოგისა. «Это неразграниченность, однотипность художественных функций диалога и повествования, их одноплановость, естественно, не допускала никаких различий между лексикосинтаксическим составом как высказываний персонажей, так и авторского повествования»¹⁸.

ეს ვითარება ვრცელდება ქართულ ჰაგიოგრაფიულ თხზულებებზე. ხშირ შემთხვევაში ავტორისა და გმირის მეტყველება ლილოგში ერთმანეთისაგან განსხვავებული არ არის. პერსონაჟებს არა აქვთ მხოლოდ მათთვის დამახასიათებელი ენა, ლექსიკა. აბო და მსაჯული, გობრონი და ამირა, კოსტანტი კახა და ბულია, ევსტათი მცხეთელი და ცინიათაი უსტამი, შემდეგ ვეჟან ბუზმირი, გრიგოლ ხანძთელი და სხვა პერსონაჟები — ერთი ენით საუბრობენ — „ერთი ენით“ საუბარში იგულისხმება ერთნაირი სტილიზებული ლექსიკა პერსონაჟებისა, პირდაპირი მეტყველების არაინდივიდუალიზაცია, ლილოგთა თემატურ რაკალთა სიახლოვე, გმირთა მონოლოგიზებული რეპლიკების მსგავსება ფორმის მხრივ და ა. შ. შეიძლება გვეჩვენოს სხვადასხვა თხზულების ლილოგებში აზრობრივი შინაარსისა და ფრაზეოლოგიური ერთეულების დამთხვევა:

„წამებამ აბოამსი“: «წარადგინეს იგი წინაშე მსაჯულსა მის, და ჰრქუა მას მსაჯულმან: „რამ არს, ჰაბუეო, რამ განიზრახე თავისა შენისა?“ ხოლო წმიდა მოწამს აღიესო სულითა წმინდითა და ჰრქუა მას: „მე განვიზრახე და ქრისტიანე ვარ!“» (I, 70).

„გობრონის წამება“: «მოვიდეს წინაშე ამირასა მის, ჰრქუა ამირამან: „რამ გამოარჩიე თავისა შენისა?“ ჰრქუა წმიდამან გობრონ: „მე პირველადვე გითხარ შენ არა მიდრეკად ქრისტეს უფლისა ჩემისაგან“ (I, 181). ახ კიდევ, „ევსტათი მცხეთელის წამება“: „ხოლო წმიდამან ევსტათი ჰრქუა: „არა ხოლო ტანჯვად განმზადებულ ვარ ქრისტეს სიყვარულისათვის, არამედ სიკუდილიცა თავი ჩემი არა მეწყალის“» (I, 32).

„წამებამ აბოამსი“: «ხოლო მას ჰრქუა მათ: „მე არა ხოლო ტანჯვად განმზადებულ ვარ ქრისტესათვის, არამედ სიკუდილიცა“» (I 64).

ქართველი ჰაგიოგრაფი, ისევე, როგორც ბიზანტიური, ძველი რუსული და ძველი სომხური მწერლობის წარმომადგენლები, გმორჩილება „წესს თხრობისას“, ლიტერატურულ ეთიკეტს. ამ შემთხვევაში ავტორის, როგორც

მწერლის, მხატვრულ ნიჭიერებაზეა დამოკიდებული ლიტერატურული თხზულების ღირსება-ნაყოფიანება.

„წამებათა“ და „ცხოვრებათა“ წიგნებში დიალოგების გადმოცემა რამდენადმე თავისებურებებს გულისხმობს. „ცხოვრებანში“ „წამებათაგან“ განსხვავებით პერსონაჟთა რეპლიკები თხრობის მიმდინარეობიდან ხშირ შეგზავნიან ავტორის მიერ არ გამოიყოფა. მაგ., გიორგი მცირე თავის თხზულებაში შემდეგნაირად გადმოგვცემს გიორგი მთაწმიდელისა და ბერის დიალოგს: «ხოლო ესე ნეტარი არაჲ თაჲს იღებდა, არამედ ესრეთ იტყოდა, ვითარმედ: „შეუძლებელ არს ესე ჩემგანო და ესევეითართა გამლრთობილთა კაცთა შეუენის, ვითარცა იყო წმიდა მამად ჩუენი ეფთჳმი“. ხოლო ბერი ეტყოდა, ვითარმედ: „შვილო, რომელმან წმიდაჲ იგი სიკუდილისაგან იქსნა და ქარაული ენად განუმარტა, იგივე შემძლებელ არს შენდაცა შეწვენად, რამეთუ მას ღიდაღ ეწყყალის და უყუარს ნათესავი ჩუენი...» (II, 122—123).

რეპლიკის აზრობრივ-ემოციური მიმართულება ერთდროულად გამოხატავს როგორც ავტორის პოზიციას, ასევე პერსონაჟთა დამოკიდებულებას მოვლენების მიმართ. ჩვენ წინაშეა ორი სიტყვიერი ცენტრი და ორი სიტყვიერი მთლიანობა ერთი კონტექსტის ფარგლებში (მ. ბახტინი). „ცხოვრებანში“ ავტორი მოგვითხრობს დიალოგებს. ამ გარემოებას აქ ხაზს უსვამს სიტყვა „ვითარმედ“ შესიტყვების დასაწყისში. თუ „წამებათაში“ დიალოგები კითხვა-პასუხის სტრუქტურის შემცველია, რომელიც ხშირად დიალოგ-კამათში გადადის, „ცხოვრებანში“ უპირატესად გვხვდება დიალოგი-განმარტება და მასთან დაკავშირებული დიალოგი-ემოციური კონფლიქტი.

დიალოგი-განმარტების დამახასიათებელი ნიშან-თვისებებია ფრაზათა ექსპრესიული წყობა, ლექსიკური მომენტის ნაკლებად გამოხატვა, რეპლიკების პარალელურობა, რეპლიკათა „წართმევის“ ხერხები და სხვ. გიორგი მერჩულე ასე გადმოგვცემს გრიგოლ ხანძთელისა და პუედოსის დიალოგს: «მან ნეტარმან მან ბერმან ჰრქუა: „მაკურთხე, წმიდაო მამაო გრიგოლ, რამეთუ მღდელი ხარ შენ“. და აკურთხა წმიდაჲ მამან გრიგოლ და ვითარცა მრავალ [ქამთა] მეგობარნი საყუარელნი, მოიკითხნენ ურთიერთას და სიხარულით დასხდეს და მიუთხრეს ჩუენებაჲ იგი პირველი, ხოლო ნეტარმან გრიგოლ ჰრქუა: „ვჰმადლობ ქრისტესა. რომელი მომიძლუა საყოფელად შეხდა შეილსა შენსა და ღირს მყო მე თაყუანის-ცემად...“ ხოლო მან ჰრქუა: „არამედ უფროდსა ნაყოფი წმიდათა ლოცვათა შენთაჲ და წმიდაჲ ჟუარი შენი მარადის იყავნ ჩემ ზედა, უძღურისა ამას მოხუცებულისა...“ ხოლო ნეტარმან გრიგოლ ჰრქუა მას: „ქრისტემან აღუთქუა მოწაფეთა თჳსთა, ვითარმედ... და შენ მოგცეს შრომათა შენთა წილ სასუფეველი ცაჲაჲ სიტყუსაებრ მოციქულისა...» (I, 253—254).

პერსონაჟთა ამ შესიტყვებას ჩვენ მიერ ზემოთ ჩამოთვლილი ყველა ნიშან-თვისება ახასიათებს. რაც შეეხება ემოციური კონფლიქტის ტიპის დიალოგებს, მრავალი დამადასტურებელი მაგალითის მოყვანა შეიძლება V—XI საუკუნეების ქართული ჰაგიოგრაფიიდან, რადგან, როგორც აღნიშნულია, „ცხოვრების“ მთავარი გმირის ყოველი ნაბიჯი, ყოველი დაბრკოლების გადალახვა იქნება ეს, მონასტრის აშენება, მოწაფეთა აღზრდა. ლიტერატურულ-მეცნიერული მუშაობა თუ სხვა, ათთოეული ცალ-ცალკე წარმოადგენს კონფლიქტს¹⁹.

ამრიგად, ქართველი ჰაგიოგრაფები თავიანთი თხზულებების მხატვრული სტრუქტურის ასაგებად მიმართავენ სხვადასხვა ტიპის დიალოგებს. დიალოგთა ასეთნაირი გადმოცემა საშუალებას იძლევა შესიტყვების იქით დაინახოთ ინდივიდუალური თვისებების მქონე, ერთნაირი სულისკვეთებით გამსჭვალული ადამიანის — მოწამის თუ წმინდანის — მხატვრული სახე.

დიალოგურ მიმართებათა აღნიშნული ესთეტიკური ფუნქცია ახლებურად აყენებს V—XI საუკუნეების ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლების კომპოზიციური აგებულების საკითხს.

დამოწმებული ლიტერატურა

1. З. В. В а л и н с к а я, Вопросы изучения диалога в работах советских лингвистов, в кн.: «Синтаксис текста», М., 1979, гв. 300.
2. Д. С. Л и х а ч е в, Стиль как поведение, в кн.: «Современные проблемы литературоведения и языкознания», М., 1974, гв. 191.
3. კ. კ ე ე ლ ი ძ ე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, 2, თბ., 1958, გვ. 5.
4. რ. ბ ა რ ა მ ი ძ ე, კომპოზიციის საკითხი ქართულ აგიოგრაფიულ თხზულებებში, საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის „მოამბე“, ტ.15, № 9, 1954.
5. რ. ს ი რ ა ძ ე, ძველი ქართული თეორიულ-ლიტერატურული აზროვნების საკითხები, თბ., 1975, გვ. 142.
6. М. Б. Б а х т и н, План доработки книги «Проблемы поэтики Достоевского» в кн. «Жоштект. 1976, М., 1977, гв. 307.
7. Э. А у е р б а х, Мнемесис, М., 1976, гв. 65.
8. ძველ ქართულ მწერლობაში დიალოგის მხატვრულ-ესთეტიკური ფუნქციის შესახებ იხ.: გ. ფ ა რ უ ლ ა ე ა, იაკობ ცურტაველის პოეტური ხელოვნება, კრებ. „მუშანიოს წამება“. გამოკვლევები ოა წერილები, თბ., 1978, გვ. 156—168; ხ. ზ ა რ ი ძ ე, იაკობ ცურტაველის მხატვრული ოსტატობის ერთი საკითხი, კრებ. „მუშანიოს წამება“, 1978, თბ., გვ. 61—66; რ. ს ი რ ა ძ ე, იაკობ ცურტაველის სახისმეტყველება, „ლიტერატურული საქართველო“, 15, IX, 1978, რ. ბ ა რ ა მ ი ძ ე, იაკობ ცურტაველის რელიგიური ტენდენციები და ოსტატობა, „მნათობი“, 1978, № 9, გვ. 147—154; რ. ბ ა რ ა მ ი ძ ე, ქართული საისტორიო და ორატორული პროზა, თბ., 1979, გვ. 40, 43, 49.
9. გ. ფ ა რ უ ლ ა ე ა, მხატვრული სახის ბუნებისათვის ქართულ აგიოგრაფიაში (საკანდიდატო დისერტაცია), თბ., 1970, გვ. 36.
10. შავლითი მოგვყავს—«Теория литературного диалога», М., 1964.
11. ჰაგიოგრაფიული ტექსტები მოგვყავს შემდეგი გამოცემიდან: „ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები“, თბ., I, 1964; II, 1967. ქვემოთ წყაროს დაუსახებლად რომელი რიცხვით ვთვითვით ტომს. არაბულით—გვერდს.
12. ლ. გ რ ი ზ ე ლ ა შ ვ ი ლ ა, დავით აღმაშენებლის „გალობანი სინანულისანის“ კონცეფციისთვის, „ქართული ლიტერატურის საკითხები“, თბ., 1971, გვ. 87.
13. А. К. С о л о в ь е в а, О некоторых общих вопросах диалога, ВЯ, 1965, № 6.
14. М. М. Б а х т и н, Проблемы поэтики Достоевского, М., 1979, гв. 156.
15. გ. ფ ა რ უ ლ ა ე ა, ექო სულისა, „ცისკარი“, 1975, № 2, გვ. 125.
16. М. М. Б а х т и н, Проблемы поэтики Достоевского, гв. 215.
17. გ. ფ ა რ უ ლ ა ე ა, იაკობ ცურტაველის მხატვრული სამყარო, „ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში“, 1973, № 2, გვ. 36.
18. В. В. О д и н ц о в, О языке художественной прозы, М., 1973, гв. 66.
19. რ. ბ ა რ ა მ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 637.

О. Е. ГВЕТАДЗЕ

ДИАЛОГ В ГРУЗИНСКИХ АГИОГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ (V—XI вв.)

Резюме

Художественный мир грузинских агиографических памятников (V—XI вв.) представляет мученика или святого не только авторским повествованием-характеристикой (устойчивые формулы: блаженный, святой, «человек небесный и ангел на земле» и т. д.), но и объективно переданными диалогами и высказываниями изображается конкретная личность, наделенная своими переживаниями и стремлениями.

Грузинские агиографы для построения композиции своих сочинений применяют диалоги разных структурных типов. Авторы вводят диалог преимущественно для развития действия, для создания микрокомпозиции отдельных эпизодов.

Отмеченная эстетическая функция диалогических отношений по-новому ставит вопрос композиционного строения грузинских агиографических памятников V—XI веков.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი
ქართული ლიტერატურის ისტორიის კათედრა
წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლი-
ტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

ბინი ახვლედიანი

ფოლკლორული მასალები ღიმიტრი ბაქრაძის
ისტორიულ ნაშრომებში

I. ფოლკლორული მასალები ღიმიტრი ბაქრაძის „საქართველოს ისტორიაში“. მე-19 საუკუნის გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსის ღიმიტრი ბაქრაძის ცხოვრება და მეცნიერული მოღვაწეობა ჯეროვნადაა შესწავლილი, წარმოჩენილი და გარკვეულია მის ისტორიოგრაფიულ მოღვაწეობასთან დაკავშირებული ზევრი საკითხი¹. წინამდებარე გამოკვლევაში ღიმიტრი ბაქრაძის ისტორიული ნაშრომები ფოლკლორული ასპექტითაა განხილული. ამ თვალსაზრისით დი. ბაქრაძე დღემდე არაა შესწავლილი.

1. დ. ბაქრაძე ხალხური სიტყვიერების ისტორიული მნიშვნელობის შესახებ. დი. ბაქრაძე ზეპირსიტყვიერებას ერთ-ერთ ისტორიულ წყაროდ მიიჩნევს. მისი აზრით, საქართველოს წინაისტორიული ხანის შესახებ წყაროები ძალზედ მცირეა და თანაც ზღაპრულ ხასიათს ატარებენ. ამის გამო იგი ძველი ისტორიის საკითხების კვლევისას დიდ მნიშვნელობას აძლევს ზეპირსიტყვიერებას. ამასთან მეცნიერმა მშვენიერად იცის, რომ ზეპირგადმოცემებსა და თქმულებებში ბევრი რამ ხალხის ფანტაზიას ეკუთვნის და ისინი კრიტიკულ შესწავლას მოითხოვენ.

ისტორიული წყაროებისადმი კრიტიკული დამოკიდებულება დი. ბაქრაძემ ჯერ კიდევ 1857 წელს გამოამჟღავნა².

1825 წელს გამოქვეყნებულ წერილში—„ქართლის ცხოვრების პირველ-გადმოცემათა წყაროები და მათი ხასიათი“ დ. ბაქრაძე თავისებური მეცნიერული სიფრთხილით აფასებს „ქართლის ცხოვრებაში“ შესულ მასალას³. იგი აღნიშნავს, რომ „პირველ-გადმოცემა“ არ შეიძლება ისტორიულ ქვეშარტებად მივიღოთ. მიუხედავად ამისა, მითებსა და ლეგენდებში, მისი აზრით, ისტორიკოსმა ქვეშარტების მარცვლი უნდა დაინახოს. იგი წერს: „სადაც უნდა იყოს და როგორც უნდა იყოს ამ უკანასკნელთ დასაწყისი: იბადებოან იგინი თვით ერში, თუ შემოდიან გარედან, მაინცა და მაინც ჩვენ არ შეგვეფრის მათდამი უყურადღებობა, რადგან, როგორც ცნობილია, ხშირად აღბეჭდავენ იგინი ერში დანერგილს რომელსამე მოსაზრებას, უჩვენებენ ერის შეხედულობას ქვეყნიურობაზე, სტოვებენ კვალს მის ცხოვრებაში და საფუძვლად ხდებოან შემდეგ მწერლობის ნაწარმოებში“⁴. ანალოგიურ შეხედულებას ავითარებს ავტორი ნაშრომში «О источниках ирүзинской истории». მეცნიერი წერს: უეჭველია, რომ პირველ დროებათა მოვლენები გადმოცემების მიხედვითაა აღწერილი. ამას ამტკიცებს მატაანეთა შინაგანი ხასიათი: მათში მოთხრობილია დაუკერებელ თავგადასავლებზე, მებრძოლთა რიცხვი არ შეესატყვისება ქვეყნის მოსახლეობას და სივრცეს, არაბუნებრივია მოქმედ გმირთა პირადი თვისე-

¹ მ. დ. უმბაძე, ისტორიკოსი ღიმიტრი ბაქრაძე, პათუმი, 1950.

² საქართველოს ისტორიის წყაროები, აკადემიის წევრს, მარი ივანეს ძე ბროსეს, „ცისკარა“, 1857, № 2, გვ. 51—69.

³ უერნ. „ივერია“, 1885, № 1.

5. მ ა ც ე ნ ე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1960, № 4

ბანი. მათი კითხვის დროს თქვენ თითქოს მითიურ ხანაში გადადიხართ, მაგრამ თანდათან ზღაპრული ელფერი კლებულობს და ბოლოს თქვენ გრძნობთ, რომ მოკვდებით გარემოში მოხვდით. ამის გამო არაა გასაკვირი, ახლა რომ წერენ თანამედროვენი: მათში გამოსახული ხასიათები და მოვლენები სინამდვილეს შეესატყვისება, განსაკუთრებით მსხვილი ფაქტების გადმოცემისას⁴.

დ. ბაქრაძე ქართულ ისტორიოგრაფიაში მეცნიერულ-კრიტიკულ მიმართულებას იწყებს, მისი, როგორც ისტორიკოსის, კრიტიკული მიდგომა ფოლკლორული წყაროებისადმი სწორი თვალსაზრისითაა შემუშავებული. იგი ზეპირსიტყვიერებას ძლიერ თავშეკავებულად მამართავს, ზოგჯერ ისტორიულ თხზულებებში გამოყენებული ფოლკლორული ნიმუშების სანდოობას კითხვის ქვეშ აყენებს. თავის „საქართველოს ისტორიაში“ დ. ბაქრაძე აღნიშნავს, რომ მას მის განკარგულებაში არსებული მასალა ქართულსა და უცხოურ ენებზე „შეძლებისდაგვარად აწონა, გაარკვია“. ამასთან ისტორიკოსი, ახალი მეცნიერულ-ისტორიული პოზიციებიდან გამომდინარე, იქვე მიუთითებს, უძველესი ქართული წერილობითი წყაროების უქმარობას საქართველოს წინაისტორიული ხანის სურათის აღსადგენად. „იმგვარი მასალა ჩვენი ისტორიისა. — წერს იგი ისტორიის წინასიტყვაობაში, — როგორც ზემოთ ვუჩვენეთ, ჭრუ-ჭერობით ჩვენ არა გვაქვს და რაც გვაქვს, ისიც ნაწყვეტ-ნაწყვეტი, აქა-იქ გაფანტული. ხელუხლებელი კრიტიკის მხრით; ამის გამო ჩვენი შრომა არათუ სრული არ არის. არამედ რამდენადაც უძველეს ხანას ეხება, იმდენად უფრო ზღაპრულის თვისებისაა“⁵. „ზღაპრული თვისებების“ მიუხედავად, „ამგვარ მასალას“ დ. ბაქრაძე ძველი ისტორიის საკითხების გაშუქებისას დიდ მნიშვნელობას აძლევს: „თვით ეს ზღაპრული თვისება აღმოგვიჩვენს იმგვარ ფაქტებსაცა, რომელთაც დროთაძღრო აქა-იქ ნათელი შეაქვთ საქართველოს ისტორიის მსვლელობაში“⁶.

2. ცნობები არგონავტების, პრომეთეს მითისა და ამორძალების შესახებ. დ. ბაქრაძე თავის „საქართველოს ისტორიის“ პირველ თავში ვრცლად მსჯელობს პელაზგების შესახებ. იგი აქვე პრომეთეს მითზეც ლაპარაკობს. მისი აზრით, პრომეთეს მითი კავკასიასთანაა დაკავშირებული. იგი წერს: „მცირე აზიის ყველა ტომში უმთავრეს ტომად უნდა ითვლებოდნენ პელაზგები. მართალია. ეს სახელი ძველადვე ამოიკვეთა, მაგრამ იმათი მითოლოგიური გარდამოცემა იმათ შთამომავალ ტომში ელინებში დარჩა. ამტკიცებენ, ვითომც პელაზგებს ზემო აზიიდან ურალზე გამოეცვლათ და ვითომც პირველი ბინადრობა იმათ ჩვენი კავკასიის ჩრდილო მხარეში დაედგათ. პელაზგების მითი ანუ ზღაპრულმსოფლიო იმათ წინაპრად უჩვენებს იაფეტს, რომელიც კავკასიაში თურმე ცხოვრობდა“. დ. ბაქრაძე კავკასიის ქედს პრომეთეს მიჭაჭვის ადგილად იხსენიებს. „იაფეტისა და აზიის შვილი პრომეთე კავკასიის ქედზე თურმე იყო მიმსჯეალული“⁷. მეცნიერი პრომეთეს მითზე მსჯელობისას ძველ ბერძნულ წერილობით წყაროებს ეყრდნობა (ესქილე, აპოლონიოს როდოსელი, თეოფრასტე, სტრაბონი. არიანე და სხვ.). მაგალითად, აპოლონიოს როდოსელის ცნობის მიხედვით. პრომეთეს

⁴ Дм. Б а к р а д з е, Об источниках грузинской истории, გვ. 405.

⁵ დმ. ბ ა ქ რ ა ძ ე, ისტორია საქართველოსი უძველესი დროიდან X საუკუნის დასასრულამდე, ტფილისი, 1889, გვ. 2.

⁶ იქვე, გვ. 2.

⁷ იქვე, გვ. 14.

მიჯაჭვის ადგილად მდინარე ფაზისის შესართავის მახლობელი კავკასიონის მთაგრეხილის მიუვალი კლდეები ითვლება⁸.

დ. ბაქრაძე არგონავტებისა და ამორძალების თქმულებებს პელაზგებს მიაკუთვნებს. იგი წერს: „პელაზგების მითი წარმოგვიდგენს ყოფა-ცხოვრებას და მოღვაწეობას ძველის გმირებისას ბელლეროთონისას, თეზესისას, ჰერკულესისას და არგონავტებისას, ამ მითში მოხსენიებულნი ღირსსახსოვარი არიან არგონავტები და ამაზონები. ყველას აქვს ამოკითხული ძველის ისტორიიდან მითი არგონავტების ზღვით გამგზავრებაზე, ოქროს მატყლის საძებნელად, აეტის სამფლობელოში, სადაც უმთავრესი მდინარე ოკეანს თურმე უერთდებოდა და სადაც დედაქალაქი აეტისა ეად თურმე იწოდებოდა. ამ მხარეს ძველნი მწერალნი ჰხადიან კოლხიდად, მდინარე ოკეანს — ფაზისად ანუ რიონად, ზღვას — პონტად, ფას — არხეოპოლად ანუ ნაქალაქევად სამეგრელოში. თვით ოქროს მატყლი, მათის აზრით, კოლხიდის სიმდიდრეს მოასწავებდა. მითი გვიჩვენებს ამაზონებს მეომარ დედაკაცებად, რომელნიც თერმოლონის მთა-ღელეებში მკვიდრობდნენ... ფიქრობენ, ვითომც ამაზონები ინდო-ევროპულს სკვითებს შეადგენდნენ, ვითომც იგინი კავკაზით გამგზავრებულიყვნენ და მცირე აზიაში დაბანაკებულიყვნენ, ვითომც ცხენოსნობაში და შვილდ-ისრის ხმარებაში დიად დახელოვნებულნი ყოფილიყვნენ, ლაშქრობაში თავიანთ ქმრებს არ ჰშორდებოდნენ და ვითომც აქედან წარმოსდგა ზემოთ მოყვანილი თქმულება ამაზონებზე“⁹.

ამორძალების მითის გადმოცემისას დ. ბაქრაძე მიუთითებს ვივიენ დე სენმარტენის შრომაზე „გეოგრაფიული აღმოჩენების ისტორიიდან“. რომელიც გამოქვეყნდა პარიზში 1845 წელს. მაგრამ ავტორი ამ საკითხზე უშუალო წყაროებსაც იცნობს. მაგალითად, იგი იცნობს ბერძენი და რომაელი მწერლების ცნობებს ამორძალებზე, ოდისეას მე-12 სიმღერას, სადაც საუბარია არგონავტების ზღვაოსნობაზე და ამორძალებზე, აპოლონიოს როდოსელის არგონავტიკას და სხვას. იგი იცნობს აგრეთვე ნ. კარამზინის, ვ. სვეტლოვის, ვ. ლატიშევის და სხვათა შრომებს აღნიშნული საკითხის ირგვლივ.

თქმულება ამორძალებზე ძველისძველია. ლეგენდა ქალთა ტომის შესახებ გავრცელებულია მსოფლიოს ყველა კუთხეში. მან ფართო ასახვა პოვა როგორც დასავლეთის, ისე აღმოსავლეთის ლატერატურასა და ფოლკლორში. იგი გვხვდება აგრეთვე ძველ ქართულ მწერლობასა და ზეპირსიტყვიერებაში¹⁰.

3. ლეგენდა კოლხების წარმომავლობაზე. დ. ბაქრაძე თავის „ისტორიაში“ კოლხების წარმომავლობის თაობაზე მოგვითხრობს. ისტორიის ამ ნაწილში იგი იყენებს ბერძენი ისტორიკოსების — ჰეროდოტეს (484—425 წწ. ძვ. წ.), აპოლონიოს როდოსელის (II ს. ძვ. წ.), დიოდორეს (I საუკ. ძვ. წ.) ცნობებს, რომელთა მიხედვით კოლხები ეგვიპტური წარმოშობის არიან. დ. ბაქრაძეს მოაქვს ჰეროდოტეს ცნობა: „ჰეროდოტეს თქმულებით, ეგვიპტის განთქმული მეფე სეზოტრისი, რომელიც ახლა ცნობილია რამზე მეორედ და ჰყვებოდა XIV საუკუნეში, აზიისა და ევროპის დაპყრობის შემდეგ მისდგომია ფაზის მდინარეს და იქ დაუსახლებია თავისი კოლონია. ამ გამოვიკითხეო ამ საგანზე, ამბობს ჰერო-

⁸ აპოლონიოს როდოსელი, არგონავტიკა, თარგმანი ა. ურუშაძისა, თბ., 1948, გვ. 108—109.

⁹ დ. ბ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, გვ. 15.

¹⁰ გ. ა. ხ. ვ. ლ. დ. ი. ა. ნ. ი., ამორძალები ერთ ძველ ქართულ ძეგლში, ჟურნ. „ციცქარი“, 1967, № 9, გვ. 150—154.

დოტი, კოლხიდელებსაც და ეგვიპტელებსაც და ორნივე ერთის აზრისანი არაა-
ნო. ეგვიპტელნი იტყვიანო, რომ კოლხიდელნი შეადგენენ სეზოსტრის მხედრო-
ბის ნაწილს. ამ აზრს კმოწმობსო იმათივე მოშავო ფერი, ხუჭუჭი თმა და წინ-
დაცვეთა, რომელიც ჩვეულებად აქვთ ორსავე ტომს და რომელიც კოლხიდე-
ლებთაგან მიუთვისებიათო თვით ისათ მეზობლებს მაკრონებს. გარდა ამისა
ეგვიპტელნი და კოლხიდელნი ერთგვარ მისდევნო სელის შემფუშავებასა და
თვით ყოფა-ცხოვრება და ენა ორსავე ტომისა ერთი და იგივეაო¹¹.

დ. ბაქრაძე ჰეროდოტეს ამ ცნობას მითს უწოდებს. რომელიც ფართოდ იყო
გავრცელებული ანტიკურ სამყაროში სხვადასხვა ვარიაციით. იგი წერს: „ეს
გარდამოცენა ჰეროდოტისა, ანუ, ჩვენის ფიქრით, მითი, მიუღიათ ნამდვილ
შემთხვევათ შემდეგის საუკუნეების მწერლებსა და ამგვარად გავრცელებულა
ჩვენს დრომდე“¹¹.

დ. ბაქრაძე სეპტიკურად უყურებს ამ ცნობას, მაგრამ, სრულიად სპარ-
თლიანად, ისტორიკოსი საჭიროდ თვლის, რომ ქართველი ხალხის უძველესი
ისტორიის გადმოცემისას ანგარიში გაუწიოს დაუჭერებელ მოთხრობასაც და
თავის „ისტორიაში“ შემოიტანოს, ისტორიის წყაროდ გამოიყენოს; თანაც ეს
ცნობა მას არ მიაჩნია ბერძენ მემპტიანეთა მიერ უბრალო გამოწავნა ამაღ.
ბერძენი ისტორიკოსების (ჰეროდოტე, აპოლონიოს როდოსელი, დიოდორე)

ცნობას ძველი ეგვიპტის მეფის სეზოსტრის ლეგენდარული საქმიანობისა და
კოლხების ეგვიპტურ წარმოშობაზე ვერ ეყენებება ისტორიული საფუძველი. სა-
მეცნიერო ლიტერატურაში არაა გარკვეული, თუ საიდან გაჩნდა ჰეროდოტეს-
თან, და საერთოდ ბერძენ მწერლებთან, ცნობა კოლხთა და ეგვიპტელთა სა-
თესაობის შესახებ. იქნებ იგი ისტორიული სინამდვილის ბუნდოვანი ანარეკ-
ლი იყოს. ამ საკითხთან დაკავშირებით ვფიქრობთ, სწორად აღნიშნავს პროფ.
თ. ყაუხჩიშვილი: „ჩვენ დღესდღეობით გადაწყვეტით ვერაფერს ვიტყვით ამ
ცნობის ჭეშმარიტების შესახებ, მაგრამ ის მთლად ისე ხელალებით უარსაყო-
ფი არ უნდა იყოს, როგორც აქამდე ხდებოდა. მას სხვაგვარი ახსნა სჭირდებ-
ა, ვიდრე ჩვეულებრივ ხსნიან ხოლმე“¹².

3. დ. ბაქრაძე ირანული ეპოსისა და მიწაქვეული ამირანის შესახებ. დ. ბაქ-
რაძე არ ივიწყებს ზეპირსიტყვიერებას, აღიარებს მის ისტორიულ ღირებულე-
ბას და თავისი დროის პირობაზე სწორ შეფასებას აძლევს მას. იგი „ქართლის
ცხოვრების“ საკითხებზე მსჯელობისას ჭეროვნად იყენებს ფოლკლორულ მონა-
ეუმებს. მაგრამ იყენებს არა ბრმად, არამედ, როგორც მეცნიერულ-კრიტიკულა
აზროვნების სერიოზული წარმომადგენელი, მეცნიერების თვალთაჟღედით
სწავლობს მას, წარსულის მსოფლიო-ისტორიულ პროცესთან მიმართებაში გა-
ნიხილავს.

როგორც ცნობილია, „ქართლის ცხოვრებაში“ დატულია ძველი სპარსული
გადმოცემანი. მაგალითად, ერთ ადგილას ირანის მითურ-ლეგენდური ხანის
ამბებია გადმოცემული და ქართლის ისტორიასთან დაკავშირებული (ქც. I, 12—
16). ლეონტი მროველი ამ ამბების წყაროდ „სპარსთა ცხოვრების წიგნს“ ასა-
ხელებს. ლეონტი მროველი აღწერს ქეკაოსის ამბებს და იქვე დასძენს: „ვი-
თარცა წერილ არს წიგნსა სპარსთა ცხოვრებისასა“ (ქც. I, გვ. 14). აქვე მოხსენ-
იებულია ირანული ეპოსის ცნობილი გმირები: აფრიდონ, შიოშ ბედნიერი,
ქაიხოსრო, ფარაბოროტი, სპანდიატ რვალი, არდაშირ, ბაჰამანი და სხვ.

¹¹ დობ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, გვ. 26—27.

¹² თ. ყაუხჩიშვილი, ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, III, თბ.,
1977, გვ. 55.

დ. ბაქრაძის დაკვირვებით, ძველი სპარსული ამბების მოთხრობისას „ქართლის ცხოვრებას“ და „შაჰ-ნამეს“ ერთი საერთო წყარო აქვთ. ლეონტი მროველს ეს ამბავი აღებული აქვს არა უშუალოდ „შაჰ-ნამედან“, არამედ სპარსეთის ისტორიაში კარგად ცნობილი „დაბისტანის წიგნიდან“. თავის მხრივ დაბისტანი კი ძველი ფალაური მანუსკრიპტით და ზეპირსიტყვიერი გადმოცემებით სარგებლობს. ისტორიკოსი წერს: „...წყაროდ ქ-ცხბას, როგორც თვით ის იტყვის, სპარსეთის ისტორია ჰქონია. ეს ის წყარო უნდა იყოს, საიდანაც X საუკუნის ქრისტეს შემდეგ სპარსეთის პოეტს ფერდუსის შეუღგენია ევროპიელთა მეცნიერთაგან კარგად ცნობილი ისტორია სპარსეთის მეფეებისა ანუ შაჰ-ნამე. შაჰ-ნამე და ქართლის ცხოვრება თითქმის თანახმად გვიამბობენ ძველს სპარსულ გარდამოცემას. ეს გარდამოცემა უნდა იყოს, ჩვენის ფიქრით, მაღკოლმის მიერ გარკვეული სპარსეთის ისტორიაში წიგნი დაბისტანი. დაბისტანი თავის მხრით ხელთ-მძღვანელად ჰქონია ძველი ფეჰლევური მანუსკრიპტი და ზეპირსიტყვიერი გარდამოცემანი, რომელნიც დაბისტანის ავტორისათვის მოჰამედ-ფანისათვის უამბნიათ ზოროასტრზე წინა-სარწმუნოების აღმსარებელთა. დაბისტანი სპარსეთის ისტორიას უკავშირებს ინდოეთის ისტორიასა. აქ სპარსეთის გამოხატულობაში შესანიშნავია როგორც ზნეობა და ყოფა-ცხოვრება სპარსეთისა, აგრეთვე იმისი სარწმუნოებრივი წესდებულება ზოროასტრის წინააღმდეგ, რომელიც ერთი და იგივე თურმე იყო სპარსეთში და ინდოეთში“¹³. მეცნიერი მოიხსენიებს „ქართლის ცხოვრებაში“ დამოწმებულ ირანული ეპოსის ცნობილ გმირებს: აფრიდონს, ქეკაბოს და სხვას. მისი აზრით, „ქართლის ცხოვრების“ აფრიდონ გმირი, რომელსაც გველთ უფალი ბუერასფ ჯაჰუვით შეუკრავს და მთაზე დაუბამს“, სპარსეთის გადმოცემით ყოფილა ჯემშიდის შვილი ფერიდუნ, ხოლო გველთ უფალი ყოფილა ზოჰაქი, სახელწოდებული აგრეთვე აჯე-ჰაქად, ესე იგი დრაკონად, ჩვენებურად ვთქვათ, გველეშაბად. იმ მთას, სადაც ის შემქმნალული თურმე იყო, სახელსდებენ იალბუზად თეპერანის მახლობლად. ჩვენი იარედი არის იარეჯი, ძე ფერიდუნისა. ქეკაბოს ლეკეთში შგრაზობელისაგან დაბრმავებული არის ქაი-კაოსი, ანუ ქიასკარი, რომელიც ცხოვრობდა მე-VII საუკუნეში ქრისტეს მოსვლამდე“¹⁴.

დ. ბაქრაძის დაკვირვებით, ზოჰაქი—დრაკონი ანუ გველეშაბი, რომელსაც ანალოგიები ეძებნება ქართულ ზღაპრებში. იგი წერს: „ჩვენი ერის წარმოდგენაში აქამდე გავრცელებულია დევი, რომელიც ამ სახელითვე იხსენიება. აქ მრავალ ზღაპარს საგნად აქვს ელვარეთვალეზიანი, მრავალთავეზიანი გველეშაბი, დაბისტანის ზოჰაქი ანუ დრაკონი, მთაზე დაბმული“¹⁵. მეცნიერის აზრით, მთაზე დაბმული გველთ უფალი ზოჰაქის (იგივე ბეერასფი, სპარსულად ბეიგერასპი) ზღაპარი „მოგვაგონებს სომხების ლეგენდას არტავაზზე, ქართველების თქმულებას ამირანზე“¹⁶. მეკლევარი არამართებულად ამირანს ზოროასტრის არიმანთან აიგივებს და ადამიანთა ქომაგ გმირს დემონებისა და მიჯაჭვულ ურჩხულთა პლედას აკუთვნებს. „სპარსულს ზღაპრულ გარდამოცემაში, — წერს დ. ბაქრაძე, — არიმანი ანუ ამირანი იყო მაცდური სული, წინააღმდეგ ორმუზდისა და მეფე დევეზისა. ეს ლეგენდა ჩვენში იგივეა ახლა, რაც სომხეთში ყოფილა მე-V საუკუნის ხორენელი ამბობს არტავაზზე: „მოხუცი დედაკაცი

¹³ დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე, ისტორია საქართველოსი, გვ. 67.

¹⁴ იქვე, გვ. 68.

¹⁵ იქვე, გვ. 69.

¹⁶ იქვე, გვ. 69.

იტყვიან, ვითომც არტავაზი, რკინის ჯაჭვით შეკრული, შემსკვალული იყოს კლდის ქვაბში; ვითომც ორი ძალი შეუსუსტებლად ჰღრიდნენ ჯაჭვსა და არტავაზი ცდილობდეს ქვაბიდან გამოვიდეს და ქვეყანას ბოლო მოუღოს; ვითომც მკვედლების კვერის დარტყმით ჯაჭვი ისევ მაგრდებოდეს. ამისათვისაც თვით ჩვენ დროს, დასძენს ხორენელი, მრავალნი მკვედელნი ამ ლეგენდის მიხედვით სცემენ კვერსა სამკვედლოში, რომ არტავაზის ჯაჭვი შემაგრდეს¹⁷. „ეს ლეგენდა, — დასძენს დ. ბაქრაძე, — ოსებისაა აქეთ. ოსების წარმოდგენით ერთი მძიმედ შეჩაჭვული პერობილი შემსკვალულია იალბუზის კლდეში და იმის გულმუცელსა სჭამს ავი ძერა“¹⁸. დ. ბაქრაძის აზრით, ასეთივე ლეგენდა არსებობს ბერძნულ მითოლოგიაში პრომეთეს შესახებ. იგი ეთანხმება უსლარს, რომელიც ფიქრობს, რომ ლეგენდა პრომეთეზე ბერძნებმა კავკასიიდან ისესხეს. დ. ბაქრაძე წერს: „როგორც სომხური ლეგენდა არტავაზზე და ქართველებისა ამირანზე, აგრეთვე ოსების ზღაპარი წარმოგვიდგენენ ძველს ელინურ მითსა პრომეთოსზე, რომელიც ელლინების გამოხატულობით ყოფილა ძე იავეტისა და მამა დევკალიონისა და რომელიც იუპიტერს კავკაზის ქედზე მიუღურსმავს და აქ იმისთვის მიუჩენია ძერა იმის გულ-ღვიძლის ამოსაჭმელად. ეს ლეგენდა, უსლარის ფიქრით, ელინებს გაუგონიათ თვით კავკაზში და აქედამ შეუტანიათ თავიანთ მითოლოგიაში“¹⁹.

ქართული ფოლკლორის პრობლემების კვლევის დღევანდელ ეტაპზე დ. ბაქრაძის მოსაზრებას არიშანისა და ამირანის (იმავე პრომეთეს) იგივეობის თაობაზე ვერ გავიზიარებთ. ასევე, ზღაპარს გველთ უფალ ზოპაქზე არაფერი აქვს საერთო ამირანის თქმულებასთან. ისტორიკოსის ეს მოსაზრებანი მცდარია.

უნდა აღინიშნოს, რომ ამირანს არიშანთან იმ დროის ზოგიერთი ქართველი ისტორიკოსიც აიგივებდა (ნ. ბერძენოვი, ს. ბარათაშვილი, ალ. ხახანაშვილი და სხვ.)²⁰.

ამირანისა და არიშანის (ასევე ამირანისა და ზოპაქის) იგივეობის აზრი მოკლებულია საბუთიანობას. ამის გამო იგი ქართველ მეცნიერთა მიერ უარყოფილი იქნა. დღეს თანამედროვე მეცნიერების პოზიციებიდან დამაჭერებლად არის დასაბუთებული, რომ ამირანს არაფერი აქვს საერთო არც ზორთღვთაება არიშანთან, არც ზოპაქთან, იგი კეთილი, თავისი ხალხისა და ქვეყნისათვის თავდადებული გმირი, რეალური ადამიანია²¹.

დ. ბაქრაძის აზრით, ბერძნებს პრომეთეს მითი კავკასიიდან უსესხებიან და თავიანთ მითოლოგიაში შეუტანიან. ამ შემთხვევაში დ. ბაქრაძე არ იჩენს ორიგინალობას, სხვების შეხედულებას იზიარებს. პრომეთეს მითის კავკასიურ წარმოშობას აღიარებდნენ მკვლევრები: მილერი, ა. ვესელოვსკი, პ. უსლარი, ნ. მარი და სხვ. მათ კავკასიური თქმულება მიჩაჭვული გმირის შესახებ უძველესად მიჩნდათ. უსლარი წერდა: „Нет даже при ичин сомневаться, что легенды

¹⁷ იქვე, გვ. 70; История Армении Моисея Хоренского, перевод эмина, М., 1858, გვ. 130.

¹⁸ დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, გვ. 70; А. Дубровина, История войн и владычества русских на Кавказе, СПб., 1871, გვ. 326—329.

¹⁹ დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, გვ. 70.

²⁰ გ. ახვლედიანი, ფოლკლორი XIX საუკუნის ქართველ ისტორიკოსთა ნაშრომებში (იოანე ბატონიშვილი, სულხან ბარათაშვილი), წიგნი: ხალხური პოეზია და პროზა, თბ., 1977, გვ. 142—144.

²¹ შიხ. ჩიქოვანი, ქართული ეპოსი, წიგნი 1, თბ., 1959, გვ. 62; წიგნი II, თბ., 1965, გვ. 211—213, 313—325, მისივე, Необходимые поправки, «Литературная Грузия», 1959, № 8.

эти относятся к самому отдаленному времени, к времени, предшествовавшему началу ознакомления греков с Кавказским перешейком»²².

ამირანის ეპოსის ურთიერთობა სხვა ხალხების ანალოგიურ თქმულებებთან (გილგამეშიანთან, პრომეთეს მითთან და სხვ.) ქართული ფოლკლორისტიკის ერთ-ერთი აქტუალური პრობლემაა, რომელიც დღეს, ამირანის ეპოსზე შექმნილი პროფ. მ. ჩიქოვანის ფუნდამენტური ნაშრომების შედეგად, მსოფლიო ფოლკლორისტიკის ყურადღების ცენტრში მოექცა. თქმულება კავკასიონის ქედზე მიჯაჭვული გმირის შესახებ თავისი ფესვებით შორს მიდის. ამირანის თქმულების საწყისებს მესოპოტამიურ ეპოსში—„გილგამეშიანში“ ეძებენ და ამასთან ერთად ამ თქმულების მეშვეობით ავლენენ შეხების წერტილებს და მონათესაობასაც ქართულ-ელამურ სამყაროთა შორის²³. ამ მიმართულებით კვლევებიდან ჩვენი საუკუნის დასაწყისშივე ივ. ჯავახიშვილმა ჩაუყარა საფუძველი. ივ. ჯავახიშვილი კავკასიურ თქმულებას უძველესად თვლიდა. მისი აზრით, ეს თქმულება საქართველოში არსებობდა ჯერ კიდევ ქრისტიანობის მალეობამდე, წარმართობის დროს. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რომ პრომეთეს მითს კავკასიიდან ნასესხებად თვლიდნენ V—IV სს. ელინი მწერლები და პრომეთეს მიჯაჭვის ადგილად კავკასია მიაჩნდათ²⁴.

კავკასიურ თქმულებას მიჯაჭვული გმირის შესახებ უძველესად თვლიან დღესაც. მართებულად აღნიშნავს პროფ. მ. ჩიქოვანი: „ბერძნები ჩვენს წელთაღრიცხვამდე დიდი ხნით ადრე გაეცნენ კოლხურ-იბერიულ თქმულებას მიჯაჭვულ ამირანზე და ამ ნიადაგზე შეიქმნა საბერძნეთში პრომეთეს მითის უცხოური წარმოშობის თეორია“²⁵.

დ. ბაქრაძის მოსაზრება კავკასიური თქმულებისა და პრომეთეს მითის კავკასიურ წარმოშობაზე არაა ინტერესმოკლებული. იგი რამდენადმე დღევანდელ შეხედულებას ეხმაურება. თანამედროვე შედარებითი მითოლოგია და ფოლკლორისტიკა აღიარებს, რომ პრომეთეს მითში ზოგიერთი ნიშან-თვისება ამირანის თქმულებიდანაა ნასესხები²⁶. მართალია, პრომეთესა და ამირანის სახეები მხატვრული ორეულებია, რომელთაც დამოუკიდებელი ისტორია აქვთ²⁷, მაგრამ. მიუხედავად ამისა, ბერძნულ მითში არაა ყველაფერი ადგილობრივი, მასში კულტურული ურთიერთობის ნიადაგზე მიღებული პლასტებიც შეინიშნება. მ. ჩიქოვანის სარწმუნო დაკვირვებით, „პრომეთეს მითში, და მის გაგებაშიც. იბერიულ-კოლხური ელემენტი ადრიდან არის შეჭრილი ლეთისურჩი ტიტანის კავკასიონის ქედზე მიჯაჭვის სახით“²⁸.

5. **ქართველთა წარმართული ღვთაება—არმანის.** დ. ბაქრაძე თავის „ისტორია საქართველოში“ ეხება არმანის — ქართველთა უძველესი ღვთაების წარ-

²² П. Х. У с л а р. Древнейшие сказания о Кавказе, Тифлис, 1881, გვ. 483.

²³ Г. А. М е л и კ и ш в и л и, Найри-Урарту, Тб., 1954, გვ. 120, 121.

²⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. I, თბ., 1960, გვ. 160.

²⁵ მის. ჩიქოვანი, ქართული ეპოსი, II, თბ., 1965, გვ. 216.

²⁶ И. Т р е п ч и н и-Вальдапфель, Мифология, пер. с венгерского, 1959, გვ. 43; М. Ч и к о в а н и, К проблеме взаимосвязи греческого мифа о Прометее и колхидо-иберийского сказания о прикованном к Кавказскому хребту Амირани, Будапешт, 1967, გვ. 403—408.

²⁷ მის. ჩიქოვანი, მიჯაჭვული ამირანი, თბ., 1947, გვ. 50. მისივე; ქართული ეპოსი, I, თბ., 1959, გვ. 97, 197—206.

²⁸ მ. ჩიქოვანი, ქართული ეპოსი, I, გვ. 105. მისივე; К проблеме взаимосвязи... გვ. 404—405.

მომავლობას. იგი თვლის, რომ „ძველი საქართველოს სარწმუნოებაც სპარსელი. ბეჭდით ყოფილა აღბეჭდილი“. „არმაზი არის სპარსელების ორმუხდი. წარმომადგენელი მზისა ანუ ცეცხლისა“. ჩვენ გვყოლია სპარსელნი მოგვნი „მზის მსახურნი“²⁹. ამ შემთხვევაში ისტორიკოსის წყაროა ძირითადად ლეონტი მროველი და „მოქცევაჲ ქართლისაჲის“ მათიანე და აგრეთვე მოსე სოფელის სომხეთის ისტორია.

დ. ბაქრაძე წერს: „ქართლის ცხოვრება იტყვის ფარხავაზზე: „ნემნა კერპი დიდი სახელსა ზედა თვისსა, ესე იგი არმაზი“... ...ცხადია, რომ არმაზი ძველადგეა დამყარებული საქართველოში. ჩვენი არმაზია სპარსელებს ორმუხდი, სომხების არამაზტი. იგი სპარსეთში იყო „მზისა ანუ ცეცხლის წარმომადგენელი“. იმისნი მსახურნი იყენენ მოგვნი. საქართველოში და სომხეთში იმას კერპთ-მსახურების გავლენის ქვეშ შეუცვლია თავისი ხასიათი და ბუნება: აქ ის შეცვლილა საწარმართო კერპად და, რადგანაც სხვა კერპებზე ერის აზრში უძლიერესი ყოფილა, ამისათვის ის იქ, როგორც სომხეთში, უპოვარეს ღმერთად გადაქცეულა“³⁰.

საკითხავია, რამდენად სწორია ისტორიკოსის თვალსაზრისი, რომ ჩვენი არმაზი სპარსელების ორმუხდია და ქართული სარწმუნოებაც სპარსული ზოროასტრიზმის „ბეჭდით ყოფილა აღბეჭდილი“. სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ საკითხის ირგვლივ სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს და სიტყვა „არმაზის“ წარმომავლობაც საკამათოდ არის ქცეული.

აკად. ნ. მარი არმაზის კულტს სპარსულ აპურამაზდას უკავშირებდა³¹. შექმნა დროის კვლევა-ძიებამ არ გაიზიარა ნ. მარის ეს მოსაზრება.

მ. წერეთლის აზრით, არმაზის თაყვანისცემას სპარსულ აპურამაზდას თაყვანისცემასთან სახელის გარდა არსებითად არაფერი აქვს საერთო. წმ. ნინოს ცხოვრებაში დაცული ცნობები არმაზის კერპს გარეგნობისა და მისი თვისებების შესახებ მეცნიერს საბაბს აძლევს იფიქროს, რომ ქართველთა არმაზი ნამდვილად აპურამაზდა კი არ იყო, არამედ „მცირე აზიის ღმერთი ცინა და სინათლისა, ატმოსფეროსა. წვიმისა და ელვა-ქექისა“ — თეშუბა³².

დღეს ქართული საისტორიო წყაროების თავხაზად არმაზი ქართველთა ეროვნულ ღვთაებად არის მიჩნეული. მისი წარმოშობა ხეთურ-მცირეაზიურ სამყაროს, სახელდობრ, ხეთურ-ნესიტურ (ან ხეთურ-ლოვიურ) კულტურას, აქაური მთვარის ღმერთის არმას სახელს უკავშირდება³³.

სპეციალურ ლიტერატურაში დამაჩერებლადაა დასაბუთებული, რომ ხეთური სახელი მთვარისა და მთვარე-ღმერთისა ყოფილა *ar mas*, რომელიც ნაწარმოებია *ar ma* ძირიდან³⁴.

²⁹ დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, გვ. 69.

³⁰ იქვე, გვ. 103.

³¹ Н. М а р р, Боги языческой Грузии по древнегрузинским источникам, ЗВОИРАО, том XIX, СПб., 1901, გვ. 6.

³² მ. წერეთელი, ხეთის ქვეყანა, მისი ხალხები, ენები, ისტორია და კულტურა, კონსტანტინოპოლი, 1924, გვ. 84. შდრ. ივ. ჭავჭავაძის შეილი, ქართველ ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 105, 110. ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, I, თბ., 1963, გვ. 175.

³³ ა. აფაქიძე, ანტიკური ხანის ქართული წარმართული პანთეონი, წიგნი: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1970, გვ. 667.

³⁴ შდრ. А. Болтунова, К вопросу об Армази, ВДИ, № 2, 1949, გვ. 237. Г. А. Меликишивили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, გვ. 229. მისივე: Напрн-წყარ-

მთვარის ღვთაების ხეთურ-მცირეაზიულ სახელის გაჩენა დაკავშირებული უნდა იყოს მცირე აზიიდან ერთ-ერთი უძველესი ქართველი ტომის მუშქების ჩრდილო-აღმოსავლეთით გადმონაცვლებასთან და შათ მიერ სამხრეთ-დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს ზოგიერთ თემში დასახლებასთან³⁵.

არმა ღმერთის (არმაზის) ანტიკური ხანის ქართლის სამეფოს მთავარ ღმერთად აღიარება ძველქართული ტრადიციის გაგრძელება იყო და არა უცხოურა (მაინცდამაინც სპარსული) მოვლენა.

წარმოდგენილი მასალის მიხედვით ნათელი უნდა იყოს, დ. ბაქრაძის მოსაზრებათა მცდარობა: არმაზი სპარსელების ორმუზიდი კი არ არის, არამედ ქართველთა წარმართული, ეროვნული ღვთაებაა. მართალია, არმაზი ხალხური პოეზიის ნიმუშებში ერთხელაც არ იხსენიება, მაგრამ მოუხსენებლობას თავისი მიზეზები აქვს და საზოგადოებრივი ვითარებით აიხსნება³⁶.

II. ფოლკლორული მასალები დ. ბაქრაძის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ნაშრომებში. დ. ბაქრაძემ მეცნიერული მუშაობის დაწყებისთანავე გაზეთ „კავკაზის“ 1850 წლის № 91-სა და № 92-ში გამოაქვეყნა წერილი „სცენები ქართული ცხოვრებიდან“. წერილში ფოლკლორისტიკისთვისაც მოიპოვება საჭირო მასალა. ავტორი გადმოგვცემს თბილისიდან კახეთისაკენ მოგზაურობის შინაბეჭდვებს და ამბობს, რომ ქართველები ლეგენდებსა და თქმულებებში ყველა ეკლესიისა და ციხის აშენებას თამარ მეფეს მიაწერენო. აქვე მსჯელობს ქართველი ქალის სიმღერის თაობაზე. სინანულს გამოთქვამს, ქალები საჩაროდ სიმღერას ერიდებიან და მხოლოდ ერთხელ მომეცა საშუალება მომესმინაო. იგი გადმოგვცემს აკვანთან მიმჭდარი ყმაწვილი ქალის ტკბილი სიმღერის ამბავს და აღნიშნავს, რომ ქართული ლხინის სუფრის აუცილებელი თანმხლებია სიმღერა და ცეკვა. გუნდი იყოფა ორ ჯგუფად და თითოეულ ჯგუფს ჰყავს თავის დამწყები, რომელიც რეიტატივით ლექსს ამბობს და ნახევარგუნდი ბანს ეუბნება. ამ სიმღერას ცეკვით აჰყვებიან და „ფერხულს“ ასრულებენ. ავტორს „ფერხულს“ სანახაობითი ხელოვნების ერთ-ერთ პირველ საფეხურად მიაჩნია, ამასთან ხაზს უსვამს მის სინკრეტულ ხასიათს³⁷.

ფოლკლორისტიკისათვის საყურადღებო ცნობებია დაცული დ. ბაქრაძის წერილში „ჩემი ვაცნობა ფშაველებთან“. იგი დაიბეჭდა გაზეთ „კავკაზის“ 1850 წლის № 97-ში. წერილში აღწერილია დატირების ფშაური წესი და ბოჭორმის წმ. გიორგობა. აღნიშნულია, რომ წმ. გიორგის დღესასწაულზე დიდი ცეკვა-თამაში და სიმღერა იმართება, რომელშიც მონაწილეობენ „ბარის ქართველები, ფშაველები და ხევსურები“. საუბარია აგრეთვე, რომ ბოჭორმის ციხის აშენებას ვახუშტი საქართველოს ისტორიის ზღაპრულ პერიოდს, ქართლოსის დროს აკუთვნებს, ხოლო ზეპირი გადმოცემა თამარის მეფობასო. ამბობენ, რომ მშენებლობა გაითვალისწინეს მეზობელ. თუმცა ასეთივე მაღალ, მაგრამ მოსახერხებელ გორაზე, სადაც შეგროვებულ იქნა სამშენებლო მასალა. შეზღვეში ეს მასალა არწივებითა და ყვავებით გადაიტანეს ბოჭორმაზე, სადაც იმ დროიდან

ტუ, ტბ., 1954, გვ. 420—421. კ. გრიგოლია. ახალი ქართლის ცხოვრება, თბ., 1954, გვ. 71; ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, 1963, გვ. 176—178.

³⁵ Г. М е л и к и ш в и л и, Найри-Урарту, Тб., 1954, გვ. 420. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, გვ. 666; ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 176.

³⁶ ქართული ხალხური პოეზია, ტ. I, თბ., 1972, გვ. 37.

³⁷ Д. Б а к р а д з е. Сцены из грузинской жизни, газ. «Кавказ», 1850, № 91, 92.

დაიწყეს შენობის აღმართვა შთამომავალთა გასაკვირადო. ამტიციებენ კიდევ, — წერს დ. ბაქრაძე, — და ეს გადმოცემა დადის ფშაველებს შორის, რომ ბოქორმის ძირში ცხოვრობდნენ თამარის ხელქვეითი ბუშბერაზები, რომლებიც თავისუფლად გადააბიჯებდნენ ხოლმე მთას. მათ მეფის თანხმობით ააშენეს ბოქორმის შენობა. ზოგადქართული რწმენა აქაურ ეკლესიას სასწაულებრივ ძალას მიაწერს. მე ვნახეო, — დასძენს დ. ბაქრაძე, — ბოქორმის სამრეკლოში ზარები, ირმის რქები და მონის ნამსხვრევები, ხის კურკლები და ტყვიის ბირთვები. ისინი აწყვია იქ, ღმერთმა იცის რამდენი ხანია და საიდან. ვერავის გაუბედავს შეეხოს მათ ან ოდნავ შეჭრას ხე, რომელიც გალავანში იზრდება იმიტომ, რომ ამისათვის ხატი დაწყევლის³⁸.

დ. ბაქრაძემ სვანეთში მოგზაურობის საფუძველზე დაწერა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი „სვანეთი“. დაიბეჭდა გაზ. „კავკაზსში“ (1861, № 1—4), 1864 წელს ცალკე წიგნადაც გამოქვეყნდა³⁹.

ნაშრომს სვანების და სავრთოდ სხვა ქართველ ტომთა ეთნოგრაფიული და ზოგ შემთხვევაში ფოლკლორული თავისებურებების შესწავლისათვის უეჭველად დიდი მნიშვნელობა აქვს. სწორად აღნიშნავს დ. ბაქრაძე: „ამ ტომის ცხოვრების სურათის შესწავლა, რომლის წარმოშობა შორეულ წარსულში იკარგება და რომელმაც, ევროპული ცივილიზაციის მიერ ხელუხლებელმა, შემოინახა პირველყოფილ ჩვეულებათა ნიშნები, მაღალი ინტერესის საგანია. აქ თქვენ ნახავთ კაცობრიობის მოდგმის ბავშვურ მდგომარეობას მისი სათნოებითა და მანკიერებით“⁴⁰.

დ. ბაქრაძე ნარკვევში აღნიშნავს, რომ სვანურ ხალხურ გადმოცემებში ქართველ მეფეთა შორის მხოლოდ თამარ მეფის სახეა შემონახული. სვანების შეჩედღულებით, თამარს განსაკუთრებით უყვარდა სვანეთი, სადაც ხშირად ატარებდა დროს, ააშენა ეკლესიები და შეამკო მდიდარი ხატებით. თამარი ღვთისმშობლის შემდეგ ყველა ქალთა შორის პირველია. იგი უყვდავია. მისი ადგილსამყოფელი უშგულის მიწისქვეშეთია, ღვთისმშობლის ეკლესიის ქვეშ, სადაც ქვევარში ზის და ხელში სანთელი უჭირავს. დ. ბაქრაძე გადმოგვცემს შინაარსს. ერთი სვანური ლექს-სიმღერისა, რომელიც იმ დროს ფართოდ ყოფილა გავრცელებული: „მეფე თამარი ღვთისმშობლის სადარია, თავს გვირგვინად ოქროს დიადემა ადგას, ყურებზე ბრილიანტის საყურეები ჰკიდია, ყელს მწვანე და წითელი ფერის ძვირფასი ქვის ყელსაბამი უმშვენებს, შემოსილია ნათელმოსილი შესამოსელით და ღვთისმშობელივით კაშკაშებს. იგი ჩამოდის მესტიაში, სადაც ექვსი დღის განმავლობაში წმინდა მარიამის სახელზე ეკლესიებს აშენებს და თავის გემოვნებით რთავს. თამარი მიმართავს სვანებს: ავიგეთ უკვდავი ღმერთის ტაძარი. მე არ ვარ უკვდავი. მისკენ ყველამ ლოცვა აღაპყარით და ის თქვენ შეგიფარებთ ქრისტეს სახელით. ამინ“. შევნიშნავთ, რომ სვანეთში ეკლესიების აშენებას თამარ მეფეს მიაწერენ. თავისუფალ სვანეთში მათი საერთო რწმენით, თავის თავს თავისუფალს თამარ მეფის დროიდან თვლიან⁴¹.

დ. ბაქრაძე სვანებში შეილიერების ზოგიერთ თავისებურ წესზე მოკვიტბრობს. იგი აღნიშნავს, რომ გოგონებს ზოგჯერ დედა ძუძუს არ აწოვებდა და

³⁸ Д. Бахрадзе, *Мое знакомство с пшавами*, газ. «Кавказ», 1850, № 98.

³⁹ Д. Бахрадзе, *Сванетия, Записки Кавк. отдела, имп. РГО, кн. VI, 1864.*

⁴⁰ იქვე, გვ. 39.

⁴¹ Д. Бахрадзе, *Сванетия*, «Кавказ», 1861, № 2, გვ. 13—14.

კლავდა იმიტომ კი არა, რომ უჭირდათ, — ამას თავადებიც სჩადიოდნენ, — არამედ გოგო არ უნდოდათ. მათთვის მთავარი იყო გვარის გამგრძელებელი, გვარის ინტერესების დამცველი მებრძოლი ვაჟის დაბადება. გოგონების დახოცვის წესმა, — აღნიშნავს დ. ბაქრაძე, — ქალების ნაკლებობა და ამის კვალობაზე სხვისი ცოლების მოტაცების აუცილებლობა გამოიწვია⁴².

დ. ბაქრაძე სვანთა საქორწილო წეს-ჩვეულებების შესახებაც საუბრობს. მისი გადმოცემით, სვანეთში შემორჩენილია წესი პატარძლის ყიდვისა 20—40 სულ რქოსან საქონლად. საცოლის ყიდვის ფაქტის დადასტურება სვანეთში ქართველ ტომებში ქორწინების უძველეს წესზე უნდა მიუთითებდეს. ეს წესი ზოგი უცხოური წყაროთიც არის დამოწმებული. მაგ., ბიზანტიელი ისტორიკოსი ფრანკისი გადმოგვცემს, რომ ქართველთა მეფე გიორგიმ (როგორც ჩანს, VIII-მ) ბიზანტიის კეისართან საქორწილო გარიგების დროს აღნიშნა: ჩვენ წესად არა გვაქვს მზითვის გატანება, პირიქით, საქმროს შოაქვეს საჩუქრებით⁴³. სვანებში ამ ჩვეულების დადასტურება მით უფრო საგულისხმოა, რომ სხვა ქართველ ტომებში იგი უკვე დიდი ხნიდან აღარ ჩანს მკაფიოდ და მხოლოდ ზოგიერთ დეტალში, აქა-იქ თუ იჩენს თავს.

დ. ბაქრაძე აღწერს სვანურ საზოგადოებრივ გართობებს, მოგვითხრობს სვანური ცეკვების შესახებ. მისი აზრით, სვანური ცეკვები იმერულ ხასიათს ატარებენ. ჩვეულებრივად მოცეკვავეები ხელიხელ ჩაკიდებული ქმნიან წრეს, რომლის ირგვლივ ტრიალებენ პირველად ნელი. შემდეგ კი ჩქარი ტემპით, ტანის მოძრაობითა და ილეთით. ამ დროს შესრულებული სიმღერები ცნობილ იმერულ ორინანოს გვაგონებენ. მათი შინაარსი ბრძოლა, სახალხო გმირები და ნადირობაა. ბევრი მათგანი რითმოვანია და, როგორც მითხრეს, იმერლებისაგან არის ნასესხები. სვანი ქალები, — დასძენს დ. ბაქრაძე, — ჩვილ ბავშვებს ურწევენ ქართულ აკვნებში და ქართული მანერით, მონაწილეობენ სახალხო თავყრილობებსა და გართობა-თამაშობებში, ადგენენ თავიანთ გუნდებს, მღერიან და ცეკვავენ, არაფრად ერიდებიან არც თანამემამულეებს, არც უცხოელებს⁴⁴.

ფოლკლორის ასპექტით დიდ ინტერესს იწვევს დ. ბაქრაძის კაპიტალური ნაშრომი „არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში“, რომელიც გამოქვეყნდა 1878 წელს პეტერბურგში, საიმპერატორო აკადემიის მიერ. პროფ. მ. დუმბაძის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „წიგნი წარმოადგენს საბოლოოდ გაფორმებული მკვლევარის — ისტორიკოსისა და არქეოლოგის საქმოდ მაღალი მეცნიერული შემოქმედების ნიმუშს“⁴⁵.

წიგნის პირველ თავში მოცემულია ძვირფასი ცნობები ქობულეთის უბნისა და ბათუმის შესახებ. განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა ბათუმს. მის მიდამოებში მყოფ ძველ ძეგლებს, აქვეა ცნობები ლაზების — ქანების შესახებ.

გურიასა და აჭარაში დ. ბაქრაძის⁴⁶ მოგზაურობის მიზანი ითვალისწინებდა არა მარტო უშუალო შთაბეჭდილებების შეკრებას ამა თუ იმ ძეგლის თუ რაიონის გარშემო, არამედ ზეპირგადმოცემებისა და დოკუმენტური მასალის შეკრებასაც. ზეპირგადმოცემებს იგი დიდი სიფრთხილით ეკიდებოდა და მათგან

⁴² «Кавказ», 1861, № 4.

⁴³ ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, თბ., 1967, IV, გვ. 46—47.

⁴⁴ «Кавказ», 1861, № 4.

⁴⁵ Д. Б а к р а д з е, Археологическое путешествие по Гурии и Аджаре, СПб., 1878.

⁴⁶ მ. დუმბაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 116.

წიგნში მხოლოდ ის შემოაქონდა, რაც მის მიერ ისტორიული წყაროების მოშველიებით, თუ დამატებითი მასალების წყალობით აწონილ-დაწონილი და გაცხრილული იყო. მისი ასეთი დამოკიდებულება ზეპირგადმოცემებისადმი კარგად ჩანს ჭანეთ-აჭარის შესახებ ცნობების შეკრების დროს. მის ნაშრომში ძნელა მოკვებნოთ რომელიმე სახელდახელოდ მოტანილი. გაუსინჯავი მასალა. მაგალითად, ისტორიულად დასტურდება დ. ბაქრაძის მიერ ჩაწერილი გადმოცემა, რომ „წარსულ დროებში ბათუმი მდებარეობდა მცირე დაბლობზე ყოროლისწყლის მარცხნივ. ეს ადგილი დღემდე აღინიშნება დიდი კედლისა და 6-7 ეკლესიის ნაშთებით“⁴⁷.

მეტად საყურადღებოა დ. ბაქრაძის მიერ ლაზის — გათურქებული ხასან-ალა მოურავიშვილისაგან ჩაწერილი გადმოცემა ჭანეთის (ბაქრაძე მაშინ გავრცელებულ ტერმინს „ლაზისტანს“ ხმარობს) შესახებ. ხასან-ალას გადმოცემით, ჭანეთს ანუ ლაზისტანს ერთ მხარეზე ესაზღვრება მდ. ჭოროხი. მეორე მხარეს — მთის ქედი, მესამე მხარეს — ზღვა, მეოთხე მხარეს — „ქემერი, რიზესა და მინაერეს შორის, უზარმაზარი კლდე, ზღვიდან რომ ჩანს ბუნებრივად გაკვეთილი“ (გვ. 26). ამ საზღვრებს შორის, — დასძენს ხასან-ალა, — გავრცელებულია ჩვენი (ე. ი. ლაზური. — გ. ა.) ენა. იგი ჩამქარალია მხოლოდ გონიოსა და რიზეში თურქული და ბერძნული ენების მიერ. სუფთა სახით ლაზური ენა სოფლის მოსახლეობაშია შემონახული. ლაზური ძალიან ახლოა მეგრულთან. მეგრელები და ლაზები თავისუფლად უგებენ ერთმანეთს“. ხასან-ალა მოახსენებს ბაქრაძეს: „საერთოდ ჩვენი გადმოცემის მიხედვით, ჩვენ, ლაზები, მეგრელებთან ერთად ერთ ტომს შევადგენდით. ამბობენ, რომ ამ ტომს ოდესღაც ეკავა შავი ზღვის მთელი სანაპირო. ქემერიდან ვიდრე ბიჭვინთამდის და რომელიღაც ქართველთა მეფემ, მან შემდეგ, რაც ლაზებს ჯარით თავს დაესხა, გააყო იაზირა და მათ შორის ქართველები ჩაასახლა“ (გვ. 26).

საინტერესოა ხასან-ალასაგან ჩაწერილი გადმოცემის ბაქრაძისეული ანალიზი. მეცნიერი დეტალურად განიხილავს ლაზის გადმოცემათა ისტორიული ღირებულებების საკითხს და მეტისმეტ სიფრთხილეს იჩენს ხასან-ალას ზემოაღნიშნული გადმოცემებისადმი. მისი აზრით, ეს გადმოცემა ხასან-ალას შეიძლება გაგონილი ჰქონდა, როგორც კერძო მოსაზრება და მან ლაზებს მიაკუთვნა. იგი წერს: „გადმოცემა, ნაჩვენები ჩემი თანამოსაუბრისაგან, მართლაც თუ არსებობს ლაზებში, მაშინ ის უნდა ცნოთ ფრიად ყურადსაღებად, მაგრამ უფრო საეჭვოა, რომ იგი უძველესი დროიდან შესაძლოა შენახულიყო ამ ველურ ტომში. მე უფრო მეტად დასაშვებად მიმაჩნია, რომ ხასან-ალამ მოისმინა იგი ვილაციისაგან, როგორც პირადი შეხედულება, და იგი ლაზების გადმოცემად გაასალა. საერთოდ ეს საკითხი, ისე როგორც სხვები, ლაზების ეთნოგრაფიის გამოკვლევისას არ შეიძლება მხედველობიდან გამოგვრჩეს“ (გვ. 25). დ. ბაქრაძეს აქ ეტყობა ლაზების შესახებ იმდროინდელ ლიტერატურაში გავრცელებული ყალბი წარმოდგენების გავლენა, რის გამოც მან საეჭვოდ მიიჩნია ლაზებში ასეთი გადმოცემის არსებობის შესაძლებლობა.

დ. ბაქრაძე აღიარებს ძველი კოლხური მოსახლეობის — ლაზების (ძლიანად კოლხური მოსახლეობის) ბინადრობას შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე. ვიდრე ყიზილ-ირმარკამდის⁴⁸.

ამ მოსაზრებას ჩვენი ისტორიული მეცნიერება მთლიანად ვერ გაიზიარებს.

⁴⁷ შ. დ უ მ ბ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 117.

⁴⁸ შ. დ უ მ ბ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 119.

ანტიკურ ეპოქაში შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე ლაზ-მეგრელები მარალაყ სახლოსდნენ⁴⁹. მაგრამ იმავე მიწა-წყალზე იმ დროისათვის საკუთრივ ქართის ტომებიც ცხოვრობდნენ. ქართული საისტორიო ტრადიციის თანახმად, დასავლეთ საქართველოს დიდი ნაწილი ძვ. წ. III ს. ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში მოექცა და თავისთავად ცხადია, იქ საკუთრივ ქართულენოვანი მოსახლეობა იქნებოდა, თუმცა შესაძლებელია, პოლიტიკურად წამყვანი მეგრულენოვანი მოსახლეობა იყო⁵⁰. ამასთან დასავლეთ საქართველოს შავიზღვისპირეთში, მაგალითად, გურიასა და აქარის მიწა-წყალზე სევანთა ტომების არსებობაცაა საგულებელი. იმ მხარეში სევანური მოსახლეობის ხანგრძლივ ბინადრობაზე უნდა მიგვითითებდეს დღემდე ცოცხალი სევანური წარმოშობის ტოპონიმები⁵¹.

აქარის სოფლებში მოგზაურობისას დ. ბაქრაძე უკვირდება და სწავლობს სოფლის მეცხოვრებთა ყოფას — ენას, სიმღერებს, საქორწილო წეს-ჩვეულებებს და სხვ. მონასტრებისა და ეკლესიების მეცნიერული შესწავლის გვერდით აერთიანებული ქრისტიანულ წეს-ჩვეულებებზეც მსჯელობს. იგი გადმოგვცემს: „აქარელები აპყამდ მხოლოდ შიშს განიცდიან იმ ადგილების მიმართ, სადაც ოდესღაც ეკლესიები იდგა და ბევრს ვერ გადაუწყვეტია მათთან ახლოს მისვლა. ძველი, ქრისტიანული წეს-ჩვეულებებიდან ზოგიერთი ახლაც შემონახულია. მაგალითად. სააღდგომო კვერცხის შეღებვა. აქ ახსოვთ აგრეთვე წინანდელი ქრისტიანული დღესასწაულები, მაგრამ ყველაფერი ეს მივიწყებას, წარხოცას იწყებს“ (გვ. 48—50).

დ. ბაქრაძე აღწერს ქართულ საქორწილო სიმღერებს, რომელიც მან მოისმინა შავშეთის ბეგის ქალიშვილის ქორწილზე. იგი წერს: „შემომესმა ქართული საქორწილო სიმღერები. გამოირკვა, რომ ზენდიდის ბეგს შეუერთავს შავშეთის ბეგის ქალიშვილი და მას შავშეთიდან სიმღერებით კავალკადა მიაცილებდა. აქაური ქორწილის წესი გვაგონებს ქართულ წეს-ჩვეულებას. მაგალითად, წინასწარი მოლაპარაკება მეფე-დედოფლის მშობლებს შორის, მზითვის პირობა, თვით მზითვეი და მასთან თანმხლები ცერემონიები: სახელის მირქმა, როგორც საქმროს, ისე საპატარძლოსადმი ქორწილის პირველ დღეს, მეფე-დედოფალი, საქმროსა და საპატარძლოს თანმხლები პირები — მაცურები, სიმღერები, რომელიც ამ დროს სრულდება, მათი სიტყვა და შეძახილი — მაცურული, თვით ქორწილი სამ დღეს, — ყველაფერი ეს წმინდა ქართული ხასიათისა და არა მარტო აქარაში, არამედ საერთოდ ქართული მუსულმანური მოსახლეობის ყველა კუთხეშია შემონახული“ (გვ. 50).

დ. ბაქრაძე თავად დ. კ. გურიელის მოურავის ბახტუაძის ოჯახში სტუმრობასთან დაკავშირებით საგულისხმო ცნობებს იძლევა იმდროინდელი გურიის წეს-ჩვეულებებზე. იგი საკმაოდ ერცლად აღწერს გურულ ხალხურ თამაშობებს. მეცნიერი წერს: „ჩვეულებრივად სადილის შემდეგ ღვთისმლოცველები მასობრივად იკრებიან ცნობილ პუნქტთან, სადაც ეროვნული თამაშობანი ტარდება. ეს ჩვეულება ძველიდან დღემდე ქრისტიანულ ქართულ მოსახლეობაში ყველგანაა დაცული. თამაშობანი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში სხვადასხვა

⁴⁹ ივ. ჭავჭავაძის ილია, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1951, გვ. 420.

⁵⁰ გ. მელიქიშვილი, ისტორიული კოლხეთის მოსახლეობა ძვ. წ. II—I საუკუნეებში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, გვ. 472—473; მ. ი. ივ. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965, გვ. 30, 90, 91, 92 და სხვ.

⁵¹ თ. მ. ქელაძე, ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, თბ., 1974, გვ. 13 და სხვ.

იერს იღებენ და ჩვეულებრივ ლეკურის თანხლებით სრულდება. სამწუხაროდ. წვიმის გამო საზოგადოებრივი თამაშობანი ბახეში არ შემდგარა, მაგრამ იგონახე ბახუტაძის ოჯახში იმავე სახით, როგორც ის წელს დიდი ხნიდან გურააში მცხოვრებმა „თფილისის უწყებანის“ კორესპონდენტმა აღწერა. განსაკუთრებით საინტერესო უნდა ეჩვენოს ყველას ცეკვა ხანჯლებით, ცნობილი, თუ არ ვცდები, მხოლოდ გურიაში“ (გვ. 203).

გურულ ხალხურ თამაშობათა ბაქრაძისეული დახასიათება არაა ინტერესმოკლებული ფოლკლორული ასპექტითაც.

კვლევით ნათელი ხდება, რომ მრავალმხრივია დ. ბაქრაძის დამოკიდებულება ხალხურ სიტყვიერებასთან. XIX საუკუნის ქართული ისტორიული მეცნიერების სახელოვანი წარმომადგენელი ხალხურ შემოქმედებას ისტორიის წყაროს ფუნქციას აკისრებს და წარმატებით იყენებს თავის ნაშრომებში. მისთვის, როგორც ისტორიკოსისათვის, ხალხური შემოქმედების გამოყენება ყოველთვის ისტორიის ამა თუ იმ მოვლენის დაზუსტებას, უფრო უკეთ შეცნობას ემსახურება. დ. ბაქრაძის შეხედულება ზეპირსიტყვიერებაზე, მის მიერ დამოწმებული ფოლკლორული ნიმუშები მნიშვნელოვანია არა მხოლოდ ზეპირი წყაროებისადმი მისი დამოკიდებულების თვალსაზრისით, არამედ ქართული ფოლკლორის ისტორიისთვისაც.

Г. Н. АХВЛЕДАНИ

ФОЛЬКЛОРНЫЕ МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ ГРУЗИИ В ТРУДАХ Д. БАКРАДЗЕ

Резюме

Известный представитель грузинской исторической науки XIX в. Д. Бақрадзе часто использует в своих трудах грузинские сказания, предания, мифы и легенды.

В работах историка фольклорные материалы служат для уточнения того или иного явления или факта, для лучшего его понимания.

На современном этапе исследований проблем грузинского фольклора некоторые положения, высказанные Д. Бақрадзе по вопросам мифологии и фольклора, разумеется, нельзя принимать без критического к ним отношения. Однако Д. Бақрадзе, безусловно, стоял на высоте требований науки своего времени.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოლკლორის განყოფილება წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

ՇԻՏԱՆ ԱՊԻՍՏՈՍ

К ПОНИМАНИЮ ЛЮБОВНОЙ ЛИРИКИ МИХРИ ХАТУН

Михри Хатун — турецкая поэтесса средних веков. Она родилась приблизительно в 1456 году в одном из древнейших городов северной Апатоллии — Амассии, являвшимся одним из значительных очагов культуры и просвещения тогдашней Османской империи. Скончалась она в 1514 году. Сохранилось мало сведений о ее жизни. Отец Михри был кадием и в то же время хорошим поэтом. Он служил при дворе принца Ахмеда, сына султана Басида II (прозванного святым), правителя Амассии в 1481—1512 гг. Двери его дворца были широко открыты для поэтов и любителей литературы. К кругу придворных поэтов принадлежала и Михри Хатун. Она была весьма образованной женщиной (об этом свидетельствует ее поэзия), свободно владела персидским и арабским языками, прекрасно знала персидскую поэзию. Историки называют Михри Хатун в числе выдающихся людей г. Амассии¹. Историк турецкой литературы XVI века Лятифи так характеризует ее: «Блеском тайной мысли Михри была равна светилам красноречия. Она достойно владела искусством стихотворения и в своей образованности также была одарена немалым богатством. Обладая даром красочных и прекрасных выражений, она походила на женщину, украшающую невесту и украсительницу фантазии девичьих мечтаний. Если в передаче поэтической мысли она нежно женственна, то в изображении страстей, любовного горения — мужественна. И хотя по преданию она пылала любовной страстью, ее чистота и непорочность не подвергалась сомнению»².

В средние века на Востоке, где права женщины были весьма ограничены, активное выступление Михри Хатун на поэтическом поприще было поистине значительным фактом. Поэзия Михри в свое время пользовалась большой популярностью. Она не раз оказывалась победительницей в состязаниях придворных поэтов.

Михри Хатун вызывает большой интерес и ныне. До нас дошел лишь один сборник ее стихов — диван. Критический текст этого дивана впервые был издан советским тюркологом Е. И. Маштаковой, с довольно обширным предисловием, содержащим ценные сведения о Михри Хатун. Поэзия Михри Хатун представляет интерес во многих отношениях. Однако следует отметить, что по сей день она надлежащим образом не изучена. Наше внимание привлекла одна сторона творчества Михри — любовная лирика, проникнутая, по мнению большинства исследователей, земными эротическими чувствами; это мнение основано на сведениях из биографии Михри, сообщаемых тезкереджи Лятифи, а также другими биографами. Согласно этим сведениям, у поэтессы было

несколько возлюбленных, среди которых особенно выделяется Искандер Челеби¹.

Известный русский востоковед В. Д. Смирнов так характеризовал любовные отношения и лирику Михри: «...Едва ли любовные отношения поэтессы были чисто платоническими, как того хотят непременно ее биографы... Трудно согласиться, чтобы был напускным, только воображаемым тот пафос, с которым Михри описывает ночи, проведенные в свиданиях с милым своим, тем более, что одну она даже точно обозначает 15 числом месяца зиль-хидже неизвестно какого только года⁴. Такого же мнения придерживается и профессор А. Е. Крымский: «Их было три, поскольку это видно из дивана Михри. «Один земляк и друг ее юности Мюенед-заде (поэтический псевдоним его «Хатими»)... другой и главный друг Михри — это прославленный ею молодой Искандер Челеби, сын Синан-паши, очень образованный человек. Она, намекая на его имя (Искандер—Александр) сравнивает его с Александром Македонским в его поисках источника воды жизни. Третий предмет Михри Хатун, малоизвестный поэт Гувахи. (Из числа их самое сильное чувство она отдала сыну Синан-паши, Искандеру Челеби, которому она посвятила, например, следующую газель, написанную после предвечерней утренней встречи с ним)»⁵. Аналогичного мнения и В. С. Гарбузова: «Михри признавала только свободную любовь и сама находила себе избранников сердца. Им посвящала она стихи, полные трепетного чувства молодой женщины, созерцающей прекрасного возлюбленного»⁶. Эту точку зрения разделяет и Е. И. Маштакова⁷, которой, как отмечалось выше, принадлежит большая заслуга в деле изучения творчества Михри Хатун, ибо именно ею был издан критический текст стихов Михри. Воспевателем свободной любви считает поэтессу также И. В. Боролина⁸.

Европейские ученые в своих трудах, посвященных османской поэзии, уделяют значительное место также и Михри Хатун. Тут надо отметить труды Гибба⁹ и Хаммера¹⁰. Однако следует отметить, что и они повторяли биографические факты, приведенные Лятифи, а о поэзии Михри судили лишь по немногим ее стихам. Хаммер называет ее «Османской Сафо». Гибб очарован непосредственностью и художественными достоинствами ее поэзии. Однако в их исследованиях определенных выводов о природе любовной лирики поэтессы мы не находим.

Мы полагаем, что такая оценка любовной лирики Михри Хатун не отвечает действительности. Сведения, сообщаемые биографами Михри, возможно, в определенном отношении интересны, однако, при оценке поэтического творчества они, являясь только фактами жизни, не говорят ничего больше. Это в особенности следует учитывать, когда дело касается поэзии средних веков, в которой изображаемое в поэтическом произведении весьма далеко от биографических моментов. Безусловно, обычные чувства играют определенную роль, как движущая сила фантазии. Возможно, указанные выше события имели место в жизни Михри Хатун, однако характер и суть ее любовной лирики следует искать

не в фактах ее биографии, а в поэтическом видении, ее поэтическом кредо, что, по нашему мнению, далеко от передачи земных и эротических переживаний. Прежде чем выносить какие-то конкретные заключения о любовной лирике Мухри Хатуи, следует принять во внимание, что установление эстетического феномена поэзии и мировоззрения средневековья невозможно без учета той системы взглядов, которая вдохновляла мусульманский мир в средние века на Ближнем Востоке.

Как известно, на ближневосточную литературу средних веков огромное влияние оказал суфизм. Суфизм с давних времен утвердился среди мусульман и оказал особое влияние на их жизнь и мировоззрение. Движущая сила суфизма — это всеобъемлющая любовь к богу. Бог является абсолютно единым. Мир — эманация божественности, он плюзия человеческих чувств. Суфизм обнаруживает много общего с греческой философией, а именно с неоплатонизмом. Согласно суфийскому мировоззрению, человек — часть божества, его высшая эманация. И величайшее счастье человека заключается в освобождении от своего личного «я», от сего мира, в погружении в божественное видение и соединение с богом. Познавательный взор суфия обращен к богу. Он убивает свою волю, свою личность и испепеляется пламенной любовью к богу. Дабы добиться совершенства, достигнуть своего идеала — единения с богом, суфий должен пройти на пути духовного совершенства определенные этапы. Они обязательны для каждого суфия, одна ступень сменяется другой, более совершенной. На этом пути к духовному совершенству встречаются «макамы» — остановки, передающие определенное психологическое состояние суфия. Высший момент духовного проявления суфия обозначается термином *حال* (хал) — это моментальное озарение, посещающее человека на пути к его духовному совершенству. В отличие от «макам» оно не может быть достигнуто в результате собственных усилий путника. Это божественная милость, ниспосылаемая свыше и исчезающая так же быстро, как и появилась¹¹. В момент хал происходит познание божества, приближение к нему и соединение с ним. Этот момент экстаза суфия сравнивают с полным опьянением. Хал становится одной из излюбленных тем суфийской лирики.

Известно, что в суфизме любовь к богу приобретает всеобъемлющее значение. Еще в самом начале суфизма с сильнейшими переживаниями мистической любви мы сталкиваемся, например, у одной из первых поэтесс-мистиков Рабиб-аль-Адави: «О Господи, звезды светят, сомкнулись очи людей, закрыли цари врата свои... Всякий возлюбленный уединился со своей возлюбленной, а я теперь одна с Тобой. О, Господи, если я служу тебе из страха перед адом, то спали меня в нем, а если служу я тебе в надежде на рай, изгони меня из него. Если же служу я тебе ради тебя самого, то не скрой от меня своей вечной красоты»¹². Свое отношение к богу поэтесса определяет именно как любовь, и цель любви ее — соединение с богом. Можно сказать, что главным условием познания бога суфии считали наличие у челове-

ка чувства любви. Поэтому суфий не отрицали и земной любви, считая ее одним из путей познания абсолютной истины.

Ведущим мотивом творчества Михри Хатун является любовь. Вся ее поэзия проникнута вечной скорбью, вызванной расставанием с возлюбленным и неукротимым желанием снова встретиться с ним.

Как отмечалось выше, большинство исследователей считает любовную лирику Михри Хатун эротическо-земной. В подтверждение этого приводится одна из подобных газелей.

Проснулась я, подняла внезапно голову,
 Предо мной стоял с лицом подобным месяцу,
 Кажется, счастливая мне досталась доля, достигла я желанного,
 Так как узрела в своем жилище в ночи взошедшего Юпитера,
 Увидела я, как с прекрасного лучи струились,
 Хоть и был похож сам на мусульманина,
 Одежды его напоминали гура
 Смежила веки я, и миг исчезла с глаз моих тайпа¹³,
 Так познала я, тот был ангел или перн,
 Михри не умрет до судного дня.
 Ибо достигла вода жизни,
 Увиди во тьме ночи так ясно Искандера.

По нашему мнению, в этом стихе нет отражения реальных отношений, он далек от передачи эротическо-земных чувств и в нем не подразумевается какая-либо конкретная индивидуальная личность. А. Е. Крымский же, считая стихотворение посвященным конкретному лицу (мужчине), начинает его перевод так:

قرشوده كوردم طورر بر ماه روى علىرى
 Предо мною, вижу, стоит очаровательный юноша,
 лицом что светел месяц¹⁴.

Выражение *ماه روى دلبرى* не обозначает именно юношу со светлым, как месяц лицом. Указанное выражение не имеет рода и потому в равной степени может относиться как к юноше, так и к девушке. Слово «юноша» добавлено в переводе Крымским. В традиционных образах, к которым прибегает Михри в своих описаниях, трудно узнать определенную личность, так же, как и во всей лирике ближневосточной поэзии средних веков. Для передачи красоты объекта любви поэты, как правило, обращаются к утвердившимся метафорам. Это стройный, как кипарис, стан, тонкая, как волосок, талия, подобно месяцу лучистое светлое лицо, глаза, подобные миндалням или нарциссам, заставляющие вспомнить волшебницу или безжалостного убийцу. Красоту глаз подчеркивают изогнутые как лук брови и длинные стрелы ресниц, маленькие и изящные, как бутон, губы сравниваются с лалом и т. д.¹⁵

Внешность возлюбленного, описываемого Михри Хатун, следует объяснить символически соответствующими философскими понятиями. В противном случае метафорические выражения, как:

بوزومه گل کبی کلدی بوگون برغنچه لب کل رخ¹⁸

Сегодня ко мне явилась похожая на розу,

Губками как бутон и щеками как роза;

или такое обращение:

زلف مشکینکی نولا، بوینومه صلد یسه کسند¹⁷

Что будет, если тот набросит арканом

Мне на шею мускусные локоны;

на наш взгляд, как-то трудно отнести к внешности мужчины. А такие строки как:

ما بت قدموز ساکن میخانه لرزیز¹⁸

Мы постоянные гости трактира.

جام تلندن نکارکی سافیابر باده صون¹⁹

Из рубиновой чаши прекрасной, виночерпию подай вина;

— вряд ли относятся к женщине.

Прежде всего это традиционные метафоры, к которым прибегают все поэты Ближнего Востока. А в суфийской поэзии их следует воспринимать обобщенно, символически. Вот что говорит Е. Э. Бертельс о некоторых поэтических образах с точки зрения суфийского мировоззрения: при рассмотрении образов приходится постоянно помнить, что применение их обычно происходит в форме своеобразной дихотомии. Образ положительный обычно сопровождается его диаметральной противоположностью, являющейся его отрицанием... Например, аналогичными парами в поэтической терминологии будут постоянные противопоставления: неверный — правоверный, кипарис — гиацинт, солнце — луна, локон — лицо и т. д.²⁰ Возьмем для примера сопоставление локона и лица. По ассоциации суфиев кривизна локона, замыкающегося в кольцо, олицетворяет для любовной лирики образ силка, в который попадает сердце возлюбленного... Мир эманации суфии представляют себе в виде кольца, замыкающегося на последнем заключительном звене — человеке. Таким образом, можно сказать, что ищущий бога суфий пойман в кольцо низших миров и должен стремиться к освобождению из него... Явления мира множественны, каждое из них может увлечь человека, сбив с прямого пути и заставить забыть основную цель, а локон избилует завитками, каждый из них — силоч для неопытного сердца²¹. А лицо суфии представляют себе, как антитезу локона, называемая его местом проявления субстанциональной красоты и эманации красоты.

Такое осмысление локона и лица в лирике Михри, на наш взгляд, соответствует приведенному выше суфийскому рассуждению:

بررینک حلقه زلفینه ناکاه اولدی صید

شمعی مهری مسکینک دام بلاسی اوزکه در²²

Завиточек локона одной пери вдруг превратился в ловушку,

Нинче твоя беда Михри особенная.

دوشی مہری بر پرینک زلفنک چنکالذہ²³
 Попались Михри на крючок локона одной ферии
 ظاهر آیتدی رختی زلفی سحابن کوروب
 Отвсди облако локонов, лицо стало ясным.

Теперь вернемся к приведенному выше стихотворению, которое, по мнению исследователей, носит земной эротический характер и посвящено Искандеру Челеби. Этот стих весьма далек от передачи земной плотской любви. Он имеет символический характер. Как отмечалось, конечная цель суфия — соединение с богом, чего в этом мире можно достигнуть лишь только путем экстаза. Это экстатическое состояние суфия обозначают термином хал (حال). В момент хал происходит какостомгновенное внутреннее озарение и таким медитативным путем суфий чувствует приобщение к богу²⁵. Как известно, хал сразу же стал одной из излюбленных тем суфийской лирики. Аналогичным этому экстатическому видению суфиев в мистическом символическом мышлении является известное «видение солнца среди ночи», которое в гносеологической области отражает высшую ступень познания, непосредственное созерцание абсолютной красоты. Рассматриваемое стихотворение Михри также носит экстатический характер, с точки зрения воспроизводимых в нем поэтических переживаний:

Так как узрела в своем жилище в ночи влошедшего Юпитера,
 Увидела я, как с прекрасного лучи струились,
 Смежила веки я — и вмиг исчезла с глаз моих тайна,
 Так познала я: тот был ангел или пери,
 Михри не умрет до судного дня,
 Ибо достигла воды жизни,
 Увидя во тьме ночи так ясно Искандера.

Такое мистическое видение аналогично хорошо известному в христианской духовной и светской литературе «видению солнца среди ночи», как, например: «И свет во тьме светит, и тьма не объяла сго» (от Иоанна, 1.5). Оно аналогично видению великим мистиком средневековья Данте своей божественной возлюбленной Беатриче:

И свет предстал мне в образе потока,
 Струнный блеск, волшебною песней,
 Вдоль берегов расцвеченный широко²⁶.

Это видение находит отклик в следующих строках поэмы «Витязь в тигровой шкуре»:

И воззвал он к солнцу: «Солнце! Ночи солнечной сияшь,
 Ты есть образ всеблагого и его напоминание!²⁷

Еще одной иллюстрацией является творчество константинопольского монаха Симеона: «Вне себя и в иступлении провожу я дни и ночи. Но приходит, лишь захочет, как бы в виде светоносном облако, и став недвижно над главой моей, лучится полноюю светолитья. А потом опять уходит... ум становится свободен от земных впечатлений... Я приемлю дар великий: Созерцать, любить Нетварность²⁸.

И созерцающий возлюбленный среди ночи, которого так часто описывает Михри в своих любовных стихах, является мистическим возлюбленным и ничего общего не имеет с плотскими переживаниями.

В качестве примера суфийского экстатического переживания можно сослаться на рассказы, приведенные в книге Е. Э. Бертельса «Суфизм и суфийская литература», где, например, персидский Абу-Бакр-ад-Дарир повествует о том, как являлись молющемуся пастырю в ночи прекраснейшие пери:

«По соседству со мной жил прекрасный лицом юноша, который днем постился, не прекращая поста, ночью непрерывно молился. Однажды он пришел ко мне и сказал: «Учитель, сегодня ночью я заснул, читая Коран, и увидел во сне, как будто мой михраб раскололся и из него вышли девы, более прекрасные, чем я когда-либо видел. И что же! Среди них была одна отталкивающе-безобразная, более отвратительная видом, чем я когда-либо видел. И я сказал: «Чьи вы и чья она?». Они ответили: «Мы твои минувшие ночи, а она твоя сегодняшняя ночь, и если бы ты умер сегодня ночью, то она досталась бы тебе!». И тогда заговорила она (безобразная) и сказала: «Моли твоего господина и верни меня к моему прежнему состоянию, ибо ты меня сделал безобразной среди моих подруг. Не спи по ночам, пока живешь, ибо если ты будешь спать, они все станут мне подобны. Мы радость для того, кто через нас обретает радость во тьме, обитая в возвышенном месте. Тебе хотели сделать добро, когда предостерегли тебя через нас. Итак, радуйся доброй вести: Господь заботится о тебе! И отвечала ей одна из прекрасных девушек, и сказала: Радуйся счастьем, ибо ты навеки обрел богатства райского сада на нивах блаженных. Мы — те ночи, которые ты провел бодрствуя, читая Коран, дрожащим, жалобным голосом. Мы — те прекрасные, к которым ты обращался — во мраке с любовной мукой и вздохами. Радуйся, ты достиг того, чего ожидал от доброго властелина, который щедро раздает дары и радость. Завтра ты увидишь его, сияющим без завесы. Ты приблизишься к нему и удостоишься его приветствий»²⁹. Девы, которые здесь появляются — это не существа из плоти и крови, это персонификация ночей, проведенных праведником в молитве³⁰. Это визионерное видение является конечной целью суфия — мурида.

И в поэзии Михри Хатун, где передаются образы ночного возлюбленного, мы сталкиваемся лишь только с мистическими переживаниями. И как известно, мистические переживания в поэзии описываются аллегорически, способом любовной терминологии.

Что же касается встречающегося в стихах имени Искандер, то это, по нашему мнению — поэтическая ассоциация с Александром Македонским, а не конкретное название возлюбленного Михри. Вообще образ Александра Македонского уже очень давно вдохновлял восточных поэтов. Как на Западе, так и на Востоке существует множество преданий об Александре Македонском. Еще в античной Греции велись разговоры о причастности Александра к богам. Божественное происхождение

Александра доказывается и на Востоке³¹. Громадное значение имело проникновение имени Александра в Коран. Упоминаемый в суре (XVIII, 82) Зу-ль-карнейн (Двурогий) не кто иной, как Александр Македонский³². Два рога обозначают два столпа света. Среди преданий об Александре Македонском представляет интерес легенда о его поездке за водой жизни (اب حیات) в страну мрака. По преданию, несмотря на преодоление больших трудностей, Александру не удается получить воду. Ее обретает Хизр, Александр же возвращается с пустыми руками. Александру Македонскому посвятил свою поэму «Искандер-наме», предшественник Михри, турецкий поэт Ахмети (1323—1412).

Поэтические ассоциации с Александром Македонским часто встречаются в стихах Михри Хатун:

عم دکل طوتمه خطی یارک عذاری چوره سن
 33 ظلمتک ایچنده لابد آب حیوان کنز او در

Печаль исчезает, если пушок появится на лице возлюбленного.
 Источник бессмертия всегда во мраке скрыт.

В этих строках имя Александр не упоминается, но передается поэтическая ассоциация об его неудачной поездке в страну мрака. Эти ассоциации являются поэтическим способом в ниже приведенном стихотворении:

Михри не умрет до судного дня,
 Ибо достигла воды жизни
 Увидя во тьме мрака так ясно Искандера.

В первую очередь мы должны объяснить такие строки как художественные образы, применяемые поэтессой в своих стихах. Поэтические сравнения, связанные с образом Македонского, мы встречаем у многих восточных поэтов в разных вариантах. Например, у известного турецкого поэта Ахмеда Паши:

Dil teşne İskender gibi
 Düşüi saçın zulmâtina³⁴.
 Жаждущее сердце, подобно Искандеру.
 Закуталось во мраке волос.

Приведем еще один пример у Михри, который тоже касается поэтического образа Македонского:

دولت آینه سوار اولمش ایکی سمین بدن
 کوییا خلق جهانہ بیرى جاندر برى ن
 35 بیرى اسکندر دوران برسى حیدر شاه
 На коне государства восседали два рослых всадника.
 Как будто для людей мира один душа, другой же — тело,
 Один является Искандером времени, другой же Хайдер-шах.

Поэтесса здесь наряду с Искандером, называет Али. Хаидер — эпитет Али. Суфий считают его основоположником своего учения.

Как отмечалось выше, некоторые исследователи считают, что одна из газелей Михри посвящена ее ночному свиданию с возлюбленным. В связи с этим В. Д. Смирнов пишет: «Трудно согласиться, чтобы был

напускным, только воображаемым тот пафос, с которым Михри описывает ночи, проведенные в свиданиях с милым своим, тем более, что одну она даже точно обозначает 15 числом месяца зиль-хидже, неизвестно какого только года». В газели Михри действительно встречаются такие строки:

کعبه حسنی چونکم بزه اتدردی طواف
ایلدم بیک دله جانمی قربان بوکیجه
ماه دی العجه نگ اون بش کجهسی خوش شبایدی
که ایلدی یاریله مزی بله سیران بوکیجه³⁶

Так как обвели нас вокруг твоей прекрасной Каабы,
Ныпче ночью принес я в жертву тысячу сердец и душ.
Месяца Зильхидже 15-ая ночь была прекрасной.
Потому что гуляла в эту ночь Михри с возлюбленным своим.

По нашему мнению, эта газель с начала до конца (мы приводим только конечные строки) имеет символический смысл. Выше мы коснулись вопроса о ночном возлюбленном Михри, воспеваемом ею в стихах, и, отметив, что этот образ носит символические, суфийские ассоциации, связали его с понятием «солнечной ночи», хорошо известным в христианских мировоззрениях. Аналогией этого понятия в суфийском учении мы считаем момент экстаза хал, момент, в который происходит мгновенное, внутреннее озарение и суфий ощущает свою близость к богу. Как указывалось, момент хал стал излюбленной темой суфийских поэтов. Таким образом, мы считаем, что те газели, в которых Михри говорит о возлюбленном, являющемся ночью, навеяны поэтическими и символическими ассоциациями и не представляют отражения реальных фактов.

Что же касается 15-го числа месяца зиль-хиджа, то по нашему мнению, это следует объяснить следующим образом. Зиль-хидже — название двенадцатого месяца мусульманского лунного года. Этот месяц считается святейшим месяцем религиозного праздника, во время которого происходит жертвоприношение. В месяц зиль-хидже правопверные устремляются в Мекку, дабы поклониться Каабе. Приближение к Каабе, поклонение ей считалось большим счастьем для каждого мусульманина. Кааба на аллегорическом языке означает божественную любовь³⁷. В газелях Михри мы сталкиваемся с аллегорией любви, связанной с Каабой.

قلمش هجرک معیلاننده یول ویر عاشقنه
که کعبه و صلوه وارن دوستم راه عشقنه³⁸

Застрела я в терновнике разлуки,

Дай дорогу возлюбленному, для соединения с тобой,

Друг мой, дорогу идущую к Каабе — ради веры.

Что же касается числа 15, то это число связано со многими явлениями мусульманской жизни. Однако, в данном случае оно по нашему мнению, опять-таки связано с Каабой. Согласно преданию, зорота

Каабы открыты для верующих 15 числа в месяц реджеба. Таким образом, в приведенных выше строках Михри Хатун, речь идет не о признании свободной любви и реальном свидании. Называя 15 числа месяца зиль-хидже, Михри имеет в виду только символическое свидание. Эта любовная газель, так же, как и другие, не является отражением свободной, плотской любви. Утверждение же, что в упоминавшейся газели изображаются «ночи, проведенные в свиданиях с милым своим», выглядит по отношению к поэтессе несколько неловко.

По двум газелям, в которых упомянуты Хатими и Гувахи³⁹, бывшие, по словам биографов, современниками Михри, нельзя судить о существовании между ними и поэтессой земной эротической любви, нашедшей здесь свое поэтическое выражение. Эти составленные в предельно традиционных образах газели, по-видимому, написаны поэтессой в ответ на какое-то определенное событие. Вероятно, посвящение таких газелей было данью какой-то традиции, которой следовали поэты этого времени, и того литературного круга, в который входила сама Михри.

Ссылаясь на два-три стихотворения, невозможно судить о любовной лирике поэтессы, как о провозглашении земной эротической любви. Михри была просвещенной женщиной и она, безусловно, была знакома с теми философскими учениями и направлениями, которые были распространены в то время и особенно в той литературной жизни. В ее газелях нашли отражение суфийское мировоззрение и мистическая идеология, которые считались самыми приемлемыми для поэзии того времени. Любовь у Михри более интересна и более таинственна, чем об этом можно было бы судить при натуралистическом и прямолинейном восприятии каждой ее строки. О сущности любви в понимании Михри следует судить по следующим и подобным строкам из ее стихотворений:

عشق برسر الهی در نه بلون مبنی
 حمد لله مہری جاہلدن بو عرفان کزلود
 Чистая любовь есть тайна Аллаха,
 Как ее познать приступающему к познанию,
 Благодарение богу и Михри из этих невежд,
 Это познание скрыто от нас.

Таким образом, по нашему мнению, любовная лирика Михри Хатун весьма далека от передачи земных страстей. И биографические факты, если они даже верны, не могут определить характер ее лирики. На наш взгляд, при ее истолковании необходимо принимать во внимание символическое мышление поэтессы.

Примечания

1. Islam Ansiklopedisi, I cilt, Istanbul, 1950, с. 395.
2. Там же, с. 330—333   قسطنطينلر لطيفی تذکره لطيفی در سعادت ۱۳۱۴
3. Там же, с. 330.

4. В. Д. Смирнов, Очерки турецкой литературы, в книге: Всеобщая история литературы, т. IV, СПб., 1892, с. 479.
5. А. Е. Крымский, История Турции и ее литературы, М., 1910, с. 62.
6. В. С. Гарбузова, Поэты средневековой Турции, Л., 1963, с. 129. -
7. Е. И. Маштакова, О Михри Хатун и ее стихах, в кн. Михри-Хатун, Диван. Критический текст и вступительная статья Е. И. Маштаковой (В дальнейшем цитаты, в нашем переводе, из дивана Михри Хатун приводятся по этому изданию).
8. Литература Востока в средние века, ч. II, М., 1970, с. 381—388.
9. Gibb F. J. W., A History of Ottoman Poetry, vol. II, London, 1902, с. 123—135.
10. Hammer-Purgstall V., Geschichte des osmanischen Reiches, Bd. I, Wien, 1827, с. 191.
11. Е. Э. Бертельс, Суфизм и суфийская литература, М., 1965, с. 38.
12. Е. Э. Бертельс, указ. соч., с. 18.
13. Михри Хатун, с. 227—228.
14. А. Е. Крымский, История Турции и ее литературы, М., 1910, с. 62—63.
15. Э. Д. Джавелидзе, Лирика Рухи Багдади, Тб., 1968, с. 100 (на груз. яз.).
16. Михри Хатун, с. 100.
17. Там же, с. 101.
18. Там же, с. 135.
19. Там же, с. 99.
20. Е. Э. Бертельс, указ. соч., с. 112.
21. Е. Э. Бертельс, указ. соч., с. 115.
22. Михри Хатун, с. 114.
23. Там же, с. 143.
24. Там же, с. 124.
25. П. Позднеев, Дервиши в мусульманском мире, Казань, 1886, с. 116.
26. Дантис, Божественная комедия, М., 1961, с. 614.
27. Шота Руставели, Витязь в тигровой шкуре, перевод с грузинского Н. Заболоцкий, Тб., 1966, с. 183.
28. Памятники византийской литературы IX—XIV веков, М., 1969, с. 130—131.
29. Е. Э. Бертельс, указ. соч., с. 99—100.
30. Там же, с. 94.
31. Е. А. Костюхин, Александр Македонский в литературных и фольклорных традициях, М., 1972, с. 71.
32. Е. Э. Бертельс, Роман об Александре, М., 1948, с. 14.
33. Михри Хатун, с. 120.
34. H. Tolasa, Ahmet Paşa'nın şiir dünyası, Ankara, 1973, с. 73.
35. Михри Хатун, с. 180.
36. Там же, с. 193.
37. П. Позднеев, указ. соч., с. 85.
38. Михри Хатун, с. 207.
39. Там же, с. 185, 222.
40. Там же, с. 121.

Отдел тюркологии Института востоковедения
им. акад. Г. В. Церетели АН Грузинской ССР
Представил Институт востоковедения им.
акад. Г. В. Церетели АН Грузинской ССР

ნაზი მიქალაძე

მორფოლოგიური თავისებურებანი აჭარაში მოღვაწე
მწერალთა თხზულებებში

ყოველ მწერალს თავისი დამახასიათებელი სტილი აქვს. გრამატიკული ნორმები კი საერთოეროვნული ქართული ენისა უნდა იყოს და ასეც არის. მაგრამ ბევრი ცნობილი მწერლის საკუთარ თხრობაში თუ პერსონაჟთა მეტყველებაში შეინიშნება ნებნითი თუ უნებლიე გადახვევები, რაც ქმნის გარკვეულ მორფოლოგიურ ან სხვა თავისებურებათა ერთობლიობას. ასეთი თავისებურებანი მეტ-ნაკლებად შეიმჩნევა იმ მწერალთა თხზულებებშიაც, რომლებიც შემოქმედებით მუშაობას ეწევიან საქართველოს ერთ-ერთ უძველეს კუთხეში — აჭარაში. ბევრი ამ თავისებურებათაგან არჩეულია, ნაწილი დიალექტური ან პოეტური ლიცენციის შედეგია. ყველა თავისებურ ფორმას პირობითი ვუწოდებთ თავისებურს, ის ქართულია და რიც შემთხვევაში საერთო შეიძლება აღმოჩნდეს სხვა რაიონების თუ ცენტრის შესაბამის ენობრივ ფორმებთან.

როგორც ცნობილია, მე-8—9 საუკუნეებში აჭარა შედიოდა იმ დროისათვის საქართველოს ყველაზე დაწინაურებულ ტაო-კლარჯეთს სამთავროში. მე-17 საუკუნის დამდეგიდან კი იგი თურქთა ბატონობის ქვეშ მოექცა და სამხრეთ საქართველოს სხვა კუთხეებთან ერთად ერთ ხანს მოწყდა დედასამშობლოს. მიუხედავად ამისა, ქართულმა ენამ აქ მაინც შეინარჩუნა თავის-თავადობა — საკუთარი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი. აჭარულს ორგანული კავშირი არ გაუწყვეტია ქართულ ენასთან და მის დიალექტებთან, თუმცა ეს ურთიერთობა საგრძნობად შეზღუდული იყო. ხანგრძლივი დროის მანძილზე აჭარული მეტყველება ქართული ლიტერატურული ენისა და მისი კილოების ურთიერთშემოქმედებისა და განვითარების ბუნებრივ გზას ასცდა და ამის გამო შედარებით გვიან გამოვიდა ლიტერატურული ცხოვრების ფართო ასპარეზზე.

ქართულმა მხატვრულმა სიტყვამ თავისი ნამდვილი გამოხატულება აჭარაში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ პოვა. მოვიდნენ ქართული მხატვრული სიტყვის ახალგაზრდა ოსტატები. შეიქმნა პროზისა და პოეზიის ნიმუშები, რომლებიც დიდი საყვარულით მიიღო მკითხველმა საზოგადოებამ. ამ მხრივ გამოირჩევიან: პოპულარული მწერალი პარმენ ლორია, ღვაწლმოსილი პოეტი-ლირიკოსი ნესტორ მალაზონია, სუშა-პოეტი პარმენ რურუა, პოეტები: ნანა გვარამიშვილი, მამია ვარშანიძე, შოთა როყუა, ლევან გულაძე, იაკობ მელია, ჭემალ ჭათამაძე, პოეტი და მთარგმნელი გიორგი სალუქვაძე. ცნობილი პოეტი და პროზაიკოსი ფრიდონ ხალვაში და ჭემალ ჭაყელი, პროზაიკოსები: იუსუფ ფალავა, გიორგი ლორთქიფანიძე, დრამატურგები: ალექსანდრე ჩხაიძე, ამირან შერვაშიძე, სულიკო ქლენტი, იუმორისტი ალექსანდრე სამსონია, ახალგაზრდა შემოქმედნი ზურაბ გორგილაძე, ნოდარ შოდუბაძე, ნოდარ ძირკვაძე, შოთა ზოიძე, ნური ჩხაიძე, ვახტანგ ახვლედიანი და სხვ.

ცნობილია, რომ მსატერული ნაწარმოების ენაზე ერთგვარ გავლენას ახდენს დიალექტური გარემო, ამა თუ იმ კუთხიდან გამოსული მწერლები ძირითადად იმ კილოს იყენებენ თავიანთ თხზულებებში, რომელზედაც აღიზარდნენ. მაგ., ეგ. ნინოშვილი გურულ დიალექტიზმებს იყენებდა თავის ნაწერებში. დ. კლავაშვილი — იმერულს, ვაჟა ფშაველა — ფშაურს, ალ. ყაზბეგი — შოხუტის და ა. შ. ამ გზით სამწერლობო ენაში ფეხს იყიდებს და მკვიდრდება ამა თუ იმ კუთხის შესატყვისი ენობრივი თავისებურება. ამ მხრივ აპარაში მომუშავე მწერლებიც თავიანთ ნაწერებში ძირითადად სამხრულ-დასავლეთი დიალექტური გარემოს შესატყვის ფორმებს ხმარობენ. უმოაერესად შეინიშნება გურულ-იმერულ-აპარული ენობრივი ნიშანდობლიობანი. მაგ., ნ. მაღალაშვილს, გ. ლორთქიფანიძის, პ. ლორიასა და სხვათა შემოქმედებაში უფრო მეტად გურულ-იმერულიზმებია გამოვლენილი. ხოლო ფ. ხალვაშის, ლ. გელაშის, ზ. გორგილაძის და სხვათა ენაში — აპარულის დამახასიათებელი ენობრივი ერთეულები. ამასთანავე უნდა აღინიშნოს, რომ მწერალ პ. ლორია იმ ნაწარმოებებში, რომლებიც აპარულთა ყოფა-ცხოვრებას ეხება, ძირითადად აპარული ცოცხალი მეტყველების დამახასიათებელი მოვლენები ჭარბობს.

არქაიზმების გამოყენების მხრივ აპარაში მოღვაწე მწერალთა შორის სხვაობა თითქმის არ შეინიშნება. მათ მიერ ლექსიკური არქაიზმების ხმარება ნაწარმოების იდეურ-მხატვრული მიზანდასახულობით არის შეპირობებული, ხოლო წარმოჩენილ გრამატიკულ მოვლენათა არქაული წარმოება, ვფიქრობთ, დიალექტებიდან მომდინარეობს.

როგორც ცნობილია, არქაიზმებს ყველაზე უკეთ დიალექტები იცავენ: „ყოველ სალიტერატურო ენაში ნიადაგ მოეონავს ცოცხალი დიალექტების მოვლენები. ლექსიკურიცა და მორფოლოგიურიც ინტაქსურიც. სემასიოლოგიურ-სტილისტიკურიც: სალიტერატურო ენა ამით საზრდობს. სალიტერატურო ენა აღს გარეშე ვერ განვითარდება — ეს პროცესი, მაშასადამე, ნორმალურია“¹.

საანალიზო თხზულებებში შეინიშნება გრამატიკულ მოვლენათა განვითარების ორი ტენდენცია: ძველი, არქაული წარმოების შემონახვა და ახალი, ცოცხალი სალაპარაკო ქართულის დამახასიათებელი წარმონაქმნების გამოხატვა. თავისებურება შედარდება როგორც სახელებსა და ზმნებში, ისე უფოლომ სიტყვებშიც.

1. სახელთა ბრუნება. ხმოვანფუძიანი სახელები სახელობით ბრუნებაში ბრუნვის ნიშნითაა წარმოდგენილი. ა-ზე დაბოლოებული საზოგადო სახელები: მამაი (პ. ლორია. 9), დაი (ლ. გელ. 132), ბიძაი (ლ. გელ. 117), თხაი (ი. რურ. 153), გორდაი (ლ. გელ. 57), პაწაი (ნ. ბირკე. 58), გზაი (ნ. ჩხ. 35), კაპაი (გ. ჯაყ. 8); ე-ზე დაბოლოებული: ნენეი (გ. ლორთ. 72), მზეი (ლ. გელ. 11), დღეი (ლ. სეიდ. 59), ძეი (გ. ჯაყ. 27); ო-ზე დაბოლოებული: ხბოი (ნ. ბირკე. 7), შნოი (გ. ლორთქ. 134).

არქაიზაციის ეს მოვლენა მეტ-ნაკლებად ახასიათებს როგორც დასავლურ, ისე აღმოსავლურ კილოებს, ოღონდ ზოგ დიალექტში იგი ნახევარხმოვან მძღეა მისული.

¹ არნ. ჩიქობავა, დიალექტიზმების საკითხისათვის „ეფესისტყაოსანში“, ენობის მოამბე, III, ტფ., 1938, გვ. 209.

ერთადერთი მაგალითით დასტურდება მოთხრობითი ბრუნვის ძველი ფორმანტი -მან, რომელიც, შესაძლოა, ლექსის საკირობით იყოს ნაქარნახევი: „ღრომან მოზარეც მკედარს მიუწვინა, /სხვა გამოუჩნდა მის ძვლებს მზრუნველი“... (ლ. გელ. 13).

ხმოვანფუძიანი საკუთარი სახელები წოდებითში ზოგჯერ ინარჩუნებს ბრუნვის ნიშანს: „მაგი რა პატივისცემაა, ბ ა გ რ ა ტ ა ე!“ (პ. ლორ. 153), „მ ი რ ი ა ნ ა ვ, შენც აქა ხარ?“ (მ. გორგ. 70), „გამარჯობა, ოთარავ შენი!“ (ნ. ჩხ. 47), „იმუშავე, პ ა ი დ ა რ ა ვ!“ (ლ. გელ. 8), „ასლანავ, აქ რას დააჯობ?“ (პ. ლორ. 19), „რამინავ, ეს ბიჭი შენს ბალჩაში მოსულს არ გავს“ (პ. ლორ. 95), „მ უ რ ა დ ა ვ, ვინაა, რომ მოგყვა?“ (პ. ლორ. 24), „რ ა მ ი - ზ ა ვ, ეგდევ ჭირკვივით“ (ფ. ხალვ. 7), „მე ცხოვრება მინდა, ჯ ე ლ ი ლ ა ვ!“ (ფ. ხალვ. 54), „მაგი როგორია, მ ე ჭ ი დ ა ვ!“ (ჯ. რუს. 269), „მ ზ ი ა ე! — მიუბრუნდა დედა“ (ჯ. რუს. 146), „ს ა ლ ი ე ვ, აქეთ გამოდენე ხბოები!“ (ფ. ხალვ. 58)...

როგორც მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, საკუთარი სახელების წოდებითი ბრუნვის აღმნიშვნელი ფორმები პერსონაჟის მეტყველებაშია დამოწმებული და მას ინტენსიური გამოყენება აქვს ზემოაღნიშნულ მწერლებთან. ამგვარი ნიმუშები აქა-იქ აღნიშნულია ალ. ყაზბეგის, გ. ლეონიძის² და სხვათა ნაწერებში.

ა. ყაზბეგის ნაწერებში წოდებითში ბოლოსმოვნიანებთან ჩვეულებრივია უ—||უ³, ჩვენს მაგალითებში კი ვ არის წარმოდგენილი. ხსენებულ ფორმათა ანეთ გავრცელება გამოწვეული ჩანს აქარული ცოცხალი მეტყველების უშუალო გავლენით.

წოდებითში დასმულ სახელთან ზოგჯერ მსაზღვრულად გამოყენებულა კუთვნილებითი ნაცვალსახელი სახელობითის ფორმით გვხვდება, რაც გურულსა და ქვემოაქარულში შეინიშნება მიმართვისას (მოფერების შემთხვევაში), მაგ., „თუ შეგცოდეს, ეს შემოიხვიე, ჩემი ბიჭი!“ (ი. რურ. 83), „მე და სიბერე ერთად ვინ გეიგონა, ჩემი ბიძიკო!“ (ნ. ჩხ. 49).

შეგვხვდა წოდებითი ბრუნვის ორმაგი წარმოების ერთი ნიმუში: „მაგი ბალანაც რად ვინდოდა, კ ა ც ო ვ!“ (ფ. ხალვ. 33).

შესწავლილი მწერლების თხზულებებში ნიშანდობლივი ჩანს რედუქციის კანონის მოღწევა: შენარჩუნებულია ა ხმოვანი: „წყალის მოყვანა“ (პ. ლორ. 53), „რატომ გეშინიათ მ შ ი შ ა რ ო ს“ (ა. შერგ. 43), „საქმე წამალის მოცემა“ (პ. ლორ. 134), „ქმარის მშობლების ბრაღია“ (პ. ლორ. 76), „ვის მოსწრია მ დ ი დ ა რ ი ს და ლარების გათანაბრება?“ (პ. ლორ. 76), პ ა ტ ი მ ა რ ი ს ა მ ხ ა ნ ა ვ ი“ (ს. ჟლ. 107), „რუკას მ ხ ა რ ი თ მიყრდნობოდა“ (ჯ. რუს. 174), „მ მ ა რ ა დ დ ა დ გ ე ბ ა“ (პ. ლორ. 65).

შენარჩუნებულია ე ხმოვანი: ტ ა ნ ხ ა ც მ ე ლ ი ს გახდაში მივეშველეთ“ (პ. ლორ. 22), „ს ა ქ ო ნ ე ლ ი ს სახელი“ (პ. ლორ. 78), „ბ ო ს ე ლ ი ს ცალკე გამოყოფა“ (პ. ლორ. 36), „უ დ ე ლ ი ს მოზიარე“ (პ. ლორ. 199), „მ ტ ვ ე რ ი ს კორიანტელში გაეხვია“ (პ. ლორ. 48; ჯ. ჯაყ. 14), „საგარეო ტ ა ხ ს ა ც მ ე ლ ი თ“ (ბ. მოღებ. 115), „მეომრები ს ა ქ უ რ ვ ე ლ ი თ მარაგდება“ (პ. ლორ. 132), „გავშორდით ბათუმს მ ა ტ ა რ ე ბ ე ლ ი თ“ (პ. ლორ. 97)...

² ნ. საბაშვილი, მწერლის ენა, ბათუმი, 1976, გვ. 56.

³ ი. ქავთარაძე, მოხუერი კილოა. ყაზბეგის ენაში, თსუ, შრ., ტ. 35 B, 1949, გვ. 89.

რედუქცია არ ხდება -ებ-იან მრავლობითსა და წარმოქმნილ სახელთა ფუძეში: „ისინი არიან ნამღვლილი კოკორები ამ ცხოვრებისა“ (პ. ლორ. 66), „ქმარიანი ქალები“ (პ. ლორ. 110), „მოფერობის შესასწავლად გაემგზავრა“ (პ. ლორ. 89). როგორც ცნობილია, ეს ნასესხები სიტყვა ფუძეს იკუმშავს: „მოფრობის“, „მოფროს“ და მისთ.

ორიოდ შემთხვევაში თავისებური ბრუნვის მქონე სახელი „ღმერთი“ გვხვდება პირვანდელი ფორმით: „ბრძენი ბრძანდებით, ბეგო, ღმერთის ძაღლმა!“ (ჭ. ჭაყ. 47), „ღმერთისა და სულთანის სახელით იმოქმედეთ“ (ჭ. ჭაყ. 16).

გვაქვს საპირისპირო მოვლენაც: ამბავ ფუძეში შენახულია ვ: „ასე ძნელია ამ ამბვის ატანა?“ (პ. ლორ. 128), „ახლა მეორე ამბვით დაიხტერესდა ესმა“ (პ. ლორ. 88).

რედუქციის კანონის მოქმედების შესახებ საეტიკალური გამოკვლევები აქვთ ა. შანიძეს⁴, არნ. ჩიქობავას⁵, ვ. თოფურისას⁶, გ. ახვლედიანს⁷. გარკვეულია, რომ რედუქცია ეხება ფუძისეულ ხმოვნებს და იგი გამოწვეულია პრეფიქსებისა და სუფიქსების გავლენით; ხმოვნის დაკარგვა შინაგან კავშირში უნდა ყოფილიყო მახვილთან; რედუქცირდება ყველა არაგრძელი ხმოვანი; კუმშვის საკითხი ძველ ქართულშიაც თავისუფალი და შეუზღუდავია, ცოცხალი კლოებიდან რედუქცია უფრო მოქმედია აღმოსავლურ დიალექტებში, ვიდრე დასავლურში, რაც ჩვენი მასალის მიხედვითაც კარგად ჩანს. ზემოაღნიშნული ურედუქციო ფორმები დასავლური კილოების უშუალო გავლენით აიხსნება.

იშვიათად დასტურდება ე-ზე დაბოლოებულ საზოგადო სახელთა ფუძე-უკვეცელობა თანდებულიან მოქმედებითში: „ზაზა და გასპარა სასაუზნე დან გამოვიდნენ“ (გ. ლორთქ. 178), „ყველა მხარე დან ქარი უდგება“ (ლ. გელ. 9). ამ უკანასკნელში გვაქვს უკვეცელი და უკუმშველი ფუძე-უკვეცელობის ნიმუშები ძველ ქართულშიაც გვაქონდა, კერძოდ, კითხვითი ნაცვალსახელი რა საერთოდ არ იკვეცდა ფუძეს⁸.

რა ნაცვალსახელის შეუკვეცელი ფორმა ჩვენს მასალაშიც დასტურდება: „უან რაისთვინ მიიწევ, კლარჯო“ (ჭ. ჭაყ. 72), „რაის შენი ყარდაშლარი (ძმები) ვართ“ (ფ. ხალვ. 26).

რა ნაცვალსახელის უკვეცელობა დამახასიათებელია აპარულის სასაუბრო მეტყველებისათვის.

გვხვდება მოქმედებითი (resp. ნათესაობითი) ბრუნვის უძველესი ნიშანი -ივ: „აუჩქარებლივ გამოვიდა“ (პ. ლორ. 196), „შეუსვენებლივ უჩხაყუნებდა“ (ნ. ჩხ. 6), „უეცრივ სიცილს წყევტს“ (ნ. მოღებ. 10), „წარმოდგენა უეცრივ შეიკვალა“ (ნ. მოღებ. 51), „დაუბრკოლებ-

⁴ ა. შანიძე, წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის: ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწადული, I—II, ტფილისი, 1923—24, გვ. 6—11.

⁵ არნ. ჩიქობავა, მახვილის საკითხისათვის ძველ ქართულში, სმამ, ტ. III, № 2—3, 1942, გვ. 297.

⁶ ვ. თოფურია, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში, იკე, I, თბ., 1946, გვ. 63—90.

⁷ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949.

⁸ ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნვა და ბრუნვითა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბ., 1957, გვ. 97—105.

⁹ იხ. არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942, გვ. 91—92.

ლიც შემოვიდეს“ (ჭ. ჭაყ. 29), „ვიართ დაუხსრულე ბლიც“ (ფ. ხალვ. 75), „აუცილებლი ვეტყოდ“ (პ. ლორ. 180) და სხვ.

ჩვენს მაგალითებში - ივ ცელის ვითარებით ბრუნვას. ჩვეულებრივ მოსალოდნელი იყო: აუჩქარებლად, უეცრად, აუცილებლად და ა. შ.

- ივ სუფიქსიანი სახელები ცოცხალია ქართული ენის ამჟამად არსებულ დიალექტებში. დასტურდება იგი მხატვრული ლიტერატურის სხვა ნიმუშებშიც¹⁰.

ვითარებითი ბრუნვა იშვიათად ოდენ - ა ფორმანტით არის წარმოდგენილი: გვხვდება იგი როგორც პერსონაჟის, ისე ავტორის ენაში: „ქალ-ბაღნიანა ამოგვწვენ“ (ფ. ხალვ. 7), „ხოჯები მაგრა გვაბლაყუნებდნენ“ (ფ. ხალვ. 8), „ახმელი ღამიანა გამოდიოდა აივანზე“ (ნ. ძორკვ. 130), „ბათუმში კარგა მაგრად ციოდა“ (ა. ჩხ. 82), „ამ საუბრის შემდეგ კარგაათი წელი გავიდა“ (ი. რურ. 88)...

როგორც არნ. ჩიქობავამ გაარკვია, თანხმოვანზე დაბოლოებული სახელები ძველ ქართულში დაირთავდნენ დ-ს, ზოგიერთი ხმოვანფუძიანი სახელი კი -ა-ს, მაგ., სალოცველ-ა, სადიდებელ-ა, საბერძნეთ-ა¹¹... თ. შარაძენიც ვითარებითის ფორმანტად გამოყოფს: დ-ს, -ა-სა და -ად-ს¹².

აქარაში მომუშავე მწერალთა ენაში ვითარებითი ბრუნვის ზემოთ აღნიშნული ანიშნის ფორმების არსებობა ქართული ენის რიგ კილო-თქმათა (აქარული, იმერული, გურული...) უძველესი ვითარების ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს.

2. მრავლობითში დასმული სახელი მსაზღვრელად. სპორადულად დასტურდება ნათესაობითი ბრუნვის მრავლობითის ფორმით გამოხატული სახელი მსაზღვრელად, მაგალითები: „ლევან, ერთი გიორგიანთ გადაიარე!“ (ს. ელ. 11), „პაატაანთ ბიჭი ჰყავთ ცუდად“ (გ. ლორთქ. 243), „ათბაგაანთ მურადას სიტყვა მიუცია“ (ლ. გელ. 24), „განა ეგეთი სახლი უდგათ ბოჩოლაანთ?“ (ი. რურ. 132), „ხუციენტ ქვრივს საქონლის ალაფი დაღევია“ (ლ. გელ. 12), „ქომუნთ ახმედამ ელჩი მიუგზანა“ (ლ. გელ. 6).

აღნიშნული ენობრივი ფორმულები, რომლებიც პერსონაჟის მეტყველებაშია დამოწმებული, ი-ან სუფიქსისა და მრავლობითის -თ ფორმანტის შერწყმის საფუძველზე არის მიღებული (=ი+ან+თ).

მრავლობით რიცხვში წარმოდგენილი ნათესაობითში დასმული სახელები, რომლებიც ადოქტივის მნიშვნელობითაა ნახმარი, -თა სუფიქსით ნაწარმოები გეოგრაფიული სახელების მსგავსად უნდა იყოს შექმნილი¹³.

¹⁰ არ. მარტიოსოვი, გრ. იმნაიშვილი, ქართული ენის კახური დიალექტი, თბ., 1956, გვ. 50. აღ. ლეკიაშვილი, იერისხუთი ფშაური, სტუდენტთა სამეცნ. შრ. კრებ., წგ. I, თსუ, 1941, გვ. 161. ე. კოშორიძე, ვ. ბარნოვის ენა ისტორიული რომანების მიხედვით, თბ., 1966, გვ. 61. ნ. საბაშვილი, მწერლის ენა, გვ. 56.

¹¹ არ. ჩიქობავა, მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტორიისათვის, ენობის მოამბე, I, 1937, ტფ., გვ. 9-31.

¹² თ. შარაძენიძე, მოქმედებითი და ვითარებითი ბრუნვების წარმოება: და ფუნქციები ძველ ქართულში; სახელის ბრუნვების ისტორიისათვის ქართულურ ენებში, წგ. I, თბ., 1956, გვ. 10.

¹³ შდრ. ვ. თოფურია, გეოგრაფიულ სახელთა-თა სუფიქსისათვის ქართულში, სახელის ბრუნვების ისტორიისათვის ქართულურ ენებში, წგ. I, ვ. თოფურის რედაქციით, თბ., 1956, გვ. 286-289. ე. დონდუა, „ლიპარიტე“-ისა და ანალოგიური ფორმის გეოგრაფიულებისათვის ქართულ ისტორიულ წყაროებში; თსუ შრ., XXXIII, თბ., 1948, გვ. 133-156.

როგორც ა. შანიძე მიუთითებს, -იან სუფიქსის ძველი ფუნქცია უნდა ყოფილიყო ვინმესაგან წარმომავლობის აღნიშვნა, შემდეგ უნდა განვითარებულიყო კუთვნილებისა და ვისიმე მიმდევრობის გაგება. ამჟამად -იან დაბოლოების გვარები გამოყენებულია უმთავრესად სვანეთსა და რაჭა-ლეჩხუმში. ძველად ასეთი გვარები აღმ. საქართველოშიც უნდა ყოფილიყო გავრცელებული, მაგრამ აქ ეს -იან შემდეგ შეუცვლია ძე-სა და შვილ-ს. ამის გამო -იან დაბოლოებას დაუკარგავს პირვანდელი მნიშვნელობა და გარკვეულ შემთხვევაში შემონახულია ჩამომავლობისა და კუთვნილების აღსანიშნავად, ისიც მხოლოდ მაშინ, თუ ფორმა მრავლობითია¹⁴.

ზემოაღნიშნული ნიშნულებიც სწორედ ჩამომავლობა-კუთვნილებას, ან ადგილმდებარეობას გამოხატავს. ზოგ მათგანს გარკვეული ფონეტიკური ცვლილება განუცდია, მაგ: „ხუციენთ“ ფორმაში სუფიქსისეული ა ხმოვანი წინამავალ მ-ს გავლენით დაეიწროებულა, ხოლო „ქომუანთ“ — ქომო-ი-ან-თ — ქვემო-ი-ან-თ ფორმისაგან, სადაც მოხდა როგორც კომპლექსთა შერწყმა (ვე-ო), ისე შენაცვლება (ო > უ), ხმოვნებს შორის მოქცეული ი კი დაიკარგა.

საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ აღნიშნული ფორმები აქარაში მოკლულა მწერალთა საკონტაქტო დიალექტური წრისათვის არ უნდა იყოს ტიპური. ვფიქრობთ, აქ ჩანს მწიგნობრული ენის გავლენა მწერლის ენაზე.

ორიოდე შემთხვევაში შემორჩენილია დეტერმინანტი სუფიქსი -ს სიტყვაში „მ-ა-ნ“. მაგ.: „ნომ გახსოვთ, ძმ ა ნ ე ბო“ (შ. როყ. 187), „ვიი და უი დაეცა, ძმ ა ნ ე ბო, ჩვენს შტერს“ (შ. როყ. 4).

შეგვხვდა ორიანი მრავლობითის აღნიშნული ფორმა: „ს ხ ვ ა ნ ე ბ-მ ა ც დაამთარეს უნალღესი“ (ლ. გელ. 25). აქ ჭერ ნ-არითაა გამოხატული მრავლობითი და შემდეგ ერთვის -ებ ფორმანტი. ქართულ სამწერლო ენის ისტორიიდან ცნობილია სახელთა მრავლობითის უდავოდ ორიანი წარმოება: ამხანაგებთა... შვილებთა... ქვებთა... აქ ყველგან -ებ სუფიქსი მრავლობითისა უსწრებს წინ, ნ/თ-იანი მრავლობითის ნიშნები მას მოსდევს. ძმ ა ნ ე ბ-ში წინ უსწრებს -ნ და მოსდევს -ებ¹⁵.

3. თანდებულიანი ბრუნვები. თანდებულების გამოყენების მხრივ შეიხიშნება ზოგი თავისებურება: ნათესაობითისთვის თანდებულის ნაცვლად ზოგჯერ გვხვდება თვისიზა, რომელიც სახელთან შერწყმულად იხმარება. მაგ.: შ ვ ი ლ ე ბ ი ს თ ვ ი ნ (ი. რურ. 114), თ ქ ვ ე ნ თ ვ ი ნ (ფ. ხალვ. 85). რ ა ი ს-თ ვ ი ნ (ლ. გელ. 26)... „თხთმეტი თ უ მ ნ ი ზ ა პირს უტეხდა“ (პ. ლორ. 628), „შენი გ უ ლ ი ზ ა ვ მობი“ (გ. ლორთ. 335), „ერთი თ ხ ი ზ ა გავკებდე ქვეყანაში?“ (ი. რურ. 45), „ძმ ა ი ზ ა ათი ფუთი ღვინო გიჭირს?“ (ნ. შალაზ. 31), „რ ე ი ზ ა უნდა წაართვა მაგან?“ (პ. ლორ. 47), „ღმერთმა შეგარცხინოს მაგის თ ქ მ ი ზ ა!“ (გ. ლორთქ. 246), „გ ა კ ი რ ვ ე ბ ი ზ ა დავდივარ სოფელში“ (პ. ლორ. 151), „ღების დ ა თ ხ უ ე ბ ი ზ ა მეცადა?“ (პ. ლორ. 263).

ახალ სალიტერატურო ქართულში გაბატონდა თვის, კლოებში კი იხმარება: თვინ (როგორც ბარის, ისე მთის დიალექტებში). თუნ (ინგილოურსა და მესხურში), თი (ფერეიდნულში), ხოლო იზა მიღებულია ნაგენეტივარი ვი-

¹⁴ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, 1973, გვ. 122—123.

¹⁵ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, გვ. 8.

თარებითისაგან ფონეტიკურ ნიადაგზე: იზა—იზდა—ისდა, სადაც ასიმილატორ ღ-სთან ს-ანი ზ-დ იქცა, ღ-ონი კი დაიკარგა¹⁶.

იზა ფორმა თვის თანდებულის ფუნქციით ფეხმოკიდებულია გურულში, ქვემოიმერულსა და ქვემოაჭარულში.

საანალიზო თხზულებებში თვის თანდებულის მნიშვნელობით გამოიყენება აგრეთვე სუფიქსი -ღა, რაც ძველ ქართულში ძალზე გავრცელებული იყო, შემდეგ ეს ფორმა სალიტერატურო ქართულში შემოგვრჩა გამოთქმაში: ამისდა მიხედვით და მისთ.

ჩვენს მასალაშიც აღნიშნული სუფიქსი ნაცვალსახელებთანაა წარმოდგენილი: „ორი-სამი ბოთლი ჩემ და ც გეიმეტეთ“ (ნ. მალაზ. 32), „გერონტიას გამოგზავნილი ხარ ჩემ და ყელის გამოსაჭრელად?“ (ნ. ჩხ. 21), „სად სცალია ჩემ და“ (ნ. მალაზ. 14), „ჩემ და, მათ, ეს წისკილი მეფის ტახტია“ (გ. ლორთქ. 332), „ჩემ და კაის მეტი არაფერი გოუყეუებიათ“ (გ. ლორთქ. 334), „თავს ნუ ისაწყლებ, ჩვენ და ჰასირცხვილად დაბადებულ“ (ა. შერვ. 24), „ახლა ქეა მის და“ (ნ. მალაზ. 4) „შენ და სატრფიალოდ დაუკრავენ ჰანგებს“ (მ. ვარშ. 50), „მე შენ და ლოცვად მიწას გავერთხმი“ (მ. ვარშ. 71)...

ა. შანიძე როცა განიხილავს პირის ნაცვალსახელებს ძველ ქართულში, ცალკე გამოყოფს მიმართულებით: „ჩემდა, შენდა, მისა (მისა მიმართ, მოგვიანო ხანის ძეგლებში: მისდა), ჩემდა მომართ, ჩუენდა მომართ, შენდა მიმართ, თქუენდა მიმართ, მათა მიმართ (მოგვიანო ხანის ძეგლებში: მათდა მიმართ)“¹⁷.

ნაცვალსახელთა ეს ძველი ფორმები დიალექტთაგან ამჟამად შემორჩენილია უმთავრესად გურულში, აგრეთვე იმერულსა და რაჭულში. იგი წარმოდგენს ნაგენეტივარი კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ვითარებითის ფორმას¹⁸.

არაიშვიათად გან თანდებულის ნათესაობითის ნაცვალად ამავე თანდებულის მიმქმედებითი გამოიყენება: „ამ კაცო დან მოელოდნენ...“ (პ. ლორ. 119), „ქალები დან ესმოდათ“ (პ. ლორ. 95), „გლეხები დან აც მიილო“ (პ. ლორ. 22), „ცხოვრები დან გამწარებულს...“ (პ. ლორ. 212) და სხვ.

როგორც ვხედავთ, გან თანდებულის მიმქმედებითი ნათესაობითის ნაცვალად მხოლოდ პ. ლორიას თხზულებებშია დამოწმებული და ისიც ავტორის ეულ ენაში. „მიმქმედების ჩამდენობის ან მასალის აღნიშვნის შემთხვევაში, კითხვებზე ვისგან? რისგან? ნათესაობითი ბრუნვაა საჭირო, ხოლო მიმქმედების დასაწყისი, გამოსასვლელი პუნქტის აღნიშვნისას, კითხვებზე საიდან? — მიმქმედებითი“¹⁹.

სპორადულად დასტურდება დამ თანდებულის ხმარებაც: „ათი მეტრის სიმაღლი დამ გამოვხედე ტურისტებს“ (ნ. ჩხ. 101). მაგრამ იგი ამჟამად

¹⁶ არ. მარტიროსოვი, თანდებული ქართულში, იყე, I, თბ., 1946, გვ. 203—246.

¹⁷ ა. შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976, გვ. 46.

¹⁸ ა. მარტიროსოვი, ჩემდა, შენდა... ტიპის ნაცვალსახელთა წარმოება და ფუნქციები ქართველურ ენებში, იყე, სმამ, თბ., 1959, გვ. 109—113.

¹⁹ მ. თალაკვაძე, ქართული ენის გრამატიკის სწავლების მეთოდია, თბ., 1975, გვ. 73.

მად დასავლურ კილოებში აღარ გვხვდება. ფეხნოკიდებული ჩანს ქართულსა და კახურში²⁰. „საშუალო ქართულში საყოველთაოდ გავრცელებული იყო დაღმე— // -დამ თანდებული, რომელიც ერთვოდა მოქმედებითის ფორმას. XIX-ს იგი ჯერ კიდევ იხმარებოდა სპორადულად (ქართლ-კახეთიდან გამოხულ მწერალთა ნაწერებში). ამჟამად მისი ხმარების არე ძალიან შევიწროებულია, მაგრამ ქართლის მოსაზღვრე ზემოიპერულ სოფლებში ცალკეულ იშვიათ შემთხვევაში თუ დავადასტურებთ. ძველად კი აქაც საყოველთაოდ გავრცელებული ყოფილა“²¹.

4. **ნაცვალსახელი.** თავისებურებას ავლენენ პირის, ჩვენებითი და გახუ-სახუტერლობითი ნაცვალსახელები: ერთ შემთხვევაში პირის ნაცვალსახელი შე შეგვხვდა მენას-ფორმით: „რაც არის შენში ნათელი, მგეტუნის შენსა შენს უკითხავად“ (ლ. სეიდ. 72), შესაძლოა ეს ფორმა ლექსის საპირობითო იყოს გამოწვეული. მაგრამ ასეა თუ ისე, იგი არქაიზმად ჩაითვლება.

II პირის ნაცვალსახელები მიმართვის დროს, თუ სხვა სახელს უძღვის, ბოლოკიდურ ნ-ს იკვეცენ: „შე კაცო?“ (ა. შერვ. 31), „შე ქალო!“ (გ. ლორთქ. 144), „შე წურბელა“ (გ. ლორთქ. 149), „შე ხესავით აყუდებულო!“ (ნ. ჩხ. 41), „თქვე საცოდავებო!“ (ს. ელ. 103)...

ჩვენებითი ნაცვალსახელები არაიშვიათად წარმოდგენილია ხმოვანშეცე-ლილად, ან სხვადასხვა ფუძის შეერთებით: აგი, ეგი, მაგი, ამფერი, ძაგე-თი: „გაიოზა ყოფილა, კაცო აგი!“ (ნ. ჩხ. 61), „შენი ძამიაა, ცაე, აგი?“ (პ. ლორ. 130), „აგი ანძის ფეხა“ (ნ. ჩხ. 18), „აგი მთლად ჩემ ღვისოს გაგს“ (ნ. მალაზ. 41), „ეგი რაა, უარესი მოველის“ (გ. ლორთქ. 245), „რაია ეგი?“ (გ. ლორთქ. 244), „იმისი ბრალია მაგი“ (ნ. ჩხ. 68), „რა გქ-ნეს ამ ფერი?“ (პ. გორგ. 70), „მაგეთი რა უნდა მთხოვო?“ (ყ. რუს. 358)...

პირის ნაცვალსახელები მრავლობითის ფორმითაც დასტურდება, სადაც უფრო პროდუქტიული ჩანს -ებ-იანი წარმოება: „მაგეები არაა სა-ჭირო“ (ყ. რუს. 7), „მაგეებს თავი გაანებე!“ (ყ. რუს. 90), „მაგეების შონანზე ღოღილი დაჭიროდა“ (ი. რურ. 21), „მაგეების საყიდელი თან-ხა გამოვიყენოთ“ (პ. ლორ. 159), „მაგინი აპირიკას უწევინ ხელს“ (ი. რურ. 49)...

-ებ-იან მრავლობაში გვაქვს აგრეთვე კითხვითი და განუსაზღვრელო-ბითი ნაცვალსახელები: „რაც ბი არ უთხრა“ (ნ. მოდებ. 150), „რაც ები დაუთენებია?“ (პ. ლორ. 141), „ისინი უბრალო ეინმეები არ უნ-და ყოფილიყვნენ“ (პ. ლორ. 176), „ზოგიერთ რამეებს აკეთებენ“ (პ. ლორ. 116)...

„შვილი ვილაცეებთან გყავთ მიგდებული“ (ყ. რუს. 51), „კიდევ მოილაპარაკეს რაღაცეებზე“ (პ. ლორ. 93), „ბევრი რაღაც-რაღაცეები ეყიდა“ (პ. ლორ. 217), ვილაცეებს გაეცნო, ვილაცეებს დაუმეგობრდა, ვილაცეებმა შეაცდინეს (პ. ლორ. 66)...

როგორც მაგალითებიდან ჩანს, კითხვითი ნაცვალსახელი რა მრავლობი-თის -ებ ფორმანტის დართვისას ყველა შემთხვევაში უკვეცილია (ჩაებნი). რა-

²⁰ ა. რ. ჩიქობავა. ერთი უცნობი თანდებული ახალ ქართულში, ენძის მოამბე, I, 1937, გვ. 55.

²¹ ი. ქავთარაძე. იმერული დიალექტის ისტორიისათვის, „მაცნე“, ენისა და ლიტერა-ტურის სერია, 1975, № 3, გვ. 117.

ლა(ა) ნაწილაკიან ნაცვალსახელებთან როგორც პერსონაჟის, ისე ავტორის ენაში პარალელურად გვხვდება შეეკვეცილი და შეუკვეციელი ფორმები (ვილაკეები// ვილაკები, რალაკეები // რალაკები), სადაც ერთ შემთხვევაში ადგილი აქვს სრულ ასიმილაციას (რალაკეები—რალაკები), მეორე შემთხვევაში კი ასიმილაციასთან ერთად დაკარგვასაც (რალაკები—რალაკეები—რალაკები). როგორც ჩანს, განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები გარკვევებისას იძენენ მრავლობითის მნიშვნელობას. შდრ.: „ვინ და ვინ მოვიდნენ?“ ეს ფორმა ნიშანდობლივია აჭარულის სასაუბრო მეტყველებისათვის.

ზემოაღნიშნული ნიმუშებით ცხადი ხდება, რომ ნაცვალსახელებთანაც გაბატონებულ მდგომარეობას იჭერს მრავლობითის ებ-იანი წარმოება.

განსაზღვრებითი ნაცვალსახელის თვით // თვითონ პარალელურად დასტურდება „თავად“ ფორმა, რომლის ერთადერთი მნიშვნელობა ძველ ქართულში იყო თვითონ ის²². ზოგჯერ კი ამავე ფუნქციით გვევლინება კუთვნილებითი ნაცვალსახელები მოქმედებითი ბრუნვის ფორმით (ჩვენით, თავისით, მისით): „მე თავად ვესტუმრე“ (ნ. მოღებ. 146), „ჩვენ თავად შევატყობინებთ“ (ფ. ხალვ. 34), „ეს თავად მეფის წადილია“ (ფ. ხალვ. 29), „თავად მეორე ოთახში შევიდა“ (ფ. ხალვ. 21), „ეს ხმა, სიჩუმე და თავად მთები / იმ ძველ ხანძართა წინწყლებს მესვრიან“ (ფ. ხალვ. 47)... „მთავრობა თუ არ დაგვეხმარა, ჩვენით გავაკეთებთ ჩვენ საქმეს“ (პ. ლორ. 48), „წესრიგის დამრღვევი თავისით ადგეს ფეხზე!“ (ი. რურ. 31), „კალმახები მისით არ ამოვლენ ნაპირზე“ (ნ. ჩხ. 39).

უკანასკნელ მაგალითში შესაძლოა გვეფიქრა ასეც: „კალმახები თავისთავად არ ამოვლენ ნაპირზე“. მაგრამ ის ფაქტი, რომ აჭარულის ცოცხალ მეტყველებაში დამკვიდრებულია ასეთი ფორმები: ჩემით გავაკეთებ (მე თვითონ გავაკეთებ), ჩემით წაიყვან (მე თვითონ წაიყვან), ჩვენით გავაკეთებთ (ჩვენ თვითონ გავაკეთებთ), მისით გააკეთა (მან თვითონ გააკეთა) და მისთ., თავისთავად მოწმობს ზემოაღნიშნულ ფორმათა არსებობის ფაქტს, რაც მხატვრული ლიტერატურის ენაშიაც გამოვლინდა.

ზოგი ქართული კილოს მსგავსად, ჩვენ მიერ შესწავლილ თხზულებებში ზოგჯერ გარჩეული არაა „თავისი“ და „მისი“ ნაცვალსახელების სტილური განსხვავებულობა. მაგ: „ყველამ მის საქმეს მოუაროს“ (გ. ლორთქ. 195), „თავისი ნამდვილი მტერი მურთაზაი ცოცხალი დაიარება“ (ა. შერვ. 36), ნაცვალად ამისა: „ყველამ თავის საქმეს მოუაროს“ და „მისი ნამდვილი მტერი“...

5. მსაზღვრელი სახელები. საანალიზო თხზულებებში, ჩვეულებრივ, ახალი სალიტერატურო ქართულის დამახასიათებელი პირდაპირი (პრეპოზიციური) წყობა—მსაზღვრელ-საზღვრული არის გაბატონებული. პოსტპოზიციური წყობა, როგორც მოსალოდნელი იყო, პოეზიაშია შესამჩნევი. მრავლად დასტურდება როგორც ატრიბუტული, ისე მართული მსაზღვრელი ინვერსიული რიგით, მაგ. ატრიბუტული მსაზღვრელი შებრუნებული წყობით პოეზიაში: „წელამდე მწვდება ბალახი მწვანე“ (ლ. სეიდ. 37), „ნატერის ხე მაღალი...“ (გ. ჭაყ. 67), „... ხომ მისიცაა ლექსი ჩვენი. სიტყვა ხნიერი“ (ფ. ხალვ. 101), „ვინ იცის დროშა დაკეცილი რას ელოდე-

²² ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში. თბ., 1957, გვ. 527.

ბა“ (ფ. ხალვ. 19), „შიშით კრთოდა, ირყეოდა, კ ლ დ ე პ ი ტ ა ლ ო ძველის-ძველი“ (ი. რურ. 20), „დუხჭირ ცხოვრებას მალე დაპყრავს მ ე ხ ი ც ი უ რ ი“ (ი. რურ. 5), „სცან დასანგრევად განემზადა ქვეყანა ძველი“ (პ. რურ. 4), „შენ დამახვედრე დილა პირსავსე“ (ფ. ხალვ. 10), „გულს მტკიევანს, სულსა მჭვუნევარეს აღტაცებით ცად აღვლენს“ (გ. ვარშ. 44), „ო, როგორ გავდა იღბალით მკაცრით / ჩემს ხეიბრობას იმის სიბერე!“ (ი. მელია, 83), „ქალაქო დიდო, ქალაქო წმინდავ, ქალაქო დედავ“ (ჭ. ჭაყ. 131)...

ზოგჯერ თანხმოდანფუძიანი ატრიბუტული მსაზღვრელი პრეპოზიციურ წყობაში საზღვრულს ნათ. და მოქმ. ბრუნვებში ფუძის სახით ეთანხმება. მაგ.: „ისეთ ავადმყოფობის შემდეგ შვილი არ გეყოლებო“ (პ. ლორ. 121), „მახლობელ სოფლები სსაბჭოებსაც მიმართა“ (პ. ლორ. 167), „შეეცდებოდნენ საზიზღარ კბილები გამოჩენას“ (პ. ლორ. 253), „თავიანთ ბატონობის აღდგენაზე ფიქრობდნენ“ (პ. ლორ. 212), „მას თავის ზურგით გადაეზიდა ყველაფერი“ (პ. ლორ. 226).

შეინიშნება მოქმედებითში დასმულ საზღვრულთან მსაზღვრელის ხათესაობითში დასმა: „დიდის ამბით დამემშვიდობა“ (ი. რურ. 42), „მთელის ტანით ჩამოეილა“ (გ. ლორთქ. 134), „გზა მიეცი დიდის დიდებით“ (ჭ. ჭაყ. 55)...

პოეზიაში დასტურდება მართულ-შეთანხმებული მსაზღვრელის ნიშნუშებიც: „არს იგი დღეი უნათლო და ხეუშეცრების“ (ლ. სეიდ. 59), „მაგრამ უცებ შედრკა ზვირთი და შეწვევიტა ძგერა გულის“ (პ. რურ. 21.), „მოლეულა ბინდი ღამის, გარიყრაყით მოლეულა“ (ჭ. ჭაყ. 67), „...სახელს მიწისას“ (ჭ. ჭაყ. 33), „სხივებს მზისას“ (პ. რურ. 25), „სვეტს ნათლისას“ (გ. ვარშ. 32)... პროზაში: „მდუმარებას ღამისას“ (ს. ელ. 7), „ნაპირს მდინარისას“ (ს. ელ. 15)...

როგორც ვხედავთ, მართული მსაზღვრელი ინვერსიული წყობისას ემფატიკური ხმოვნის გარეშეა წარმოდგენილი სახელობით ბრუნვაში. ცხადია, ეს ლექსის საჭიროებითაა გამოწვეული.

გათიშული მსაზღვრელიც, ჩვეულებრივ, ლექსებშია გამოვლენილი: „თვალის მოვისხით ორბული“ (ფ. ხალვ. 98), „ფრთას შევასხამ სიციოცხლისას“ (პ. რურ. 25), „და გამჭირვალე ხდება ნიღბები“ (ზ. გორგ. 15), თავისუფალი ქვითინებს ქარი / უახლოესი ვარწინაპარი“ (ზ. გორგ. 34), „დღეს წინაპართა ვასრულებ ანდერძს“ (გ. ვარშ. 17), „თითქოს აქ არის ნატვრის თვალის ჩემი წინაპრის“ (მ. ვარშ. 77) და სხვა მრავალი.

8. ზმნა. II პირის სუბიექტისა და III პირის ობიექტის ნიშანთა გამოყენების თვალსაზრისით აპარაში მოღვაწე მწერალთა ენაში ისეთივე მდგომარეობა გვაქვს, რაც საერთოდ დამახასიათებელია სამწერლობო ენისათვის ამჟამად.

მოგვყავს მაგალითები ტექსტებიდან, როცა S₂O₃ პირის ნიშნები გამოხატულია წესისამებრ:

ა) II პირის სუბიექტის აღსანიშნავად: „რა ჰქენიო“ (შ. როყვ. 140), ჩვენს რჩევას თუ დაპყვებითო“ (ი. ფალ. 135), „გაპყავით ქონება!“ (პ. ლორ. 54), „ხომ მოჰკალ დედაშენიო“ (შ. როყვ. 137), „რას სჩადიხარ!“ (ს. ელ. 106)...

ბ) ორპირიან გარდაუვალ ზმნებთან III პირის ირიბი ობიექტის გამოხატავად: „უველას გაჰქვერვებია“ (პ. ლორ. 4), „გულნარა ლაპარაკს აღარ შეჰყოლია“ (მ. გორგ. 4), „სოფელს გადაჰყურებდა“ (მ. გორგ. 9), „გზას შეჰყენენ“ (ნ. მოდებ. 79), „მზია ჰქვიია“ (ი. ფალ. 112), ბელს არ შეისჩივის“ (პ. ლორ. 79), „თავი მოსწონს“ (პ. ლორ. 142), „ჩაურები წამოსწეოდნენ“ (მ. გორგ. 73), „მოსწყურებოდა“ (პ. ლორ. 333) და სხვ.

გ) სამპირიან გარდამავალ ზმნებთან ირიბი ობიექტის III პირის გამოხატავად: „ხელი მოჰკიდა“ (პ. ლორ. 139), „თქმა ვერ შეჰბედა“ (პ. ლორ. 18), „ლაპარაკს მოჰკრავს“ (ნ. მოდ. 141), „მშვენიერებას ჰმატებს“ (ი. მელია, 121), „ხმალი დაჰკრა“ (ს. ულ. 217), „სთხოვთ თვედორემ“ (შ. როყ. 43), „ხელმწიფეო,—სწერდა ბარკლაი“ (ა. შერვ. 82)...

ზოგჯერ ჰ//ს გვხვდება ორპირიან გარდამავალ (სახელობით ობიექტიან ზმნებთან პირდაპირი ობიექტის III პირის გამოხატავად, რაც სალიტერატურო ნორმით, რასაკვირველია, არ უნდა გვეკონდეს, მაგალითები: „თავი ჩაჰკიდა“ (გ. ლორთქ. 159), „მოგზაურობამ დაჰკარგა რომანტიკული ელფერი“ (ა. ჩხ. 128), „სიტყვები საყვირმა დაჰფარა“ (ა. ჩხ. 23), „ულვაშამ თავი დაჰხარა“ (პ. ლორ. 280), „კაბიტანმა ეკიპაჟი შეჰკრიბა“ (ა. ჩხ. 127), „სოფელი შეჰყარა“ (მ. გორგ. 61), „ღედა ჰკერავდა“ (მ. გორგ. 13), „კენჭები ჩანთაში ჩაჰყარა“ (მ. გორგ. 49), „რად მოჰკლა მშობელი?“ (ჭ. ჯაყ. 6), „ალათანგმა წარბი აჰგრიბა“ (ჭ. ჯაყ. 71), „რამინმა დასძრა მურადი“ (პ. ლორ. 280), „საშინელებას სთესავს სატანა“ (ა. შერვ. 33), „ორი დასჰკრა“ (მ. გორგ. 15), „მუშებს თავს სჰკრიბან“ (ა. შერვ. 59), „დასწერეს საჰირო მოთხოვნები“ (მ. გორგ. 47), „ჩხირსაც ვერ გასტეხს“ (პ. ლორ. 179)...

დ) არაიშვიათად იგივე ნიშნები აბსოლუტური აგებულები: ზმნებსაც ახლავს III პირის ფორმაში, მაგ.: „ნიაჟი ჰქრის!“ (ს. ულ. 133), „ქარი ჰქრის“ (გ. ლორთქ. 45), „ჰკიოდა ის“ (პ. ლორ. 129), „მიჰქრის მატარებელი“ (გ. ლორთქ. 157), „აჟ ერთი ჰხარობს“ (ა. შერვ. 8), მახჟანა ელვის სასწრაფით გაჰქრა“ (პ. ლორ. 136), „კრავჩუკი ისევ სტირის“ (ა. შერვ. 14), „ეტყობა ჰყინავს“ (ა. ჩხ. 75), „მურადი შესდგა“ (პ. ლორ. 10), „ამანათი ბალიშის ოდენა სჩანდა“ (ი. ფალ. 207), „სიღრმეში მოსჩანს ქალაქი“ (ა. შერვ. 6), „სჰკნება დასტკებბა“ (ა. შერვ. 8), „პატმარი სღუმს“ (ა. შერვ. 67) და სხვ.

ზემოაღნიშნული ზმნები გამოხატავენ მხოლოდ სუბიექტურ პირს და ამიტომ წინ დასმული ჰანს ზედმეტია²³. ხშირად ერთსა და იმავე მწერალთან ერთი და იგივე ფორმა სხვადასხვაგვარად არის წარმოდგენილი, რაც პირის ნიშნების ხმარების წესის აღრევით ან ზეპირი მეტყველების გავლენით არის გამოწვეული.

ე) გვხვდება ისეთი შემთხვევებიც, როცა პირის პრეფიქსები სრულიად არ არის გამოხატული ისეთ ფორმებში, სადაც სალიტერატურო ნორმის თვალსაზრითი აუცილებელია: „ამათ გონიათ“ (ფ. ხალვ. 21), „რძალი მოგვარა სოფელს“ (ი. რურ. 84), „დახმარებას პირდებია“ (პ. ლორ. 310), „გზას შეყენენ“ (ნ. მოდებ. 78), „თქვენ კითხეთ“ (ი. რურ. 79),

²³ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, გვ. 188.

„ანდრო თავს და ტ რ ი ა ლ ე ბ და“ (პ. ლორ. 239), „ქალი უკან გაყვა“ (პ. ლორ. 229), „მხარზე ხელი დაკრა“ (გ. ლორთქ. 182), „მზე სითბოს ფენდა“ (პ. ლორ. 270), „მათ ჯერათ ჩემი“ (ალ. ჩხ. 50), „ვის არ მოტაცებდა თვალს თინათინის ნაწნავები“ (ი. რურ. 84)...

უნდა აღინიშნოს, რომ ზემოაღნიშნული ანომალიების თვალსაზრისით არც ერთ მწერალთან არ ჩანს ერთგვარობა. ანალოგიურ მოვლენებს თითქმის ყველა თანამედროვე ქართველი მწერლის თხზულებებში დავადასტურებთ.

ე) იშვიათად სუბიექტის III პირის მოსალოდნელი **ო** სუფიქსის ნაცვლად წყვეტილში გამოყენებულა **ა**, რაც ავტორის ენაშია დამოწმებული: „მთის მწვერვალები რძისფერ ბურუსში ჩაეფლა“ (პ. ლორ. 264), ხოლო — **ი** თემისნიშნთან საშუალო გვარის ზმნასთან აწმყოს III პირში სუბიექტის III პირის -**ს** სუფიქსის მაგივრად გვაქვს — **ა**: „ჩემ თავს ვინ ჩივა“ (პ. ლორ. 313). ჩივა—ჩივის დამახასიათებელია გურული დიალექტისათვის²⁴.

ასევე იშვიათად სუბიექტის მრავლობითობის აღმნიშვნელ **თ** სუფიქსს I თურმეობითის III პირში ცვლის -**ან**: „ქალებისათვის მოკლე კაბები ჩაუცმევია“ (ლ. გელ. 25), იმავე -**ან** სუფიქსითაა შეცვლილი ობიექტური პირის მრავლობითი რიცხვის -**თ** სუფიქსი აწმყოს I და II პირშიც: „მე კაცები მახლავე“ (ლ. გელ. 75), „ღვინით ოჯახი სავეს გაქვე“ (ნ. მანლაშ. 31), „სხვა რა საქმე გაქვე“ (პ. ლორ. 262). ნაცვლად ფორმებისა: გვახლავს. გაქვთ. აღნიშნული ფორმები ძირითადად დამახასიათებელია აჭარულია და იმერხეულისათვის²⁵.

სპორადულად გარდაუვალი ზმნის დამახასიათებელი -**ენ** დაბოლოება აქვს გარდამავალ ზმნას წყვეტილის III პირში მრავლობით რიცხვში: „შოთამ და ნაწულიმ გამომაცოილენ“ (ს. ჟღ. 56).

ზემოაღნიშნული -**ან**, -**ენ** სუფიქსების ხმარება მრავლობით რიცხვში ნიშანდობლივი მოვლენაა დასავლური კილოების ერთი ჯგუფისათვის და იგი აიხსნება „ენის ტენდენციით, რომ ერთისა და იმავე ფუნქციის მატარებელი ნაირ-ნაირი ფორმები ერთ ფორმამდე დაიყვანოს“²⁶.

ორიოდე შემთხვევაში „მიღას“ ნაცვლად აწმყოში „მიღგია“ ზმნა გვხვდება, რაც სტატიკურ ზმნათა ანალოგიით მომხდარა (შდრ. წერია, ხატია, აგია...): „სანამ სული მიღგია“ (პ. ლორ. 264), „გლახა დღე გვადგია, ძმე“ (ფ. ხალე. 8).

7. **ზმნისწინი**. სალიტერატურო ენასთან მიმართების თვალსაზრისით ზოგჯერ ზმნისწინთა ახლებურ გამოყენებასთან გვაქვს საქმე. მაგ.: „რაც მორჩება, სახარჯოდ მოინახავს“ (გ. ლორთქ. 5). აქ მოსალოდნელი იყო შემო ზმნისწინი — შემოინახავს. „ქალს ტუჩები სქლად გაეღება“ (ნ. მოლ. 150), უნდა გვექნოდა — შე-ეღება. „სანამ წყალი მოცხელდა, სოფიომ შუბლზე ფხალის ფოთოლი მიაფინა“ (შ. როყ. 259), ნაცვლად — შე-ცხელდა-სი. „ღაი იმას, თუ ვინმე ერთ მტკაველ მიწას გამომპარავდა“ (ნ. მო-

²⁴ მ. ძიძიშვილი, გრამატიკულ მოვლენათა ტენდენციები გურულში, იყ. ტ. IX—X, თბ., 1958, გვ. 194.

²⁵ იხ. მ. აკარხუა, ზემოაჭარულის ენობრივი მიმოხილვა, 1932, გვ. 18. ქ. ნოღაიდელი, აჭარა დიალექტოლოგიურად, ბათუმი, 1936, გვ. 19—20. მ. ცინცაძე, კირნათ-მარადიდის მეტყველების თავისებურებანი, შ. რუსთაველის სახ. ბათუმის პედინსტ. სტუდ. შრ., ტ. I, 1954, გვ. 12.

²⁶ იხ. ე. თოფურია, გრამატიკულ მოვლენათა ერთგვაროვანი პროცესი ქართველურ ენებში, იყ. ტ. 6. 1954, გვ. 452—453.

დებ. 155). მართებული იქნებოდა — მოიპარავდა. „ნაღვლიანი თვალები სი-
ვრცეში გაეპყრო“ (ს. ჟღ. 183), ნაცვლად — მი-ეპყრო ფორმისა. „პარტი-
აში უნდა დაეწეროო, უთხრა“ (პ. ლორ. 206). ჩა-ზმნისწინის მაგივრად და-
არის წარმოდგენილი. „ქალი თუ და-გწონდა მიანც?“ (პ. ლორ. 251). აქ
კი მო-ს ენაცვლება და-ზმნისწინი. „ხავსმოდებულ ლოდთან სული და-ით-
ქვა“ (ნ. ჩხ. 42), „მო-ითქვას“ მაგივრად. „ქალს არ გაუპატოქნიო“
(გ. ლორთქ. 33) და სხვა.

წარმოდგენილი ნიმუშების უმრავლესობა ავტორის ენაში დასტურდება.
ვფიქრობთ, იგი ცოცხალი აქარული მეტყველების უშუალო გავლენაა. ზეპირ
მეტყველებაში ხშირად გაიგონებთ ზმნისწინების ამგვარად ხმარებას. ზოგ
შემთხვევაში ამას მწერალი სტილური თვალსაზრისით იყენებს, მას გარკვეუ-
ლი სემანტიკურ-ლექსიკური დანიშნულება აქვს, უფრო გახაზავს გამოსახა-
ტავი მოვლენის არსს. მაგ.: „ტუჩები სქლად გა-ეღება“ — ხაზგასმულია
სიმკვეთრე. „წყალი მო-ცხელდა“ — იგულისხმება ოდნავ შეთბა (თუშცა
ამასვე აღნიშნავს — შე-ცხელდა-ც). „ერთ მტკაველ მიწას გა-მო-პარავ-
და“. ავტორი მიწის ფართობის საერთო რაოდენობიდან მცირე ნაწილის გა-
მოტანას უსვამს ხაზს, „თვალეში სივრცეში გა-ეპყრო“, აქ თითქოს აქცენ-
ტი გადატანილია თვალგაშტერებით, განუსაზღვრელი მიმართულებით ცქერაზე.
ზოგჯერ კი ასეთი ფორმები ძალზე ხელოვნური ჩანს, მაგ.: „ქალი თუ
და-გწონდა“, „პარტი-აში უნდა და-ეწერო“ და მისთ.

პრევერბთა მონაცვლეობის შემთხვევები აქა-იქ დასტურდება სხვა მწე-
რალთა ნაწერებშიც. მაგ.: გამოსთხოვე (მოსთხოვეს ნაცვლად), მოიარე გა-
იარეს მაგივრად, მიუერთა (შეუერთას მაგიერ) და სხვა²⁷.

დასახელებულ მწერალთა ენაში აქა-იქ შეიმჩნევა პრევერბისეული ხმოვ-
ნების გაფართოების ტენდენცია. რაც საყოველთაოდ გავრცელებულია
ქართული ენის დიალექტებში, განსაკუთრებით აღმოსავლურში: მარტივ
ზმნისწინებთან: მაიკლოთ (ი. ფალ. 66), მაიყვანე (ი. ფალ. 69), მიიწყინო
(გ. ლორთქ. 58), შაირთე (ი. ფალ. 88), შაირთამ (ი. ფალ. 88), შაგვიძლია
(ი. ფალ. 66); რთულ ზმნისწინებთან: შამეიხელავ (ლ. გელ. 73), ამაიტანე
(გ. ლორთქ. 245), ამაიყვანეთ (გ. ლორთქ. 240), ჩამაიტანე (გ. ლორთქ. 242),
წამიყვა, კაცო (ი. ფალ. 69)...

შეინიშნება ძველი სახის ზმნისწინებიც; აღ: „ვაქრული ვარიგების
ცდამ მძულვარებით აღმავსო“ (მ. გორგ. 37), „ტყუილის საკადრებლად
პირი არ აღადოო“ (ჯ. ჯაყ. 22). გან-: მოხერხებულად განალაგაკერ-
ძები“ (მ. გორგ. 13), „შენ განგიცდია ტკივილები“ (პ. ლორ. 129).
წარ-: „წარვიდე, შენთან დამაბინავე“, (ფ. ხალვ. 42); უკუ- „ქავთარი
უკუდგა“ (ს. ჟღ. 218), „ბუმერანგივით უკუბრუნდებ“ (ლ. სეიდ.
5). ნაზმნარ სახელებში: „სურათისაგან უკუმდგარი კუთხეში მიდგა“
(ს. ჟღ. 197), „კარებისაყენ დაიწია უკუსვლით“ (ს. ჟღ. 213).

დასახელებული ძველი ზმნისწინები თავისებური მხატვრული მიზანდა-
სახელობით არის გამოყენებული.

8. დრო-კილოთა ფორმები. დრო-კილოთა წარმოებაში შეინიშნება ზოგი
თავისებურება: ა) თურმეობით პირველში -ავ და იშვიათად -ამ თემისნიშნაან

²⁷ გრ. იმნაიშვილი, ქართული დიალექტიზმები XIX საუკუნის მწერალთა
ნაწერებში, იყვ, XVI, თბ., 1968, გვ. 96.

ზმნებს არ გადაჰყვებათ თემის ნიშანი და ვლებულობთ ია-თი ნაწარმოებ ფორმებს: „ხალიჩასავით მო გ ი ქ ა რ გ ი ა“ (ა. შერვ. 32), „მაგრად გა გ ი ბ ე დ ი ა“ (ნ. ჩხ. 17), „სიმართლე ჩ ა გ ი ხ ა ტ ი ა“ (ნ. ჩხ. 86), „საქალაქო კომიტეტისათვის და უ რ ე კ ი ა“ (ს. ელ. 79), „არ უ ნ ა ხ ი ა“ (ა. შერვ. 249), „მ ი ნ ა ხ ი ა კოროხისკენ დენა სისხლის ნაკადულის“ (ფ. ხალვ. 171), „გზა ჩრდილით და მ ი ფ ა რ ი ა“ (ფ. ხალვ. 115), „ვიღაც გამვლელს დაუდგია თლილი ღარი“ (ლ. გელ. 81) და სხვა.

ასეთი ფორმები დამახასიათებელია ქართული ენის თითქმის ყველა კილოსათვის, რაც სალიტერატურო ენაშიაც იჩენს თავს. ზემოაღნიშნული ფორმები, როგორც ვხედავთ, ავტორის ენაშიც ასახულა.

ასეთი და მსგავსი ფაქტის არსებობა ენაში სპეციალურ ლიტერატურაში ახსნილია ერთგვაროვან მოვლენათა უნიფიკაციის ტენდენციით. აქ „უნიფიკაცია“ გატარებულია თურმეობით I-ის ფორმებისა თითქმის ყველა დიალექტში. აღსანიშნავია, რომ აქ ორი მიმართულება იჩენს თავს: ერთი მიმართულებაა გააბატონოს -ია სუფიქსები და მოშალოს -აე და -ამ თემატური ნიშნები, მეორე კი პირიქით, გააერთიანოს -აე და გარკვეულ შემთხვევაში -იე²⁸.

ბ) დრო-კილოთა I და II თურმეობითის მწკრივებში მრავლად მოიპოვება ნ-არ ჩართული ფორმები. იგი გვხვდება როგორც გარდამავალ, ისე გარდაუვალ ზმნებთან, მაგრამ უფრო პროდუქტიული ჩანს გარდაუვალთან. მაგალითები: I თურმეობითის ფორმასთან: „ეს მ ი ა მ ბ ნ ი ა თქვენთვის“ (პ. ლორ. 161), „მაკრატელი გა ტ ე ხ ნ ი ა“ (პ. ლორ. 65), „ნენები ჩ ა უ ლ ე წ ნ ი ა“ (პ. ლორ. 137), „ბავშვებისათვის არ უ და ლ ა ტ ნ ი ა“ (ი. ფალ. 230), „მას გულსტიკივლით წ ა მ ო უ ძ ა ხ ნ ი ა“ (კ. რუს. 82), „ტუდი საქმე და ვ მ ა რ თ ნ ი ა“ (კ. რუს. 82), „არაფერი უ პ ა ს უ ხ ნ ი ა“ (გ. ლორთქ. 310), „ალექსის არ და ვ ი წ ყ ნ ი ა“ (ნ. მოდებ. 17), „გიმუ შ ა ე ნ ი ა ოდესმე“ (ნ. მოდებ. 42), „არც ერთს არ გა უ მ ა რ ჭ ე ნ ი ა“ (ა. ჩხ. 11), „ქალს არ გა უ პ ა ტ ი ე ნ ი ა“ (გ. ლორთქ. 33), „მამას არ გა უ ღ ი მ ნ ი ა, არ უ მ ღ ე რ ნ ი ა და არ უ თ ა მ ა შ ნ ი ა“ (პ. ლორ. 205).

II თურმეობითის ფორმები: „გადაწყვიტეს შ ე ე თ ვ ა ლ ნ ა თ“ (პ. ლორ. 194), „ყურები და ე ე კ ვ ი ტ ნ ა თ“ (პ. ლორ. 65), „არ უნდა გა მ ე ბ ე დ ნ ა“ (პ. ლორ. 336), „კვერცხი მო ე ხ ა რ შ ნ ა თ“ (პ. ლორ. 34), „უნდოდა ეს რ ო ლ ნ ა“ (პ. ლორ. 107), „რომ მშვიდად ე ლ ა პ ა რ ა კ ნ ა“ (ფ. ხალვ. 87), „ჩუმად ე მ უ შ ა ე ნ ა ზაქარის“ (გ. ლორთქ. 269), „გულნაზს არ მ ი ე კ ი თ ხ ნ ა“ (კ. რუს. 232.), „ცდილობდა არაფერზე ე ფ ი ქ რ ნ ა“ (კ. რუს. 274), „ესწრაფოდა დროის გაუცდენლად ე მ ო ქ მ ე დ ნ ა“ (ს. ელ. 33).

როგორც მაგალითებიდან ჩანს, ნ-არიანი ფორმების ხმარება თურმეობითებში უფრო დამახასიათებელია პ. ლორიას თხზულებათა ენისათვის. იგი საინტერესოა იმ მხრივაც, რომ უფრო ავტორის ენაშია გამოხატული, ე. ი. შეინიშნება მისი ნორმად დამკვიდრების მიდრეკილება.

როგორც ვხედავთ, პირველი თურმეობითის აწყობზე დაყრდნობილი ფუძიდან იღვენება -აე, -ებ სუფიქსები და მათ ადგილს იჭერს -ნ სუფიქსი. ჩვენს მასალაში გამოვლენილი ნ-არიანი ფორმები, რომლებიც უმრავლეს შემთხვევაში ავტორის ენაშია დამოწმებული, გაუმართლებელია ისეთ ფუძებთან,

²⁸ ე. თ ო ფ ე რ ი ა, ნაწყოს სახეობათა საერთო ნიშნისათვის ქართულში, ივე, ტ. VII, თბ., 1955, გვ. 458.

რომელთაც აწმყო-მყოფადში აწარმოებს -ავ, -ამ, -ებ სუფიქსები²⁹. მას ხმა-რებულობის სანქცია არ უნდა მისცეს მწერალმა.

8. თემის ნიშნები. საანალიზო მასალაში მარტივფუძიან და იშვიათად ფუძედრეკად ზმნებს დართული აქვს ფუძის საწარმოებელი სუფიქსი — თემის ნიშანი: მაგ.: „ჩ ა გ წ ე რ ა ვ თ ო“ გვითხრა“ (პ. ლორ. 62), „მ ე არ მ წ ე რ ა ვ ს“ (ა. შერვ. 76). „არ გ წ ე რ ა ვ ს ხომ?“ (ს. ელ. 28), „თუ არ გ წ ე რ ა ვ თ, თქვენც დახედეთ“ (ნ. ჩხ. 19), „მას რომ ე უ ნ დ ე ბ ე ვ არ, რა ვქნა?“ (ლ. გელ. 22), „მაგ მუხლს რომ ი ზ ე ლ ა ვ, თუ გტყვი?“ (კ. რუს. 215).

ფუძედრეკად ზმნებში: ღრეკს, ფლესს, სრესს და მისთ. ფუძისეულ ე-ს ნაცვლად I სერიის ფორმებთან გვაქვს ო, ამასთან გაჩენილია თემის ნიშანი -ავ. მაგ.: „შეუარღენი ღრუბელს ფ ლ ი თ ა ვ ს“ (ლ. გელ. 5), „ქარი მიწაძღე ზ ნ ი ქ ა ვ დ ა ა ლ ო რ თ ქ ი ლ თ ხ მ ე ლ ე ბ ს“ (ნ. ჩხ. 15), „ფეხით ს რ ი ს ა ვ ს“ (გ. ლორაქ. 148). „სულში ფ რ ი ნ ა ე ე ნ გუნდი მერცხლების“ (ქს. ჭყავია. 29), „ბაწარს გ რ ი ხ ა ვ ს“ (მ. ვარშ. 58), „ადარი გ ლ ი ჯ ა ვ ს ხეს“ (ფ. ხალვ. 30) „ზევა პირს მ ო ი ფ მ ი ნ დ ა ვ ს“ (ლ. გელ. 96), „ლოში დ ა გ ფ ლ ი თ ა ვ ს“ (ლ. გელ. 80)...

სალიტერატურო ენაში ასეთი ფორმების არსებობა სასურველი არაა. ეს ნიშნავს „ქარი გავუღოთ ისეთ ყოვლად გაუმართლებელ ფორმებს, როგორცაა: „მამებთა“, „შვილებთა“ და სხვა, სადაც მრავლობითი რიცხვის ორი ბოლოსართი (ებ და თ) გვაქვს³⁰.

მიუხედავად იმისა, რომ მარტივფუძიან ან ფუძედრეკად ზმნებზე თემის ნიშნის დართვა ქართული ენის მრავალ (როგორც დასავლურ, ისე აღმოსავლურ) კილოში შეინიშნება, ფუძის საწარმოებელ სუფიქსებს ფუძედრეკადი ზმნები არ საჭიროებენ, რადგან ამ სუფიქსების ფუნქციას (ფორმათა გარჩევას) ფუძის დრეკადობა ასრულებს³¹.

იშვიათად შეინიშნება თემის ნიშანთა მონაცვლეობა, მაგალითად, -ებ-ს ენაცვლება -ობ: ფართხალობდა (პ. ლორ. 163), ფუსფუსობდნენ (ლ. გელ. 80). ფლიკვინობს (პ. ლორ. 300), აპირობს (პ. ლორ. 47), გვაპტიებო? (პ. ლორ. 182), ქადაგობდნენ ... (პ. ლორ. 67)...

თემის ნიშანთა მონაცვლეობა აქ შეინიშნება როგორც პერსონაჟის, ისე ავტორის ენაში. ეს მოვლენაც ფეხმოკიდებულია კილოებში, განსაკუთრებით კი აღმოსავლურში. მასაც სპეციალისტები ენობრივი ფორმების ანალიზითა და გათანაბრების ტენდენციით ხსნიან³².

9. ვნებითის წარმოება. ა) ზოგჯერ ე-ნიანი და ი-ნიანი ვნებითი გვარის ზმნებს აწმყო-მყოფადში ზმნის ფუძის დამახასიათებელი დაბოლოება არ დაერთვის და გვაქვს არქაული ფორმები: „ღიდ ბედნიერებად:.. მ ე გ ე უ ლ ე ი ს“ (ლ. გელ. 118), „გული მ ე თ უ თ ქ ე ი ს“ (ლ. გელ. 37: ჯ. ჯაყ. 56), „დ ა ი კ ა რ გ ვ ი ს“ (კ. რუს. 282), „არ დ ა ე კ ა რ გ ვ ი ს“ (პ. ლორ. 437). „პირი ე ბ უ რ ვ ი ს“ (ლ. გელ. 88), „აღარ ი ც რ ე მ ლ ე ი ს“ (ლ. გელ. 25). „მწვა-

²⁹ იხ. ი. კ ა ვ თ ა რ ა ძ ე, დრო-კილოთა III სერიის წარმოების ერთი თავისებურება ახალ ქართულში, იკე, ტ. 7, თბ., 1955, გვ. 61—78.

³⁰ ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, ფუძედრეკად ზმნათა სუფიქსაციისათვის. თსუ, შრ. III, თბ., 1936.

³¹ ი. ც ე რ ც ე ა ძ ე, ფუძედრეკად ზმნათა თავისებური წარმოებისათვის (ხელმძღვ. არნ. ჩიქობავა), სტ. სამეცნ. შრ. კრ., წგნ. 1, თბ., 1941, გვ. 181—189.

³² ა რ ნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად. „პირილი“, ტფ., 1925, გვ. 72—73.

ნთ მოიკრთვის მთა-ბარი“ (რ. რურ. 60), „მწვანეთში მიიქმალვის“ (მ. ვარშ. 75).

ბ) აწყობა-აწყობადის მესამე პირში იშვიათად შეინიშნება -ს ნიშნის ფორმები: „არ შეგვერგების“ (გ. ლორთქ. 58), „გეთქმის“ (კ. რუს. 311), „მზე მალა იქნების, ეს ასე იქნების“ (ჭ. ჭაყ. 26). „ცოდვად დაიწერების“ (ჭ. ჭაყ. 27), „ესეც გვეყოფის“ (ჭ. ჭაყ. 56)...

გ) სახელთაგან ნაწარმოებ ზმნების ერთ ჯგუფში შეინიშნება მიჩნევისა და გუნების ენებითის შინაარსი: „ნაზიკო ძალიან მელამაზა“ (ფ. ხალვ. 8), „გენაკლებს თუ?“ (გ. ლორთქ. 244), „რა მელერსება“ (პ. ლორ. 153), „ელამაზება ვით ვარდი / თვალებს ლერწამით მოლობის“ (ზ. გორგ. 23).

ერთ შემთხვევაში ე-ნიანი ენებითის ნაცვლად გვხვდება ნამყოს მიმღეობის ფორმისაგან -ობ თემის ნიშნით ნაწარმოები ზმნის პირიანი ფორმა: „ისე დაუმძიდა, თითქოს ვერ ზიდულობსო“ (კ. რუს. 134). შდრ. ნამიმღეობარ ზმნებს: ცნობილობს, ტანულობს, ხმარულობს³³...

10. კაუზატივის წარმოება. როგორც ცნობილია, ამჟამად სალიტერატურო ქართულში კაუზატივის საწარმოებლად -ინ გვაქვს ზმნათა უმეტეს ნაწილში, -ევის კი (რომელიც -ევისა და -ინ-ის შეერთებითაა მიღებული) გარკვეული ტიპის ზმნებს მოუდით, მაგ., ახნევიანებს, ათლევინებს, აპრევიანებს³⁴ და მისთ. -ინ მოუდის ისეთ ზმნებს, რომელთაც საწყისში მარცვლოვანი ფუძე (თემა) აქვთ, ხოლო -ევ კი—უმარცვლოებს³⁵. -ინ-ის ნაცვლად ზმნათა დიდ უმეტესობას ზოგ კილოში (გურული, იმერული) -ი მოუდის. ანალოგიური მაგალითები მრავლად მოწმდება ჩვენს მასალაშიც: „კისერს მოვატეხ-ი-ებ“ (გ. ლორთქ. 252), „კუდით ქვანა ვასროლ-ი-ოთ“ (ლ. გელ. 24), „მასალას ვერ გავაფუჭებ-ი-ებთ“ (ნ. ჩხ. 4), „მეც ჩავალბობ-ი-ებ“ (ფ. ხალვ. 8), „გინდათ დამაწყებ-ი-ოთ?“ (ი. რურ. 64), „ხომ თქვი --- დამატოვებ-ი-ესო“ (ფ. ხალვ. 14), „ნუ მაქცერ-ი-ებ მის ტანჯვას“ (ლ. გელ. 122), „მოგასმენ-ი-ებ“ (ლ. გელ. 23), „შენ აგაშენებ-ი-ებდი სახლს“ (ნ. ჩხ. 18), „ჩაგაწერ-ი-ებ“ (ნ. ჩხ. 12), „მომაძებნ-ი-ებთ ჩონგური“ (კ. რუს. 159), „რა გამაძლებ-ი-ებს ქალაქში!“ (კ. რუს. 106), „ამისთვის დავამთავრებ-ი-ებ უმაღლესი“ (კ. რუს. 325), „რა ჯანდაბა მოგარბენ-ი-ებს!“ (კ. რუს. 96), „იმას აგარჩევ-ი-ებენ“ (ლ. გელ. 33), „რატხა დაგვალევ-ი-ებ“ (ი. რურ. 92), „სიძეს ხილი მოაკრეფ-ი-ა (ნ. მალაზ. 55)...

მაგავსი მაგალითები მრავლად აქვს დამოწმებული გ. კვერნჩხილაძეს³⁶ და აქ იგი-ინ(ნ) სუფიქსის -ნ-ს მიიჩნევს დაკარგულად, ხოლო ა. შანიძის აზრით, -ი- (3)-ის 3 ელემენტია ჩავარდნილი³⁷. მოყვანილი საილუსტრაციო მასალის მიხედვით ირკვევარომ შედარებით ჰოგვიანო ხანაში გაჩენილი -ინ სუფიქსის ნარია დაკარგული. ამ შემთხვევაში ჩვენ უფრო სარწმუნოდ მი-

³³ კ. ძოწენიძე, ზემოიბერულ და ქვემოიბერულ კილოკავებთან მიმართებით შუაიბერულის საკითხისათვის. „მაცნე“, 1967, გვ. 214. (№ 3)

³⁴ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 360.

³⁵ იხ. არ. თაყაიშვილი, კაუზატივის წარმოების ზოგი საკითხი ქართულში, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, IV, თბ., 1974, გვ. 5—34.

³⁶ იხ. გ. კვერნეჩხილაძე, კაუზატივის წარმოებისათვის გურულში (ხელმძღვ. ა. ჩიქობავა), სტ. სამეცნ. შრ. კრებ., წგნ. I, თბ., 1941, გვ. 205, 206, 209.

³⁷ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 417.

გვაჩნია მტკიცება იმის შესახებ, რომ ხევსურულს არქაული წარმოება შემოუნახავს. და იქ - ევ-ი(ვ) სუფიქსის ვ-ინის ჩავარდნა ხელშესახები მაგალითებით დასტურდება³⁸. მაგრამ საგულისხმოა, რომ ევ+ინ-ის ბაღლად საახალიზო მასალაში სავარაუდოა გვქონდეს -ევ+ებ→ივ+ებ→იებ³⁹ ფორმა: „ვიხუმრე თორემ არ გაახდ-ი-ებ“ (ნ. მალაზ. 19) „ხოცის არ გვახდ-ი-ებ“ (ლ. გელ. 31), აქ ნუ მათქმომ-ებთ ყველაფერს. (ნ. მალაზ. 36), „შენი ბარტყი სხვას გინდა გააზრდ-ი-ო? (კ. რუს. 96). ამ უქანასკნელში უფრო აღრინდელი ფორმა უნდა იყოს გამოხატული: გააზრდ-ი(ვ)-ო (შდრ. ხევს. აენ-ევ-ს: აენ-ივ-ა→აენ-ი-ა).

ჩვენ მიერ ზემოთ წარმოდგენილი ნიმუშები, რომლებმაც თავისი გამოხატულება პოვეს შესწავლილ მწერალთა მხატვრულ თხზულებებში, ძველია და გურული კილოს ანარეკლი ჩანს.

11. ნაწილაკი. ნაწილაკთაგან ყურადღებას იპყრობს „უნდა“, რომელიც გაბმულ მეტყველებაში ზოგჯერ კარგავს მახვილს, ერწყმის რომელიმე მახვილის მქონე სიტყვას და ვლებულობთ ფორმებს: ნა—ნდა—უნდა. ასეთ შემთხვევაში, როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, საქმე გვაქვს პროკლიტიკას ან ენკლიტიკასთან.

საანალიზაციო ტექსტებში დასტურდება მხოლოდ ენკლიტიკის მაგალითები, უფრო მეტად იგი -ნა ფორმით არსებობს, გვხვდება თითქმის ყოველგვარ სახელთან, იშვიათად ზმნიზდასთანაც: „ვაშაძეს კუღით ქვანა ეასროლიოთ“ (ლ. გელ. 24), „თივანა გამეიტანოს“ (ლ. გელ. 11), „სახელგატეხილინა ვიარო“ (ლ. გელ. 22), „ახმედასნა წავჰყვე“ (ლ. გელ. 22), „ოჯახშინა ჩაგვიჯდეს“ (ფ. ხალვ. 8), ცხემლის წირეხითხა ცემო“ (ფ. ხალვ. 85). „იცი, რანა გითხრა?“ (ფ. ხალვ. 61), „რანა უქნა ამისთანებს!“ (ა. შერვ. 181), „ვისნა წაელო?“ (ლ. გელ. 73), „არნა სვა“ (ლ. გელ. 69), „აბა, სადავერინა ვიყო?!“ (ფ. ხალვ. 20)...

აღნიშნული ფორმები დასტურდება ქართული ენის ზოგ დიალექტში: აჭარულში, მესხურ-ჩაგახურსა და იშვიათად კახურში⁴⁰.

ჩენი მასალის მიხედვით ჩანს, რომ მას იყენებენ მხოლოდ ადგილობრივი მწერლები. აღნიშნული ენობრივი ერთეულები ნიშანდობლივია აჭარულის სასაუბრო მეტყველებინათვის.

ზოგიერთ მწერალთან პერსონაჟის მეტყველებაში დადასტურებით ნაწილაკის ფუნქციით იხმარება ქე: „ღეინახა და ქეც შეასრულა“ (ა. შერვ. 182), „რომ შემოვა, ქე ამოხტი კოდიდან“ (გ. ლორთქ. 251), „შენც ქე ჩეეტევი“ (გ. ლორთქ. 251), „ახლა ქე ვისწავლე ჰქუა“ (გ. ლორთქ. 104), „ხელის მოწერას ყველა ქე შესძლებს“ (ი. რურ. 83), „უკეთესი ქე მინდოდა, მარა“... (ი. რურ. 21), „უარი რომ ვუთხარ, ქე მდრუზა“ (ი. რურ. 149)...

ამ შემთხვევაში აშკარად ჩანს იმერული კილოს გავლენა მწერალთა ენაზე.

12. კავშირი. „რადგან“ კავშირის ნაცვლად შეიმჩნევა „რაახან“ კავშირის

³⁸ ა. თაყაიშვილი, დასახ. შრ., გვ. 21—22.

³⁹ იქვე, გვ. 21.

⁴⁰ იხ. შ. ნიქარაძე, აჭარული დიალექტი, ბათუმი, 1975, გვ. 39—40. ი. შაისურაძე, ძირითადი ფონეტიკური მოვლენები მესხურში, გორის პედინსტ. შრ., ტ. I, 1942, გვ. 248. ა. მარტიროსოვი, გრ. იმნაიშვილი, ქართული ენის კახური დიალექტობ., 1956, გვ. 60.

გამოყენება, მაგ: „რახან ასეა, წაიდეთ“, (გ. ლორთქ. 46), „რახან ისურვა. დაგვეხმარება“ (პ. ლორ. 64), „რახან საქმეს ხელი მოვეკიდეთ, არ უხდა შვერცხვით“ (პ. ლორ. 58), „რახან აქამდე მოვედი, გავიმარჯვებთ“, (პ. ლორ. 57), „რახან მომძწრო, არაფერი მიჭირს“ (პ. ლორ. 564), „რახან ზეიმი გაქვთ, მიპატიებია“ (ალ. ჩხ. 8), „რახან წამოიწყე, მეც გითხარი“ (ალ. ჩხ. 42)...

დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ აქ „რახან“ კავშირი პირობით დამოკიდებულ წინადადებაში გამოყენებული და ყველა შემთხვევაში იწყებს წინადადებას. ეს კავშირი ცნობილია აღმოსავლურ დიალექტებშიც — ქართლურში, კახურსა და ხევსურულში⁴¹. იგი დიალექტური წარმოშობისაა და მიღებულია „რა“ ღა „ხან“ სიტყვათა შვერთების საფუძველზე⁴².

„რომ“ კავშირს ფონეტიკურად ენაცვლება რუმ // რომე. ეს უკანასკნელი ძველი „რომელ“ ფორმის ნაშთია: რომელ—რომე—რომ⁴³. მაგალითები: „რუმ გიყვარს, კია“ (ფ. ხალვ. 84), „ყველამ რუმ პურ-მარლი გაშალოს, დაიქცევა ოჯახები“ (ლ. გელ. 15), „ბერძენსაც უთქვამს, რომე უსტარი მიუწერია...“ (ა. შერვ. 149), „ისე დეიკოლა, რომე თელმა ქვეყანამ დააყურა“ (ა. შერვ. 182).

აღნიშნულ კავშირთაგან „რომე“ არსებითად დამახასიათებელია დასავლური კილოებისათვის, „რუმ“ კი აპარულ-გურულისა და ინგილოურისათვის⁴⁴.

იშვიათად შეინიშნება კავშირების ძველი სახეებიც: პირობითი — უკეთუ და ვითარებით-შედგობითი — ვითარ // ვითარცა, მიზეზობით-განსაზღვრებითი — რამეთუ, მატალკევებელი — გინა: „უკეთუ აღნიშნულ მიმართულებას გაჰყვებით, თავს მოუყრი არმიას“ (ა. შერვ. 69), „უკეთუ მოხდება თქვენი შეუღლება, აგინთებ სანთელს (ლ. სეიდ. 71), „ვითარ მაჰახელა აროდეს ბერდება, ასეა ქართველობა“ (ჭ. ჭაყ. 32), „ერთად ვამცრედი, ვითარცა მარცვლებს...“ (ფ. ხალვ. 125), „რამეთუ ფრთხილად დარაჯობს სიცოცხლეს ანდამატივით, /ადარ მოშლოდეს არასდროს მიწას ეს დიდი პატივი“ (ლ. სეიდ. 56), „ვინ გიპირებს დარბევას? მეზობელი, გინა ლეკი, გინა ასირიელი“ (ჭ. ჭაყ. 27). როგორც ვხედავთ, კავშირების ეს არქაული ფორმები უმთავრესად ლექსშია გამოყენებული. აქ არქაიზმები სტილიზაციის გამოხატვის საშუალებაა და იგი წიგნური გზით ჩანს დამკვიდრებული საანალიზო თხზულებებში.

განხილული თავისებურებები გვიჩვენებს როგორც ძველი ენობრივი ფორმების შემონახვის შემთხვევებს, ისე ენის საერთო განვითარების ტენდენციებს და დიალექტური ერთეულების ლიტერატურაში შეგნებული გამოყენებისა თუ გავლენის ფაქტებს. ყველაფერი ეს კი საერთო ეროვნული ლიტერატურული ენის შედგენილობის კვლევისათვის საინტერესო და საჭირო მასალაა⁴⁵.

⁴¹ იხ. შ. ძიძიგური, ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, თბ., 1970, გვ. 92.

⁴² შ. ძიძიგური, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიისათვის, თბ., 1959, გვ. 283.

⁴³ იქვე, გვ. 28.

⁴⁴ შ. ძიძიგური, დიალექტოლოგიური ძიებანი, გვ. 74, 100, 106.

⁴⁵ საანალიზოდ გამოყენებულია ვ. ახვლედიანის (ვ. ახვლ.), ნ. გვარამიშვილის, (ნ. გვარ.) ლ. გულაძის (ლ. გულ.), ზ. გორგილაძის (ზ. გორგ.), მ. გორგილაძის (მ. გორგ.), მ. ვარშანიძის (მ. ვარშ.), პ. ლორიას (პ. ლორ.), გ. ლორთქიფანიძის (გ. ლორთქ.), ნ. მალაზონიას (ნ. მალაზ.), ი. მელაას, ნ. მოღვაძის (ნ. მოღვბ), ქს. მგაფაის (ქს. მგ.), ს. ელენტის (ს. ელ), შ. როყვას (შ. როყ.) რუმ-

Н. Х. МИКЕЛАДЗЕ

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В СОЧИНЕНИЯХ ПИСАТЕЛЕЙ, РАБОТАЮЩИХ В АДЖАРИИ

Резюме

В художественных произведениях грузинских писателей, живущих и работающих в Аджарской АССР, наряду с ординарными литературными нормами, замечаются также диалектные и архаичные особенности.

Писатели пользуются аджарскими диалектизмами, а порой и близко стоящими к ним гурнийскими и имеретинскими. Обращают на себя внимание следующие особенности: собственные имена имеют полное окончание в звательной форме (Mzia-v), притяжательное местоимение в творительном падеже имеет функцию определительного местоимения (mis-it aketebs «он сам делает»), глаголы с суффиксами -av и -am в первом результивном образуются через -i-a: dauhat-i-a, «он, оказывается, нарисовал», daudg-i-a «он, оказывается, поставил»; глаголы со стягающей основой в настоящем времени оформлены суффиксами, напр. grix-av-s «закручивает»; наблюдается слияние глагола unda «должен» с предыдущим именем: kva («камень») unda («должен») gadaagdos («выбросить») → kvana gadaagdos.

Все эти и подобные им диалектизмы употребляются в аджарском и вообще в западном ареале грузинских диалектов.

Из фонетических и грамматических архаизмов следует отметить сохранение передупрощенных основ (stumaris, вм. stumgis «гостя»), выявление суффикса-детерминанта в именах (ср. daba «поселок», мпж. ч. dab-p-eb-i), образовании настоящего и будущего времени в глаголах страдательного залога (ixatvis, вм. ixateba «рисует») и каузативных (побудительных) форм (axdiebs вм. axdevinebs «он его заставляет платить»)

Эти архаизмы, большинство из которых были нормой для древнегрузинского литературного языка, сохранены в диалектах и сейчас. Писателями эти диалектизмы используются со стилистической целью для характеристики персонажей и редко замечаются в собственном повествовании писателя. Аджарские писатели в этом отношении продолжают традиции классиков грузинской литературы второй половины XIX века, хотя современное состояние грузинского литературного языка и стремительный процесс нивелирования диалектов требует более осторожного и умеренного их использования.

სიძის (კ. რუს.) გ. სალუქვაძის (გ. სალ.), ა. სამსონის (ა. სამს.), ლ. სეიდიშვილის (ლ. სეიდ.)
 ო. ფალავას (ო. ფალ.), ქ. ქათამაძის (ქ. ქათ.), ა. შერვაშიძის (ა. შერვ.), ა. ჩხაიძის (ა. ჩხ.), გრ.
 ჩხაიძის, (გრ. ჩხ.) ნ. ჩხაიძის, (ნ. ჩხ.), ნ. ძირკვამის (ნ. ძირკვ.), ფ. ხალუაშის (ფ. ხალუ.),
 ქ. ხოფერიას (ქ. ხოფ.), ქ. ჭაყელის (ქ. ჭაყ.) სხედასხვა დროს გამოყენული თხზულებები.

ბათუმის შ. რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის
 ქართული ენისა და ლიტერატურის კათედრა
 წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ს. ქიქაძემ

მერი ჩიქობავა

„ლალი“- და „ბადახში“ ტერმინების მნიშვნელოვანობისათვის

ლალი ერთ-ერთი ულამაზესი და უძვირფასესი წითელი ფერის ქვაა. კლასიკური და აღორძინების ხანის ქართულ ორიგინალურსა თუ თარგმნილ ლიტერატურაში სიტყვა „ლალი“ მეტად ხშირად გვხვდება. ჩვეულებრივ, ის სინონიმია ყოველივე წითლის, გამოიყენება როგორც ეპითეტი ან მეტაფორა წითელი ღვინის, ღაწვებისა და განსაკუთრებით ბაგეთათვის.

ლალი — წითელი ფერის ძვირფასი ქვა, პატიოსანი თვალი, წითელი იაგუნდი. წითელი; იგივე ბადახში, ბადახშანი.

„...იხილა აღმოსავლეთ-კერძო ქედსა ზედა მას ტბაჲ, აღრეული ლალითა“¹. „ხოლო ლალი შეერაცხა მას ლეწილი“². „ქარი, ველთა მონაქროლა, ლალის ფერსა ვარდსა ზრვიდა“³. „მიწანი წითლად ელაედეს ბადახშურს ლალებსაჲთა“⁴. „...ფირუზის თეფშებით ლალს ქვეეიდი, ლალს ქვეითის თეფშებით ზურმუხტი და ასრე მიყოლით“⁵. „ძოწ-ლალ-ბაგეო. დამდაგეო, სულთწამარებო“⁶.

საბა ლალს სპეკალის ჭკუფის ქვებს მიაკუთვნებს და განმარტავს: „ლალი -- წითელი“⁷.

რა მინერალს გულისხმობს ეს ტერმინი?

ფართო მნიშვნელობით „ლალი“ აღნიშნავს ყოველგვარ ძვირფას წითელი ფერის ქვას, კონკრეტულად კი ამ სახელწოდების ქვეშ იგულისხმება წითელი ან ვარდისფერი შპინელი. ბადახში სინონიმია ლალისა და ამ მინერალის საუკეთესო სახეობას აღნიშნავს. მაგრამ ლექსიკონებში „ლალი“ ჩვეულებრივ განმარტებულია, როგორც წითელი იაგუნდი (рубин): „ლალი (არაბ ლა'ლი) წითელი ფერის ძვირფასი ქვა, პატიოსანი თვალი (სინონიმი იაგუნდი)“⁸; „Лал—ლალი, ძვირფასი თქალი. ин. рубин“⁹; рубин—ლალი, ბადახში; красный яхонт—ლალი¹⁰. გაიგივებულია ლალი და იაგუნდი სპარსულ-რუსულ ლექსაკონებშიც: п. а. ла'л—рубин, яхонт¹¹.

ასეთივე ვითარებაა ტექსტებზე დართულ ლექსიკონებში (იხ. ი. აბულაძე, ვრლ: დ. კობიძე, შ-ნლ, III)¹². საკითხი გარკვეული არ არის სპეციალურ გამოკვლევებშიც. მ. ჯანაშვილის მიხედვით ბადახში (ბადახში) არის рубин, ხოლო ლალი—ла.ა¹³. ნ. ქოიავას მიაჩნია, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ სტრიქონში „იაგუნდითა წითლითა, ბადახშითა და ლალითა“, იაგუნდსა და ლალში იგულისხმება იაგუნდის სახესხვაობები (ვაყური და ქალური), ხოლო ბადახში—შპინელი¹⁴. ლალს ღია წითელი ფერის კორუნდად¹⁵ თვლის აგრეთვე ვ. ზუხბაია, ბადახშს კი მკვლევართა უმრავლესობა შპინელად განმარტავს, რაც არაეითარ დავას არ იწვევს¹⁶.

ლალი ანუ ბადახში მინერალ შპინელის წითელ სახესხვაობას წარმოადგენს, ხოლო იაგუნდი ლალისაგან სრულიად განსხვავებული მინერალია: „წი-

თელი იაგუნდი კორუნდის წითელი ფერის გამჭვირვალე სახესხვაობაა და დღევანდელ ევროპულ და რუსულ მინერალოგიურ ლიტერატურაში ცნობილია რუბინის სახელწოდებით. სამწუხაროდ, ქართულ მინერალოგიურ ლიტერატურაში რუბინი ლალად ითარგმნება¹⁷.

რამ გამოიწვია ამ ორი მინერალის აღრევა? ალ-ბირუნის თავის მინერალოგიურ ტრაქტატში „ცნობათა კრებული ძვირფასეულობის შესახებ“ მოჰყავს საინტერესო აღმოსავლური ლეგენდა, რომლის თანახმად ლალი გარკვეულ დრომდე არ არსებობდა და იგი მიწისძვრის წყალობით აღმოაჩინეს¹⁸. სხვა წყაროებიც¹⁹ შეტ-ნაკლები სიზუსტით იმეორებენ ამ ლეგენდას და დაახლოებით მიუთითებენ ლალის აღმოჩენის დროს (VIII ან VII ს)²⁰. მაგრამ სიტყვა „ლალი“ შპინელის აღმოჩენამდეც არსებობდა და აღნიშნავდა საერთოდ კაშკაშა წითელ ქვებს (სპარსული *laī* ნიშნავს 'წითელი'-ს ან 'ლალ'-ს). „VII ს-ში ბადახშანის რაიონში აღმოჩნდა წითელი შპინელის მსხვილი საბადოები და, დაიხვეწა რა მინერალთა გარჩევის ხერხები, უკვე, ალბათ VIII ს-ში, გარჩეულ იქნა ლალი (рубин) და შპინელი; „ლა'ლ“ ეწოდა შპინელს, ხოლო „рубин“-ს შერჩა სახელწოდება წითელი იაგუნდი“²¹. მაგრამ ერთხანს, სანამ ამოიცივდნენ, ლალი იაგუნდის ფასად იყიდებოდა²². ალბათ, ამით აიხსნება, რომ ხშირად ლალი და იაგუნდი გაიგივებულა, მიუხედავად იმისა, რომ „ლალის“ მნიშვნელობა დიდი ხანია დაკონკრეტდა: ლალი—ბადახშანური ლალი (ბადახში) ანუ შპინელი. თავის მხრივ, ლალის სახელით სავაჭრო მიმოქცევაში შეორეხარისხოვანი წითელი ქვები გამოიყენებოდა²³, რაც ამ ქვათა საოცარი მსგავსებით აიხსნება. საყურადღებოა, რომ თვით ლალს „მოოქროსფრო ბეჯჯის უწოდებდნენ“²⁴ (მდრ. ქართ. ბეჯელი). როგორც ჩანს, რომელიღაც ნაკლებად ძვირფას წითელი ფერის ქვას აღნიშნავს აგრეთვე სახელწოდება „ლალს ქვევითი“ (იხ. ზემოთ.). ეტიმოლოგიურად სიტყვა *la'l*, *laī* ('წითელი', 'ლალი') შესაძლოა ტიტას (ყვავილის) სპარსულ სახელწოდებას *laīe* უკავშირდება. ლექსიკონებში *la'l* ჩვეულებრივ განმარტებულია, როგორც სპარსული სიტყვა²⁵, თუმცა '-ით მისი დაწერილობის გამო შესაძლოა არაბულიც იყოს. „ა. სიდდიკი არაბულ *la'l*-ის სპარსულიდან შეთვისებულად მიიჩნევს და შენიშნავს, რომ ალბათ თვით სპარსელები ამ სიტყვას '-ით წერდნენ, რომ ლალი—*laī* (*laī* > არაბ. *la'l*), რომელიც არაბულში იყო გადასული, *laī* წითელისაგან გაერჩიათ“²⁶.

რაც შეეხება მინერალოგიური თვალსაზრისით ლალის თვისებების შესწავლას, ჯერ კიდევ ალ-ბირუნი, ეყრდნობა რა წინა ავტორთა²⁷ მონაცემებს და საკუთარ დაკვირვებებს, დაწვრილებით აღწერს ამ მინერალის მოპოვებასა და დამუშავებასთან დაკავშირებულ ურთულეს პროცესებს და გვაწვდის მისი დროისათვის (X—XI სს.) არსებულ ყველა ცნობას მის შესახებ. „ეს ქვა წითელია, გამჭვირვალე, წმინდა და ჰგავს საუკეთესო იაგუნდს ფერით, ზოგჯერ სჭობს კიდევ მას სილამაზითა და ელვარებით, მაგრამ ჩამორჩება სიმტკიცით, ასე რომ ადვილად იცვითება კუთხეებსა და წიბოებთან სხვა საგნებთან შეხებისა და ხახუნის შედეგად“²⁸. აქვე ალ-ბირუნი ჩამოთვლის და ახასიათებს ლალის სახეობებს²⁹. სპარსულ ენაზე თითოეულ მათგანს საკუთარი სახელწოდება აქვს, რომელიც ფერს აღნიშნავს, ან საბადოს სახელწოდებას იმეორებს³⁰.

დღეს, როდესაც საბოლოოდ დამკვიდრდა ლალისა და მისი მსგავსი მინერალების გამიჯვნა, დადგენილია, რომ ლალი ანუ ბადახში წარმოადგენს შპინელს (გერმ. Spinell, ფრან. spinelle). მისი ქიმიური ფორმულაა $MgAl_2O_4$,

ხვედრითი წონა—3,5—3,7³¹. შპინელის სხვადასხვა ფერის სახეობათაგან თითო-ეულს თანამედროვე საიუველირო სახელწოდება აქვს³².

აღმოსავლეთში ლალი ძველთაგანვე მეტად გავრცელებულია. ის ულამაზესი წითელი ფერის ქვადაა აღიარებული და მხატვრულ ლიტერატურაში, განსაკუთრებით კი პოეზიაში, სხვა წითელი ფერის ძვირფასი ქვების (იაგუნდი, აყიყი, მარჯანი) მსგავსად მუდმივი მეტაფორაა სატრფოს ბაგეებისა (სპ. *la'le kahrobā*, *la'le šakarbar*), ლეინისა (სპ. *ābe la'ī*, *la'le ravān*, *la'le mozāb*)³³; მზესა და განთიადს უწოდებენ *la'le falak*, *la'le zar*: და საერთოდ მიმზიდველი წითელი ფერის აღსანიშნავად ეპითეტად „ლალს“ იყენებენ: სპ. *dibāye la'ī* — ლალისფერი აბრეშუ-ში, *angūre la'ī* — ლალისფერი ყურძენი, *qabayē la'ī*³⁴ — ლალისფერი სამოსელი და სხვ.

მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ლალის პოეტიკა ქართულ პოეზიაშიც. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით მდიდარია „ვეფხისტყაოსანი“: „გაბეჭტა ლალი, გათლილი ანდამატისა კვერთხა, მუნით წყარონი გამოჩნდეს, ძოწსა ვამსგავსე ფერითა (ვტ. 1342). „ბროლ-სადაფნი მარგალიტსა ლალის ფერსა სცვენ და ბურვენ“ (ვტ. 856) და სხვ.

ლალისა და ბადახშის იდენტურობის თვალსაზრისით საყურადღებოა „ვეფხისტყაოსნის“ სტრიქონები: „ნესტან-დარეჯანს ყაბაჩა უძღვნა შემკული თვალითა, / იაგუნდითა წითლითა, ბადახშითა და ლალითა“ (1439, 1); აგრეთვე: „სადა დგა კუბო შემკული ბადახშითა და ლალითა“ (394). აქ სინონიმების ლალისა და ბადახშის „და“ კავშირით გათიშვა შეიძლება *hendiadys*-ით³⁵ ან სინონიმური პარალელიზმით აიხსნას.

საინტერესოა ლალის სიმბოლიკა. ისევე, როგორც იაგუნდს, ლალს მრავალფეროვანი სამკურნალო და მკაიური თვისებები მიეწერება³⁶. ზ. ფანასკერტელი-ციციშვილის „სამკურნალო წიგნში“ ხაზგასმულია ლალისა და იაგუნდის სხვაობა და დახასიათებულია ლალის სამკურნალო თვისებები: „ბუნება მისი მკურვალად და კმელი არის. და მისი ხასიათი: ვისცა ჰქონდეს ეშმაქმან არა დასცეს“ და სხვა³⁷.

ლალის მუდმივი ეპითეტი ბ ა და ხ შ ა ნ უ რ ი (ბადახშანისა) და ამავე მინერალის აღმნიშვნელი სიტყვა ბ ა და ხ შ ი დაკავშირებულია მხარის სახელთან; თუმცა უმალღესი ხარისხის შპინელის საბადოები მოიპოვება არა საკუთრივ ბადახშანში, არამედ მის მახლობლად შულანში, ამუ-დარიის შესართავის პანჯის მარცხენა ნაპირზე³⁸, ბადახშანი კი ლალის სატრანზიტო და დამუშავების პუნქტია³⁹.

„ბ ა ლ ა ხ შ ი — ლალი უმჯობესი“, — განმარტავს საბა. „შეყრით ძეს გორი ოქროსა და ბადახშისა თლილისა“ (ვტ. 1552). „მამამან უთრუთ მოეკდო, პირად ბროლ-ბადახშანისა“⁴⁰. „ბაგენი ბადახშნი და იმანგარემოწყობილი“⁴¹. „საჰრად ლანჯანთა, თანად პინაეთა ბადახშნით კელ ყვეს შექმნულობანი“⁴².

როგორც მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, ეს სიტყვა ქართულში ორი ფორმით გვხვდება—ბადახში და ბადახში. გ. წერეთელი აღნიშნავდა, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერებში. ისევე, როგორც ქართული ლიტერატურის სხვა ძეგლებში, „ბადახში“ ფორმა გვაქვს, მაგრამ ზოგჯერ „ბადახშიც“ იხმარება. პოემის გამოცემებში კი ეს უკანასკნელი მიღებული იმ მოსაზრებით, რომ სპარსულ სალიტერატურო ენაში *badaxš* ფორმაა გავრცელებული⁴³. ამ საკითხს პირველად ნ. მარეშეხო და დ/ი ბგერების მონაცვლეობა კანონზომიერ მოვლენად

მიიჩნია⁴⁴. გ. წერეთელმა სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა ქართული „ბალახში“-ის წარმომავლობას. აღმოჩნდა, რომ სპარსულშივე ბ ა ლ ა ხ შ ი ს ა და ბ ა ლ ა ხ შ ა ნ ი ს გვერდით იხმარება ბ ა ლ ა ხ შ ი და ბ ა ლ ა ხ შ ა ნ ი ც პარალელურად სალიტერატურო ენის ტრადიციისა. „ბალახში“ ფორმა დადსტურებულია იბნ-პატუსტას (XIV ს.) ტექსტში, როგორც მდაბიოთათვის დამახასიათებელი⁴⁵. ვ. ბარტოლდის აზრით, „ბალახში“ თავდაპირველად როგორც დიალექტური ფორმა ბ ა ლ ა ხ შ ი ს ა თ ვ ი ს აღნიშნავდა მხარეს და შემდგომ იქნა გადატანილი ლალის ერთეულ სახეობაზე; ანკუთი (XIII ს.) ადგილის აღსანიშნავად ორივე ფორმას ხმარობს, სოლო ძვირფასი ქვისათვის — მხოლოდ „ბალახში“-ს⁴⁶.

balaxš (balaxšan) ფორმები (I-თი d-ს ნაცვლად) ირანულ დიალექტებში აღნიშნული აქვთ პ. პორს. ვ. ჰენინგს და სხვა ავტორებს. კერძოდ, ვ. ჰენინგი ამ მონაცვლეობას სპარსულზე სოლდურისა და საერთოდ აღმოსავლური ირანული დიალექტების გავლენით ხსნის⁴⁷. აღსანიშნავია, რომ სიტყვა badaxšan არაბულად ზაი-ით (ბ) იწერება: badaxšan. არაბულის გზით ეს ფორმა შევიდა ესპანურში და აქედან გავრცელდა სხვა ევროპულ ენებში (ფრან. balais, გერმ. Balas, ინგლ. balass და სხვ.). აგრეთვე ქართულშიც. სწორედ ეს ფორმა (ბალახში) იმდენად გავრცელებული ყოფილა, რომ თეიმურაზ ბაგრატიონი მას ქართულად მიიჩნევდა სპარსული ბადახშანისაგან განსხვავებით⁴⁸.

ამრიგად, „ლალი“ და „ბადახში“ სინონიმებია და მინერალ შპინელის წითელ სახესხვაობას აღნიშნავს. ლალი ხშირად გაიგივებულია წითელ იაგუნდთან (კორუნდის სახეობასთან), რაც ამ ორი მინერალის მსგავსებით აიხსნება. ამასთან, სახელწოდება „ლალი“ თავდაპირველად აღნიშნავდა საერთოდ წითელ ძვირფას ქვებს, მოგვიანებით კი, შპინელის აღმოჩენასთან დაკავშირებით, ამ ტერმინის მნიშვნელობა დაკონკრეტდა. „ბადახში“ (იგივე „ბალახში“) მიღებულია მხარის სახელიდან, რომლის მახლობლად მოიპოვებენ ლალის (შპინელის) საუკეთესო სახეობას.

შ ე ნ ი შ ვ ე ნ ე ბ ი

1. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება. 160, 24, (X ს.-ის I შოთხედი). ეფფხისტყაოსნის აკადემიური ტექსტის დამდგენი კომისიის მასალების მიხედვით ეს არის პირველი ორიგინალური ქართული რეკვილი, სადაც სიტყვა „ლალი“ გვხვდება.
2. ბილი. იველიაოქმა, წიგნი იობისა, 41, 20, თბ., 1884.
3. შოთა რუსთაველი, ეფფხისტყაოსანი, თბ., 1937, 860; სხვაგან შემოკლებით „ეტ.“
4. შაპ-ნამე. ქართული ევრსიები, ტ. I, თბ., 1916, 1863.
5. რუსულანანი, თბ., 1957, გვ. 495.
6. ბ ე ს ი ე ო, მესამე გამოცემა, თბ., 1921, გვ. 6.
7. ს. ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი. ქართული ლექსიკონი, თბ., 1928.
8. იბ. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. IV.
9. ნ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, რუსულ-ქართული ლექსიკონი, ტ. I, თბ., 1971.
10. რუსულ-ქართული ლექსიკონი, ტ. II, თბ., 1958; ტ. III, თბ., 1959.
11. იბ. М. А. Гаффаров. Персидско-русский словарь, т. II, М., 1927. აგრეთვე Ю. А. Р у н и н и к. Персидско-русский словарь, т. II, М., 1970.
12. ი. ა ბ ე ლ ა ძ ე, ვისრამანის ლექსიკონი, ვისრამანი, თბ., 1938. დ. კ ო ბ ი ძ ე, შაპ-ნამეს III ტომის ლექსიკონი, შაპ-ნამე, ტ. III, თბ., 1974.
13. იბ. М. Г. Джаиашвили. Драгоценные камни, их названия и свойства (из грузинского сборника Хв.). Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 24, Тифлис, 1898, გვ. 14.

37. ზ. ფანასკერტელი ი ც ი შ ვ ი ლ ი, სამეურნალო წიგნ-კარბადირი. თბ., 1978, გვ. 778—779.
38. გ. წერეთელი, „ბადახში“ და „ბალახში“ ვეფხისტყაოსანში, გვ. 35.
39. იბ. Ал-Б и р у и и, Минералогия, გვ. 74, გვ. 436.
40. შაქნაძე, III, 204, 2
41. რუსუდანია, გვ. 601.
42. შ ა ე თ ე ლ ი, აბღულმესიანი, თბ., 1937, გვ. 39.
43. გ. წერეთელი, „ბადახში“ და „ბალახში“ ვეფხისტყაოსანში, გვ. 35.
44. იბ. Н. М а р р. Вступительные и заключительные строфы «Витязя и Барсовой коже», Шоты из Рустава, СПб., 1910, გვ. 17.
45. გ. წერეთელი, „ბადახში“ და „ბალახში“ ვეფხისტყაოსანში, გვ. 36.
46. იქვე, გვ. 37.
47. იქვე, გვ. 38.
48. იქვე, გვ. 39

М. Г. ЧИКОБАВА

К ЗНАЧЕНИЮ ТЕРМИНОВ „LALI“ И „BADAXSI“

Резюме

В статье рассмотрены примеры употребления терминов «lali» и «badaxsi» в текстах памятников грузинской классической литературы.

Термины «lali» и «badaxsi» («balaxsi») являются синонимами и обозначают красную разновидность шпинели. Часто в литературе «лал» ошибочно отождествляют с красной разновидностью корундов, яхонтом, что объясняется большим сходством этих двух минералов. Кроме того, термин «lali» первоначально обозначал камни красного цвета вообще, но позднее, в связи с открытием шпинелевых руд в Бадахшане, значение этого термина конкретизировалось: лал—бахашанский лал («badaxsi») или шпинель.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ინდურიანული ენების განყოფილება

წარმოადგენს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში

ზურაბ სარჯველიანი

ზოგი სამართო-ქართველური ლექსების ეტიმოლოგიისათვის

უკანასკნელ ხანებში ქართველურ ენათა ლექსიკის ისტორიულ-შედარებითი მეთოდით შესწავლის საქმეში საკმაოდ დიდი წარმატებებია მოპოვებული. თ. გამყრელიძის, გ. მაჭავარიანის, კ. ჰ. შმიდტის, გ. კლიმოვის, ტ. გულდავას, ბ. გიგინეიშვილის, პ. ფენრიხისა და სხვათა ნაშრომები ამუშებენ ქართველურ ენათა ლექსიკის მრავალ უღარესად საინტერესო საკითხს. ამავე დროს ისინი თვალნათლივ გვიჩვენებენ, რომ ამ მიმართულებით ჯერ კიდევ დიდი სამუშაო არის ჩასატარებელი.

წინამდებარე სტატიის მიზანია გარკვეული დაზუსტება ზოგი ეტიმოლოგიისა, აქვე წარმოდგენილია აგრეთვე რიგი ახალი დაკავშირებების ცდა.

1. *კუერ-. სამეცნიერო ლიტერატურაში ერთმანეთთან დაკავშირებულია ქართ. ყვაფ-ი (ძვ. ქართ. ყუაფ-ი), ჰან. ყვაოჟ-ი, კვაოჟ-ი, მეგრ. კვარ-ია, ყვარ-ია, სვან. ჭუერ-. ქართული და მეგრული ფორმები შეაპირისპირა ა. ცაგარელმა (1, გვ. 28), ჰანური ვარიანტი დაძებნა არნ. ჩიქობავამ (2, გვ. 108). სვანური კი — გ. კლიმოვმა (3, გვ. 209). გ. კლიმოვი ამ ფორმათა არქეტიპად აღვადგენს *ყუა ფორმას და თვლის, რომ არქეტიპს ჰქონდა ხმაბაძვითი ხასიათი, რის გამოც მან არ მოგვცა კანონზომიერი ზუსტი შესატყვისები მონათესავე ენებში (3, გვ. 209). არნ. ჩიქობავას აზრით, ძირეულია ყუ-, ხოლო -არ მეგოულში, -ავ ჰანურსა და ქართულში დეტერმინანტი სუფიქსებია. ჰანურში -ავ სუფიქსიანი ფუძე მეორეული -ოჟ სუფიქსითაა გართულებული (2, გვ. 108-109). ზანურსა და სვანურში მეორეულ სუფიქსაციას ვარაუდობს გ. კლიმოვიც (3, გვ. 209).

ვფიქრობთ, ქართულ ყუაფ-, ჰან. ყვაოჟ-, მეგრ. კვარ-ია, ყვარ-ია. სვან. ჭუერ- ფორმათა უშუალოდ ერთმანეთთან დაკავშირება გაჭირდებოდა. ის ფაქტი, რომ ერთმანეთთან საეარაულო ეტიმოლოგიურ კავშირში მყოფ ფორმათა ეოკალიზმი არ იძლევა კანონზომიერ ფონემურ შესატყვისობებს, ამ დაკავშირებას საექვოდ მიგვაჩნევენებს.

ვფიქრობთ, რომ ზემოთ დასახელებულ ფორმათაგან ერთმანეთს უდავოდ უნდა უკავშირდებოდეს მეგრ. კვარ-, ჰან. კვარ-ოჟ, სვან. ჭუერ-. ამ ფორმათა არქეტიპად უნდა აღვადგინოთ *კუერ-. ჩვენ საცხებით ვიზიარებთ გ. კლიმოვის მოსაზრებას, რომლის თანახმადაც, თუ რომელიმე ფორმა კანონზომიერ შესატყვისებს გვაძლევს სვანურსა და ერთ-ერთ ქართველურ ენაში, იგი უნდა ვივარაუდოთ საერთო-ქართველურ ფუძე-ენის დონეზედაც (3, გვ. 16). გ. კლიმოვის ამ მოსაზრებაზე დაყრდნობით საერთო-ქართველურში აღვადგენთ *კუერ- არქეტიპს, რომლისგანაც მომდინარე *კუერ- უნდა გვექონოდა ქართულის მწვერლობამდე პერიოდში, ქართული ენის ლექსიკიდან *კუერ- ლექსიკა გამოდგენა ყუაფ- ხმაბაძვითი ხასიათის სიტყვამ. აქვე შევნიშნავთ, რომ არც ისაა გამორიცხული, რომ *კუერ- არქეტიპი იყოს ხმაბაძვითი ხასიათისა.

მეგრულსა და ჰანურ ფორმებში კ/ყ სუბსტიტუცია (კვარ-ია > ყვარ-ია; კვარ-ოჟ-ი > ყვა-ოჟ-ი) ხმაბაძვის შედეგი უნდა იყოს.

აღსანიშნავია, რომ გურულ დიალექტში გვხვდება კვარაკუნჩხა (მცენარის

სახელი), რაც ზანიზშია და ეტიმოლოგიურად ყვავისფერს ნიშნავს. ეს სიტყვა ზანურ კვარ- ფორმას გამოავლენს.

2. *მა-ტლ, || *მ-ტლ-. ქართული მატლ-ი და მეგრულ-ქანური მუნტურ-ი ერთმანეთთან ნ. მარმა დაკავშირა (4, გვ. 828), ხოლო ქართული მატლ- და სეანური მგტ- ო. უორდროპმა (5, გვ. 634). გ. კლიმოვი საერთო-ქართველური ლექსების არქეტიპად აღადგენს *მატლ,- ფორმას (3, გვ. 129). *მატლ,- არის აღდგენილი თ. გამყრელიძისა და გ. მაჭავარიანის მიერაც (6, გვ. 75; 82; 83; 128; 154 და სხვ.). თ. გამყრელიძისა და გ. მაჭავარიანის ვარაუდით, ზანურში „მ/სონანტის მომდევნო პოზიციასში, როგორც ჩანს, ადგილი ჰქონდა თავისუფალ მონაცვლებას *ო'სა და *ო,'ს შორის: *მატლ > *მოტრ > მეგრ.-ქან. მუნტურ-ი (შდრ. ქართ. მატლ-ი, სეან. მგტ); მეორე მხრივ, *მატულ > *მოტურ > მეგრ.-ქან. მონტურ-ი (შდრ. ქართ. მატულ-ი, სეან. მატუ) (6, გვ. 332). სეანური მგტ კი ახსნილია მარცვლოვანი ლ სონანტის გაუმარცვლოვანების შედეგად მიღებული ლ-ს უ-ში გადასვლის, შემდგომში ა-ს სრული ასიმილაციის გზით უ-ში გადაბგერებისა და საბოლოოდ უ > ჯ პროცესის შედეგად (6, გვ. 82, 154). მკვლევრებს შესაძლებლად მიაჩნიათ მატ- ძირისა და -ლ სუფიქსის გამოყოფა (6, გვ. 280), თუმცა შენიშნავენ, რომ „ბოლოკიდური -ლ ელემენტის გამოყოფა აქ აღარ ხერხდება ფორმათა შეპირისპირების საფუძველზე“ (6, გვ. 279).

უკანასკნელ დროს ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში მოპოვებულ იქნა ახალი მასალა, რომლის გათვალისწინება აუცილებელია ამ ფუძის ისტორიაზე მსჯელობისას.

ათონის მრავალთავში (Atl.—11) დასტურდება ტლობა: „ვითარცასახედ იმღერიდ რაჲ მატლნი შორის დამპალსა კორცსა და არა დასცხრიან ტლობითა“ (203va). უდაბნოს მრავალთავში (A—19 X ს.) გვაქვს ტვლობა:

„ვითარცასახედ რაჲ იმღერდიან მატლნი შორის დამპალსა კორცსა და არა დასცხრებიან ტვლობითა“ (225va). პარხლის მრავალთავში (X ს.) იკითხება ტულობა: „ვითარცასახედ რაჲ იმღერდიან მატლნი შორის დამპალსა კორცსა და არა დასცხრიან ტულობითა“ (176vb).

რა მიმართებაა ტლობა||ტულობა||ტვლობა ფორმათა შორის? ვფიქრობთ, სწორია ტლობა, ხოლო ტულობა||ტვლობა გადამწერთა შეცდომის შედეგია. მათ ვერ გაიგეს ტლობა და დაამახინჯეს. ამგვარი შემთხვევები ძველ წერილობით ძეგლებში საკმაოდ ხშირია.

ტლობა მოჰყავს თავის ლექსიკონში ი. აბულაძეს (7, გვ. 413).

ცხადია, ტლობა ასე დაიშლება: ტლ-ობ-ა, სადაც ტლ- არის ძირი, -ობ თემის ნიშანია, ხოლო -ა საწყისის მაწარმოებელი. ზმნის პირიან ფორმებად საკარაულებელია: ვ-ა-ტლ-ობ, ა-ტლ-ობ, ა-ტლ-ობ-ს.

თავისთავად დგება საკითხი მატლ- და ტლ-ობ-ა ფორმათა ურთიერთ-მიმართების შესახებ. ვფიქრობთ, რომ მატლ-ობ-ა არის მიმღობა, მოქმედებით გვარისა (ეტიმოლოგიურად: გამფუჭებელი). ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მატლ-ობ-ა პრეფიქსიანი არაადამიანის (ნიუთის) გამომხატველი სახელი ძველ ქართულში სხვაც არის: ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ მ-ღამ-ი „ღამურა“: ოფოფი და მღამი (11, 19,0); შდრ.: მღამიობი ო (შდრ. 8, გვ. 167-168; 9, გვ. 123-124).

უნდა გავითვალისწინოთ ის, რომ ერთმანეთთან დაკავშირებული ფორმების ვოკალიზში ქართველურ ენებში ძნელად ასახსნელია, რასაც აღნიშნავენ კიდევ (3, გვ. 129). ხომ არ შეიძლებოდა გეფიქრა საერთო-ქართველურის

დონეზე *მა-ტლ-//*მ-ტლ. ფორმათა არსებობა? *მატლ. ფორმიდან გამოიყვანებოდა სვანური მგტ (მატლ < *მატლ- < *მა-ტლ), ხოლო მ-ტლ. ფუძისაგან-მუნტური (მ). და ლ. მარცვლოვან სონანტთა მოშლისა და წ-ს ტ-ს წინ განეითარებოთ).

აღსანიშნავია ტლ-ძირის სიახლოვე ინდოევროპულ tã-, tã-, tai-, tã-, tĩ-, tã-, tĩ- ძირთან შდრ. ბერძნ. τῆλε „ნაწლავების გაწმენდა“, ძვ. ბულგარული tiléti „ლობა, ხრწნა, დაშლა, რუს. тая, „ჩრჩილი“ (10, გვ. 1053); ბულგარული тая, „ვალკობ“, ჩეხური tliti, პოლონური tlec, ლატვიური tilt „დარბილება“ და სხვ. (11, გვ. 641).

ეს არის ერთ-ერთი ძალზე ნიშანდობლივი ფაქტი, რომელსაც არ შეიძლება ანგარიში არ გაეწიოს ქართველურ და ინდოევროპულ ენათა ურთიერთობის კვლევისას (ამგვარი ფაქტების კვალიფიკაცია იხ. თ. გამყრელიძისა და გ. მაჭავარიანის ნაშრომში „სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში“).

3. *თხემ-. სამეცნიერო ლიტერატურაში დიდი ხანია, ერთმანეთთან არის დაკავშირებული ქართ. თხემ-ი და სვან. თხემ-||თხემ- „თავი, მწვერვალი“ (12, გვ. 292: 13, გვ. 42). ეს დაკავშირება გაზიარებულია გ. კლიმოვის მიერაც (3, გვ. 97). აღსანიშნავია, რომ ძველ ქართულში თხემ- ლექსემა, რომელიც საერთოდ კეფას ნიშნავს, დასტურდება თავ-ის მნიშვნელობითაც: „თქუმული იოვანეშ ოქროპირისაა წმიდათა მათ თხემთა მოციქულთა პეტრეს და პავლეს-თეს“ (A—95, 77v, 1-3a). A—19 ხელნაწერში (X ს.) იკითხება: „თქუმული წმიდისა მამისა ჩუენისა იოვანე ოქროპირისაა ქებისათვს თავთა მათ მოციქულთაჲსა პეტრესი და პავლესი ქებაჲ და სიტყუაჲ“ (88va).

ცხადია, რომ თხემ-ი ზემოთ მოყვანილ კონტექსტში თავს, წინამძღოლს ნიშნავს. ამას მოწმობს ბერძნული ტექსტიც: εἰς τοῦτ' ἀποστῆσαι ἡμῶν τὸ πνεῦμα καὶ τὸ σῶμα (P. Migne, Patr. Gr. t. 59, სვ. 491).

4. *ღურ-. არნ. ჩიქობავას აზრით, ერთმანეთს შეიძლება დაუკავშირდეს ქან. ღურ-, მეგრ. ღურ- „სიკვდილი“ და სვან. ღა-გრ-ა (2, გვ. 350-351). სვანური ღაგრა სიტყვის სემანტიკა ღა-გრ-ა ელემენტებად არაა მართებული, აქ ძირია ღაგ- (შდრ. ხუი-ღგ-არ-ი). არნ. ჩიქობავა მიუთითებს, რომ ქართულში არ გვაქვს შესაბამისი ძირი (2, გვ. 351).

ეფიქრობთ, რომ ზანური ღურ- ძირის შესატყვისი ღულ- უნდა იყოს დაცული ძველ ქართულში. იოანე ოქროპირის იოანეს სახარების თარგმანების ექვთიმეს მიერ თარგმნილ ტექსტში გვაქვს ზმნა მოღულეს (მო-ღულ-ეს): „იტყოდა: გზასა წარმართთასა ნუ მიხვალთ. და კულად თქუა: არა მოვლინებულ ვარ, გარნა ცხოვართათვს წარწყმედულთა სახლისა ისრაჴლისათა, და არა კეთილ არს მოღებაჲ პურისა და მიცემაჲ ძალთაჲ. და ესრეთ, ვიდრემდის არა ჭუარს-ატუეს იგი და მოკლეს, არა დაუტევნა იგინი. ხოლო რაჲამს მათ თვთ მოღულეს და მოკლეს იგი, მიერითგან არღარად საქმარ იყო მათ თანა დადგრომაჲ“ (Ier.—32 XI ს. 115v, 6-14 შესაბამის ბერძნულ ტექსტში გვაქვს: ἐπίστυον ἄς ἀνελεῖν (P. Migne, Patr. Jr. t. 59, სვ. 368).

მოღულეს და მოკლეს სინონიმებია. ძველ ქართულში ამგვარი სინონიმური ერთეულების ერთმანეთის პარალელურად ხმარება საკმაოდ ხშირია. ეს მოკლენა სინონიმურ პარალელიზმად იწოდება (14, გვ. 689-696).

Ier.-24 (XI ს.) და Sin.-4 (XI ს.) ხელნაწერები, რომლებიც შეიცავენ გიორგი მთაწმიდლის მიერ თარგმნილ სვინაქსარს, გამოავლენენ ამავე ზმნის

უნინზო ვნებითის ფორმას: „რკინათა ზედა თრევითა უწყალოდ ყოველნივე კორცნი მისნი მოჰლულეს“ (Ier.-24 53v, 14-16). სამწუხაროდ, ბერძნულის ჩვენთვის ხელმისაწვდომ ტექსტში ეს ადგილი არ დასტურდება.

მო-მ-ლულ-ეს მას იგინი. H-2211 ხელნაწერში შესაბამის ადგილას იკითხება მოჰლულეს, რაც შეცდომაა.

საინტერესოა, რომ ძველ ქართულში გვაქვს მიმღეობა მო-მ-ლულ-ალ-ი, რაც სრესილს, თელილს ნიშნავს (7, გვ. 270). ილია აბულაძეს მოჰყავს მავალითი ძეგლიდან: „წამებაჲ წმიდათა მოწამეთაჲ ანდრიანჴსი და ცოლისა მისისა ანატოლჴსი და მათ თანა მოწამეთაჲ, რომელნი ნიკოდიმიჲ ქალაქსა იწამნეს“ (გამოსცა ილ. აბულაძემ: ძველი ქართული მწერლობის ოთხი ძეგლი, თბ., 1965): „იხილნა კორცნი მათნი, რამეთუ მოჰპალ და მომღულალ იყვნეს“ (7, გვ. 270).

ილია აბულაძე ამ სიტყვასთან დაკავშირებით შენიშნავს: „მომღული“ ჩვენი ძეგლის ერთს სხვა რედაქციაში „მორღუეულად“ არის ასახული, სომხური წამების წიგნში კი არის *սրբիսაլ*, რაც „სრესილს, თელილს“ აღნიშნავს“ (15, გვ. 185).

ვფიქრობთ, ღულ- ზმნური ძირი შეიძლება დაუკავშირდეს მეგრულ-ქანურ ღურ- ზმნურ ძირს და ამის საფუძველზე ქართულ-ზანური ერთიანობის ხანისათვის აღდგეს *ღულ- არქეტიპი.

ქართ. ღულ- და ზანურ ღურ- ზმნურ ძირთა სვან. ლიდგარ, დაგრა ზმნურ ფორმებთან დაკავშირება გამორიცხული ჩანს.

5. *თმ-. ძველ ქართულში გვაქვს თმენა; თმობა||დათმობა ზმნური ფორმები, რაც ნიშნავს ლოდინს, მოცდას, ატანას, გაძლებას, მოლოდინს, დაცდას, მოთმენას (7, გვ. 110; 182).

„თმენით დაუთმე უფალსა“ (ფს. 39,2); „ვერ დაუთმობდა ურვათა მათ“ (ფლკტ. 135,28); „გლახაკმან ვერ დაუთმოს რიცხვასა“ (იგ. სოლ. 12,8); „თოვლი და მყინვარი დაუთმობდა ცეცხლსა და არა დადნებოდა“ (O სიბრძნ. სოლ. 16,21) (მაგალითებს ვიმოწმებთ ი. აბულაძის ძველი ქართული ენის ლექსიკონიდან, გვ. 110).

თმენა, თმობა, დათმობა ფორმათა შეპირისპირებით გამოიყოფა თმ- ძირი, რომელიც ალბათ უკავშირდება სვანურ თმ- ძირს, რაც გაჭირვებას ნიშნავს: თმში მწარ „მიჭირს“, ითმინე „უჭირს“, წჯხი — თმში „გაჭირვება“, ლითმ-ინ-ე, „გაჭირვება“.

მნიშვნელობათა სხვაობა სვანურსა და ქართულ ფორმათა შორის არაა ისე დიდი, რომ სვანურ თმ- და ქართ. თმ- ძირთა დაკავშირება გააძნელოს.

6. *შღიმ-. სვანურში შღიმ ყურს ნიშნავს. ქართულში მისი შესატყვისი ძირი არ ჩანს. ჩვენ გამორიცხულად არ გვეჩვენება მისი დაკავშირება გურულსა და იმერულში დაცულ ზმნურ ძირთან და-შტიმ-ვა „თვალის ქაჩვა, თვალის დაყლუპვა, თვალის ბრიალი“ (16, გვ. 62; 17, გვ. 252).

შტიმ ძირისაგან არის ნაწარმოები ზმნური ფორმებიც: შტიმავს თვალებს, დაშტიმა თვალები და მისთ.

შტიმ უნდა მომდინარეობდეს შღიმ-ისაგან. თვალისა და ყურის აღმნიშვნელ ლექსებათა ერთმანეთთან დაკავშირება არ უნდა გაჭირდეს (შღრ. ყურ-ი მაგრამ: უ-ყურ-ებ-ს).

თუ ჩვენი დაკავშირება სწორია, მაშინ შესაძლოა, საერთო-ქართველურში აღვადგინოთ *შღიმ- ლექსემა. *შღიმ- შეიძლება დაუკავშირდეს ხეთურ

istamana's „ყური“, რომელსაც უკავშირებენ სვანურ **შდამ-ს** (29, გვ. 123).

7. ***გულ-ვ-ებ-ა**||**გულ-ებ-ა**. ძველ ქართულში არის **ზმნა გულ-ვ-ებ-ა**||**გულ-ებ-ა**. რომელიც ნაწარმოებია **გულ** არსებითი სახელისაგან.

„**იგულეთ**. რა-ე-გე გესმის“ (მრკ., 4, 24C); შდრ.: „**იხილეთ**, რა-ე-გე გესმის“ (DE); „რომელსა **იგულებოდა** მიცემა მისი“ (ი. 12, 4C); „**იგულვა** მოკლვა მისი“ (გამოსლვ. 4, 14 O); „**მეგულების** სიკუდილი“ (მ. ცხ. 47v) და სხვ. (მაგალითები დამოწმებულია ი. აბულაძის ლექსიკონის მიხედვით, 7, გვ. 99).

ილია აბულაძე ამ ზმნის მნიშვნელობებად ასახელებს: ხილვას, კრძალვას, ჰიებას, გულს-დებას, ნდომას, ხედვას, ზრახვას და მისთ.

ჩვენი აზრით, **გულება**||**გულვება** ზმნის კანონზომიერი შესატყვისია **ზანური გურაფა** (**გურ-აფ-ა**) „სწავლა“.

ცოდნის. სწავლისა და ხილვის (**გულვება-ს** ძველ ქართულში ეს მნიშვნელობაც აქვს) აღმნიშვნელ ფუძეთა დაკავშირება საეჭვო არ უნდა იყოს (შდრ.: **მიჩნს** და **მიჩქუ** „ვიცი“) (2, გვ. 378).

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ არც ისაა გამორიცხული, რომ ქართული და **ზანური** ფორმები ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად იყოს ნაწარმოები შესაბამისი სახელური ძირებისაგან (**გულ-ი** — **გულება**; **გურ-ი** — **გურ-აფ-ა**).

8. ***ქად-**. **ქად-** სვანური ზმნური ძირი „ცთომა“ ვ. თოფურიაძე ძველ ქართულ **ცეთ-/ცთ-** ზმნის ძირთან დააკავშირა (18, გვ. 304). ვ. თოფურიას აზრით, **ცეთ- < ცედ-** (18, გვ. 304). ვ. თოფურიას ეს მოსაზრება მრავალმა მკვლევარმა გაიზიარა (19, გვ. 17; 20, გვ. 226; 21, გვ. 65-66; 22, გვ. 98 და სხვ.). სპეციალურ ლიტერატურაში უკვე აღნიშნულია ის დაბრკოლებები, რაც ამ დაკავშირებას ხელება (23, გვ. 65; 24, გვ. 78-79).

ვფიქრობთ, ძველ ქართულ ტექსტებში დაცულია სვანური **ქად-** ზმნური ძირის კანონზომიერი შესატყვისი. ესაა **ქად-ებ-ა**:

„ამას **უქადებდა**, რომელი-იგი არა აქუნდა კელთა შუშანიკისგან“ (შუშ. წამ. 12, 6-7); „**უქადე** ქურჭერი ერთი სამისოა“ (იქვე, 22, 1-2).

ზემოთ მოყვანილ ფრაზებში **ქადება** შეპირებას ნიშნავს. ძველ ქართულში ამ ზმნას აქვს დამუქრების, მუქარის, კვენხის, თავის მოწონების მნიშვნელობები (7, გვ. 450).

ძველი ქართული **ქად-** ძირის დაკავშირება სვანურ **ქად-** ძირთან მნიშვნელობათა მცირეოდენი სხვაობის გამო (ყვენხა, თავის მოწონება, შეპირება — ცდუნება) არ გაკვირდება. ბუნებრივია, რომ საერთო-ქართულურში აღვადგინოთ ***ქად-** ძირი, რომელმაც ძველ ქართულში მოგვცა **ქად-ებ-ა**, ხოლო სვანურში **ქად-/ქად-** (**ხუე-ქად-ი** „გვდები“, **ხუ-ა-ქად-ენ-ი**, „გაცდენ“, **ლო-ქად-უნ-ე** „ცდუნება“).

ამრიგად. სვანური **ქად-/ქად-** ძირის ძველ ქართულ **ცეთ-/ცთ-** ძირთან დაკავშირება საბოლოოდ უნდა გამოირიცხოს.

9. ***ყორ-**. ძველ ქართულში გვაქვს **ყორე**:

„**ჰტილსა ყორე** დაარღვა და გამოღმართ გამოღვა“ (Ath.-12; 222v); „არა შევიდენ... ვიდრემდის არა შესდგათ **ყორე** იგი პირველსავე მას ადგილსა“ (იქვე, 222v). (მაგალითები დამოწმებულია ილია აბულაძის ლექსიკონის მიხედვით, 7, გვ. 467).

გვაქვს ზმნაც **ადყორვა**, რაც აშენებას ნიშნავს. „**ადყორო** გზად მისი“ (ოსე 2,6). შდრ. ბერძნ. *δινοικισθησθαι τας οδους*; აზრჯ ლათ. *ostruam viam eius*.

ყორე ძველ ქართულში ღობის მნიშვნელობით იხმარება. ჩვენ გამორიცხულად არ გვეჩვენება ამ სახელის დაკავშირება სევანურ ყორ („კარი, ეზო“) სახელთან.

სევანური ყორის დაკავშირება ქართულ ყურ-თან გ. კლიმოვს პრობლემატურად მიაჩნია (3, გვ. 213).

ქართული ყორე „ღობე“ და სევანური ყორ „კარი, ეზო“ ლექსემების დაკავშირება თითქოს არ ხვდება დაბრკოლებებს არც ფონეტიკური და არც სემანტიკური თვალსაზრისით. თუ ეს ასეა, საერთო-ქართველურის დონეზე შეიძლება აღვადგინოთ *ყორ- ძირი.

10. *თ-¹. ქართულ თეთრ- ფუძეს უკავშირებენ სევანურ თუეთუნე, თეთნე „თეთრი“, ფუძეს (26, გვ. 127; 3, გვ. 91) ამ დაკავშირებას ზოგი ფონეტიკური ხასიათის დაბრკოლება ხვდება, რასაც ყურადღებას აქცევს გ. კლიმოვი (3, გვ. 91).

ვფიქრობთ, რომ თეთრ- არის რთული ფუძე. იგი მიღებულია *თერ- ძირის რედუბლიკაციით. *თერ- ძირი უნდა უკავშირდებოდეს სევან. თე სიტყვას, რომელიც თვალს ნიშნავს. საყურადღებოა, რომ მრავლობითში რ აღდგება თერ-**ა**ლ. ეს რომ შემთხვევითი არაა, ჩანს იქიდანაც, რომ გვაქვს ზმნური ფორმა თერ-**ა** „ჩანს“, ჩუ-**ა**-თირ „იციო“, სადაც იგივე თერ- ძირი იჩენს თავს.

თეთრ მიღებული უნდა იყოს თერ ძირის იმგვარი რედუბლიკაციის გზით. როცა პირველ ნაწილში დაიკარგა თანხმოვანი, ხოლო მეორე ნაწილში ხმოვანი. ამავე ტიპის რედუბლიკაციამ მოგვცა საერთო-ქართველურში ***ძ**, **ეცხ**-**ლ** (27, გვ. 497—503). ამ ტიპის გაორმაგება საფუძვლიანად არის შესწავლილი ფრ. ნაისერის მიერ (19).

ამრიგად, საერთო-ქართველურში შეიძლება აღვადგინოთ *თერ- ძირი, რომელსაც ვუკავშირებთ სევანურ თე, თერ- სახელურსა და ზმნურ ძირებს და ქართულ თეთრ- სახელს.

რაც შეეხება თუეთუნე სევანურ ფორმას, არაა გამორიცხული, ისიც რედუბლიკაციის გზით იყოს მიღებული. მარტივ ძირად შეიძლებოდა გვევარაუდა თევ-, რომელიც დაუკავშირდებოდა ქართ. თევ-**ა**, მ-თოვ-**არ**-**ე** < *მ-თევ-**არ**-**ე**, მ-თი-**ებ**-**ი** < მ-თევ-**ებ**-**ი**, სევანურ ან-თაუ-**ე** „დაბადა“ (მდრ. ჩენა — გააჩინა) და ზოგ სხვა ფორმას. შეიძლებოდა დაგვეკავშირებინა თევ- ძირთან ნა-თელ-**ი**, ზან. ნო-თე, ქართ. თენ-**ებ**-**ა**, ზანური თან-**აფ**-**ა** და ამის საფუძველზე გამოგვეყო თ- ძირი, ხოლო თ-**ევ**, თ-**ელ**, თ-**ენ** შედგენილ ფუძეებად ჩაგვეთვალა, მაშინ ბუნებრივად დაისმოდა საკითხი, თ-**ერ** აგრეთვე მიგვეჩინა წარმოქმნილ ერთეულად და დაგვეკავშირებინა თ-**ევ**, თ-**ელ**, თ-**ენ** ფუძეებთან.

თუ ჩვენი მსჯელობა სწორია, ვფიქრობთ, შესაძლებელია, საერთო-ქართველურ ***თ**- ძირს დავუკავშიროთ ქართ. თეთრი, სევან. თერ-, თე, ერთი მხრივ, ხოლო, მეორე მხრივ, ქართ. თევ-**ა**, ნა-თელ-**ი**, მ-თი-**ებ**-**ი**, მ-თოვ-**არ**-**ე**, მეგრ. ჰან. თან-**აფ**-**ა**, ნო-თე, სევან. ან-თაუ-**ე** და სხვა სახელური და ზმნური ფორმები.

აღსანიშნავია, რომ საერთო-ინდოევროპულ **leuk** ძირიდან წარმოქმნილ ფორმებს აქვთ ნათელის, მთვარის, დღის სინათლის მოტანის, განაუების. სხივის, ხედვის, თეთრის და სხვა მნიშვნელობები (10, გვ. 687-690).

11. ***ჴომ**-. ჰანურში არის **ჴომ**-**ინ**-**ი** ზმნა „ლაპარაკი“ (28, გვ. 145). სხვა

¹ ამ ძირთან დაკავშირებული ძირითადი მოსაზრებანი 1961 წელს აქნა მოხსენების სახით წაყობული (25, გვ. 172).

ქართველურ ენებში ზომ- ძირი არ ჩანს. საინტერესოა, რომ A-52 ხელნაწერში (XI—XII სს.) დადასტურდა ამ ძირისაგან ნაწარმოები საწყისისა და მიმ-
ლეობის ფორმები:

„რამეთუ თქუენ ვიდრემე ცოდნისა მისისა მზოპავი ხართ, სტყუით“ (67v, 14); „ითნესმცა თავისა თვისისა მზოპავად“ (86r, 16-17); „არა ამაოდ, არცა მო-
ზოპავით თქუა“ (68v, 35); „არა ეგულვა მოზოპავაჲ“ (84v, 27) და სხვა.

ეს სიტყვა არაა შეტანილი ძველი ქართულისა და დიალექტოლოგიურ ლექ-
სიკონებში.

ზემოთ მოყვანილ შემთხვევებში მზოპავი „მატყუარას, მოტრაბახეს“ ნიშ-
ნავს, ხოლო ზოპავა „ტრაბახს, ტყუილს“.

ხომ არ შეიძლება ქართულ-ზანურის ერთიანობის ხანისათვის აღკველ-
გინა *ზომ- ზმნური ძირი?

დამოწმებული ლიტერატურა

1. А. Цагарели, Мингрельские этюды, вып. II, Опыт фонетики мингрельского языка, СПб., 1880.
2. არნ. ჩიქობავა, ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბილისი, 1938.
3. Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964.
4. Н. Я. Марр, Яфетические названия деревьев и растений (Pluralia tantum), II, Изв. АН, СПб., 1915.
5. O. Wardrop, English-Svanetian Vocabulary, Journal of the Royal Asiatic Society, 1911, Iuli.
6. თ. გამყრელიძე, გ. მაქავარიანი, სონანტა სისტემა და აბლაუტი ქარ-
თველურ ენებში, თბილისი, 1965.
7. ილია აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბილისი, 1973.
8. არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბი-
ლისი, 1942.
9. არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის შესავალი, თბილისი,
1979.
10. Julius Pokorny, Indogermanisches etimologisches Wörterbuch, I, Bern und
München, 1959.
11. М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, IV, М., 1973.
12. R. Erckert, Die Sprachen des kaukasischen Stammes, Wien, 1895. დაკავშირება
მ. ჯანაშვილს ეკუთვნის.
13. П. Чарая, Об отношении абхазского языка к яфетическим, Материалы по
яфетическому языкознанию, IV, СПб., 1912.
14. შ. ძიძიგური, ცნება სინონიმური პარალელიზმისა, საქართველოს მეცნ. აკად.
მოამბე, II, № 7, თბილისი, 1941.
15. ი. აბულაძე, ქართულ-სომხური ფილოლოგიური შტუდიები, „მრავალთავის“
ზოგიერთი თავის წყარო, VI, მარტულბაჲ ანდრიანში და ანტოლში, ძველი ქართული
მწერლობის ოთხი ძეგლი, თბილისი, 1965.
16. ი. ქუციანია, სიტყვის კონა, საბასულხან ორბელიანის და დავით ჩუბინაშვილის
ლექსიკონებში გამოტოვებული სიტყვები, СПб., 1910.
17. ალ. ლლოტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, II, თბილისი, 1975.
18. ე. თოფურიია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, II, ბგერით მოვ-
ლენათა თანამიმდევრობა, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, X, ტფილისი, 1932.
19. F. Neisser, Studien zur georgischen Wortbildung, Wiesbaden, 1953.
20. ს. ელენტი, ქართული ენის ფონეტიკა, თბილისი, 1956.
21. მ. ძიძიგური, ფონეტიკური პროცესები ძველ ქართულში, თბილისი, 1960.

22. არ. მარტიროსოვი, საერო მწერლობის ძეგლების ფონეტიკური თავისებურებანი, იყვ, VI, თბილისი, 1954.
23. გ. მაჭავარიანი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, თბილისი, 1965.
24. ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1975.
25. ზ. სარჯველაძე, „თეთრ“ ღუძის შედგენილობისათვის, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა XXIII სამეცნიერო კონფერენცია (ძეშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები), თბილისი, 1961.
26. А. Греч, Сванетско-русский словарь. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 10, Тифлис, 1890.
27. ტ. გუდავა, რეგრესული დეზადრეკატეზის ერთი შემთხვევა ზანურში (მეგრულ-ქანურში), საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. 33, № 2, თბილისი, 1964.
28. Н. Марр, Грамматика чанского (лазского) языка с хрестоматией и словарем, СПб., 1910.
29. Вяч. Вс. Иванов, О некоторых передисазиатских параллелях к картвельским лексемам, საქათმეცნერო კრებულო, თბილისი, 1979.

3. А. САРДЖВЕЛАДЗЕ

К ЭТИМОЛОГИИ НЕКОТОРЫХ ОБЩЕКАРТВЕЛЬСКИХ ЛЕКСЕМ

Резюме

В статье выявлено несколько новых общекартвельских основ, даны дополнения к некоторым старым сопоставлениям.

Проанализированы следующие общекартвельские лексемы: *ქურ-кურ- (мегр. კურია „ворона“, лаз. კე-ო-ი id, сван. ქურ-id.); *მა-ტლა- *მა-ტი- (груз. მა-ტლი „червь“, ср. ტლ-ობა tl-ob-a „портить“, мегр. მუნტური id; лаз. მუნტური id; сван. მგტ id). Корень *ტლ-*ტი, имеет параллели в индоевропейских языках: греч. τλῆς, др. болг. tǎlĕti, русск. „тля“, чешск. tliti и др. ღურ -yug (груз. მო-ღურ-ეა „уничтожать“, мегр. ღურ-ეა „смерть“, чан. ღურ-ეა id. *თმ- (груз. თმობა „терпеть“, сван. თმ „беда“), *შიმ *šim (груз. შტ-მეა „пристально смотреть“, сван. შტიმ „ух“) *გულ-ვ-ე-ბა || გულ-ე-ბა *gul-v-eb-a = gul-eb-a (груз. გულეა „познавать“, „поинмать“, мегр. გურაფა „учение“ *ქად-*—kad (груз. ქად-ე-ბა, სი-ქად-ული „обещать“, сван. ლი-ქად-უნ-ე „обманывать“, *ყორ qor (груз. ყორე „отрада“, „забор“, сван. qor „ворота“, „дверь“ *თ-*t- (груз. თეთრ-ი „белый“, сван. თე<თერ „глаз“, ჩუთირ „узнал“, თენ-ე-ბა „светлеть“, мегр. თანაფა id, лаз. თანაფა id, и др.). *ზობ- *zop- (гр. მო-ზობ-ეა „обман“, მ-ზობ-ა-ე-ი „обманщик“, лаз. ზობ-ე-ა „гово- рить“).

ა. ს. პუშკინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის ქართული ენის კათედრა
წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა თ. გამყრელიძემ

ლ უ ი ზ ა რ ხ ა მ ა მ

მ თ რ ა შ უ ლ ი ნ ა ს ე ს მ ო ბ ე ბ ი ქ ა რ თ უ ლ ს ა ლ ი ბ ი რ ა ტ უ რ ო ე ნ ა შ ი

ცნობილია, რომ „წმინდა ენა“ არ არსებობს, რაც შედეგია ძირითადად ენის ისტორიულ-სოციალური ექსტრალინგვისტური ფაქტორისა. სალიტერატურო ქართულში თურქული ლექსიკური ელემენტების სიმრავლე გამოიწვია ამ ისტორიულმა ეკონომიკურ-პოლიტიკურმა ურთიერთობებმა, რომლებიც საქართველოს საუკუნეების განმავლობაში ჰქონდა თურქეთთან და თურქული მოდემის ხალხებთან. მიუხედავად იმისა, რომ ამ ურთიერთობებს მეტწილად საფუძვლად ედო თურქეთის აგრესიული პოლიტიკა საქართველოს მიმართ, ბუნებრივია. მაინც მყარდებოდა კონტაქტები ხალხებსა და ენებს შორის. ეს ენობრივი კონტაქტი საბედნიეროდ იყო დროებითი, მაგრამ — პროქსიმალური. ხდებოდა ორი ენის უშუალო ურთიერთგაელენა, რაც ქართულში აისახა იმ მრავალრიცხოვან ლექსიკურ ნასესხობებში, რომლებიც დამკვიდრდნენ ქართულ სალიტერატურო ენაში. წინამდებარე ნაშრომი წარმოადგენს მცირე ნაწილს მონოგრაფიისა: „თურქიზმები ქართულ სალიტერატურო ენაში“, რომელზედაც ამჟამად გრძელდება მუშაობა.

არტალა — 1. ძროხის ბარკლის ქვედა ნაწილი. 2. ამ ნაწილისაგან დამზადებული წვნიანი (ქეგლ)². ს.-ს. ორბელიანისა³ და ნ. ჩუბინაშვილის⁴ განმარტებით: საკლავთ უკანა მუჯკსქვეითი. არაფერია თქმული, არტალა სიტყვის შემოთ აღნიშნულ მეორე მნიშვნელობაზე.

პროფ. გ. როგავას ქართული არტალა მიაჩნია ზანური ონტოლეს შესატყვისად. „ონტოლე იგივე გურული ორტოლაა, სადაც რ ფონეტიკური ჩანართია, ნიშნავს ჯირკვალს, რომელიც გრძლად ორ ზოლად გადასწვდება კაცს კიპში. არტალა ქართ. ა-ტალა ზან. ონტოლე“⁵. ჩვენი ვარაუდით ქართ. არტალა უნდა უკავშირდებოდეს თურქ. ardağa სიტყვას, რომლის იმ რამდენიმე მნიშვნელობიდან. რაც მას თურქულ დიალექტებში გააჩნია (უმრავლესობა, სახელდობრ, ძროხასთან არის დაკავშირებული), ერთ-ერთი „ძროხის ფეხის უკანა ნაწილის ხორცი“-ვაერცელებული ბურსასა და ნიგდემი⁶, სრულად ემთხვევა ქართულში „არტალას“ სემანტიკას. ცხადია, ქართ. არტალა მოდის თურქ. ardağa სიტყვა-ფორმიდან. თურქულმა მარცვლის თავიკლურმა d მეღერმა ქართულში კანონ-ზომიერად მოგვცა მკვეთრი „ტ“. ვფიქრობთ, ქართულ ენაში არტალა-სთვის მეორე მნიშვნელობის შექმნა, კერძოდ, „ამ ნაწილისაგან დამზადებული წვნიანი კერძი“. შედარებით მოგვიანო დროისა და ქართულ ნიადაგზე უნდა იყოს განვითარებული.

ეს სიტყვა რომ ეტიმოლოგიურად თურქულია, ამაზე მიგვანიშნებს სიტყვის პირველი ნაწილის art-ის მნიშვნელობები: 1. „ზურგი, 2. უკანა ნაწილი, ბოლო, დასასრული“. არსებობს შესიტყვებაც art bacaklar „უკანა ფეხები“ (ითქმის ცხოველებზე)⁷. ამ სიტყვის ძირითადი სემემა „უკანა, ბოლო“ დადასტურებულია შამსედ-დინ სამის ცნობილ ლექსიკონში, სადაც იგი ფიქსირებულია

მნიშვნელობით: „ეყვანი, რომელიც ქარაენის სულ ბოლო, უყანა აქლემს აქვს მიბმული“⁸. როგორც ზემოთაც აღვნიშნავდით, ქართული არტალის (ს.-ს. ორბელიანი, ნ. ჩუბინაშვილი) და თურქული ardala-ს სემანტიკაში დომინირებს მნიშვნელობა „უყანა“.

ბერა — 1. მოზღუდულში დატოვებული ვიწრო გასავალი (ჩვეულებრივ ცხვრის სათელელად და საწველად). ბერაში წველა — ბაქში დამწყვედელი ცხვრის თითო ოროლად გატარება ბერაში და რიგრიგობით მოწველა (შდრ. დარეულად წველა). „ბერაში გატარების“ გადატანითი მნიშვნელობა — ვისიმე დამარცხება ან დაშინება. შდრ. „ალაიაში გატარება“. „ყველა ჩვენს მკამელ მძარცველსა ბერაში გაატარებენ“ (ბაჩანა, ქეგლ). ბერა — „შუა გასასვლელი“ — განმარტავს საბა, ხოლო ნ. ჩუბინაშვილი კი შემდეგნაირად ხსნის ამ სიტყვას: „დანიშნული ადგილი, დასადგომელად გაჭუფთებულთა მორბენალთაგან და ეგვეთართა მოთამაშეთა“. „ვეფხისტყაოსნის“ აკადემიური ტექსტის დამდგენი კომისიის მასალების მიხედვით ბერა თავდაპირველად დასტურდება დ. გურამიშვილთან: „ბევრნი და ცოტას მწველელნი სწორედ გავლიან ბერასა“. ამჟამად ეს სიტყვა საკმაოდ არის გავრცელებული ქართულ დიალექტებში.

ჩვენი აზრით, ბერა სიტყვა თურქულ-აზერბაიჯანული წარმომავლობისაა. აზერბაიჯანულ bera-ს ძირითადად მოზღუდულში დატოვებული ვიწრო გასავლის მნიშვნელობა აქვს⁹. საერთოდ კი პოლისემანტიკურია¹⁰, ისევე როგორც თურქულ დიალექტებში, მაგ. ber, beri, bere შებინქარაპისარის, გირესუნის, შაფშეთის, არზრუმის, ართვინის მეტყველებაში ნიშნავს, „საქონლის მოსაწველ ადგილს“. „საქონლის მოწველის“ დროს აღნიშნავს იგი აქჩადაღში, მალათიაში. ორივე ზემოთ აღნიშნული მნიშვნელობა აქვს ყიზილჩაქჩაქში, არფაჩისა და ყარსში.¹¹ თურქულ და აზერბაიჯანულ ენებსა და მათ დიალექტებში bera სიტყვის გავრცელების ფართო არეალი გვაფიქრებინებს, რომ იგი თურქული ნასესხობაა ქართულში. არნ. ჩიქობავას თანახმად ბერა სიტყვა ფიქსირებულია ქართულსა და ქანურში, მაგრამ არ დასტურდება მეგრულში¹². ამავე დროს, როგორც ვ. რადლოვი აღნიშნავს, კონსტატირებულია თურქულ ენათა უმრავლესობაში¹³. ბერა ქართულში მხოლოდ მე-18 საუკუნიდან გვხვდება. ყოველივე ეს, ვფიქრობთ, ლაპარაკობს ჩვენი მოსაზრების სასარგებლოდ.

ბოზა — 1. ფეტვის ბურახი, 2. ტბილისაგან მომზადებული სასმელი (ქეგლ.). დასტურდება ს.-ს. ორბელიანის ლექსიკონში: ბოზა — „ფეტვის ბურახი“. boza ფორმა-სიტყვა აღნიშნული აქვს ვ. რადლოვს ოსმალური და ყირგიზული ენებისათვის. ოსმალურში ის ნიშნავს „ფეტვისაგან მომზადებულ სასმელს“, ყირგიზულში კი: 1. მკავე რძისაგან დამზადებულ სასმელს, 2. ამჟავებული ხორბლის ფაფას. boza ყაზახურში, ჩალათაურში „ქერის ან ხორბლისაგან დამზადებულ სასმელს“ ნიშნავს. ნ. დმიტრიევი ამ სიტყვის პირველად მნიშვნელობად მიიჩნევს: „ფეტვისაგან დამზადებულ სასმელს“¹⁴. მ. რიასენენის აზრით, boza სიტყვა ყალმუხური boz „ფეტვის ბურახი“-დან უნდა იყოს მიღებული¹⁵.

მ. ფასმერის მიხედვით, ეს თურქული ნასესხობა ძალზე გავრცელებულია რუსულ, კავკასიურ, უკრაინულ, პოლონურ, სერბოხორვატულ, ბულგარულ ენებში¹⁶.

ა. კნევევიჩი boza სიტყვას სპარსულ būze-დან მომდინარედ თვლის¹⁷.

ბოში-ფომგლო, მოშვებული, თავისუფალი, ფონე (ქეგლ). არსებობს ხატოვანი გამოთქმა „ბოში თამბაქო“-სუსტი უძალო თამბაქო. ხშირია მისი ხმარების შემთხვევები ქართულ მხატვრულ ნაწარმოებებსა და ზეპირმეტყველებაში. აქვს დერიატები: მობოშება, მობოშებული, გაბოშება. ფუნქციონირებს აგრეთვე როგორც ზმნიზედა-„ბოშად“. თურქულში იგი წარმოდგენილია ხიჯ ფორმით და მრავალ სხვა მნიშვნელობასთან ერთად შეიცავს ქართული ბოშის იდენტურ მნიშვნელობასაც. ხიჯ სიტყვა ძველი თურქული ენის კუთვნილებაა, რასაც ადასტურებს მისი არსებობა მ. ქაშლარელის ლექსიკონში (XI ს.). იგი ძალზედ პროდუქტიულია; უკვე ძველ თურქულ ენაში აქვს ბევრი ნაწარმოები სიტყვა: boşlanmak „გაყრა“, boşaltmak „დაცარიელება“, boşlan „შშობი-არობა“, boşumak „გადარჩენა“¹⁹, boşuq „წასვლის უფლება, რომელსაც სულთანი უბოძებს ელჩს“²⁰.

ხიჯ სიტყვა გავრცელებულია თურქულ ენათა უმრავლესობაში, ზუსტად ამ ფორმით გვხვდება ყირგიზულში, ალთაურში, უიღურულში, თურქმენულში; ჩალთაურში „ქქარივის“ მნიშვნელობითაც იხმარება²¹. ყაზახური ხაჯ, მ. რიასენენის აზრით, ჩუვაშური paş, paş-იდან უნდა მომდინარეობდეს²². მონღოლურში მას busa-ni ფორმა აქვს. ხიჯ-ის დიდი გავრცელებულობა თურქულ ენებში და მისი არ არსებობა ძველი ქართული ენის ძეგლებსა და ლექსიკონებში უცილობელს ხდის ამ სიტყვის თურქულ წარმომავლობას.

ბურღული — მსხვილად დაღერდილი მარცვალი (ქეგლ). ფიქსირებულია იგი ს.-ს. ორბელიანის, ნ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონებსა და ქართულ ენის დიალექტოლოგიურ ლექსიკონებშიც.

არნ. ჩიქობავას ქანურ-მეგრულ-ქართულ შედარებით ლექსიკონში „ბურღული“ მითითებულია ქანურისა და ქართულისათვის, ოღონდ „მსხვილად დაღერდილი სიმინდის“ მნიშვნელობით. აქვეა მოყვანილი მეგრ. ლარლილი და ქართ. ღერლილი. არნ. ჩიქობავა მიიჩნევს, რომ ეს უკანასკნელი ფუჟე სემასიოლოგიურად ახლოს დგას „ბურღულ“ სიტყვასთან, მაგრამ სხვა ძირი უნდა იყოს²³. გ. კლიმოვი ამ ლექსემის განხილვისას აღნიშნავს, რომ ღერლილი წარმოდგენს ღერლ ფუძისაგან -ილ აფიქსით ნაწარმოებ ისტორიულ მიმღებობას²⁴.

ბურღულ სიტყვაზე არაფერია ნათქვამი, რადგან იგი სულ სხვა ძირია და, ვფიქრობთ, უნდა უკავშირდებოდეს თურქულ burgul, bulgur სიტყვას, რომელსაც იგივე მნიშვნელობა აქვს თანახმად რედჰაუზის²⁵, რადლოვის და ბუდაგოვის ლექსიკონებისა. bulgur სიტყვა თურქულია. ის თურქული ენის კილოებსა და კოლოკავებში უმთავრესად ქართულის იდენტური ფორმით დასტურდება: გვხვდება რუსულშიც bulgur ფორმით. მ. ფასმერი მას უკავშირებს თურქულ burgul სიტყვას.

ბურღულს თურქულ ნასესხობათა რიგში განიხილავენ ი. ცონევი (ბულგარული სთვის)²⁶, ნ. ბორეკი (ალბანურისთვის)²⁷. ა. კენევეიჩი კითხვის ნიშნის ქვეშ აყენებს ამ სიტყვის სადაურობას სერბულ-ხორვატულში და არაერთარ მოსაზრებას მის წარმომავლობაზე არ გეთავაზობს²⁸.

ბუღი — პაერის მონისლული ვარვარი, ალმური (ქეგლ). საბასთან ეს სიტყვა არ არის აღნიშნული. თურქულ ენაში გვხვდება ხაყუ ფორმით და ნიშნავს „ორთქლს“. აქედან ზმნავს არის ნაწარმოები ხაყუმაკ-ორთქლება²⁹. შდრ.: აზერბაიჯანულში ხაყ-ორთქლი, თურქმენული ხაყ, ჩუვაშური ხაყ, უიღურული ხაყ, ყაზახური ხა-ორთქლის მნიშვნელობით. აღნიშნება ხაყუ სიტყვა ამავე

მნიშვნელობით ბულგარულშიც, სადაც აგრეთვე თურქულ ნასესხობას უნდა წარმოადგენდეს (Ион.).

დ ო მ ბ ა — ჩლიქოსანი ცხოველი ძროხების ოჯახის, ტანით დიდი (ქეგლ). საბას განმარტებით დომბა ვირ— მოზურია. ილ. ჭყონიას ლექსიკონის მიხედვით, „დომბა არის იშვიათი ჭურის გარეული კამბეჩი, ვყრყყ. იპოება მხოლოდ უწინდელ პოლონეთში, ბელოვეის ტევრში და აბხაზეთში „რიცა“ ტბის მიდამოებში, მდ. ბზიხის ლელეში“³⁰.

დომბა საერთო კავკასიური სიტყვაა. აფხაზური adompej, სვანური dom-baj „კამეჩი“, ლაკური dunbej „მსხვილი“, „ჭკუასუსტი“,

ვ. აბავეი dom baj სიტყვას ოსურში თურქულ ნასესხობად მიიჩნევს³¹. ანალოგიურად ქართულშიც დომბა სიტყვა თურქული წარმომავლობისა უნდა იყოს. ის სრული იდენტურია თურქული dom baj სიტყვისა. სხვა თურქული ენების მონაცემები, კერძოდ; სალიტერატურო აზერბაიჯანული domba, ყაზახური dong ყირგიზული dōng — მნიშვნელობებით: „ამოხუნეკილი, ბორცი, კუზი“ იძლევა საშუალებას ვივარაუდოთ, რომ dom baj სიტყვა პირდაპირ სემანტიკურ კავშირშია ამ მნიშვნელობებთან, ვინაიდან, როგორც ვიცით, კამეჩი კუზიანი ცხოველია. ng > m ბაგისმიერი ხმოვნის მომდევნო პოზიციაში კანონზომიერია. მაგ., ვირ. dōng „კუზი“ და მისგან ნაწარმოები dumbul „კუზიანი“³².

dom baj სიტყვა „კამეჩის“ მნიშვნელობით ძალზედ გავრცელებულია თურქულ კილოებსა და კილკავებში (შდრ. აგრეთვე: k-ongx > komx, donguz > domuz.).

ვ. ივანოვი შესაძლებლად თვლის dom baj სიტყვის კავშირს შესაბამის სახელწოდებებთან სლავურსა და ბალტიისპირა ენებში. წყაროდ მიიჩნია ძველი ინდო-ევროპული ფორმა არასპირანტიზებული მელერი პალატალით სიტყვის თავში³³.

თივთიკი — ზოგიერთი ცხოველის თხის, ცხვრის, სიასამურის, კვერნის წვრილი და ნაზი ბალანი, რომლისგანაც მზადდება წვრილი ძაფი და გამოიყენება ნაზი ქსოვილისათვის (ქეგლ). ს.-ს. ორბელიანს აღნიშნული აქვს. რომ თივთიკი სხვათა ენაა. ქართულად თხისური ჰქვიანო. ძველ ქართული თხისური მთლიანად განდევნა ხმარებიდან თურქულმა თივთიკმა.

ქართ. თივთიკი მომდინარეობს თურქული tiftik-იდან, რომელსაც მ. აღაკი შემდეგნაირად განმარტავს: 1. ანგორის თხა, 2. ანგორის შალი, 3. თხის ბეწვის (ბუმბული)³⁴. თურქულად მიიჩნევენ ამ სიტყვას ვ. რადლოვი, ვ. ბუდაგოვი. მ. რიასენინი განასხვავებს ჩალათურ tiftik „ანგორის ბეწვი“ და ოსმალურ diftik „თხის ბეწვი“ მნიშვნელობებს და იქვე აღნიშნავს მიკლოშიჩის მოსაზრებას ბულგარულში tiftik-ის თურქულ წარმომავლობაზე (Rās).

იონჯა — ბალახოვანი მცენარე პარკოსანთა ოჯახის (ქეგლ).

იონჯა წამლის მნიშვნელობით არის ნახმარი მე-18 საუკუნის ერთ-ერთ მინაწერში. ა. მაყაშვილი თავის ლექსიკონში³⁵ აღნიშნავს ამ მცენარის ათზე მეტ სახეობას, მაგ., იონჯა სხივისებური, იონჯა ცისფერი, იონჯა ყვითელი და სხვ.

ი ო ნ ჯ ა ქართულში წარმოადგენს თურქულ ნასესხობას. ეს სიტყვა ძველ თურქულში სამკურნალო ბალახის მნიშვნელობით jorunğqa ფორმით დადასტურებულია უიღურულ სამკურნალო წიგნში³⁶. jcrunğqa, როგორც მცენარე, ფიქსირებულია ზამანშარის ლექსიკონში³⁷. მას თურქული წარმომავლობის სი-

ტყვად თვლის რედჰაუზიც (Red.). გვხვდება მთელ რიგ თურქულ ენებში: ჩალათური, უზბეკური, ყაზახური და სხვ.

კიჩო — გემის, აგრეთვე თვითმფრინავის უკანა ნაწილი, ბოლო (ქეგლ). საბა ორბელიანისა და ნიკო და დავით ჩუბინაშვილების ლექსიკონებში ეს სიტყვა არ გვხვდება.

თურქულ სალიტერატურო ენაში მას აქვს *kič* ფორმა და მნიშვნელობა: ზურგი, ბოლო, უკანასკნელი.

ვ. რადლოვი მიუთითებს, რომ *kič* სიტყვა ოსმალურია და ნიშნავს „გემის უკანა ნაწილს“ (PaH.). მ. ალაკაის ლექსიკონში აღნიშნული მნიშვნელობები — 1. უკანა, უკანა ნაწილი, 2. ვემის უკანა ნაწილი, 3. კული თვითმფრინავის ზუსტად ემთხვევა ქართულში კიჩოს მნიშვნელობას.

ეს სიტყვა, როგორც მ. ფასმერი თავის ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში აღნიშნავს, რუსულში გვხვდება *kička* ფორმით ოლონდ, საპირისპირო სემანტიკური მნიშვნელობით — „გემის ცხვირი“. სიტყვის წარმომავლობა არ არის ახსნილი.

უხა — გაულაური ცომისაგან მოზეილილი, ცეცხლზე გამხმარი სიფრიფანა პური (ქეგლ).

ხშირია ამ სიტყვის ხმარების შენთხვევები ქართლში. აჭარულში იგი გავრცელებულია აუხა ფორმით.

დადასტურებულია მე-17 საუკუნის წერილობით ძეგლში: „მოიტანე უერბოთ, უხა ჩაქერ, ცარიელ წყლით მოადღე, შეჰამანდ ჰქმენენ“ (იადგარ დაუდი, 312,2).

ქართული უხა უნდა წარმოადგენდეს იგივე თურქულ *yuřka* „გაბრტყელებული ცომის ფენა“ სიტყვას.

ამ სიტყვის თურქულობაზე მიგვანიშნებს *juřya*-ს არსებობა მაჰმუდ ქაშაგარელის ლექსიკონში, სადაც იგი როგორც ზედსართავი სახელი ნიშნავს „თხელი, წვრილი“, ხოლო როგორც არსებითი სახელი „ფენოვან პურ“ -ს. თურქულ დიალექტებში ამ სიტყვას *juřka* ფორმა აქვს და ნიშნავს: „თხელი“, „წვრილი“ (DS). აზ. *juřa*¹⁸ როგორც ფორმით, ისე სემანტიკურად ემთხვევა ქართულ უხას, მცირედენი ფონეტიკური სხვაობით: ქართულში ეკვივალენტის უქონლობის გამო დაიკარგა აზერბაიჯანული თავიადური *j*

ქენდირი — ბოტ. მრავალწლოვანი რძიანწენიანი მცენარე. შეიცავს მადალი ღირსების ბოქვოს. მოჰყავთ შუა აზიის რესპუბლიკებში (ქეგლ.).

ა. მყაშვილი „ბოტანიკურ ლექსიკონში“ მიუთითებს ქენდირის თურქულ წარმომავლობაზე (მყ.).

თურქულში *kendir* სიტყვა დაახლოებით X საუკუნის წერილობით ძეგლებში დასტურდება.

ა. ბოროცკოვი უზბეკური ბოტანიკური ტერმინოლოგიის შესწავლისას ზამახშარის ლექსიკონის მიხედვით აღნიშნავს: „*kendir* თურქულ ენაზე მცენარეა, რომლისგანაც გრეხენ თოკს“ (Бор.).

აღინიშნება იგი მთელ რიგ თურქულ ენებში: აზერბაიჯანულში, თურქმენულში, ყაზახურში. უზბეკურში. თურქულ ნასესხობათა რიგში ათავსებენ ამ სიტყვას ნ. დმიტრიევი და მ. ფასმერი.

ქეჩო — ქეგლ-ში საბასეული სიტყვებით არის განმარტებული: „ამოზეული კისერი — ზოგი ცხოველის კისრის ზედა ნაწილი“. პირველად ეს სიტყვა ქართულ ლიტერატურაში დასტურდება თანიაშვილის მიერ გალექსილ „ამი-

რანდარეჯანიანში³⁹ (მე-17 საუკუნე). ნ. ჩუბინაშვილის განმარტებით, „ქეჩო“ ამოზეულ ჯაგირანი ქედია ტახტთა, დათუთა, აფთართა და მისთანა. ვადატანიო ადამიანის კისერზე იტყვიან. არსებობს ქართულში ხატოვანი გაჰოთქმა: ქეჩოს ფხანა⁴⁰.

ამ სიტყვის ტოლფარად გვეჩვენება თურქულში ფიქსირებული kičā (ჩალათური kičā „თავის უკანა ნაწილი“). მონგოლურში, როგორც ამას ბუდაგოვი შენიშნავს, იგი განსხვავებული მნიშვნელობით არის ფიქსირებული. ნიშნავს: „მამაკაცის ნაწნავს“. მანჭურიული ჩვეულებით, ალთაის ყალმუხები და ჩერნოგოვის თათრები თმების გაკრეკისას პატარა ნაწილს უკან იტოვებენ და ნაწნავს იწნავენ.

ყუთი — ოთხკუთხა სათავისი, ჩვეულებრივ ფიცრის (ქველ). პირველად დასტურდება „რუსულანიაში“⁴¹.

თურქულში ყუთი სიტყვა kutu, gutu ფორმებითაა წარმოდგენილი და ლექსიკოგრაფების მიერ თურქული ენის კუთვნილებადაა მიჩნეული.

ვ. აბაევი ამ სიტყვის ოსური k'utu k'urtu ფორმების განხილვისას მიუთითებს მათ თურქულ წარმომავლობაზე (АБ.). ა. კნეჟევიჩი kutu სიტყვას განიხილავს თურქულ ნასესხობათა რიგში და ფიქრობს, რომ იგი მომდინარეობს ახალი ბერძნულიდან. მაგრამ, ვინაიდან ეს სიტყვა ძველ ბერძნულში არ დასტურდება და მხოლოდ ხალხური ბერძნულისთვის არის დამახასიათებელი, ვფიქრობთ, რომ იგი ბერძნულშიაც თურქული ნასესხობა უნდა იყოს.

შ ე ნ ი შ ვ ე ნ ბ ი

1. იხ. აგრეთვე ლ. რუხაძე, რამდენიმე თურქული წარმომავლობის სიტყვისათვის ქართულში, „აღმოსავლური ფილოლოგია“, III, თბილისი, 1973, გვ. 223—6.
2. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, პროფ. არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, ტ. I—VIII, თბილისი, 1950—1964.
3. ს.-ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ლექსიკონი ქართული, თბილისი, 1966.
4. ნ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ლექსიკონი, თბილისი, 1966.
5. გ. რ ო გ ა ვ ა, ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები, I, თბილისი, 1962, გვ. 73—74.
6. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme sözlüğü, I, Ankara, 1963.
7. Турецко-русский словарь, М., 1977.
8. S. Sami Bey, kamusu türki, Istanbul, 1317h.
9. Азербайджанско-русский словарь, Баку, 1915.
10. იხ. Дилектологический словарь азербайджанского языка, Баку, 1964.
11. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, II, Ankara, 1965.
12. არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ჰანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბილისი, 1938, გვ. 154.
13. В. В. Р а д л о в, Опыт словаря тюркских наречий т. IV, часть 2, Петербург, 1911.
14. Н. К. Д м и т р и е в, Строй тюркских языков, М., 1962, გვ. 530.
15. М. Ф а с м е р, Этимологический словарь русского языка, т. 1, М., 1964.
16. К н е з е в и ч, Die Turzizmen in der Sprache der Kroaten und Serben, 1962, გვ. 62.
17. В. А т а л а y, Divanu lügat-it türk dizini I, Ankara, 1943, გვ. 266.
18. Tanıklarıyla Tarama sözlüğü iv Istanbul, 1957, გვ. 120.
19. Древне-тюркский словарь, Л., 1969, გვ. 113.

21. Л. Б у д а г о в, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. 1, 1869, გვ. 281.
22. M. R ä s a n e n, დასახ. შრომა, გვ. 82.
23. არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ე ა, ქანურ-მეგრული ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბილისი, 1939, გვ. 173.
24. Г. А. К л и м о в, Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964, გვ. 202.
25. K. R e d h o u s e, A. Turkish and English Lexicon, Constantinople, 1921.
26. И. Ц о н е в, Турски думи въ българский езикъ, т. 1, София, 1919, გვ. 8.
27. N. B o g e t z k y, Der Turkische einfluss Auf das Albanische, teil 2, Wiesbaden, 1976.
28. A. K p e z e v i č, Die Burzismen in der Sprache der Kroaten und Serben. 1962.
29. Турецко-русский словарь, Москва, 1977.
30. ილია ქ ყ ო ნ ი ა, სიტყვის კონა საბა-სულხან ორბელიანის და დავით ჩუბინაშვილის ლექსიკონში გამოტოვებული სიტყვები, პეტერბურგი, 1910.
31. В. А б а е в, Историко-этимологический словарь осетинского языка, М.-Л., 1958, გვ. 365.
32. Л. К. Ш а г и р о в, Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков, М., 1977, გვ. 151.
33. В л а ч. В с. И в а н о в, Проблема названия „зубра“ в балканских, славянских и балтийских языках, „Первый симпозиум по балканскому языкознанию, Античная балканистика“, Тезисы. Сообщения. Аннотации, М., 1972, გვ. 53—54.
34. A g a k a y, Turke sözlük, Ankara, 1969, გვ. 736.
35. ა. შ ა ყ ა შ ვ ი ლ ი, ბოტანიკური ლექსიკონი, თბილისი, 1949.
36. R a c h m e t i J. R., Tur Heilkunde der Uiguren, II, SPAW, 1932, გვ. 28.
37. А. К. Б о р о в к о в, Названия растений по бухарскому списку „Мукаддимат ал-адаб“ М., 1971, გვ. 96.
38. A. K p e z e v i č, დასახ. შრომა.
39. ს. თ ა ნ ი ა შ ვ ი ლ ი, ამირან დარეჯანის, გ. ჭაქობიას რედაქციით, თბილისი, 1971.
40. თ. ს ა ხ ო კ ი ა, ქართული ხატოვანი სიტყვა თქმანი, ტ. III, თბილისი, 1955, გვ. 9.
41. რუსულანინი, ილ. აბულაძისა და ივანე გვიგინიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1957.

შ ე შ ო კ ლ ე ბ ე ბ ი

- ქველ — ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I—VIII, თბილისი, 1950—1964.
- იდიგარ დაუდი — ი ა დ ი გ ა რ დ ა უ დ ი. ლ. კოტეტიშვილის გამოცემა, თბილისი, 1938.
- ჰაყ. — ა. შ ა ყ ა შ ვ ი ლ ი. ბოტანიკური ლექსიკონი, თბილისი, 1949.
- Рад. — В. В. Р а д л о в. Опыт словаря тюркских наречий, т. 1, 1893. т. IV, Петербург, 1911.
- Фас. — М. Ф а с м е р. Этимологический словарь русского языка, I—IV. М., 1964—1973.
- Бор. — А. К. Б о р о в к о в, Названия растений по бухарскому списку „Мукаддимат ал-адаб“, Тюркская лексикология и лексикография, М., 1971, გვ. 96.
- Буд. — Л. З. Б у д а г о в, Сравнительный словарь тюркско-татарских наречий, т. 1, 1869, т. II. 1871.
- Аб. — В. И. А б а е в, Историко-этимологический словарь осетинского языка, М.-Л., 1958.
- Räs. — M. R ä s a n e n, Vorschlag eines etymologischen Wörterbuchs der Turksprachen, Helsinki, 1969.
- Red. — W. R e d h o u s e, A Turkish and English Lexicon, Constantinople, 1921.
- Цон. — И. Ц о н е в, Рурски думи въ българский езикъ, т. 1, София, 1919.

Л. И. РУХАДЗЕ

ТУРЕЦКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В ГРУЗИНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Грузинско-турецкие языковые контакты, обусловившиеся историко-политическо-экономическими отношениями, были временными, но проксимальными. Этим объясняется наличие многочисленных тюркизмов в грузинском литературном языке.

В данной статье выявлена часть турецких лексических заимствований: груз. *ardala*-1. нижняя часть коровьей ноги, 2. отвар, приготовленный из этой части, тур. <*ardala*-задняя часть коровьей ноги; груз. *beḡa*-узкий проход в загоне для удобства вести счет и доить овец <тур.-аз. *beḡa*-узкий проход в загоне; груз. *boza*-напиток из проса <тур. *boza*-напиток из проса; груз. *boṣi*-свободный, пустой <тур. *boṣ*-не имеющий, лишенный, пустой, порожний; груз. *buḡuli*-крупномолотая пшеница <тур. *bulgur*-крупномолотая пшеница; груз. *buḡi*-пар <тур. *buḡu*-пар; груз. *domba*-зубр <тур. *dombaḡ*-буйвол; груз. *tiftiki*-козий пух, из которого готовится тонкая нить <тур. *tiftik*-ангорская коза, тонкая ангорская шерсть, мохер; груз. *ḡoṣa*-клевер <тур. *ḡoṣa*-клевер, груз. *kiḡo*-задняя часть корабля, самолета <тур. *kiḡ*-1. зад; 2. мор. корма корабля; груз. *uḡa*-тонкий хлеб <тур. *juḡja*-1. тонкая лепешка, 2. хрупкий, тонкий; груз. *keḡo*-верхняя часть шеи животного <тур. *kiḡe*-задняя часть головы; груз. *quḡi*-коробка, ящик <тур. *kuḡu*-ящик, коробка.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად.
გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის
ინსტიტუტის თურქოლოგიის განყოფილება
წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
აკადემიკოსმა ს. ჭიჭიამ

სულთან ბუგაჯილი

კლასოვან-პიროვანი უღვლილების ჩამოყალიბებისათვის
ჩაჩნური ენის ქისტურ დიალექტში

ცნობილია, რომ მთის იბერიულ-კავკასიური ენების უმეტესობა განარჩევს გრამატიკულ კლასებს, ამ ენების ზმნათა დიდი წილი იცვლება გრამატიკული კლასების მიხედვით. ზმნაში აისახება სუბიექტის (თუ გარდაუვალია) და ობიექტის (თუ გარდაუვალი ან გრძნობა-აქტისაა) კლასი. ორივე ეს სახელი (სუბიექტიცა და ობიექტიც) სახელობით ბრუნვაში დგას.

იბერიულ-კავკასიურ ენებს შორის ქართველურ და აფხაზურ-ადიღურ ენებს მოეპოვება განვითარებული პიროვანი უღვლილება. ამ ენათა ზმნა იცვლება პირების მიხედვით (მათ შორის აფხაზური ენისა — გრამატიკული კლასების მიხედვითაც). ზმნაში აისახება როგორც სუბიექტის, ისე ობიექტის (თუ ზმნა პოლიპერსონალურია) პირი. პირთა გარჩევა, ანუ პიროვანი უღვლილება, ამ ენებში მეორეული მოვლენაა, მას წინ უსწრებდა ზმნის ცვლა გრამატიკული კლასების მიხედვით¹.

გარდა კლასოვანი და პიროვანი უღვლილებისა, ზოგი მთის იბერიულ-კავკასიური ენის ზმნათა ფორმაცვალებაში შეინიშნება კლასოვანი უღვლილებიდან პიროვანზე გადასვლის პროცესი — ოდენ კლასოვანის გვერდით ყალიბდება კლასოვან-პიროვანი უღვლილება. უღვლილების ამ უკანასკნელი (კლასოვან-პიროვანი) ტიპის ძირითადი თავისებურება ისაა, რომ ზმნაში აისახება სახელის (სუბიექტის ან ობიექტის) კლასი და პირი ერთდროულად. სახელის კლასის გამოსახატავად ზმნაში ძირითადად პრეფიქსებია გამოყენებული, ხოლო პირი სუფიქსების საშუალებით გამოიხატება. კლასოვან-პიროვანი უღვლილების ტიპის არსებობა თვალნათლივ ადასტურებს კლასოვანი უღვლილების პირველადობასა და პიროვანი უღვლილების მეორეულობას.

ნახური ენები იუღვლიან გრამატიკული კლასების მიხედვით. ამასთან ბაცბურ ენასა, ჩაჩნური ენის ზოგ კილოსა და კილოკაეში შეინიშნება კლასოვანი უღვლილების გვერდით კლასოვან-პიროვანი უღვლილების ჩამოყალიბების პროცესი. ეს პროცესი ნახური ჯგუფის ამ ენა-კაეებში მეტ-ნაკლებად შორსაა წასული².

ჩაჩნური ენის ქისტურ დიალექტში კლასოვან-პიროვანი უღვლილების ჩამოყალიბების რთული და რამდენადმე სპეციფიკური ვითარება შეინიშნება. აქ პირთა გასარჩევად ენა იყენებს ორ სრულიად განსხვავებულ საშუალებას. ამათგან ერთს სუფიქსური ხმოვნების საშუალებით გამოხატულ კლასოვან-პიროვან უღვლილებას ვუწოდებთ, ხოლო მეორეს — ნაცვალსახელური ელემენტებით გამოხატულს³.

სუფიქსური ხმოვნებით გამოხატული კლასოვან-პიროვანი უღვლილება. უღვლილების ეს სახე დასტურდება მხოლოდ აწმყოსა და მისგან ნაწარმოებდროებში (ნ. უწყვეტელსა და აწმყოს თურმეობითში). „ზმნაში გარჩეულია I და II პირი, რომლებიც როგორც კონკრეტული პირები უპირისპირდებიან მესამე პირს, როგორც უფრო არაკონკრეტულს, განუსაზღვრელს“⁴.

ამდაგვარი გარჩევა პირებისა ახასიათებს მხოლოდ გარდამავალსა და

გრძნობა-აღქმის აღმნიშვნელ ზმნებს. პირთა გარჩევა ამ ზმნებში თავის მხრივ ორგვარად წარმოებს:

1. როცა პირები (სუბიექტური) გარჩეულია ზმნის ძირეული ხმოვნის (ან დიფთონგის) ცვლით. ძირეული ხმოვნის (ან დიფთონგის) ცვლა გამოწვეულია სუფიქსური ხმოვნების ზემოქმედებით. სუფიქსად დართული ხმოვნები აწყო ღროში დაკარგულია, მაგრამ შენახულია აწმყოსაგან ნაწარმოებ სხვა ღრო-ებში.

2. ფუძის ძირეული ხმოვანი არ განიცდის ცვლას, მაგრამ აწმყოს თურმე-ობითისა და ნამყო უწყვეტლის მაწარმოებელ სუფიქსებს: ნყო(-) II-ნო(-) და-რ (-რწ)-ს წინ დაერთვის I—II პირში -ე-, III პირში -ო-, რაც იძლევა პირთა მიხედვით გარჩევას.

უნდა აღინიშნოს, რომ კლასოვან-პიროვანი უღვლილების თვალსაზრისით არაერთნაირი ვითარებაა თვით ქისტურ დიალექტზე მოსაუბრე სოფლების მეტყველებაშიც. გამოიყოფა ორი ჯგუფი სოფლებისა, რომლებიც ამ მხრივ მეტ სიახლოვეს ამჟღავნებენ ერთმანეთთან. ესენია: ა) ომალო, ბირკიანი; მათ უახლოვდება სოფ. ძიბახევის მეტყველება; ბ) ჯოყოლო, ღუისი.

ამ ორი ჯგუფიდან პირველს ომალოს ჯგუფს ვუწოდებთ, ხოლო მეორეს — ჯოყოლოს⁵.

ამგვარი გარჩევა ახასიათებს ომალოს ჯგუფის მეტყველებას. ჯოყოლოს ჯგუფის მეტყველებაში კი სამივე პირისათვის განზოგადდა -ა-, რომელიც ომალოს ჯგუფში იმავე ფუნქციით ნახმარი (I—II პირისათვის) -ე-ს ფარდი ოდენობა უნდა იყოს და მისგან უნდა მოდიოდეს (-ა—-ე)⁶. სამაგიეროდ, გარდამავალ ზმნებში ყოველგვარი გამონაკლისის გარეშე გატარდა ძირეული ხმოვნის (ან დიფთონგის) ცვლით პირთა გარჩევის პროცესი და მან ამ მხრივ ომალოს ჯგუფის მეტყველებასთან შედარებით დასრულებული სახე მიიღო. პირების გარჩევის ამ საშუალების არსებობა მოწმობს, რომ ომალოს ჯგუფის მეტყველებაში ეს პროცესი ჯერ კიდევ არაა დასრულებული. მოგვეყავს სათანადო მაგალითები⁷.

1. მაგალითები ჯოყოლოს ჯგუფის მეტყველებიდან
1. ზმნის პირი არაა გარჩეული (დარღვეული ზმნები)

ს ა ც ა რ „გაჩრება“	თ ა რ ც ა რ „კიხენი“	თ ა ე ა რ „ხოხვა“
აწმყ. სოც (-საც-უ) „ჩერ-ღება“	თწრც (-თარც-ე) „კიხე-ნებს“	თწე (-თაე-ე) „ხოხდება“
ნ. უწყ. სოც-არ (-საც-ურ)	თწრც-არ (-თარც-ე-არ)	თწე-არ (-თაე-ე-არ)
ნ. უახლ. სეც-ი ¹	თწრც-ია ¹	თწე-ია ¹
ნ. ვანს. სეც-ი-რ	თწრც-არ	თწე-არ
ნ. ვანუს. სესთ-ი ² (-სეც-ი-ნ-ი ²)	თწრც-ან-ი ²	თწე-ან-ი ²
ლ ა ე ყ ა რ „ღამაღვა“	ყ ვ ს თ ა რ „გამოყოფა“	ხ ვ ღ ა რ „გაწყვეტა“
აწმყ. ლეყვ (-ლეყვ-ე) „ემალება“	ყვსთ (-ყასთ-უ) „ეყოფა“	ხწღ-(-ხწღ-ე) „წყდება“
ნ. უწყ. ლეყვ-არ (-ლეყვ-ე-არ)	ყვსთ-არ (-ყასთ-ე-არ)	ხწღ-არ (-ხწღ-ე-არ)
ნ. უახლ. ლეყვ-ია ¹	ყესთ-ი ¹	ხწღ-ია ¹
ნ. ვანს. ლეყვ-არ	ყესთ-ი-რ	ხწღ-არ
ნ. ვანუს. ლეყვ-ან-ი ²	ყესთ-ი-ნ-ი ²	ხწღ-ან-ი ²

2. ზმნებში პირი გარჩეულია (გარდამავალი და გრძნობა-აღქმის გამომხატველი ზმნები)
ა) გარდამავალი ზმნები

ლა ხ ა რ „მოძებნა“	პიხჯარ „წასმა“
აწმყ. I—II პ. ლეხ(-ლახ-ე) ^მ „ვეძებ“, „ეძებ“	პიხჯ (←-პიხჯ-ე) „უხვამ“, „უხვამ“
III პ. ლოხ (←ლახ-ო) „ეძებს“	პიხჯ (←-პიხჯ-ო) „უხვამს“
აწმყ. თურ. I—II პ. ლეხ-ანტა(—)	პიხჯ-ანტა (—)
III პ. ლოხ-ანტა (—)	პიხჯ-ანტა (—) პიხჯ-ო-ნტა(—)
ნ. უწყვე. I—II პ. ლეხ-არ	პიხჯ-არ
III პ. ლოხ-არ	პიხჯ-არ
ნ. უახლ. ლეხ-ის ლეხ-ია	პიხჯ-ის პიხჯ-ია
ნ. განს. ლეხ-ირ	პიხჯ-ირ
ნ. განუს. ლეხ-ინწ!	პიხჯ-ინწ!

კ ტ ა ს ს ა რ „გადავლება“ (—) ტ ა ლ ა რ „ღასმა“

აწმყ. I—II პ. კტესს (←კტას-ე) „ვაგლებ“, „ავლებ“	(—) ტელ (←(—) ტალ-ე) „ესემ“ „სემს“
III. პ კტასს (კტასს-ო) „ავლებს“	(—) ტალ(←(—) ტალ-ო) „ესემს“
აწმყ. თურმ. I—II პ. კტესს-ანტა (—)	(—) ტელ-ანტა (—)
III პ. კტასს-ანტა (—)	(—) ტალ-ანტა(—)
ნ. უწყვე. I—II პ. კტესს-არ	(—) ტელ-არ
III. პ კტასს-არ	(—) ტალ-არ
ნ. უახლ. კტესს-ის კტესს-ია	(—) ტელ-ის (—) ტელ-ია
ნ. განს. კტესს-ირ	(—) ტელ-ირ
ნ. განუს. კტესს-ინწ!	(—) ტელ-ინწ!

ბ) გრძნობა-აღქმის გამომხატველი ზმნები

ხ ა თ ა რ „გონია“	ხ ა რ „ცოდნა“ ^მ	ლ ა რ „ნდომა“, „სურვილი“
აწმყ. I—II პ. (ხათ(←ხათ-ე) „გონია“, „გონია“	ხაე (←ხა-ე) „ეიცი“, „იცი“	ლაე (←ლან-ე) „მინდა“
III პ. ხოთ (←ხათ-ო) „გონია“	ხო (←ხა-ო) „იცის“	ლო (←ლან-ო) „უნდა“
აწმყ. თურ. I—II პ. ხათ-ანტა (—)	ხაე-ანტა(—)	ლაე-ანტა(—)
III პ. ხოთ-ანტა(—)	ხო-ანტა (—)	ლო-ანტა (—)
ნ. უახლ. ხეთ-ის ხეთ-ია	ხეა	ლეა
ნ. განს. ხეთ-ირ	ხეა-რ	ლეა-რ
ნ. განუს. ხეთო წა (←ხეთ-ინწ!)	ხეა-წაწ!	ლეა-წაწ!

(—) მ ე ძ ა რ „სიყვარული“, „მოწონება“ მ ა გ ა რ „შეძლება“ (შემიძლია) ხ ა ძ ა რ „სმენა“ (მესმის)

აწმყ. I—II პ. (—) მეძ (←(-) მეძ-ე)	მეგ(←მეგ-ე)	ხაძ(←ხაძ-ე)
III პ. (—) ტეძ(←(—) მეძ-ო)	მოგ(←მოგ-ო)	ხოძ(←ხაძ-ო)
აწმყ. თურმ. I—II პ. (—)მეძ-ანტა(—)	მეგ-ანტა(—)	ხაძ-ანტა(—)
III პ. (—) ტეძ-ანტა(—)	მოგ-ანტა(—)	ხოძ-ანტა (—)
ნ. უწყვე. I—II პ. (—)მეძ-არ	მეგ-არ	ხაძ-არ
III პ. (—) ტეძ-არ	მოგ-არ	ხოძ-არ

ნ. უახლ. (—) ნძ.იი (—)ნძ.ია	მეგ.იი მეგ.ია	ხაძ.ია
ნ. განს. (—) ნძ-ი-რ	მეგ-ი-რ	ხაძ-ა-რ
ნ. განუს: (—) ნძ-ი-ნწა?	მეგ-ი-ნწა?	ხაძ-ა-ნწა?

ჩვენ მიერ ამოსავლად მიჩნეული ფორმები ჯოყოლოს ჯგუფისათვის შეიძლება შემოწმდეს ომალოს ჯგუფის მაგალითებით. ამ უკანასკნელში, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ამჟამად უკვე დაკარგული აწმყო დროის მაწარმოებელი ხმოვნები შენახულია აწმყოს თურმეობითსა და ნამყო უწყვეტლის აფიქსების წინ. გარდა ამისა, გარდამავალ ზმნებში ეს ხმოვნები პირების მიხედვით მონაცვლეობენ აწმყოსაგან ნაწარმოებ დრო-კილოთა ფორმებში: I—II პირათათვის გვაქვს -ე (— ი). III პირისათვის -ო (— უ). მსგავსი მდგომარეობა უნდა გვექონოდა აწმყოშიც (იხ. ზემოთ). ჯოყოლოს ჯგუფის მეტყველებაში ა ხმოვნის განზოგადება აწმყოსაგან ნაწარმოებ დრო-კილოთა ფორმებში გარდამავალი ზმნების სამივე პირისათვის მეორეული მოვლენაა.

II. მაგალითები ომალოს ჯგუფის მეტყველებიდან
1. ზნაში პირი არაა გარჩეული (გარდაუვალი ზნები)

ყ ვ გ ა რ „გამოხატება“ „გამობრწყინება“	(—) ვ ლ ა რ „გამოსულა“	ღ ა თ თ ა რ „ადგომა“
აწმყ. ყვგ(←ვგ-ე)	(—) ოლ (←(—)ვლ-ე)	ლოთ(←ღათთ-ე)
ნ. უწყვე. ყვგ-ე-რ	(—) ოლ-ურ	ლოთთ-ურ
ნ. უახლ. ყვგ-ე!	(—)ვლ-ე!	ღეთთ-ე!
ნ. განს. ყვგ-ე-რ	(—)ვლ-ე-რ	ღეთთ-ე-რ
ნ. განუს. ავგ-ე-ნწა!	(—)ვლ-ე! (←(—)ვლ-ე-ნ წა!	ღეთთ-ე-ნწა!
(—) ა დ ა რ „სირიბილი“	(—) ვ გ ა რ „ღაწეა“ (ვწეა)	ქ ი ვ ქ ა რ „შეხედვა“
აწმყ. (—)ოდ(←(—)ად-ე)	(—)ოგ(←(—)ვგ-ე)	ქიოგ(←ქივგ-ე)
ნ. უწყვე. (—)ოდ-ურ	(—)ოგ-ურ	ქიოგ-ურ
ნ. უახლ. (—)ედ-ი	(—)ვგ-ი!	ქივგ-ე!
ნ. განს. (—)ედ-ი-რ	(—)ვგ-ი-რ	ქივგ-ე-რ
ნ. განუს. (—)ედ-ე! (←(—)ედ-ი-ნ წა!)	(—)ვგ-ი-ნ წა!	ქივგ-ე-ნ წა!

2. ზნაში პირი გარჩეულაა (გარდამავალი და გრძნობა-აღქმის გამომხატველი ზნები)¹⁰
ა) გარდამავალი ზნები
ე რ თ გ ზ ი თ ი

’ ო მ გ ა რ „ჩვენება“	ა ე ო ო ა რ „ყოფა“	(—) ტ ა თ თ ა რ „დასხმ.“ (მაგ. წ. ლს.)
აწმყ. I—II პ. აეეხ (←ოხ-ე)	აეო (←აეო-ე)	(—) ტეთთ(←(—)ტეთთ-ე)
III პ. ოაოხ (←ოხ-ო)	აოო (←აოო-ო)	(—) ტათთ(←(—) ტათთ-ო)
აწმყ. თურმ. I—II პ. აეეხ-ე-ნწა (—)	აეო-ე-ნწა(—)	(—) ტეთთ-ე-ნწა (—)
III პ. ოაოხ-ო-ნწა (—)	აოო-ო-ნწა(—)	(—) ტათთ-ო-ნწა(—)
ნ. უწყვე. I—II პ. აეეხ-ე-რ	აეო-ე-რ	(—) ტეთთ-ე-რ
III პ. ოაოხ-ო-რ	აოო-ო-რ	(—) ტათთ-ო-რ
ნ. უახლ. ეეე-ი-ი	ეო-ი-ი	(—) ტეთთ-ი-ი
ნ. განს. ეეე-ი-რ	ეო-ი-რ	(—) ტეთთ-ი-რ
ნ. განუს. ტეე-ი-ი-ნ წა!	აესთ-ე! (←აეო-ი-ნ წა!)	(—) ტეთთ-ი-ნწა!

მ რ ა ე ა ლ გ ზ ი თ ი

ა ა პ მ ა რ	'ი ღ ა რ	(—) ი თ თ ა რ
აწმყ. I—II პ. აქმე(←აამე-ე)	'იღ-ე	(—)ითთ (←(—)ითთ-ე)
III პ. 'რამე (←აამე-ო)	'იღ-ო	(—)ითთ (←(—)ითთ-ო)
აწმყ. თურ. I—II პ. აქმე-ე-ნწმ(—)	'იღ-ე-ნწმ(—)	(—)ითთ-ე-ნწმ (—)
III პ. 'იამე-ო-ნწმ(—)	'იღ-ო-ნწმ (—)	(—) ითთ-ო-ნწმ(—)
ნ. უწყ. I—II პ. აქმე-ე-რ	'იღ-ე-რ	(—)ითთ-ე-რ
III პ. 'იამე-ო-რ	'იღ-ო-რ	(—)ითთ-ო-რ
ნ. უახლ. 'იამ-!ი	'იღ-!ი	(—)ითთ-!ი
ნ. განს. 'იამ-ი-რ	'იღ-ი-რ	(—)ითთ-ი-რ
ნ. განუს. 'იამ-ი-ნ !წ!	'იღლ !წ! (←იღ-ი-ნ !წ!)	(—)ითთ.-ი-ნ !წ!

გ) გრძნობა-აღქმის გამომხატველი ზმნები

ბ ა თ ა რ „ბ გ ო ნ ი ა“	ხ ა რ—„ც ო ლ ნ ა“	ღ ა რ „ნ ლ ო მ ა“, „ს უ რ ვ ლ ი“
აწმყ. I—II პ. ხეთ(←ხათ-ე)	ხაწ(←ხაწ-ე)	ლაწ(←ლაწ-ე)
III პ. ხოთ (←ხათ-ო)	ხაწ(←ხაწ-ო)	ლაწ(←ლაწ-ო)
აწ. თურ. I—II პ. ხეთ-ე-ნწმ(—)	ხაწ-ნწმ(—)	ლაწ-ნწმ(—)
III პ. ხოთ-ო-ნწმ(—)	ხაწ-ნწმ(—)	ლაწ-ნწმ(—)
ნ. უწყ. I—II პ. ხეთ-ე-რ	ხაწ-რ	ლაწ-რ
III პ. ხოთ-ო-რ	ხაწ-რ	ლაწ-რ
ნ. უახლ. ხეთ-ი	ხაწ-ი	ლაწ-ი
ნ. განს. ხეთ-ი-რ	ხაწ-რ	ლაწ-რ
ნ. განუს. ხეთთ!ე! (←ხეთ-ი-ნ !წ!)	ხაწ-ნ !წ!	ლაწ-ნ !წ!

(—) ე ძ ა რ „ს ო ყ ი ა რ უ ლ ი“. მ ა გ ა რ „შ ე ძ ლ ე ბ ა“ ხ ა ძ ა რ „ს მ ე ნ ა“ (მ ე ს მ ი ს) „მ ო წ ო ნ ე ბ ა“

აწმყ. I—II პ. (—)აქმ(←(—)აქმ-ე)	მეკ(←მეკ-ე)	ხემ(←ხამ-ე)
III პ. (—)ამომ(←(—)ამომ-ო)	მეკ(←მეკ-ო)	ხომ(←ხამ-ო)
აწმყ. თურმ. I—II პ. (—)აქმ-ე-ნწმ(—)	მეკ-ე-ნწმ(—)	ხეთ-ე-ნწმ (—)
III პ. (—)ამომ-ო-ნწმ(—)	მეკ-ო-ნწმ(—)	ხომ-ო-ნწმ (—)
ნ. უწყ. I—II პ. (—)აქმ-ე-რ	მეკ-ე-რ	ხემ-ე-რ
III პ. (—)ამომ-ო-რ	მეკ-ო-რ	ხომ-ო-რ
ნ. უახლ. (—)ამ-!ი	მეკ-ი	ხემ-ე
ნ. განს. (—)ამ-ი-რ	მეკ-ი-რ	ხემ-ე-რ
ნ. განუს. (—)ამ-ი-ნ !წ!	მეკ-ი-ნ !წ!	ხემ-ე-ნ !წ!

ზემოთ მოყვანილი მაგალითების შედარება ნათელს ხდის, რომ ქისტურ დიალექტში პირთა ამგვარი გარჩევა, მცირე თავისებურებათა მიუხედავად, ერთნაირ სურათს გვიჩვენებს. მართალია, ჯოყოლოს ჯგუფის მეტყველებას უფრო სისტემური სახე აქვს მიღებული, რადგან აქ გარდამავალი და გრძნობა-აღქმის გამომხატველი ყველა ზმნა (ორიოდე გამოწაკლისით) ძირეული ხმოვნების (ან დიფთონგების) მონაცვლეობით არჩევენ პირებს. მაგრამ ომალოს ჯგუფის მეტყველების მონაცემების გათვალისწინება ადასტურებს, რომ ჯოყოლოს ჯგუფის დღევანდელი ვითარება მეორეულია, რომ მასაც განვითარების ისეთივე გზა აქვს გავლილი, რაც ომალოს ჯგუფის მეტყველებაში დასტურდება.

გარდაუდებლად ზმნებში არა გვაქვს პირთა გარჩევა. ეს ზმნები აწმყოს საწარმოებლად იყენებენ შემდეგ ხმოვნებს — ჯოყოლოს ჯგუფი: -ა, -უ (იშვიათად -ი); ომალოს ჯგუფი: -ე, -უ, -ი (იშვიათად ო-). მართალია, თვით აწმყოს ფორმათა წარმოებაში ეს ხმოვნები აღარ გვხვდება, მაგრამ იხინი შენახულია მისგან ნაწარმოებ დროებში (იხ. ზემოთ). ომალოს ჯგუფის მეტყველებებაში ეს ხმოვნები აწმყოს კითხვით ფორმებშიც (პირდაპირი და ირიბი კითხვა) დასტურდება.

იგივე ხმოვნები უნდა გვექონოდა გარდამავალ ზმნათა აწმყოს საწარმოებლადაც, მათი ფუნქციები განსხვავებული უნდა ყოფილიყო -ი (→-ე→-ა) უფრო კონკრეტულ ფაქტზე მიუთითებდა, ვიდრე -უ (→-ი). „როცა წარმოიშვა პირის მიხედვით გარჩევის საჭიროება, ბუნებრივია, ი, ე განსაზღვრული პირებისათვის (I და II პირისათვის) ყოფილიყო გამოყენებული, უ, (ო) — განუსაზღვრელი პირისათვის (III პირისათვის)“¹¹.

ამ ხმოვნებმა ძირეულ ხმოვნებზე ზემოქმედებით გამოიწვიეს მათი ცვლა და თვითონაც იცვალეს სახე (მაგ., ჯოყოლოს ჯგუფის მეტყველებებაში ყველგან მივიღეთ -ა), ხოლო აწმყო დროში კი ჩამოსცილდნენ ზმნას. უნდა აღინიშნოს, რომ ფუძეში ბოლო ხმოვნის დაკარგვა ერთ-ერთი ნიშანდობლივი ფონეტიკური მოვლენაა ქისტური დიალექტისათვის¹².

ცხადია, რომ ქისტურ დიალექტში პირთა დაპირისპირება (გარჩევა) გაპირობებულია აწმყო დროის საწარმოებლად ორი რიგის ხმოვნების გამოყენებით, რომელთაც ისტორიულად განსხვავებული ფუნქციები უნდა ჰქონოდათ (იხ. ზევით). სწორედ ამით უნდა აიხსნას, რომ პირთა გარჩევა გვაქვს დრო-კილოთა იმ ფორმებში, რომლებიც აწმყოს ეყრდნობიან. ამგვარი წარმოება არ გვხვდება ნახური ჯგუფის სხვა ენა-კილოებში, მაგრამ „ორი სხვადასხვა სუფიქსის არსებობა განსხვავებული ფუნქციით აწმყოში საერთო უნდა ყოფილიყო ამ ჯგუფის ყველა ენა-კავისათვის“¹³.

ის ფაქტი, რომ პირთა გარჩევა გვაქვს მხოლოდ გარდამავალსა და გრძნობა-აღქმის გამომხატველ ზმნებში, მიუთითებს, რომ იგი გამოწვეულია სუბიექტური (რეალურად მოქმედი) პირის სინტაქსური ძალის გაზრდის შედეგად.

მაგრამ თვით აღნიშნული სახის კლასიკან-პიროვან უღვლილებებაში ჯერ კიდევ არა ჩანს სუბიექტური პირის მორფოლოგიური წარმომადგენელი (ეს ხმოვნები, როგორც აღნიშნეთ, აწმყოს მაწარმოებლებია), რაც პიროვანი უღვლილების განსაზღვრელი არსებითი ნიშანია (ყოველ შემთხვევაში, ეს ასე ჩანს პიროვანი უღვლილების მქონე იბერიულ-კავკასიური ენების მიხედვით).

ქისტურ დიალექტში ადგილი აქვს ფუძეთა ძირეული ხმოვნების მონაცვლეობით პირთა დაპირისპირებას. I და II პირი, როგორც განსაზღვრული პირები, ანუ მოუბარი და თანამოუბარი (მთხრობელი და მსმენელი), უპირისპირდებიან III პირს, როგორც განუსაზღვრელს, ე. ი. ისეთ პირს, რომელიც მათ საუბარს არ ესწრება, ან არ ესწრებოდა, ან კიდევ არ დაესწრება. I—II პირი აუცილებელია იყოს ადამიანი (სხვანაირად პირთა საკითხი არ დაისმება), ხოლო III პირი შეიძლება იყოს როგორც ადამიანი, ისე სხვა ცოცხალი არსება ან ნივთი.

მამასადამე, პირთა დაპირისპირება განსაზღვრულობა-განუსაზღვრელობის მიხედვით ერთ-ერთი პირველი (მარტივი) საფეხურია პიროვან უღვლილებებაზე გადასვლისა, მაგრამ ჯერ კიდევ არ მიიჩნევა პიროვან უღვლილებად. პიროვანი უღვლილებისათვის აუცილებელია ამა თუ იმ პირს (სუბიექტსა თუ

ობიექტს) საკუთარი მაწარმოებელი ფორმანტის (აფიქსის) სახით ჰქონდეს ზმნაში, სხვა მხრივ პიროვანი უღვლილების შესახებ საკითხი არ დაისმება.

ამ მიზეზით უნდა აიხსნას ქისტურ დიალექტში სუფიქსური ხმოვნების სა-შუალებით გამოხატული კლასოვან-პიროვანი უღვლილების გვერდით ნაცვალ-სახელური ელემენტების გამოყენება პირთა გამოსახატავად.

ნაცვალსახელური ელემენტებით გამოხატული კლასოვან-პიროვანი უღვლილება. უღვლილების ამ სახის ძირითადი თავისებურება ისაა, რომ გარდამავალ ზმნებში სუბიექტის პირის აღნიშვნასთან ერთად გვაქვს შემთხვევები, როცა უახლოესი ობიექტის კლასიცა და პირიც არის გამოხატული. ეს იმ შემთხვევაში, როცა სუბიექტი მესამე პირია. გარდა ამისა, გარდაუვალ ზმნებში ერთდროულად აისახება სუბიექტის კლასიცა და პირიც, თუ ზმნა კლასნიშნა-ნია, და მხოლოდ პირი, თუ ზმნა უკლასნიშნოა.

ქისტურ დიალექტში, მსგავსად ბაებური ენისა, ზმნის III პირი და I პირის ინკლუზიური ფორმა არ დაირთავს პირის ნიშნებს.

გარდამავალ ზმნებში ობიექტის პირის აღნიშვნა მიუთითებს იმაზე, რომ კლასოვან-პიროვანი უღვლილების ჩამოყალიბების ამ მოცემულ დონეზე ობიექტი რიგ შემთხვევაში ინარჩუნებს ფუნქციურ უპირატესობას სუბიექტთან შედარებით. ეს ფაქტი ბუნებრივი ჩანს იმდენად, რამდენადაც კლასოვანი უღვლილება ჯერ კიდევ მოქმედია.

თვით ქართულ ენაშიც, როგორც ცნობილია, სუბიექტური პირის ნიშნის გაჩენა გარდამავალ ზმნაში დაკავშირებულია იმ პერიოდთან, როცა კლასოვანი უღვლილება უკვე აღარ იყო მოქმედი. განვითარების ადრეულ ეტაპზე ქართულ ენაშიც ობიექტი სინტაქსური ძალით სპარბობდა სუბიექტს. სუბიექტის ნიშნის გაჩენა ქართული ენის გარდამავალ ზმნაში მეორეული მოვლენაა¹⁴.

მაგ.:

I. ქოყოლოს ჯგუფის მეტყველება

1. გარდაუვალ ზმნები

აწყო, მხოლ. რ.

ვ ა რ	„ მ ო ს ე ლ ა ” ²³	ს ა ც ა რ	„ გაჩერება ”	თ ა ქ ა რ	„ ხ ო ხ ე ა ”
I პ.	{ ვ-ოლა-ს „მოვლიყარ“ ვ-ოლუ-ს	სოცა-ს „ჩერდები“ სოცუ-ს		თწკა-ს	„ეხოხაე“
II პ.	{ ვ-ოლა ჰე „მოლიხარ“ ვ-ოლუ-ჰე	სოცა-ჰე „ჩერდები“ სოცუ-ჰე		თწკა-ჰე	„ხოხაე“
III პ.	ვ-ოლ 'აზ „მოლის“	სოც 'აზ „ჩერდება“		თწკ 'აზ	„ხოხაეს“

მ რ. რ.

I პ.	{ ბ-ოლა-თხ (თ) ბ-ოლუ-თხ (თ)	სოცა-თხ (თ) სოცუ-თხ (თ)		თწკა-აზ (თ)	
II პ.	{ ბ-ოლა-შ ბ-ოლუ-შ	სოცა-შ სოცუ-შ		თწკა-შ	
III პ.	ბ-ოლ 'ოზუშ 'ოტშ	სოც 'ოზუშ 'ოტშ		თწკ 'ოზუშ 'ოტშ	

განუსაზღვრელი, მხოლ. რ.

I პ.	{ ე-ოლარა-ს „მოდიოდი“ ე. ოლურა-ს	სოცარა-ს „ჩერდებოდი“	თწკარა-ს „ეხოხავდი“
		სოცურა-ს	
II პ.	{ ე-ოლარა-ს „მოდიოდი“ ე-ოლურა-ს	სოცარა-ს „ჩერდებოდი“	თწკარა-ს „ხოხავდი“
		სოცურა-ს	
III პ.	ე-ოლურ აზ „მოდიოლა“	სოცურ აზ „ჩერდებოლა“	თწკარ აზ „ხოხავდა“

მრ. რ.

I პ.	{ ბ-ოლრა-თხ (თ) ბ-ოლურა-თხ (თ)	სოცარა-თხ (თ)	თწკარა-თხ II (თ)
		სოცურა-თხ (თ)	
II. პ.	{ ბ-ოლრა-შ ბ-ოლურა-შ	სოცარა-შ	თწკარა-შ
		სოცურა-შ	
III პ.	ბ-ოლურ 'ოზუმ 'ოტუმ	სოცურ 'ოზუმ 'ოტუმ	თწკარ 'ოზუმ 'ოტუმ

2. გრძობა-აღქმის გამოხატველი ზმნებში. ამ ტიპის ზმნებში ნაცვალსახელურ ელემენტებთან ერთად პირთა გარჩევაში მონაწილეობენ სუფიქსური ზმოვნებიც. კერძოდ, სუბიექტური პირები გაირჩევა ზმნის ძირეული ხმოვნების ან დიფთონგების მონაცვლეობით, ხოლო ობიექტის პირი კი აისახება სუფიქსად დართული ნაცვალსახელური ელემენტების საშუალებით. რეალური სუბიექტისა და ობიექტის პირთა ერთდროული ასახეისათვის სხვადასხვა საშუალებათა გამოყენების გამო არის რომ I და II ობიექტური პირების გამოსახატავად გვაქვს ორ-ორი ძირეულხმოვანშეცვლილი ფუძე. როგორც ზემოთ გავარკვეეთ, ზმნის ფუძის ხმოვანი ან დიფთონგი იცვლება იმის მიხედვით, აუ რომელი პირია რეალური სუბიექტი: I—II თუ III. თუ ზმნა სუფიქსური ხმოვნების საშუალებით პირებს არ განარჩევს, მასში აისახება მხოლოდ სახელობით ბრუნვაში მდგომის სახელის პირი.

საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ ვაძარ „სიყვარული“, ხათარ „ჰგონია, ვაჭ-ძარ „ცნობა“ (იცნობს)¹⁶ ზმნათა აწმყო დროის ფორმებს. ამათგან უკანასკნელი (ვაუძარ) არ განარჩევს პირებს სუფიქსური ხმოვნების საშუალებით.

ა) რეალური სუბიექტია III პ. (ზმნაში ნაცვალსახელური ელემენტებით აისახება ობიექტის პირი, ზმნის ფუძე მე-3 სუბიექტური პირისაა)

მხოლ. რ.

I პ. ე-ბეძა-ს „ვეუვარვარ“	ხოთა-ს „ვეგონივარ“
II პ. ე-ბეძა-ს „უყვარხარ“	ხოთა-ს „ჰგონიხარ“
III პ. ე-ბეძ აზ „უყვარს“	ხოთ აზ „ჰგონია“

მრ. რ.

I პ. ბ-ბეძა-თხ (თ)	„ვეუვარვართ“	ხოთა-თხ ს (თ) „ვეგონივართ“
II პ. ბ-ბეძა-შ	„უყვარხართ“	ხოთა-შ „ჰგონიხართ“
III პ. ბ-ბეძ 'ოზუმ 'ოტუმ	„უყვარს ისინი“	ხოთ 'ოზუმ 'ოტუმ „ჰგონია ისინი“

ბ) რეალური სუბიექტებია I და II პ.

(ზმნის ფუძე I და II სუბიექტური პირისაა. ნაცვალსახელური ელემენტებით აისახება I—II ობიექტური პირები)

მხლ. რ.

I პ. ვ-აქმა-ს	„გიყვარეარ“	ხათა-ს	„გგონივარ“
II პ. ვ-აქმა-ჰ	„მიყვარხარ“	ხათა-ჰ	„მგონიხარ“
III პ. ვ-აქმ 'აზ	„მიყვარს“, „გიყვარს“	ხათ'აზ	„მგონია“, „გგონია“

მრ. რ.

I პ. ბ-აქმა-თხ (თ)	„გიყვარვართ“	ხათა-თხ (თ)	„გგონივართ“
II პ. ბ-აქმა-შ	„მიყვარხართ“	ხათა-შ	„მგონიხართ“
III პ. ბ-აქმ 'ოზუშ ოტშ	„მიყვარს“, „ვიყვარს“	ხათ 'ოზუშ ოტშ	„მგონია“, „გგონია“

გ) რეალური სუბიექტის პირი არ აღინიშნება ¹⁷

მხ. რ.

მრ. რ.

I პ. ვ-ეჭმა-ს	„მიცნობს“	ბ-ეჭმა-თხ (თ)	„გვიცნობენ“
II პ. ვ-ეჭმა-ჰ	„გიცნობს“	ბ-ეჭმა-შ	„გიცნობენ“
III პ. ვ-ეჭმ 'აზ	„იცნობს“	ბ-ეჭმ 'ოზუშ 'ოტშ	„იცნობენ“

3. გარდამავალი ზმნები. ამ ზმნებში, მსგავსად გრძობა-აღქმის გამომხატველი ზმნებისა, ნაცვალსახელურ ელემენტებთან ერთად კლასოვან-პიროვანი უღვლილებაში ნონაწილობენ სუფიქსური ხმოვნებიც. ეს ორი სახე ამ ტიპის (გარდამავალსა და გრძობა-აღქმის გამომხატველ) ზმნებში ინაწილებს ფუნქციებს: სუბიექტის პირები გაირჩევა ზმნის ძირეული ხმოვნებისა და დიფთონგების მონაცვლეობით (თუმცა I და II პირის გასარჩევად გამოიყენება ნაცვალსახელური ელემენტებიც), ხოლო უახლოესი ობიექტის პირები აისახება ზმნაში ნაცვალსახელური ელემენტების საშუალებით. ეს უკანასკნელნი მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა ობიექტი III პირია. I და II პირის სუბიექტად ყოფნის დროს გარდამავალ ზმნაში ობიექტი არ აღინიშნება. მაგალითად¹⁸:

ა) სუბიექტია III პ.

(ნაცვალსახელური ელემენტების საშუალებით აისახება ობიექტის პირი. ზმნის ფუძე III ობიექტური პირზე მიუთითებს)

მხ. რ.

ე-ივარ „წიყვანა“	ლახარ „მონახვა“	ე-ითარ „დატოვება“
I პ. ე-უჭა-ს „მიყვარა“	ლოხა-ს „მეძებს“	ე-უთა-ს „მტოვებს“
II პ. ე-უჭა-ჰ „მიყვარხარ“	ლოხა-ჰ „მეძებს“	ე-უთა-ჰ „მტოვებს“
III პ. ე-უჭ 'აზ „მიყვარს“	ლოხ 'აზ „მეძებს“	ე-უთ 'აზ „მტოვებს“

მრ. რ.

I პ. ბ-უჭა-თხ (თ)	ლოხა-თხ (თ)	ბ-უთა-თხ (თ)
II პ. ბ-უჭა-შ	ლოხა-შ	ბ-უთა-შ
III პ. ბ-უჭ 'ოზუშ ოტშ	ლოხ 'ოზუშ ოტშ	ბ-უთ 'ოზუშ 'ოტშ

ბ) სუბიექტებია I და II პ. 18

(ზმნის როგორც ფუძე, ისე სუფიქსად დართული ნაცვალსახელური ელემენტები სუბიექტის პირზე მიუთითებენ, ხოლო კლასი ობიექტისა აღინიშნება)

მხ. რ.

I პ. ვ-იგ-ანს	„მიყავს“	ლებ-ანს	„ვეძებ“	ვ-ით-ანს	„ვეტოვებ“
II პ. ვ-იგა-ე	„მიყავას“	ლება-ე	„ვეძებ“	ვ-ითა-ე	„ეტოვებ“
III პ. ვ-უგ ცნა	„მიყავს“	ლობ ცნა	„ვეძებს“	ვ-უთ ცნა	„ეტოვებს“

მრ. რ.

I პ. ბ-ოგ-ობს	ლებ-ობს	ბ-ით-ობს
II პ. ბ-ოგ -ანშ	ლებ-ანშ	ბ-ით-ანშ
III პ. ბ-უგ ცარ	ლობ ცარ	ბ-უთ ცარ

II. ო მ ა ლ ო ს ქ გ უ ფ ი ს მ ე ტ ყ ვ ე ლ ე ბ ა

I. გარდაუვალი ზმნები

მხ. რ.

ე-პრ „მოსვლა“	საცარ „გაჩერება“	თაქარ „ხობვა“
I პ. ე-ოლო-ს	სოცუ-ს	თაქე-ს
II პ. ე-ოლო-პი	სოცუ-პი	თაქე-პი
III პ. ე-ოლ 'ან	სოც 'ან	თაქ 'ან

მრ. რ.

I პ. ბ-ოლო-თხ	სოცუ-თხ სოტეცუ-თხ	თაქე-თხ
II პ. ბ-ოლო-შ	სოცუ-შ სოტეცუ-შ	თაქე-შ
III პ. ბ-ოლ 'ოტშ	სოც სოტე 'ო'უშ	თაქ 'ოტშ

2. გრძნობა-აღქმის გამომხატველი ზმნები

ა) რეალური სუბიექტია 'III პ.

მხ. რ.

I პ. ე-აოძო-ს	„ვეუყვარევიარ“	ხოთო-ს	„ვეგონივიარ“
II პ. ე-აოძო-პი	„უყვარხარ“	ხოთო-პი	„ვეგონიხარ“
III, პ. ე-აოძ 'ან	„უყვარს“	ხოთ 'ან	„ვეგონია“

მრ. რ.

I პ. ბ-აოძო-თხ	„ვეუყვარევიართ“	ხოთო-თხ	„ვეგონივიართ“
II პ. ბ-აოძო-შ	„უყვარხართ“	ხოთო-შ	„ვეგონიხართ“
III პ. ბ-აოძ 'ოტშ	„უყვარს (ისინი)“	ხოთ 'ოტშ	„ვეგონია (ისინი)“

ბ) რეალური სუბიექტებია I და II პ.

მხ. რ.

I პ. ე-აჟძა-ს	„მიყვარევიარ“	ხეთე-ს	„ვეგონივიარ“
II პ. ე-აჟძა-პი	„მიყვარხარ“	ხეთე-პი	„ვეგონიხარ“
III პ. ე-აჟძ 'ან	„მიყვარს“	ხეთ 'ან	„ვეგონია“, „ვეგონია“

მრ. რ.

I პ. ბ-მქა-თხ	„გოყვარვართ“	ხეთე-თხ	„გგონივართ“
II პ. ბ-მქა-შ	„შიყვარხართ“	ხეთე-შ	„გგონიხართ“
III პ. ბ-მქა 'ოტშ	„შიყვარს (ისინი)“	ხეთ ოტშ	„გგონია“ (ისინი)

გ) რეალური სუბიექტის პირი არ აღინიშნება

მხ. რ.

მრ. რ.

I პ. ე-ოტქე-ს	„შიცნობს“	ბ-ოტქე-თხ	„გვიცნობენ“
II პ. ე-ოტქე-ჰ	„გიცნობს“	ბ-ოტქე-შ	„გიცნობენ“
III პ. ე-ოტქა აზ	„იცნობს“	ბ-ოტქა 'ოტშ	„იცნობენ“

3. გარდამავალი ზმნები

ა) სუბიექტია III პ.

მხ. რ.

I პ. ე-იგო-ს	„შიყვარა“	ლოხო-ს „მეძებს“	ე-ითო-ს „მტოვებს“
II პ. ე-იგო-ჰ	„შიყვარხარა“	ლოხო-ჰ „მეძებს“	ე-ითო-ჰ „მტოვებს“
III პ. ე-იგა 'აზ	„შიყვარს“	ლოხ 'აზ „მეძებს“	ე-ით 'აზ „მტოვებს“

მრ. რ.

I პ. ბ-იგო-თხ	ლოხო-თხ	ბ-ითო-თხ
II პ. ბ-იგო-შ	ლოხო-შ	ბ-ითო-შ
III პ. ბ-იგა 'ოტშ	ლოხ 'ოტშ	ბ-ით 'ოტშ

ბ) სუბიექტებია I და II პ.

მხ. რ.

I პ. ე-იგ-ს	„შიყვარს“	ლებ-ს „მეძებს“	ე-ით-ს „მტოვებს“
II პ. ე-იგე-ე	„შიყვარს“	ლებე-ე „მეძებს“	ე-ითე-ე „მტოვებს“
III პ. ე-იგა ცტა	„შიყვარს“	ლოხ ცტა „მეძებს“	ე-ით ცტა „მტოვებს“

მრ. რ.

I პ. ბ-იგ-რხ	ლებ-რხ	ბ-ით-რხ
II პ. ბ-იგა -აშ	ლებ-აშ	ბ-ით-აშ
III პ. ბ-იგა-ცარ	ლოხ ცარ	ბ-ით ცარ

ბ ჯგუფის შემთხვევები შედარებით იშვიათად შეინიშნება. ხშირად ამგვარი უღვლილების დროს I სუბიექტური პირის მხოლოდითი რიცხვის გამოსახატავად გამოყენებული -აზ და II სუბიექტური პირის მრავლობითი რიცხვისათვის ნახმარი -აშ ცალკე გვხვდება ზმნის ფუძესთან შეუხორცებლად (აგრეთვე -რხ — პირველი პირის მრ. რ. მაწარმოებელი). აქ, უმეკველია, მნიშვნელობა აქვს იმ ფაქტს, რომ ისინი პირის ნაცვალსახელთა ერგატივის ფორმებია და ზმნის ფუძესთან შერწყმის დროს უცვლელად რჩებიან, მოსალოდნელი კი იყო მათი ხმოვნითი ელემენტების დაკარგვა, როგორც ეს სხვა შემთხვევაში გვაქვს (იხ. ზემოთ).

სავარაუდოა, ამ ნაცვალსახელების სიმყარე გაპირობებული იყოს გრძელი ა-ს ბუნებითა და პოზიციითაც. როგორც ცნობილია, სიტყვის თავკიდურ პოზიციასში ხმოვნები ნახური ჯგუფის ენებში (ცხადია, ქისტურ დიალექტშიც) ძლიერ

რი შემართვისაა. განსაკუთრებით ეს ითქმის ერთმარცვლიან სიტყვებზე. ასეთივეა ზემოთ წარმოდგენილ ნაცვალსახელთა ერგატივის ფორმებიც. უეჭველია, ეს უნდა იყოს საფუძველი, რომ პირის ნაცვალსახელთა სახელობითი ბრუნვის ფორმა — სო „მე“, „პაო „შენ“; მრ. რ. თხო „ჩვენ“, „შუ „თქვენ“ ზმნის ფუძეს შეეხორცა ხმოვნითი ელემენტების დაკარგვით, ხოლო ერგატივის ფორმა კი უცვლელი დარჩა.

ბაცბურმა ენამ, რომელიც ზოგადად იცავს ქისტური დიალექტის ვითარებას კლასოვან-პიროვანი უღვლილების ჩამოყალიბების მხრივ (იგულისხმება ნაცვალსახელური ელემენტების საშუალებით გამოხატული კლასოვან-პიროვანი უღვლილება), ნაცვალსახელთა ერგატივის (იშვითად სახელობითის) ხმოვნითი ელემენტებიც დაკარგა აწმყო დროის უ, ო, ე, ი ხმოვნების ზემოქმედების შედეგად და პირის ნიშნების მხრივ გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნები, ისევე როგორც ქართულ ენაში, ერთმანეთს დაემთხვა. მათი გარჩევა მხოლოდ ზმნის წინ მდგომი პირის ნაცვალსახელისა თუ არსებითი სახელის ბრუნვის ფორმით, ან თვით ზმნის შინაარსით არის შესაძლებელი. მაგ.:²⁰

გარდაუვალი ერთპირანი ზმნა

ა) სუბიექტი სახელობით ბრუნვამაჲ

სო ვ-ა-სო	„მე ვარ“	თხო	ბ-ა-თხო	„ჩვენ ვართ“
პო ვ-ა-პო	„შენ ხარ“	შუ	ბ-ა-შუ	„თქვენ ხართ“
ო ვ-ა	„ის არის“	ოზი	ბ-ა	„ისინი არიან“

ბ) სუბიექტი ერგატივამაჲ

ის ვ-ალო-ს	„მე მოვიდვარ“	ათხ	ბ-ალო-თხ	„ჩვენ მოვიდვართ“
აპხ ვ-ალო-პ	„შენ მოდიხარ“	აჰშ	ბ-ალო-ჰშ	„თქვენ მოდიხართ“
ო ვ-ალო	„ის მოდის“	ოზი	ბ-ალო	„ისინი მოდიან“

გარდამავალი ზმნა

ას მ-აყო-ს	„მე ვკამ“	ათხ	ბ-აყო-თხ	„ჩვენ ვკამთ“
აპხ მ-აყო-პ	„შენ ვკამ“	აჰშ	ბ-აყო-ჰშ	„თქვენ ვკამთ“
ოჟუს მ-აყო	„ის ვკამს“	ოჯარ	ბ-აყო	„ისინი ვკამენ“

პირის ნაცვალსახელთა ერგატივის ნიშნის ხმოვნითი ელემენტების დაკარგვა გარდამავალ თუ გარდაუვალ ზმნებში პიროვანი უღვლილების განვითარების შინაგანი ტენდენციით უნდა აიხსნას ბაცბურ ენაში, რასაც, თავის მხრივ, ხელს უწყობდა ქართული ენის ინტენსიური გავლენაც. მაგრამ თვით ბაცბურშიც ეს ფონეტიკური პროცესი (ნაცვალსახელთა ხმოვნითი ელემენტების დაკარგვა) დასრულებული ხასიათისა არა ჩანს. ამაზე მიუთითებს ზოგიერთი ზმნის პიროვანი უღვლილების ფორმები, სადაც პირის ნაცვალსახელთა ერგატივის ფორმები უცვლელი სახითაა დაცული. მაგ.:

გარდაუვალი ზმნა

აწმყო

ას ვ-უატ-ას	„მე მივიდვარ“	ათხ	ბ-უატ-ათხ	„ჩვენ მივიდვართ“
აპხ ვ-უატ-აპ	„შენ მიდიხარ“	აჰშ	ბ-უატ-აჰშ	„თქვენ მიდიხართ“
ო ვ-უატ	„ის მიდის“	ოზი	ბ-უატ	„ისინი მიდიან“

გარდამავალი ზმნა
ნამყო წყვეტილი

ას აღნ-ას (←აღ-ი-ას) „მე ვთქვი“
აჲ აღ ნ-აჲ (←აღ-ი-აჲ) „შენ თქვი“
ოჲს, აღ-ის „მან თქვა“

ათხ აღნ-ათხ (←აღ-ი-ათხ) „ჩვენ ვთქვი“
აჲ აღ ნ-აჲშ (აღ-ი-აჲშ) „თქვენ თქვი“
ოჲარ აღ-ის „მათ თქვენ“

გარდაუვალი ზმნები ამგვარად აწარმოებენ ფორმებს ხოლოდ იმ 'შექ-
თხვევაში, როცა აწმყოს ნიშნებად აქვთ ი ან უ, ხოლო გარდამავლები კი დრო-
კილოთა ისეთ ფორმებთან, რომლებიც თანხმოვანზე ან ნახალურ ხმოვანზე
ბოლოვდებიან.

აღნიშნული ვითარება მოწმობს, რომ ბაცბურ ენას კლასოვან-პიროვანი
უღვლილების ჩამოყალიბების ისეთივე გზა აქვს გავლილი, როგორც ქისტურ
ღიალექტში შეინიშნება.

ზემოთ მოყვანილი მაგალითებიდან გარკვევით ჩანს, რომ პირთა ნაცვალ-
სახელური ელემენტები დაერთვის სუფიქსური ხმოვნებით გამოხატულ კლა-
სოვან-პიროვან უღვლილებას. ამ ნაცვალსახელური ელემენტების წინ ყოვე-
ლთვის აღდგება აწმყოს დაკარგული ხმოვნები. ამასთან ეს ნაცვალსახელური
ელემენტები პირის აღნიშვნასთან ერთად კისრულობენ მრავლობითი რიცხვის
გამოხატვის ფუნქციასაც. თუ ზმნა კლასნიშნაინია, მაშინ მრავლობით რიცხვში
სახელის კლასის რიცხვაცა და პირის რიცხვიც იქნება გამოხატული.

აღსანიშნავია ის თავისებურებაც. რომ ქისტურ ღიალექტში ნაცვალსა-
ხელური ელემენტებით არ გამოიხატება სუბიექტისა თუ ობიექტის პირი, თუ
გამოთქმაში (წინადადებაში) გვაქვს ზმნის წინ სათანადო პირის ნაცვალსახე-
ლი. ასე, მაგალითად, გვხვდება: ვა-ს „ვარ“, ვა-ჰს „ხარ“, ვუედა-ს „მივიდი-
ვარ“, ვუედა-ჰს „მიდიხარ“. მრ. რ. ბა-თხ „ვართ“, ბა-შ „ხართ“; ბუელხა-
თხ//თ) „მივიდივართ“, ბუელხა-შ „მიდიხართ“... არა გვაქვს: სო ვუედა-ს „მე
მივიდივარ“, ჰხო ვუედა-ჰს „შენ მიდიხარ“, სო ვა-ს „მე ვარ“, ჰხო ვა-ჰს „შენ
ხარ“; მრ. რ. თხო ბუელხა-თხ//თ) „ჩვენ მოვიდივართ“, შუ ბუელხა-შ „თქვენ
მიდიხართ“ და ა. შ.

ქისტური კილოსათვის დამახასიათებელი ეს თავისებურება უცხო არ
არის ბაცბური ენისათვისაც, სადაც პირის ნიშანი შეიძლება არ იყოს გამოხა-
ტული, თუ გამოთქმაში გვაქვს შესაბამისი პირის ნაცვალსახელი²³.

თვით ქისტურ ღიალექტშიც გვხვდება შემთხვევები როცა ეს კანონზო-
მიერება ირღვევა. ეს იმ შემთხვევაში, როცა პირის ნაცვალსახელთა ადგილას
გვაქვს უკუქცევითი ნაცვალსახელები. მაგალითად: ჰაჲა ვა-ჰს „თვითონ ხარ“,
სქუა ვა-ს „თვითონ ვარ“, სუა ლაჲლა-ს „თვითონ დავდივარ“, ჰაჲა ლაჲლა-
ჰს „თვითონ დადიხარ“; მრ. რ. თხოშ ბა-თხ // (თ) „თვითონ ვართ“. შრშ
ბა-შ „თვითონ ხართ“; თხოშ ლაჲლა-თხ „თვითონ დავდივართ“, შრშ
ლაჲლა-შ „თვითონ დადიხართ“ და სხვ.

ეს მაგალითები ნათელ წარმოდგენას იძლევა ქისტურ ღიალექტში ნა-
ცვალსახელური ელემენტების საშუალებით გამოხატული კლასოვან-პიროვანი
უღვლილების ჩამოყალიბების პროცესზე. მაგრამ ამგვარ ფორმათა წარმოება-
ში ვადამწყვეტი როლი აკისრია ლოგიკურ მახვილს²⁴. თუ ლოგიკური მახვი-
ლი მოითხოვს ზმნის წინ ნაცვალსახელს, მაშინ პირთა გარჩევა არა გვაქვს ზმნა-
ში, ხოლო თუ ასეთი მახვილი არაა წინადადებაში, სუფიქსად დართული ნაც-

ელასახელოვანი ელემენტები აღნიშნავენ როგორც სუბიექტის (გარდაუვალ ზმნებში), ისე სუბიექტისა და ობიექტის (გარდამავალ ზმნებში) პირებს.

ქისტურ დიალექტზე დაკვირვება მოწმობს, რომ ლოგიკური მახვილის ეს ფუნქცია შერყეულია, რაც გამოიხატება ორგანული (ნაცვალსახელოვანი ელემენტებიან) უღვლილების ფართო გამოყენებაში.

პირთა გამოსახატავად ნახმარი ე. წ. ნაცვალსახელოვანი ელემენტები, როგორც ზემოთაც ითქვა, მიღებულია პირის ნაცვალსახელოვანი სახელობითის, ერგატივისა და ნათესაობით ბრუნვათა ფორმების შეკვეცის შედეგად. ასე, მაგალითად: ს←სო // სან (ომალოს ჯგ. სენ), ჰ ← ჰა; თხ || (თ)←თხო || თხა (ომალოს ჯგ. თხე); შ←შუ; ც←ცა და ა. შ.²⁵.

ზმნის სხვადასხვა დროის ფორმაზე დართული ნაცვალსახელოვანი ელემენტები, პირთა გარჩევის გარდა, არცთუ იშვიათად გამოხატავენ კუთვნილებასაც. მაგალითად, ვნლარ „ჯღომა“ ზმნის ვ-წლა-ს ფორმა გულისხმობს როგორც „ვზივარ“-ს, ისე „ჩემი ზის“, ვ-წლა-ჰ- „ზიხარ“, „შენ ზის“. მრავლობითში გვექნება ბ-წლა-თხ || (თ), ბ-წლა-შ „ვზივართ“, „ზიხართ“, „ჩვენები სხედან“, „თქვენები სხედან“.

აღნიშნული თავისებურება ახასიათებს როგორც გარდაუვალ, ისე გარდამავალ ზმნებს. ამ უკანასკნელთ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა სუბიექტი III პირია. მაგ.:

ვ-წუგა-ს „მიყვარ“ || „მიჰყავს მას ჩემი, ვ-წუგა-ჰ „მიჰყავხარ“ || „მიჰყავს მას ჩემი“; ლოხა-ს „მეძებს“ (ერთგზით) || „ეძებს ის ჩემს“; ლოხა-ჰ „გეძებს“ || „ეძებს ის შენს“; დ-ო-ს „მაკეთებს“ || „აკეთებს ის ჩემს“...

კუთვნილების აღსანიშნავად ნახმარი ეს ფორმები თავიანთი მნიშვნელობით უახლოვდებიან ქართული ენის სათანადო ზმნათა სახევისო ქცევის ფორმებს. ორივეგან მოქმედი მე-3 პირია და იგი ეკუთვნის ირიბ ობიექტს. იმ განსხვავებით, რომ ქისტურ დიალექტში ირიბი ობიექტი სახეზე არა გვაქვს, მაგრამ კუთვნილებითი „ჩემი“, „შენი“... თავისთავად მოუთითებს მასზე.

ამ ფორმათა (პირისა და კუთვნილების) გარჩევა შესაძლებელი ხდება კონტექსტის საშუალებით. მაგ.: ლუარსას ჯან კანთ ლამდ ვუგა-ს „ლუარსაბს ხვალ ჩემი ბიჭი მთაში მიჰყავს“ — აქ კუთვნილებაა გამოხატული; ჯან ლამდ ვუგა-ს „ხვალე მთაში მიყვარ“ — აქ კი პირია აღნიშნული. არის გარჩევის სხვა საშუალებაც. კერძოდ, ზმნის ცვლა სამივე პირის მიხედვით. ის ფორმა, რომელიც კუთვნილებას გამოხატავს, მე-3 პირში მოითხოვს ცუწ მრ. რ. ცუწ ნათესაობითის ბრუნვის ფორმიან „პირის ნაცვალსახელს“, ხოლო პიროვანი უღვლილების დროს ყველგან გვექნება სახელობითი ბრუნვის ფორმა. მაგ.:

პირიანი ფორმა:

I პ. ლტებქა-ს „აგდებს (მრავალგ.)“	ლტებქა-თხ (თ) „აგვადებს“
II პ. ლტებქა-ჰ „აგდებს“	ლტებქა-შ „აგდებთ“
III პ. ლტებქ 'ახ „აგდებს“	ლტებქ 'ოზუმ ოტშ „აგდებენ“

კუთვნილებითი ფორმა:

I პ. ლტებქა-ს „ერეკება ჩემებს“	ლტებქა-თხ (თ) „ერეკება ჩვენებს“
II პ. ლტებქა-ჰ „ერეკება შენებს“	ლტებქა-შ „ერეკება თქვენებს“
III პ. ლტებქ ცუწ „ერეკება იმისებს“	ლტებქ ცუწ „ერეკება იმათებს“

აღნიშნული ვითარება გაპირობებულია ზმნის ფუძესთან შერწყმული ნაცვალსახელების ფუნქციის გაფართოებით.

ყოველივე ამის მიუხედავად, ქისტურ დიალექტში კლასოვან-პიროვანი უღვლილება ჩამოყალიბების პროცესშია. ნაჩებულად მიგვაჩნია ამასთან დაკავშირებით ას. მაგომედოვის მოსაზრება, რომ ნახურ ენებში პირის კატეგორიის ჩამოყალიბება ამ ენათა განვითარების შრნაგანი ტენდენციითაა გაპირობებული და არა მეზობელ ენათა გავლენის შედეგად განვითარებულ¹⁶. ბაცტურ ენისა და ჩაჩურის ენის ქისტურ დიალექტისათვის ამ თვალსაზრისით ზენკოქმედი ენა ქართულია.

შენიშვნები და დამოწმებანი

¹ იხ. Ч и к б а в а А. С., Основные типы спряжения глагола и их исторические взаимоотношения в индрийско-кавказских языках, Доклад на XXV международном конгрессе востоковедов, М., 1960; მისივე, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, 1942. თბილისი.

² იხ. ამ საკითხის შესახებ შემდეგი ლიტერატურა: 1. რ. გ ა გ უ ა, ზმნის ცელა გრამატიკული კლას-კატეგორიის მიხედვით ბაცტურენში, იყე, ტ. IV, 1953; Г. Ю. Дешериев, Бачбийский язык, М., 1957; ვ. დ. ი მ ნ ა ი შ ე ი ლ ი, პირის კატეგორიის საკითხისათვის ნახური (ჩაჩურის) ჯგუფის ენათა ზმნაში, იყე, ტ. XIV, 1968; 4. Асл. Магомедов, Категория грамматических классов и категория лица в глаголе нахских языков, автореферат канд. дис. Тб., 1966.

³ ორივე ეს სახელწოდება პირობითია, რადგან სუფიქსად გამოყენებული ხმოვნებიცა და ნაცვალსახელური ელემენტებიც მხოლოდ პირზე მიუთითებენ, ხოლო კლასი კი აღნიშნება სათანადო ნიშნებით (პრეფიქსებით).

⁴ დ. ი მ ნ ა ი შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 129.

⁵ ცალკე უნდა გამოიყოს სოფ. შუა ხალაწანი, სადაც მოსახლეობის ერთი (შედარებით მცირე) ნაწილის მეტყველება მიყვება ომალოს ჯგუფს, ხოლო ძირითადი ნაწილის მეტყველება—ყოყოლოს ჯგუფს.

⁶ დ. ი მ ნ ა ი შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 201.

⁷ კლასნიშნანი და უკლასნიშნო ზმნები სხვაობას არ გვაძლევენ, ამიტომ მათ ერთად წარმოვადგენთ. ამოსავალ ფორმად აღებული გვაქვს მასდარი. (—) ნიშნით (ყველა პოზიციამში) აღენიშნაეთ კლასის ნიშნებს (ე., ა. ბ., დ.). მაგალითები მოგვყავს ყველგან ერთგზის ფორმით.

⁸ ამოსავალ ფორმებს მხოლოდ აწუყო დროისას წარმოვადგენთ. მსგავსივე ფორმები უნდა ჰქონოდა დრო-კილოთა ყველა იმ ჯგუფს, რომლებიც იწარმოებიან აწუყოსაგან.

⁹ ეს ზნა ნახურ ენებში მიცემობისუბიექტანია (იგულისხმებ. რეალური სუბიექტი).

¹⁰ ომალოს ჯგუფში, გარდამავალი ზმნების მრავალგზობის ფორმებში, როცა ძირეულ ხმოვნებად გვაქვს ი, ი, ან კლდე მა, დიფთონგი, პირები მათი მონაცვლეობით არ ვიარჩევთ, ამიტომ აქ მრავალგზობის ფორმებსაც წარმოვადგენთ.

¹¹ დ. ი მ ნ ა ი შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 221.

¹² დ. ი მ ნ ა ი შ ე ი ლ ი, ქართული ენიდან სიტყვათა სესსების კანონზომიერებისათვის პანკისის ქისტურში, იყე, ტ. XI, 1959, გვ. 240.

¹³ დ. ი მ ნ ა ი შ ე ი ლ ი, პირის კატეგორიის საკითხისათვის ნახურ- (ჩაჩურის) ჯგუფის ენათა ზმნაში, იყე, ტ. XVI, 1968, გვ. 203.

¹⁴ ამ საკითხის შესახებ არს. ჩიქობავას შრომები: 1. მარტივი წინადადების ევოლუციის ძირითადი ტენდენციები ქართულში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. II, თბ., 1941, წერილი 1. № 1—2; წერილი 2. № 6, II. გრამატიკული კლას-კატეგორია და ზმნის უღვლილების ზოგი საკითხი ძველ ქართულში, იყე, ტ. V, 1953; მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, I. ქვემდებარე—დამატების საკითხი ძველ ქართულში, თბილისი, 1968.

¹⁵ ამ ტაძის კლასოვან-პიროვანი უღვლილებაში კლასნიშნანი ზმნები მოგვყავს პიროვნების კლასის ვ-ბ ჯგუფის ნიშნებით.

¹⁶ მ ა ც ნ ე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1980, № 4

¹⁸ ეს ზნა, მსგავსად ხარ „ცოდნა“ ზნისა, ნახურ ენებში მიეკმითსუბიექტიანა.

¹⁷ ამ ტიპის ზნებს სუბიექტური წყობა აღწერთად ეწარმოებათ. მაგ.: „ე-ნეტ სჟან „ვიცნობ“ ვეტქ ძეჟან „იცნობ“, ენეტქ ცუნ „იცნობს“, მრ. რ. ბ-ენტ თხჟან „ვიცნობთ“, ბ-ენტქ შუნ „ვიცნობთ“, ბ-ენტქ ცარდ „იცნობენ“... ჯარა აქეს მნიშვნელობა სუბიექტი ზნის წინ ღდას, თუ მოსდევს მას.

¹⁸ ქვემოთ მგალთები ყველან მოგყავს მხოლოდ აწმყო დროში.

¹⁹ III პირის ვითარებას არ ვითვალისწინებთ, რადგან იგი ა) ჭკუფს მოყეება ყოველთვის.

²⁰ ბაბტურის ეთარებას გათვალისწინებას ემყარებთ დოც რ. გაგუას მიერ ლექციებზე მოწოდებულ მასალას; აგრეთვე მის კონსულტაციებს.

²¹ ამ ზნებში ფუძესთან შეხორცებული ნაცვალსახელების რ, ჭ, ხმოვითი ელემენტები იშვიათად შეიძლება დაიყარგოს სასაუბრო მეტყველებაში.

²² ბაბტურ ენაში გარდაუვალი ზნის სუბიექტის (I და II პირში) ერგატიულ ბრუნვაში დასა მორეული მოელენა და იგი გარდაუვალ ზნათა ანალოგიით უნდა იყოს გაპირობებული. იხ. რ. გაგუა, ზნის ცვლა გრამატიკული კლას-კატეგორიის მიხედვით ბაბტურ ენაში, იყე, ტ. IV, 1953, გვ. 134.

²³ Ю. Дешериев, Баббийский язык, М., 1953, გვ. 84.

²⁴ ლოგიკური მახვილის ეს ფუნქცია შენიშნული აქვს დ. იმანიშვილს. იხ. მისი: პირის კატეგორიის საკითხისათვის ნახური (ჩაჩხური) ჭკუფის ენათა ზნაში, იყე, ტ. XVI, 1968, გვ. 211.

²⁵ უფრო დაწვრილებით ამ საკითხის შესახებ იხ. დ. იმანიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 210.

²⁶ «Образование категории лица в нахских языках—внутренняя тенденция развития этих языков, а не категории, возникшая под влиянием соседних языков, но влияние последних может сказаться на темпах ее развития». А. Магомедов, Способы выражения лица в глаголе чечено-ингушских диалектов, Известия ЧИНИИЯЛ, т. VII, вып. 2, Языкознание, Грозный, 1966, ст. 16.

ს. ე. გუმაშვილი

К ПРОЦЕССАМ КЛАСНО-ЛИЧНОГО СПРЯЖЕНИЯ В КИСТИНСКОМ ДИАЛЕКТЕ ЧЕЧЕНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В пберийско-кавказских языках существует три типа спряжения глаголов: классное, классно-личное и личное. Среди них в языках нахской группы представлен первый тип спряжения. Но в баббийском языке наблюдаются начальные процессы классно-личного спряжения.

Формирование классно-личного спряжения в кистинском диалекте происходит двояким путем:

1. Классно-личное спряжение выражено суффиксальными гласными в переходных глаголах и глаголах чувствования, для передачи настоящего времени и I и II лица субъекта употребляются гласные а и е, а для III лица — у и о. Под влиянием этих гласных коренные гласные (или дифтонги) в основах глаголов изменяются, напр.: I—II л. *nele*←*mal-e* «пью», III л. *mol*←*mal-i*; I—II л. *wiez*←*wiez-e* «люблю», III л. *wiez*←*wiez-u*.

2. Классно-личное спряжение выражено местоименными элементами, которые присоединяются к суффиксальным гласным. В глаголе выражено лицо как субъекта, так и объекта (последний в переходных глаголах и глаголах чувствования).

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის კავკასიური ენების კათედრა

წარმოადგანა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა

მიტომ ჩიპიძე

თურქული ენის CVC ტიპის სიტყვების ფონეტიკური სტრუქტურა

ამა თუ იმ ენის ფონოლოგიური დახასიათების დროს საკმარისი არ არის ენის ფონემათა ინვენტარის და ფონოლოგიური ნიშნების დადგენა და ჩამოთვლა. ამასთან ერთად საჭიროა ძირის ან სიტყვის ფარგლებში ერთმანეთთან უშუალო მეზობლობასა და დისტანციურ პოზიციაში მყოფი ფონოლოგიური ელემენტების ხმარების ინტენსივობის, ფონემათა დისტრიბუციული კომბინაციების და ფუნქციონალური დატვირთულობის შესწავლა. სიტყვათა ფონეტიკური სტრუქტურის სტატისტიკური კვლევა, რამდენადაც აქ საქმე ეხება ფონემათა ფუნქციონალური დატვირთულობის შესწავლას, გულისხმობს ენის ლექსიკური შედგენილობის ანალიზს¹. ლექსიკონის ანალიზს ემყარება „ზუსტი მტკიცებანი ფონემათა შეხამების შესახებ 1 და 0 ალბათობებით“² (რადგანაც „ფონემათა არც ერთი თანამიმდევრობა არ შეგვხვდება შეტყობინებაში, თუ იგი არ არსებობს კოდში“³), მაგრამ ფონემათა ფუნქციონალური დონის განსაზღვრა ლექსიკონის მასალების მიხედვით აშკარად საკმარისი არ არის და წარმოადგენს სისტემის ცალმხრივ დახასიათებას. ამიტომ საჭიროა ლექსიკონის მასალებით წარმოდგენილი ანალიზის შედეგები შეესებულები იქნეს გაბმული მეტყველების, ე. ი. ტექსტობრივი ანალიზის შედეგებით, რათა ნათლად დაეინახოთ, თუ რამდენად თანხვდება ან არ თანხვდება სისტემის ელემენტთა ფუნქციონალური დატვირთულობის დონე ენასა და მეტყველებაში⁴. იგი საჭიროა აგრეთვე „მოცემული ენის ლექსიკურ კოდში არსებული დისტრიბუციის შესწავლისათვის“⁵.

თანამედროვე თურქული ენის ფონეტიკის შესწავლას, ისევე, როგორც გრამატიკას, ლექსიკოლოგიას და ლექსიკოგრაფიას, თითქმის ოთხასწლიანი ისტორია აქვს. ამ ხნის განმავლობაში აღნიშნულ საკითხზე არა ერთი და ორი საინტერესო ნაშრომა გამოქვეყნებული. ისეთმა მკვლევარებმა, როგორებიც არიან: ვ. ბოგოროდიცი, ვ. გრიონბეგი, ლ. ჰრეებიჩევი, ნ. დმიტრიევი, ა. კონონოვი, გ. მელნიკოვი, მ. რიასენენი, ე. სევეროთიანი, ა. სტაროსტოვი, ა. შერბაკი და სხვები, თავიანთი გამოკვლევებით მნიშვნელოვნად წასწიეს წინ თურქული ენის ფონეტიკის შესწავლის საქმე⁶. მაგრამ მიუხედავად ამისა, თურქული ენის სტრუქტურის ზოგიერთი საკითხი ჯერ კიდევ ნაკლებადაა შესწავლილი. ასეთად გვესახება თურქული ენის სიტყვათა ფონეტიკურ-ფონოლოგიური ანალიზის პრობლემა.

თურქული სიტყვების ფონოლოგიური სტრუქტურის ზოგიერთი საკითხი შესწავლილია ჩეხი მეცნიერის ლ. ჰრეებიჩევის საინტერესო ნაშრომში⁷.

ავტორმა საანალიზო მასალა ამოკრიფა 1945 წელს გამოცემული დ. მაგაზანიკის „თურქულ-რუსული ლექსიკონიდან“. ყოველი გვერდიდან ამოღებული იქნა სამ-სამი სიტყვა, რომლებთაგანაც ერთი თურქული სიტყვაა, მეორე ნაესხობა და მესამე ნეოლოგიზმი. ვინაიდან აღნიშნული კატეგორიის სიტყვები ლექსიკონის გვერდების მიხედვით თანაბრად არ არის განაწილებული, ამიტომ ზოგი გვერდიდან ამოწერილი იქნა სამზე ნაკლები სიტყვა. ამის შედეგად ნაშ-

რომში განხილული მასალა შეიცავს 581 (3587 ფონემა) თურქულ სიტყვას, 357 (2405 ფონემა) ნეოლოგიზმს და 659 (4423) ნასესხებ ლექსიკურ ერთეულს. სტატისტიკური ანალიზის შედეგად გამოანგარიშებულ იქნა ფონემათა აბსოლუტური სიხშირეები ინდივიდუალურ პოზიციებში. მიღებული მონაცემების შედეგად ავტორი მივიდა დასკვნამდე, რომ ფონემათა განაწილება და მათი კორელაცია (სხვადასხვა პოზიციის) ორიგინალურ თურქულ სიტყვებში, ნასესხობებსა და ნეოლოგიზმებში სხვადასხვაა.

წინამდებარე ნაშრომი წარმოადგენს თანამედროვე თურქული სალიტერატურო ენის CVC ტიპის ერთმარცვლიანი სიტყვების ფონემური სტრუქტურის შესწავლის ცდას. ნაშრომში განხილულია CVC ტიპის ერთმარცვლიან სიტყვებში თანხმოვანთა განაწილება და მათი შეხვედრის ალბათობები, როგორც ენის ლექსიკურ კოდში, ასევე გაბმულ მეტყველებაში⁸.

საანალიზო მასალა ამოღებულ იქნა თურქული ენის განმარტებითი ლექსიკონიდან⁹ და ცნობილი თურქი მწერლის საიდ ფაიკის ნაწარმოებების ორტომეულიდან¹⁰ 20000 სიტყვის სიგრძის რაოდენობით.

ენიდან ჩვენ გვინტერესებს მხოლოდ ფონემური მოდელირების სტატისტიკა და არა ამ მოდლების ხმარების სიხშირე, ამიტომ ომონიმური ძირები განხილულია, როგორც ერთი მოდელი¹¹. აქედან გამომდინარე, ენის ლექსიკურ კოდში აღმოჩნდა CVC ტიპის 517, გაბმულ მეტყველებაში კი 121 სიტყვა (ან 1551 და 363 ფონემა). ანალიზის დროს ჩვენ გავითვალისწინეთ ენაში არსებული CVC ტიპის ერთმარცვლიანი ნასესხობებიც, რადგანაც აღნიშნული უცხო სიტყვები ისე ორგანულადაა შეზრდილი თანამედროვე თურქული სალიტერატურო ენის ლექსიკას, რომ მათი გამოყოფა არ მიგვაჩნია მიზანშეწონილად¹².

თანამედროვე თურქულ სალიტერატურო ენაში გვაქვს 29 ბგერა. აქედან 8 ხმოვანი: a, e, i, i, o, ö, u, ü¹³ და 21 თანხმოვანი: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, p, z, s, ş, t, v, y, z.

აღნიშნულ სამეტყველო თანხმოვან ბგერათა შორის განარჩევენ—

ა) მკლერ და ყრუ ბგერებს. მკლერია: b, c, d, g, j, l, m, n, r, v, z, y, ğ; ყრუ ბგერებია: p, t, k, ç, f, h, s, ş.

ბ) ბგერათა რაგვარობის მიხედვით არსებობს ხშულები: p, b, d, t, k, g, c, ç; ნაპარალოვნები: v, f, s, z, j, ş, h, ğ, y; სონორები: r, l, m, n.

გ) ბგერათა წარმოების ადგილის მიხედვით არის ბაგისმიერი ბგერები: b, p, m; კბილბაგისმიერები: v, f, კბილისმიერები: d, t; წინაენისმიერები: s, ş, z, j, ç, c, n, l, r; შუაენისმიერები: y და უკანაენისმიერი თანხმოვნები: g, k, h, ğ.

თანამედროვე თურქული სალიტერატურო ენის ლექსიკურ კოდში არსებული CVC ტიპის ერთმარცვლიანი სიტყვები შეიძლება იწყებოდეს ნებისმიერი თანხმოვნით (გარდა უკანაენისმიერი ğ თანხმოვნისა)¹⁴ და მთავრდებოდეს ნებისმიერი თანხმოვნით. გაბმულ მეტყველებაში კი სიტყვის აბსოლუტურ საწყის პოზიციას არ ვგვხვდება ğ და j ფონემები, ხოლო სიტყვის ბოლოკიდურ პოზიციასი დასტურდება მხოლოდ 16 თანხმოვანი (არ არის დადასტურებული b, c, d, g, j თანხმოვნები). განსხვავებულია აგრეთვე თითოეული თანხმოვნის შეხვედრის ალბათობები (როგორც ენის ლექსიკურ კოდში, ასევე გაბმულ მეტყველებაში) სიტყვის თავკიდურ და ბოლოკიდურ პოზიციასი მონაწილეობის მიხედვით (იხ. ცხრ. 2). CVC ტიპის ერთმარცვლიანი სიტყვების ფაქტობრივ დადასტურებული რიცხვი ენის ლექსიკურ კოდში (517) და გაბმულ მეტყველებაში

საკრძობლად ჩამორჩება თეორიულად შესაძლებელ რიცხვს, შესაბამისად 3780 (20 X 21 X 9) და 2736 (19 X 16 X 9).

მოცემული ცხრილის საფუძველზე, ნათლად ჩანს ფონემების ფუნქციონალური დატვირთულობის დონე მათი თავიკიდურ და ბოლოკიდურ პოზიციაში მონაწილეობის მიხედვით, ენასა და მეტყველებაში. ასე მაგალითად, თავიკიდურ პოზიციაში (ორივე შემთხვევაში) ყველაზე აქტიური ფონემებია k, b, h, s, t, d, ხოლო ყველაზე პასიური r, n, v, z, f ფონემები. ბოლოკიდურ პოზიციაში კი ყველაზე მაღალი ფუნქციონალური დატვირთვა აქვთ l, r, n, k, z ფონემებს, ყველაზე დაბალი კი b, c, g, ğ, j ფონემებს¹⁵.

CVC ტიპის ერთმარცვლიან სიტყვებში ერთი—პირველი ან ბოლოკიდური—თანხმოვნის მიხედვით, შეიძლება განისაზღვროს შესაბამისად მეორე—ბოლოკიდური ან პირველი—თანხმოვნის შეხვედრის ალბათობა¹⁶ (იხ. ცხრილი 3,4, 5, 6).

ენის ლექსიკურ კოდსა და გაბმულ მეტყველებაში CVC ტიპის ერთმარცვლიან სიტყვებში თანხმოვანთა კომბინაციების მიხედვით მოსალოდნელი 420 (20 X 21 თანხმოვანი) და 304 (19 X 16 თანხმოვანი) მოდელიდან (ე. ი. თუ ხმოვნებს არ მივიღებთ მხედველობაში) ფაქტობრივად დადასტურებულია შესაბამისად 236 (ე. ი. მთელი შესაძლებლობის 52,8%) და 91 (29,93%). რათა გამოწვეული ეს სხვაობა? შემთხვევითი ხარვეზებით, თუ რაიმე სტრუქტურული შეზღუდვებით?

როგორც დაკვირვებიდან ჩანს, არარეალიზებული მიმართებების ნაწილი არ არის შემთხვევითი, ისინი სტრუქტურული ხასიათის შეზღუდვებია. თუ ვიცით პირველი თანხმოვანი, შეიძლება განვსაზღვროთ რომელი ფონემა იქნება აკრძალული მეორე თანხმოვნად. ასე მაგალითად:

ა) თანხმოვანთა როგორც პირდაპირი, ასევე უკუმიმდევრობის შემთხვევაში, ერთი სიტყვის ფარგლებში აკრძალულია ორი შემდეგი ერთნაირი თანხმოვნის არსებობა: b-b, c-c, d-d, ç-ç, *¹⁷ f-f, g-g, j-j, l-l, m-m*, n-n*, p-p, r-r, t-t*, v-v, y-y*, z-z

ბ) ერთი სიტყვის ფარგლებში (როგორც ენის ლექსიკურ კოდში, ასევე გაბმულ მეტყველებაში) არ გვხვდება ერთი და იმავე რიგის ნაპარალოვნები: v-f, f-v, z-s, s-ş, ş-s, j-ş.

თანხმოვანთა უკუმიმდევრობის შემთხვევაში დამატებით აკრძალულია s-z მიმდევრობა.

გ) ერთი სიტყვის ფარგლებში აკრძალულია უკანანისმიერი თანხმოვნების g, k-ğ (ე. ი. g-ğ, k-ğ) მიმართებების არსებობა.

დ) თურქული ენის CVC ტიპის ერთმარცვლიან სიტყვებში დასაშვებია თანხმოვანთა ერთი მიმდევრობა. მაგრამ დაუშვებელია მეორე. ასე მაგალითად, ენის ლექსიკურ კოდში არსებობს თანხმოვანთა შემდეგი მიმდევრობა b-p, d-t, g-k, z-s, მაგრამ არ არსებობს შებრუნებული მიმდევრობა p-b, t-d, k-g, z-s.

ე) თუ, CVC ტიპის ერთმარცვლიან სიტყვებში ფონემათა C₁→C₂ მიმდევრობის შემთხვევაში C₁ არის რომელიმე ხშული ფონემა (b, p, d, t, g, k, c, ç), მაშინ C₂ პოზიციაში ყოველთვის შეიძლება იყოს ყრუ-ხშული ფონემები k, t, სონორი r და სპირანტი ფონემა z. გარდა ამისა, ენაში შესაძლებელია აგრეთვე ფონემათა უკუმიმდევრობები:

ხშული + ხშული

b, c, t, p, k, g-ყ, b, c, c, t, k-რ

ხშული + სპირანტი

b, c, c, d, t, k+v, c, d, t, p, k, g-f, b, c, d, t, p, k, g-ჟ,

b, c, t, p, k-s, b, c, c, d, t-გ, d, t, p, k, g-h,

b, c, d, t, p, k-y, b-j.

ხშული + სონორი

b, c, d, t, p, k, g-l c, c, d, t, k, g-m b, c, c, d, l, k, g-n

CVC ტიპის ერთმარცვლიან სიტყვებში აკრძალულია ნებისმიერი ხშული + მკლერი-ხშული (b, c, d, g) ფონემათა მიმდევრობები (იხ. ცხრ. 3).

განსხვავებული მდგომარეობა გვაქვს ამ მხრივ ფონემათა უკუმიმდევრობის, ე. ი. $C_2 \rightarrow C_1$, შემთხვევაში. აქ მეორე თანხმოვნად, ან C_1 პოზიციაში შეიძლება შეგვხვდეს სისტემის ნებისმიერი თანხმოვანი, გარდა უკანაენისმიერი გ ფონემისა (იხ. ცხრ. 5).

3) თუ ენის ლექსიკურ კოდში ფონემათა $C_1 \rightarrow C_2$ მიმდევრობის შემთხვევაში პირველი თანხმოვანი (C_1) არის რომელიმე სპირანტი ფონემა (v, l, z, s, j, c, h, g, y), მაშინ თითოეულ მათგანთან მიმდევრობაში C_2 პოზიციაში ყოველთვის შეიძლება შეგვხვდეს კბილისმიერი, ყრუ-ხშული ფონემა t, დანარჩენი თანხმოვნები კი განაწილება შემდეგნაირად:

სპირანტი + ხშული

z, s-; f-b, g, k h-c, c, d, k, p

c, y,-d s, c, y-k z, s, c-p

სპირანტი + სპირანტი

s, c, y-f z, s, f, h, y-g z, s, c, v, y, h-h

s, f, h, y,-s, c s, c, h, y-v s, c, f, v, h, y-y, z

სპირანტი + სონორი

z, s, c, j, f, h, y-l s, s, c, h, y-m

z, s, c, f, h, y-n z, s, c, f, v, h, y-r

ფონემათა $C_2 \rightarrow C_1$ მიმდევრობის შემთხვევაში კი, თუ C_2 არის ნებისმიერი სპირანტი, მაშინ C_1 პოზიციაში აკრძალულია სპირანტი g, j ფონემები. დანარჩენი თანხმოვნების განაწილების შესახებ იხ. ცხრ. 5.

3) თუ ენის ლექსიკურ კოდში თანხმოვანთა $C_1 \rightarrow C_2$ მიმდევრობის შემთხვევაში C_1 არის რომელიმე სონორი ფონემა (r, l, m, n). მაშინ მათთან მიმდევრობაში C_2 პოზიციაში ყოველთვის იქნება სონორი ფონემა l და სპირანტები h, s, y. აკრძალულია სონორი + მკლერი-ხშული (c, d, g) ფონემათა მიმდევრობები. დანარჩენი ფონემები კი შემდეგნაირად არის განაწილებული:

სონორი + ხშული

r-b r, l-p m-c l, m-k z, m, n-t

სონორი + სპირანტი

r, l-f l, m-g, s r-j l-v l, m, n-z.

სონორი + სონორი

r, l, n,-m r, n-n l, m, n-r

თანხმოვანთა უკუმიმდევრობის შემთხვევაში კი C_1 პოზიციაში ნებისმიერ სონორ ფონემასთან მიმართებაში ყოველთვის შეიძლება შეგვხვდეს ხშულები c, g, d, t, k, სპირანტები h, s, c, y, z და სონორი ფონემა n. დანარჩენი ფონემების განაწილების შესახებ იხ. ცხრ. 5.

ცხრილი 1

CVC ტიპის ერთმარცვლიან სიტყვებში ხმოვანთა შეხვედრის ალბათობები

ა) ენის ლექსიკური კოდის მიხედვით

ბ) გაბმული მეტრეულების მიხედვით

ხმოვანი V	ალბათობა %	ხმოვან- V	ალბათობა %
a = (143)	≈ 27,8	a = (35)	≈ 28,9
c = (82)	≈ 15,8	c = (25)	≈ 20,6
o = (66)	≈ 12,7	i = (17)	≈ 14,05
i = (64)	≈ 12,3	o = (13)	≈ 10,7
u = (48)	≈ 9,2	ü = (11)	≈ 9,09
ü = (40)	≈ 7,7	u = (9)	≈ 7,4
e = (35)	≈ 6,9	ö = (6)	≈ 4,9
ë = (29)	≈ 5,6	é = (6)	≈ 4,9
ä = (11)	≈ 2,1	ä = (1)	≈ 0,8

ცხრილი 2

CVC ტიპის ერთმარცვლიან სიტყვებში თანხმოვნების შეხვედრის ალბათობები

I თანხმოვნად შეხვედრის ალბათობები (ენის ლექსიკური კოდში) %	I თანხმოვნად შეხვედრის ალბათობები (გაბმულ მეტრეულებში) %	ბოლოკიდურ თანხმოვნად შეხვედრის ალბათობები (ენის ლექსიკოდში) %	ბოლოკიდურ თანხმოვნად შეხვედრის ალბათობები (გაბმულ მეტრეულებში) %
k = (62) ≈ 11,9	k = (20) ≈ 16,4	l = (50) ≈ 9,6	l = (17) ≈ 14,04
t = (48) ≈ 9,2	b = (13) ≈ 10,7	r = (50) ≈ 9,6	z = (16) ≈ 12,2
s = (39) ≈ 7,5	d = (11) ≈ 9,9	n = (44) ≈ 8,5	r = (15) ≈ 12,3
h = (38) ≈ 7,3	h = (11) ≈ 9,9	k = (42) ≈ 8,1	n = (14) ≈ 11,5
b = (35) ≈ 6,7	s = (10) ≈ 8,2	z = (42) ≈ 8,1	k = (9) ≈ 7,4
ç = (32) ≈ 6,1	y = (10) ≈ 8,2	t = (40) ≈ 7,7	ç = (9) ≈ 7,4
y = (30) ≈ 5,8	t = (8) ≈ 6,6	m = (38) ≈ 7,3	m = (8) ≈ 6,6
d = (29) ≈ 5,6	ç = (6) ≈ 4,9	p = (29) ≈ 5,6	y = (7) ≈ 5,7
p = (28) ≈ 5,4	g = (6) ≈ 4,9	s = (29) ≈ 5,6	ç = (5) ≈ 4,1
ç = (24) ≈ 4,6	p = (4) ≈ 3,3	y = (28) ≈ 5,4	t = (5) ≈ 4,1
f = (23) ≈ 4,4	v = (4) ≈ 3,3	ç = (27) ≈ 5,2	ç = (4) ≈ 3,3
l = (23) ≈ 4,4	c = (3) ≈ 2,4	f = (21) ≈ 4,06	h = (4) ≈ 3,3
g = (22) ≈ 4,2	m = (2) ≈ 2,4	h = (20) ≈ 3,8	p = (3) ≈ 2,4
m = (19) ≈ 3,6	ç = (3) ≈ 2,4	ç = (18) ≈ 3,4	f = (2) ≈ 1,6
c = (18) ≈ 3,4	z = (3) ≈ 2,4	g = (18) ≈ 3,4	ç = (2) ≈ 1,6
r = (15) ≈ 2,8	l = (2) ≈ 1,6	v = (13) ≈ 2,4	v = (2) ≈ 1,6
n = (14) ≈ 2,6	n = (2) ≈ 1,6	d = (4) ≈ 0,77	
z = (13) ≈ 2,4	f = (1) ≈ 0,82	j = (2) ≈ 0,38	
v = (5) ≈ 0,96	r = (1) ≈ 0,82	b = (2) ≈ 0,38	
j = (2) ≈ 0,38		c = (1) ≈ 0,19	
		g = (1) ≈ 0,19	

ცხრილი 3

CVC ტიპის ერთბარეცლიან სიტყვებში პირველ თანხმობანა მიხედვით
 მეორე თანხმობად შეხვედრის აღბათობები (ენის ლექსიკური კოდის მიხედვით)

1	2	b	c	d	f	g	h	j	k	l	m	n	p	r	s	q	t	v	y	z
b	2,8				5,5	5,7	5,5	2,8	5,7	8,5	11,1	14,2	2,8	8,5	2,8	8,5	11,4	2,8	8,5	11,2
c	3,1				5,5	5,5	5,5		5,5		11,1	11,1	22,2	11,1			5,5	5,5		16,0
d					3,4	3,4	3,4		9,3	9,3	6,2	9,3	6,2	15,6	3,1	6,2	9,3	3,1	6,2	3,1
f	4,3				3,4	4,3	3,4		13,7	13,7	6,8	13,7	3,4	3,4		13,7	3,1	6,8	3,4	10,3
g					4,5	4,3	4,5		13,04	17,3	13,04	13,04	8,6	13,04	8,6	8,6	4,3	4,3	4,3	4,3
h	2,6			5,2	4,5	2,6	2,6		4,5	13,6	13,6	4,5	4,5	4,5			4,5			22,7
j					7,8	7,8	7,8		7,8	5,2	5,2	7,8	7,8	13,1	5,2	7,8	5,2	2,6	7,8	5,2
k	4,8				3,2	3,2	3,2		50	50	4,8	8,06	8,06	12,9	4,8	4,8	8,06	3,2	4,8	8,06
l	13,01				8,6	4,3	4,3		13,04	4,3	4,3	17,3	8,6	8,6	4,3	8,6	4,3	4,3	4,3	4,3
m	10,5				5,2	5,2	5,2		10,5	10,5	10,5	7,1	5,2	5,2	10,5	21,05	14,2	4,3	5,2	5,2
n	7,1				14,2	14,2	14,2		7,1	21,4	7,1	7,1	14,2	14,2	7,1	14,2	14,2	7,1	7,1	7,1
p					14,2	3,5	3,5		10,7	10,7	6,6	6,6	6,6	7,1	17,8	3,5	14,2	7,1	7,1	3,5
r					6,6	13,3	13,3		6,6	6,6	20	6,6	6,6	6,6	6,6	6,6	6,6	6,6	13,3	11
s	5,1				7,6	2,5	2,5		7,6	7,6	10,2	10,2	5,1	7,6	10,2		7,6	2,5	5,1	7,6
q					4,1	8,2	8,2		16,4	8,2	4,1	8,2	8,2	4,1		8,2	8,2	4,1	4,1	4,1
t	2,08				4,16	4,16	4,16		8,32	6,21	6,21	12,5	8,32	8,32	10,37	1,11	2,08	2,08	6,21	10,37
v					7,6	20	20		10	13,3	6,6	13,3	3,3	13,3	3,3	3,3	20	3,3	20	20
y					3,3	3,3	3,3		10	13,3	6,6	13,3	3,3	13,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3
z	7,6				7,6	7,6	7,6		15,2	15,2	15,2	7,6	7,6	15,2			15,2			15,2
	2	1	10	3	11	1	12	15	2	14	18	15	11	18	13	12	19	11	16	17

ცხრილი 4

CVC ტიპის ერთმარცხლიან სიტყვებში პირველ თანხმოვანთა მიხედვით მუორე თანხმოვანად შეხვედრის ალბათობები (გაბმულ მატყველებს შიხედვით)

~~1~~	~~2~~	ს	ჲ	ფ	ქ	ხ	კ	ღ	ი	მ	ნ	პ	რ	ს	ჲ	ლ	ვ	ყ	ზ	
b					7,6		15,3		15,3	33,3	15,3		7,6		23,07			7,6	23,07	7
c					33,2		33,3		66,6	16,6	66,6							16,6		2
ç			9,09	9,09	9,09	9,09	9,09	9,09	18,18	9,09	18,18	9,09	9,09		16,6	9,09	9,09		9,09	5
d							9,09		18,18	9,09	18,18	9,09	9,09		9,09					10
f		16,6					33,3		100		100		16,6							1
g	9,09			9,09		9,09	9,09	9,09	9,09	9,09	9,09	9,09	18,18	9,09				9,09	18,18	4
h	10			5	5	5	15	10	5	5	5	5	10	10	10			5	10	9
k																				12
l		50					33,3						33,3	33,3	50					2
m							50						50	25						3
n							25						25	25		25				2
p					25															4
r									100				20	10					20	1
s	10	10	10						20	20	20		20	10				33,3	20	7
t							12,5		33,3		33,3	12,5	25		33,3			12,5	12,5	3
ʃ							25		12,5		12,5	12,5	25		12,5			25	12,5	7
v				25														25	25	4
y					20				20		20		10		10				20	6
z					33,3				33,3				66,6							2
		4	2	2	7	4	7	11	7	9	9	3	11	4	6	4	1	7	9	91

ცხრილი 6

CVC ტიპის ერთსაბრუნველი სიტყვების მხოლოდ თანხმოვანთა მხოლოდ პირველ თანხმოვანდ უხვედრის ალბათობები (გამგული მტკველებების მიხედვით)

1	2	b	c	d	f	g	h	k	l	m	n	p	r	s	ʃ	t	v	y	z	
ყ					20	20	40							20						4
ფ									50					50						2
ჩ				50										50						2
ღ				25		25	25										25			4
კ		20		10			10					10				10		20		7
ლ		11,7		5,8		11,7	5,8	17,6			5,8	5,8				11,7		11,7	5,8	11
მ			12,5	12,5		12,5	25						12,5			12,5				7
ნ		14,2	14,2	7,1	7,1		7,1							14,2	7,1			14,2		9
პ							33,3	33,3								33,3				3
რ		6,6		6,6		6,6	13,3	13,3			6,6	6,6		13,3			6,6	6,6	13,3	11
ს							25				25			25						4
შ		33,3					22,2	11,1								11,1	11,1	11,1		6
ტ				20			40					20								4
ვ				100																1
ყ		14,2					14,2	14,2								14,2	14,2	14,2		7
ზ		18,7		6,25		12,5	12,5	12,5						12,5		6,25	6,25	12,5		9
		7	2	5	10	1	4	9	12	2	3	2	4	1	7	3	7	4	6	2

შენიშვნები

1. იხ. Н. С. Трубсцкой, Основы фонологии, М., 1960, გვ. 287, 296—299.
2. Е. Черри, М. Халле, Р. Якобсон, К вопросу о логическом описании языков в их фонологическом аспекте, Новое в лингвистике, П., 1962, გვ. 298.
3. იქვე.
4. Д. М. Сегал, Основы фонологической статистики, М., 1972, გვ. 39—40.
5. Е. Черри, М. Халле, Р. Якобсон, указ. раб., გვ. 297.
6. ამის შესახებ დაწერილებით იხილეთ: А. Н. Кононов; Тюркская филология в СССР (1917—1967) М., 1968; მისივე, Очерки истории изучения турецкого языка, Л., 1976.
7. L. N. Fehiçek, The phonological structure of the Turkish words, Asian and African studies, 3, 1967, გვ. 50—59.
8. ვინაიდან CVC ტიპის ერთმარცვლიან სიტყვებში ხმოვნები თანხმოვანთა განაწილების თავისებურებებზე გავლენას არ ახდენენ, ამიტომ საქმარისად მივიჩნევთ აღგვერიცხა მხოლოდ ცალკეულ ხმოვანთა შეხვედრის სინშირთა ალბათობები (იხ. ცხრ. 1).
9. M. A. Ağakay, Türkçe Sözlük, v baskı, Türk tarih basımevi. Ankara, 1969.
10. Sait Faik, Bütün eserleri (1, 2), Bilgi yayınevi, Ankara, II basım, 1973.
11. არ არის გათვალისწინებული აგრეთვე Kis—kis, Şak—şak და მისთანა რედუბლირებული სიტყვები, რამდენადაც ჩვენ მას ვერ მივიჩნევთ ერთმარცვლიან სიტყვებად და ამდენად ისინი ვერ დაიცავენ მოდელირების საერთო ნორმებს.
12. შტრ. ქართულის მიმართ—ი. ქობაღვაძე, CVC ტიპის ძირითად ფონემური სტრუქტურისათვის ქართულში, თანამედროვე ზოგადი და მათემატიკური ენათმეცნიერების საკითხები, თბილისი, ტ. 2, 1967, გვ. 183.
13. ენაში დამატებით განარჩევენ აგრეთვე სამ გრძელ ხმოვნს: á, í, ñ. იხ. А. Н. Кононов, Грамматика современного литературного турецкого языка, М.—Л., 1956, გვ. 21.
14. აღნიშნული ფონემა არასოდეს არ გვხვდება სიტყვის აბსოლუტურ თავიკიდურ პოზიციაში. იხ.: А. Н. Кононов, указ. р.б., გვ. 45; Э. В. Севортян, Фонетика турецкого литературного языка, М., 1955, с. 28.
15. b, c, g, j, d ფონემები 20000 სიტყვის სივრცის გაბმული მეტყველების ტექსტიდან ამოღებული CVC ტიპის ერთმარცვლიანი სიტყვების ბოლოკიდურ პოზიციაში არ დასტურდება. დაბალია მათი შეხვედრის ალბათობები აგრეთვე ენის ლექსიკურ კოლში (იხ. ცხრ. 2).
16. საკითხი, ასე ვთქვათ, „ლექსმედითი“ ალბათობების შესახებ, ე. ი. ალბათობებისა, რომლებიც დამოკიდებული არიან არა წინამკვიდ ვითარებაზე, არამედ გარკვეულ მმართველში მყოფი ფონემების ერთმანეთზე რეგრესულ ურთიერთმოქმედებაზე, ერთ-ერთი აქტუალური საკითხია თანამედროვე ენათმეცნიერებაში. აღნიშნული მიმართებების ანალიზი მოგვეყვს საშუალებას „მარცვლის როგორც რეკურენტული რგოლის“ სტატისტიკური მოდელის შესაქმნელად შეტყვევებაში. (იხ. Е. Черри, М. Халле, Р. Якобсон, указ. раб., გვ. 298).
17. + ნიშნით აღნიშნულია გაბმულ მეტყველებაში აკრძალულ თანხმოვანთა თანმოდევრობა.

В. Г. ЧИКАИДЗЕ

ФОНЕТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ОДНОСЛОЖНЫХ СЛОВ ТИПА CVC В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В статье исследована фонетическая структура односложных слов типа CVC, распределение согласных фонем и вероятность их выявления как в лексическом коде данного языка, так и на материале связанного сообщения.

Для анализа были использованы толковый словарь турецкого языка и произведения известного турецкого писателя Саида Фаика. Из общего исходного массива в 20 000 слов были отобраны односложные слова типа CVC. Объем исследуемого материала составляет 517 слов (или 1551 фонема) из лексического кода и 121 слово (363 фонемы) из связного сообщения.

Слова типа CVC в лексическом коде турецкого языка могут начинаться с любой согласной (кроме заднеязычной фонемы ğ) и кончатся любой согласной. Иначе обстоит дело в связном сообщении. Здесь, по нашим данным, в начальной позиции встречаются 19 фонем языка, а в конечной позиции — только 16 фонем. Различны также вероятности появления той или иной фонемы в зависимости от их позиции как в лексическом коде, так и в связном сообщении (см. табл. 2).

Представляется возможным высчитать условные вероятности появления каждой согласной в конечной позиции с учетом появления соответствующей начальной согласной и наоборот (см. табл. 3, 4, 5, 6).

Из 420 теоретически возможных сочетаний фонем в лексическом коде (20×21) и 304 — в связном сообщении (19×16), фактически зафиксировано соответственно 236 (или 52,8%) и 91 (29,93%). Эта разница объясняется не только случайными пробелами. Часть нереализованных сочетаний согласных является структурными ограничениями.

Так как гласные не влияют на дистрибутивные отношения согласных фонем, в работе даются лишь вероятности абсолютной частотности появления их в словах типа CVC (см. табл. 1).

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად.
გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის
ინსტიტუტის თურქოლოგიის განყოფილება
წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთ-
მცოდნეობის ინსტიტუტმა

მერი ასათიანი

ენობრივი სიტუაციის შესახებ ინფორმის რესპუბლიკაში

სახელმწიფო ენის საკითხი ინდოეთის რესპუბლიკისათვის დღესაც საბოლოოდ გადაწყვეტილი არ არის. ეროვნული ენის პრობლემა, სხვა ეროვნულ პრობლემებთან ერთად, რომლებსაც ამ სუბკონტინენტზე სულ ცოტა სამი ათას ხუთასი წლის ისტორია აქვს, ინდოეთის დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ (1947 წ.) კავშირის ოფიციალურ ენად დევანგარის დამწერლობით ჰინდი ენის გამოცხადებით თითქოს უნდა გადაჭრილიყო. მიუხედავად იმისა, რომ ინდოეთის სახელმწიფოს დამოუკიდებლად განვითარების ოცდათორმეტი წლის მანძილზე ჰინდი ენის პოზიციები საკმაოდ გამაგრადა, დღეისათვის უკვე სხვა ახალმა პრობლემებმა იჩინა თავი. თუ აქამდე უმთავრესად საქმე გვქონდა „ენათა კონფლიქტთან“, ახლა ამას დაემატა „ლილიექტთა კონფლიქტი“!

1949 წლის 26 ნოემბერს ინდოეთის პარლამენტის მიერ მიღებული კონსტიტუციით საერთო ინდურ—ჰინდი ენაზე საბოლოოდ გადასვლამდე, თხუთმეტი წლის ვადით ჰინდისთან ერთად ოფიციალურ ენად დატოვებულ იქნა ინგლისურიც. ახლოვდებოდა რა დრო ამ ვადის გასვლასა და აშკარა ხდებოდა რა, რომ პრაქტიკულად ერთ სახელმწიფო ენაზე — ჰინდიზე გადასვლა შეუძლებელი იყო, ინდოეთის პარლამენტმა შექმნა სპეციალური კომიტეტი ამ საკითხების შესასწავლად და ჯერ კიდევ 1963 წ. მიიღო „აქტი ოფიციალური ენების შესახებ“ — ინგლისური ენის, როგორც დამატებითი ენის, ხმარების ვადა კიდევ ათი წლით გადაიწია. ე. ი. 1965 წლის 26 იანვრიდან კიდევ ათი წელი შეიძლებოდა ინგლისურის ხმარება როგორც პარლამენტის ცენტრალური მმართველობის ოფიციალური სამუშაო ენა. გავიდა ეს ათი წელიც და კიდევ უფრო მწვავედ დადგა სახელმწიფო ეროვნული ენების საკითხი.

ინდოეთის კომუნისტურმა პარტიამ, ყოველმხრივ უჭერს რა მხარს ეროვნული ენების განვითარებას და ჰინდი ენის აუცილებელ ხმარებას, მიიღო „სამენოვანი ფორმულა“, რომლის მიხედვითაც განათლების სისტემაში ყველაგან უნდა შემოღებულ იქნეს სამი ენა: ადგილობრივი, ჰინდი და ინგლისური. ამდენად პოლილინგვიზმის არსებობა ინდოეთში დღესაც საგრძნობია და ჰინდი ენის საერთო სახელმწიფო ენად გადაქცევასთან დაკავშირებული სიძნელებები კი არ მტირდება, არამედ იზრდება.

ჰინდიენოვან არეალში ენობრივი სიტუაციების განვითარება დამოკიდებულია როგორც ლინგვისტურ, ისე სოციალურ-ისტორიულ ფაქტორებზე.

პოლილინგვიზმის პრობლემა მთელი ინდოეთისათვის და კერძოდ ჰინდიენოვანი ტერიტორიისათვის დამახასიათებელია უძველესი დროიდან. ინდოარიულ ენათა განვითარების ისტორია პირობითად იყოფა ძველ, საშუალო და ახალ ეტაპებად და შესაბამისად გვაქვს ძველი, საშუალო და ახალი ინდოარიული ენები. თანამედროვე ინდოლოგიურ ლიტერატურაში ცნება „ძველი

ინდური“ ან „ძველი ინდო-არიული“ მოიცავს ვედების ენას, სანსკრიტს და მათთან ახლომდგომ დიალექტთა სტრუქტურულ ტიპს, რომლებსაც ჩვენამდე წერილობითი ძეგლებით ვერ მოუღწევიათ. მაგრამ „მათი რეალური არსებობა ძველ ინდურ ეპოქაში უდაოდ მტკიცდება საშუალო ინდო-არიული ენების მთელი რიგი ფონეტიკური და მორფოლოგიური თავისებურებებით, რომლებიც ვერ იხსნება სანსკრიტთან პირდაპირ შეპირისპირებით და გვაიძულებენ ვეძებოთ საშუალო, ინდო-არიული ენებისათვის დიალექტური წყაროები, განსხვავებული მათგან, რომლებსაც ეძვარება სანსკრიტი“².

ვედების ენა შემონახულია ჩვენამდე მოღწეულ უძველეს ლიტერატურულ ძეგლებში — რელიგიურ ჰიმნებში, კრებულებში. იგი იყო საკულტო ენა, რომელიც გამოიყენებოდა სხვადასხვა საკულტო ცერემონიის შესრულების დროს, როგორც იყო: მსხვერპლშეწირვა, იმდროინდელი საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვადასხვა სახეიმო მომენტების დროს ღმერთებისადმი მიმართვა და სხვ. ამ ჰიმნების კრებულებიდან უძველესში, ე. წ. რიგვედამი (ძვ. წ. აღ. II ათასწლეულის შუა წლები), აშკარად იგრძნობა იმ ენის დიალექტური მრავალფეროვნება, რომელზეც ეს ჰიმნები იქმნებოდა. დიალექტური მრავალფეროვნება მაშინაც ძალაშია, როდესაც ძვ. წ. ა. I ათასწლეულიდან მთელს ჩრდილოეთ ინდოეთში გავრცელებას იწყებს ლიტერატურულად და მუშავებული სანსკრიტი, რომელიც წარმოიქმნა ჩრდილოეთ ინდოეთში გავრცელებული ინდო-არიული დიალექტებისაგან ერთ-ერთი მათგანის ლიტერატურული გადამუშავებით³. სანსკრიტი ვედებისაგან განსხვავებით, როგორც ლიტერატურული ენა თავისი მკაცრად ჩამოყალიბებული გრამატიკით, თითქმის არ ვითარდებოდა და თანდათანობით მთლიანად ჩამოშორდა ცოცხალ სალაპარაკო ენებს⁴. სანსკრიტის გვერდით ცოცხალმა სალაპარაკო ენებმაც იწყეს ლიტერატურული გაფორმება. ეს ენებია: პრაკრიტები, რომელთა განვითარებასაც ხელს უწყობდა ის გარემოება, რომ ხალხისათვის გასაგებ ენებზე იქმნებოდა ბუღძისტური და ჭინისტური ლიტერატურა, სანსკრიტი კი რჩებოდა ორთოდოქსალური ბრამანიზმის ენად. პრაკრიტებს შორის უძველესია ე. წ. პალი, რომელზეც ბუღძისტური კანონიკური ლიტერატურა იქმნებოდა. უფრო გვიანდელ პრაკრიტებს „საკუთრივ პრაკრიტები“ ეწოდებათ, რომელთაგანაც ძირითადი ფორმებია დასავლური შტოს ე. წ. შურასენი, გავრცელებული განგა-ჯანნას ობლინარეთში; აღმოსავლურის — მაგადჰი, მაგადჰას ქვეყნის სირითადი ენა. და არდამაგადჰი, შუალედი მათ შორის როგორც გეოგრაფიულად. ისე ენობრივად. მათთან ახლოს იდგა პრაკრიტი მაჰარაშტრი. რომელზეც იქმნებოდა ძირითადად პრაკრიტული პოეზია. ინდური ენებისა და ლიტერატურის განვითარების ამ შემდგომ, ანუ საშუალო, ეტაპზეც სანსკრიტი განაგრძობდა არსებობას თავისი სტანდარტული ფორმით, როგორც მეცნიერებისა და ორთოდოქსალური ბრამანიზმის ენა და უცვლელი რჩებოდა. პრაკრიტული ენები კი, როგორც ფართო მასებისა და სხვადასხვა ეთნიკური ჯგუფების სალაპარაკო ენები, დროთა განმავლობაში ცვლილებებს განიცდიდა და სათანადოდ ვითარდებოდა. მათი შემდგომი განვითარების ახალ საფეხურზე (I ათასწლეულით მერვე ნახევარი) ვითარდება აპაბჰრანშა ენები, რომლებიც გარდამავალ ეტაპს წარმოადგენს პრაკრიტებიდან ახალ ინდურ ენებისაკენ⁵.

ინდური ენების შემდგომ განვითარებაზე უსათუოდ გარკვეულ გავლენას

ახდენდა მთელი რიგი პოლიტიკური ცვლილებები, რასაც ადგილი ჰქონდა ჩრდილო ინდოეთის ცხოვრებაში. ეს იყო: მაურიების იმპერიის დაშლა და დაქვეითება აშოკას მემკვიდრეების დროს; ჩრდილო ინდოეთის მნიშვნელოვანი ნაწილის დაპყრობა შუა აზიისა და ავღანეთის ტერიტორიაზე წარმოქმნილი ბაქტრიის ელინისტური სახელმწიფოს მიერ⁷; გუპტების იმპერიის დაშლის შედეგად ჩრდილო ინდოეთის დაყოფა შრავალიტიცხოვან წვრილ ფეოდალურ სამთავროებად⁸; დელის სასულტნოს განადგურება თემურ-ლენგის მიერ და ჩრდილო ინდოეთის ტერიტორიაზე დამოუკიდებელი სამთავროების წარმოქმნა, სადაც აღდგა ინდური ტრადიციები, კასტური წყობილება და ბრაჰმანული რელიგია. ეს პერიოდი აღინიშნება ინდურ-მუსულმანური კულტურული „ტრადიციების ერთმანეთთან შერწყმით“⁹. ასეთ რთულ პოლიტიკურ ვითარებაში ხდებოდა ახალი ინდური ენების წარმოქმნა და გაფორმება აპაბჰრანშა ენებიდან, რომელთაგანაც მნიშვნელოვანი იყო: ნაგარა აპაბჰრანშა, გავრცელებული გუჯარათსა და რაჯასტანში; შაურასენა აპაბჰრანშა, გავრცელებული ჩრდილო ინდოეთის ცენტრალურ რაიონში, უშუალო წინაპარი თანამედროვე ჰინდი ენისა; არდამაგადჰა აპაბჰრანშა, აღმოსავლეთ რაიონებში გავრცელებული, რომლიდანაც წარმოიქმნა ჰინდის აღმოსავლური დიალექტები და სხვა აპაბჰრანშა ენები, რომლებიც საფუძვლად დაედო აგრეთვე თანამედროვე ახალ ინდურ ენებს¹⁰.

ჰინდი ენა, როგორც ახალი ინდური ენა, განვითარდა შაურასენა აპაბჰრანშას ქ. დელის რაიონში გავრცელებული ქპარიბოლის დიალექტიდან. განსხვავებით სხვა ახალი ინდური დიალექტებისაგან, ქპარიბოლი, როგორც ინდოეთის მუსულმანური მმართველობის ცენტრში გავრცელებული ენა, ირანული ენების უშუალო და ინტენსიურ გავლენას განიცდიდა. სხვა დიალექტები და ენები ლიტერატურულად სრულყოფილ ენებად გაფორმებისათვის ლექსიკურ ფონდს იყვებდა სანსკრიტიდან¹¹.

აღსანიშნავია, რომ მე-19 საუკუნის დასაწყისამდე ლიტერატურა ჰინდი ენაზე იქმნებოდა მხოლოდ პოეზიის სახით ბრაჯის დიალექტზე. მაგრამ, ქპარიბოლიმ, რომელზეც იქმნება უკვე პროზაული ნაწარმოებები, თანდათან განდევნა ბრაჯის დიალექტი პოეზიიდანაც. ქპარიბოლი-ჰინდის პროპაგანდაში დიდი როლი შეასრულა მე-19 საუკუნის დასაწყისში კალკუტაში „ფორტ ელიამ“ კოლეჯის შექმნამ, რომლის თანამშრომლებსაც მიეწერებათ პირველი დამოუკიდებელი ლიტერატურული ნაწარმოებები ჰინდი ენაზე¹². ესენი იყვნენ: სადასუკლალი (1746—1824), რომელმაც სანსკრიტიდან ჰინდიზე პროზაული სახით გადმოგვცა ბჰაგავატაპურანას შინაარსი — „სუქსაგარ“ („ბედნიერების ზღვა“); ინშა ალლახანი (1756—1817) — პოეტი და მწერალი ლაქნაუდან, რომელმაც ჰინდიზე შექმნა პროზაული ნაწარმოები „რანი კეტჰაკი კი კაჰანი“ („მოთხრობა რანი კეტჰაკიზე“) და ლალუჯი ლალი (1763—1825) — პოეტი აგრადან, რომელმაც 1803 წელს ჰინდიზე; დაწერა „პრემსაგარი“ („სიყვარულის ზღვა“), რაც ბჰაგავატაპურანას მეათე წიგნის შინაარსს პროზად გადმოგვცემს და კრიშნას თავგადსავლემს მოგვითხრობს.

მე-19 საუკუნის ბოლოსათვის სრულდება ლიტერატურული გაფორმება როგორც ჰინდის, ისე დღეს არსებული სხვა ახალი ინდური ენებისა (ესენია: ურდუ, ბენგალური, პანჯაბი, მარათი, გუჯარათი, ორია, ასამური, სინდჰი, ნეპალი და სინგალური).

რაც შეეხება პოლილინგვიზმის საკითხებს, მას ერთგვარად განსხვავებულნი სახე აქვს ინდოეთში ნუსლინთა გაბატონების შემდეგ პერიოდში. მოლოლთა ბატონობის დროიდან სპარსულმა, როგორც ოფიციალურმა ენამ დიდ მოლოლთა იმპერიისა, შეინარჩუნა ეს მდგომარეობა მე-19 საუკუნის დასაწყისამდე. ამ პერიოდში პოლილინგვიზმი გამოიხატებოდა იმაში, რომ მუსლიმი მმართველების სახელმწიფო სამსახურში მყოფი მუსლიმები და ინდოელებიც ხმარობდნენ როგორც ადგილობრივ სალაპარაკო ენას, ისე სპარსულს, ანდა ადგილობრივ ენას და სასწავრიტს, რომელსაც ხმარობდნენ ინდოელი სასულიერო პირნი და სწავლულები. იყვნენ პირები, უმთავრესად ბრაჰმანები, რომლებიც ამაოობდნენ ადგილობრივ ენასაც, სასწავრიტსაც და სპარსულსაც. ლიტერატურაც ჰინდის არეალში პოლილინგვიზმის ხასიათის იყო, ვინაიდან ვითარდებოდა სამივე ამ ენაზე. ადგილობრივი სალაპარაკო ენა ლიტერატურაში სხვადასხვა დიალექტურ საფუძველზე ვითარდებოდა, ავადი იქნებოდა ეს, ბრაჰმანმა. ქპარიბოლო თუ მიიტპილი, რაც კიდევ უფრო ართულებდა პოლილინგვიზმის საკითხებს ჰინდის გავრცელების ტერიტორიაზე.

მდგომარეობა კიდევ უფრო გაართულდა, როდესაც ქპარიბოლის დიალექტზე არსებულმა ორმა ლიტერატურულმა ტრადიციამ განავითარა ორი ადგილობრივი ლიტერატურული ენა — ჰინდი და ურდუ. მაგრამ ინგლისელთა ბატონობის შედეგად ინდოეთში ინგლისური ენის გავრცელებამ კიდევ უფრო გაართულა მდგომარეობა. ამგვარად ჰინდიენოვან ტერიტორიაზე ერთმანეთს გვერდით არსებობდა: 1. ქპარიბოლის ჰინდი, 2. ბრაჰმანმა, 3. ქპარიბოლის ურდუ, 4. სასწავრიტი. 5. სპარსული და 6. ინგლისური ენები. ამათგან ერთმანეთის გვერდით არსებული ენების ძირითადი ვარიანტები იყო: 1. ქპარიბოლის ჰინდი და ბრაჰმანმა¹³, 2. ქპარიბოლის ჰინდი და ქპარიბოლის ურდუ; 3. ჰინდი და ინგლისური, 4. ურდუ და ინგლისური, 5. ჰინდი და სასწავრიტი, 6. ურდუ და სპარსული.

ასეთი მრავალენოვანი ვითარება იყო მე-20 საუკუნის დასაწყისისათვის ინდოეთში და იმ დროისათვის, როდესაც დადგა საკითხი საერთო ინდური ენის განწყობისა, რომელიც შესცვლიდა ინგლისურ ენას და შესძლებდა ყოფილიყო პროვინციებს შორის ენობრივი ურთიერთობის საშუალება, იქნებოდა ფართო მასებისათვის უფრო მისაწვდომი, ვიდრე ინგლისური და ინდოეთის ერთობის თავისებური სიმბოლო. „ინდური ენა, გასაგები უმრავლესობისათვის და გამოყენებული მათ მიერ. გვერდობა ჩვენ როგორც სიმბოლო და გამოხატულება ინდოეთის სასელმწიფოს ერთანობისა“—წერდა ს. კ. ჩატერჯი¹⁴. სწორედ ასეთი ეროვნული ენის (राष्ट्र-भाषा, როგორც მას უწოდებენ) როლი დაეკისრა ე. წ. ჰინდუსტანის—დამწერლობის ორი ფორმით: დევანაგარით ჰინდი და არაბულ-სპარსულით ურდუ.

ჰინდუსტანი, ისევე როგორც სხვა ადგილობრივი ენები, გამოიყენებოდა პოპულარულ პროზაგანდისტულ ლიტერატურაში და ადგილობრივ პერიოდულ გამოცემებში, საზოგადოებრივი და პოლიტიკური მოღვაწეობისათვის კი ინდოეთის ინტელიგენციისათვის ძირითად ენად მაინც ინგლისური რჩებოდა. ჰინდუსტანში, როგორც სალაპარაკო ენამ, ვერ შესძლო ეროვნული ენის ყველა ფუნქციის შესრულება და მისი ლიტერატურული ფორმებიდან ეროვნული ენის როლი ჰინდში იკისრა¹⁵. აქედან იწყება ჰინდისა და ურდუს „მეტოქეობა“¹⁶. ჰინდი მიჰყვებოდა „ინდურ ტრადიციებს“ და იყენებდა სასწავ-

კრიტს, მის ლიტერატურასა და მის ლექსიკურ მარაგს. ურდუ კი აგრძელებდა სპარსულენოვან ლიტერატურულ ტრადიციებს. მისი ლექსიკის წყაროდ კვლავ ირანული რჩებოდა. მათ შორის ენობრივ კონკურენციას ემატებოდა რელიგიური შუღლიც. ეს დაპირისპირება კიდევ უფრო გააღრმავა ინგლისელი კოლონიზატორების მიერ რელიგიური ნიშნის მიხედვით ინდოელი ხალხის ხელოვნურად ორ სახელმწიფოდ — პაკისტანად და ინდოეთად გაყოფამ. პაკისტანში ენობრივი საკითხი ადვილად გადაწყდა — ურდუ გახდა სახელმწიფო ენა, ინდოეთში კი კვლავ რთული ენობრივი ვითარება დარჩა. 1956 წელს მოხდა ინდოეთის აღმინისტრაციული დაყოფა ე. წ. ენობრივ „ლანგვისტურ“ შტატებად. თავის დროზე ინგლისელი კოლონიზატორების მიერ მთელი ინდოეთი შემთხვევით პროვინციებად და სამთავროებად იყო დაყოფილი, რის წინააღმდეგაც დიდხანს წარმოებდა ბრძოლა. ჭერ კიდევ 1920 წელს ნაციონალური კონგრესის სესიის მიერ მიღებული გადაწყვეტილება შტატების რეორგანიზაციის შესახებ მხოლოდ 1956 წელს განხორციელდა, ე. ი. ინდოეთის მერე დამოუკიდებლობის მოპოვებიდან კარგა ხნის შემდეგ.

თავდაპირველად 14 შტატი შეიქმნა. ყველაზე კარგად „ენობრივი პრინციპი“ სამხრეთში გატარდა, სადაც ღრავიღული ენებია გავრცელებული. ესენია: ტამილის ენა — მადრასის შტატში (ახლანდელი ტამილნადი), ტელუგუს ენა — ანდჰრა-პრადეში, კერალაში — მალაიალამი და მისისურის შტატში — კანნადის ენა. ბომბეის შტატში შედიოდა მარათისა და გუჯარათის ენების მატარებელი ხალხებით დასახლებული ტერიტორიები, რომლებიც 1960 წელს გაიყვნენ ენობრივი პრინციპის შესაბამისად — შაჰარაშტრად და გუჯარათად. აღმოსავლეთით არის ბენგალის, ასამისა და ორისას შტატები, რომლებშიც ბენგალის, ასამისა და ორისას ენებზე მოლაპარაკეთა გარდა ცხოვრობენ ტიბეტურ-ბირმულ ენებზე მოლაპარაკენი ასამში და მუნდასა და ცენტრალურ ღრავიღულ ენებზე მოლაპარაკე ხალხები — ორისაში. 1960 წელს თავისი ავტონომიური დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის შედეგად ასამის შტატს გამოეყო ნაგას მოსახლეობა და შეიქმნა ნაგალენდის შტატი, სადაც ოფიციალურ ენად ინგლისური ენა გამოცხადდა და არა ნაგას ენა. დამოუკიდებელი შტატებია ჯამშუ და ქაშმირი თავიანთი ძირითადი ენებით — ქაშმირითა და დოგრით. დანარჩენი შტატები შედის ჰინდის გავრცელების არეალში¹⁷. ჰინდიზე ლაპარაკობს 153 მილიონი ადამიანი — ძირითადი მასა შემდეგი შტატების მოსახლეობისა: უტტარ პრადეში, მადჰია პრადეში. ჰარიანა და დელის მოკავშირე ტერიტორიები; ბიჰარის შტატის მოსახლეობის ნახევარზე მეტი (დანარჩენები ადგილობრივი ენებისა და დიალექტების მატარებლები არიან: ბოჰჰარის — 14 მილ., მაგაჰი — 6,6 მილ., მაიტჰილი — 6 მილ. და სხვ.) და რაჯასტანის შტატის ნახევარზე მეტი (10 მილ. ლაპარაკობს რაჯასტანზე, ხოლო 2 მილ. — მის დიალექტებზე, 4,7 მილ. — მარეარისზე, 1 მილ. — ბაგრიზე, 0,8 მილ. — მევარიზე, 0,8 მილ. — ნიმადიზე და 0,6 მილ. — მალვიზე) (შტატისტიკური მონაცემები ემყარება ინდოეთისა და ნეპალის მოსახლეობის 1971 წლის აღწერას¹⁸).

საკუთრივ ჰინდის დიალექტები დაყოფილია შემდეგ ჯგუფებად: დასავლეთ ჰინდი, აღმოსავლეთ ჰინდი (100 მილ.), ბიჰარი (50 მილ.), რაჯასტანი (20 მილ.) და პაჰარი (4 მილ.). დასავლეთ ჰინდის დიალექტებია: ქჰარბოლი, ბანგარუ, ჯატუ ან პარიანი. ბრაჰმპრამა ან ანტარბედი, კანაუჯი და ბუნდელი ან ბუნდელკანდი. აღმოსავლეთ ჰინდის დიალექტებია: ავადჰი. ბაჰველი და

ჩატრისგარეშე. ბიპარის დიალექტებია: ბოჯპური, მაგაჰი და მიტჰილი. რაჯასტანის დიალექტებია: მარვარი, დჰუნდჰარი, მევარი, მალვი და ნიმარი. პაპარის დიალექტები გავრცელებულია ჰიმალას მთების ძირში — უტტარპრადეშის ჩრდილოეთში და ჰიმაჩალპრადეშის შტატში. ესენია ცენტრალური დიალექტები: კუმაონი, გარჰვარი და დასავლური: ჯაუნსარი, სირმაური, ბაგპატი, კიუნტპალი, შოდოში, მანდვალნი, კულუი, ჩემეალი, ბჰადვაჰი¹⁹.

როგორც ვხედავთ, ჰინდის ტერიტორიულად შიდა — ცენტრალური მდგომარეობა უკავია. დასავლეთით მას ესაზღვრება პენჯაბი და გუჯარათი, ჩრდილოეთით — ქაშმირი, აღმოსავლეთით — ბენგალა და სამხრეთით — მარათი და ორია. ასეთმა ცენტრალურმა ტერიტორიულმა მდებარეობამ შეუქმნა მას ის გადაწყვეტი პოლიტიკური, ეკონომიკური და სოციალური მნიშვნელობა, რასაც ეს რაიონი და მისი ენა ასრულებდნენ მრავალი საუკუნის განმავლობაში ინდოეთის ისტორიაში, როგორც დამაკავშირებელი რგოლი ქვეყნის მთელი რიგი რაიონებისა. მთელი ეს ჰინდიენოვანი ტერიტორია ვადაჰიმულია 1600 კმ-ზე დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ და 900 კმ-ზე ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ. სწორედ ამ ჰინდიენოვან შტატებში დაიწყო წინააღმდეგობები ლიტერატურულ (ანუ საერთოინდურ) ენასა და დიალექტებს შორის. მასების გამოღვიძებამ, ადგილობრივი ინტელიგენციის კულტურულ-განმანათლებლურმა მოღვაწეობამ და საერთოდ შექმნილმა საზოგადოებრივმა ატმოსფერომ გამოიწვია ამ მრავალენოვანი ქვეყნის მოსახლეობაში საკუთარი ენისადმი ინტერესის ზრდა. ჰინდის სხვადასხვა დიალექტზე მოლაპარაკე მოსახლეობის ეთნოლინგვისტურ შეგნებაში მომხდარი ცვლილებებისათვის გადაწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა ე. წ. სახალხო მოძრაობებს — ჯანაპადა ანდოლან. ისინი მოითხოვდნენ სკოლებში ადგილობრივ ენებზე სწავლებას, რაც ხელს შეუწყობდა მათი სოციალური ფუნქციების განვითარებას, ცდილობდნენ დიალექტების ლექსიკური რესურსების მაქსიმალური გამოყენებით ჰინდი ენას გამდიდრებას. მათ მიაჩნდათ, რომ ამითი ჰინდი ენის, როგორც ოლქებს შორის ურთიერთობის ენის, როლი კიდევ გაიზარდებოდა. მაგრამ მოხდა პირიქით. ამან ხელი შეუწყო ჰინდიენოვანი არეალის მთელი რიგი ხალხების ეროვნული თვითშეგნების გამოღვიძებას, რაც გამოიხატება იმაშიც, რომ ცალკეულ დიალექტებზე პერიოდული პრესისა და თანამედროვე ლიტერატურის შექმნით ესა თუ ის დიალექტი თანდათან დამოუკიდებელ ენად ყალიბდება.

ჰინდის ზოგიერთ დიალექტზე, როგორც ცნობილია, ძველთაგანვე არსებობდა ლიტერატურა, მაგრამ დღეს დაქვეითებას განიცდის, ზოგზე თანამედროვე პერიოდიდან იწყება და აღმავლობის გზას ადგია, ზოგ დიალექტზე კი ახლა იწყებს ჩამოყალიბებას. ასე მაგალითად, ბრაჯზე და ავადჰიზე უმდიდრესი ლიტერატურული ტრადიციები არსებობს შუა საუკუნეებიდან. ბრაჯზე წერდნენ ცნობილი ინდოელი პოეტები სურდასი (XV ს.), მირაბაი (XVI ს.), ბიპარილალი (XVII ს.) და სხვ. თანამედროვე ლიტერატურა ბრაჯზე წარმოდგენილია ადგილობრივი პოეტებით, რომლებიც გაერთიანებული არიან ბრაჯის ლიტერატურის ასოციაციაში, რომელიც ჩამოყალიბდა ქ. მატჰურში 1940 წელს²⁰. ავადჰიზე კი, რომელზეც წერდნენ ცნობილი ჯაიასი და ტულსიდასი (XIV ს.), დღეს ფაქტიურად ლიტერატურა არ არსებობს. რაჯასტანის ლიტერატურას, მართალია, ჰქონდა ტრადიციები, მაგრამ იგი მაინც თანამედროვე პერიოდთან არის დაკავშირებული, როდესაც ინდოეთის დამოუკიდებლობის შემდეგ ამ ენაზე შეიქმნა პოე-

ტური ნაწარმოებები; განსაკუთრებით აღორძინებას განიცდის დრამატურ-გია²¹. განვითარების გზაზე დგას ლიტერატურა მიიტკილიზე. ლიტერატურული ტრადიციები მიიტკილიზე მე-14 საუკუნიდან შეინიშნება (ვილძიპატი თაყური), მაგრამ პროზის განსაკუთრებული განვითარება მე-19 საუკუნეს განეკუთვნება და კულტურულ-განმანათლებლური საზოგადოებების საქმიანობასთან არის დაკავშირებული, რომლებიც შეიქმნა მითილში, ბენარესში, ჯაიპურში, მათურში და კალკუტაში. ასევე წარმატებით ვითარდება ნოველისა და პოემის ჟანრი (პარიმოჰან ჯაა, ბჰანუხატჰ ჯაა, კუშემეარ კუნარ და სხვ.)²². დიდი წარმატებები აქვს დრამატურგიას, იქმნება პუბლიცისტური და სამეცნიერო შრომები. ყოველივე ეს იყო საფუძველი იმისა, რომ დაიწყო მოძრაობა საკუთარი დიალექტის უფლებებისათვის. 1917 წელს კალკუტის უნივერსიტეტში დაარსდა მათილის კათედრა, 1933 წელს — ბენარესის უნივერსიტეტში, 1938 წელს — პატნის უნივერსიტეტში. 1950 წელს მთავრობამ დააკმაყოფილა მათილის მოსახლეობის მოთხოვნა და ამ რაიონის დაწყებითისა და საშუალო სკოლებში სწავლება დაიწყო საკუთარ ენაზე. 1965 წელს ლიტერატურის აკადემიის გენერალურმა საბჭომ ინდოეთის პრეზიდენტის რაჯაკრიშნანის თაემქდომარეობით სცნო მათილი დამოუკიდებელ ენად²³. მთელ რიგ დიალექტებს არ გააჩნიათ ლიტერატურული ტრადიციები, მაგრამ დღეს მათი წარმატებები ლიტერატურის შექმნისა ამ მხრივ თვალნათელია. ასეთ დიალექტთა რიცხვს მიეკუთვნება ბჰოჯპური და მაგაჰი — აღმოსავლეთში და მალვი — დასავლეთში. ბჰოჯპურიზე ლიტერატურას საფუძველი ეყრება მას შემდეგ, როდესაც ჩამოყალიბდა საზოგადოება — „ბჰოჯპური საპიტია სამმელან“ (ბჰოჯპურიზე ლიტერატურული კონფერენციები) და ამ ენაზე დაიწყო მთელი რიგი ჟურნალების გამოცემა²⁴. ვითარდება დრამატურგია, პროზა. 50-იან წლებში გამოდის ავადმიპარი სუჰანას მოთხრობათა პირველი კრებული „ქეჰალ კა სანადი“. ჟურნალ „ბჰოჯპურ“-ში იბეჭდება პირველი რომანი. უფრო ახალგაზრდაა მაგაჰის ლიტერატურა. იგი დაკავშირებულია „ბიპარ მაგაჰი მანდალას“ (მაგაჰის ბიპარის ასოციაცია) მოღვაწეობასთან ქ. პატნაში. მასში გაერთიანებული არიან ახალგაზრდა ენთუზიასტები, რომლებიც წერენ მაგაჰიზე²⁵. ისინი აქვეყნებენ ორ ყოველთვიურ ჟურნალს, სადაც იბეჭდება ახალგაზრდა მწერალთა ლექსები, მოთხრობები და პიესები. კიდევ უფრო ახალგაზრდაა ლიტერატურა მალვიზე. რომელიც ძირითადად დრამატურგიათა წარმოდგენილი²⁶. მალვის პოეზიაში ვარობს სიმღერები. რაც შეეხება პროზას, იგი ცოტა ხნის წინათ რამდენიმე ათეული მოთხრობითა (ბაბულალომ ბჰატია, ომპარაკაშემ ანუჰამი, ჩინტამანი უპადჩაია) და ერთი სატირული რომანით (შრინივასა ჯოში) იყო წარმოდგენილი²⁷.

ჰინდის დიალექტებზე ლიტერატურის განვითარება, რაც იწვევს თანდათან დიალექტთა დამოუკიდებელ ენებად ჩამოყალიბებას, ამასთანავე ენათა სიტუაციების კულტურულ-ისტორიულ ფაქტორად გვევლინება, რის შედეგადაც კიდევ უფრო იზრდება ხალხთა ეთნოლინგვისტური შეგნება. ასე მაგალითად, პანჯაბის შტატში, სადაც მოსახლეობენ როგორც პანჯაბელები, ისე ჰინდის სხვადასხვა დიალექტზე მოლაპარაკე ხალხები, 50-იანი წლებიდან დაწყებულმა ენობრივმა კონფლიქტმა აიძულა ინდოელი მთავრობა მოეხდინა ამ შტატის რეორგანიზაცია და 1966 წლის 1 ოქტომბერს ოფიციალურად გამოცხადდა მისი ორ შტატად გაყოფა: პანჯაბის შტატი — სუბჰანჯაბელებსათვის, რითაც მათთვის ეროვნული ენის საკითხი გადაწყვეტილ იქნა, და პა-

რიანის შტატი — ჰინდიენოვანი მოსახლეობისათვის, რის შედეგადაც კიდევ უფრო გამწვავდა საკითხი, ვინაიდან თითოეული დიალექტის ტერიტორიაზე მონოლომეს ცალკეული შტატის გამოყოფა²⁸. იგივე მონიღომეს უტრარ პრადეშის შტატში ჰინდიენოვანმა მცხოვრებლებმა²⁹; მაგალითად, მაჰარა პრადეშის შტატის დანაწევრება ჰინდის ძირითადი დიალექტების მიხედვით³⁰, ბოჰპურის შტატისა³¹ და მაითილის შტატის ცალკე გამოყოფა³² და ა. შ.

ყოველივე ეს მოუთხოვს ჰინდიენოვანი არეალის ხალხების ეროვნული თვითშეგნების ზრდის პროცესზე და იმაზე, რომ „ჰინდი ენის სტატუსი არ არის ისეთივე მყარი, როგორც ვთქვათ, ბენგალურს აქვს დასაველეთ ბენგალიაში ან ტამილურს ტამილანდში“³³.

ანდენად ენობრივი სიტუაცია ინდოეთში დღესდღეობით განეკუთვნება ე. წ. ექზოგლოსურ არაბალანსირებულ ოთხკომპონენტთან ენობრივ სიტუაციას³⁴, რომლის კომპონენტებია: 1. თითოეულ შტატში არაოფიციალური სტატუსით ფუნქციონირებული ადგილობრივი ენები, 2. თითოეულ შტატში რეგიონალური ენის ფუნქციის მატარებელი ოფიციალური ინდური ენა (გამონაკლისია ნაგალენდის შტატი), 3. მაკროშუამავლის როლი აკისრია ინგლისურს და 4. პროფესიონალურ ენად გამოყენებული სანსკრიტი, როგორც მაღალი საზოგადოების, ტრადიციული განათლების მქონე ვიწრო წრის ენა. უნდა აღინიშნოს, რომ ინდოეთის მოსახლეობის უკანასკნელი აღწერისას 550 ცაცმა დაასახელა სანსკრიტი მშობლიურ ენად. ჰინდიენოვან არეალში კი ენდოგლოსური არაბალანსირებული სამკომპონენტიანი ენობრივი სიტუაცია³⁵, რომლის კომპონენტებადაც გვევლინებიან: 1. სალტერატურო ჰინდი და 2. ტერიტორიული დიალექტები, როგორც ძირითადი საშუალება ხალხთა მასების ურთიერთობისა³⁶. რაც შეეხება ინგლისურს ამ ენობრივ სიტუაციაში, „სწორედ ჰინდის არეალში ელიტის ენა კვლავ ექვემდებარება ინგლისურს“³⁷.

დამოწმებული ლიტერატურა

1. Braj B. Kachru, S. N. Sridhar. Preface. *International Journal of the Sociology of Language*, 16, Mouton, 1978, გვ. 7.
2. Г. А. Зограф. Индоарийские языки. *Языки Азии и Африки*, М., 1976, гв. 114.
3. М. В. Елсенау. The dialects of Old Indo Aryan, „Ancient Indo-European dialects“, Berkeley and Los Angeles, 1966.
4. В. Н. Топоров. В. В. Иванов, *Санскрит*, М., 1960, гв. 9.
5. F. Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit*, I, New Haven, 1953.
6. Г. А. Зограф. *Языки Индии, Пакистана, Цейлона и Непала*, М., 1960, гв. 13.
7. Б. Г. Гафуров. *История таджикского народа*, т. I, М., 1952, гв. 61—62.
8. *История стран зарубежного востока в середине века*, 1-й изд., Ф. М. Луавла, Е. А. Беляева, И. М. Рейснера, Л. В. Симоновского, М., 1957, гв. 66—67.
9. К. М. Паниккар. *Очерк истории Индии*, М., 1961, гв. 167.
10. Г. А. Зограф. *Языки Индии...*, гв. 13.
11. Ш. Чаухан, *Очерк истории литературы хинди*, М., 1960, гв. 50.
- 12—13. R. S. Mc Gregor, *Hindi Literature of the Nineteenth and Early Twentieth centuries*, A History of Indian Literature Ed. by Jan Gonda, vol. VIII, fasc. 2, Weisbaden, 1974, гв. 62—69, гв. 62—63.
14. S. K. Chatterji, *Languages and the Linguistic Problem* (Oxford Pamphlets on Indian Affairs. № 11), 3-rd ed. Madras, 1945.
15. Jamuna Kachru, Jej K. Bhatta, *The Emerging „Dialect“ Conflict in Hindi: A Case of Glottopolitics*, ISSL, 16, Mouton, 1978, гв. 49.

16. П. А. Барранников, Проблемы хинди как национального языка, Л., 1972.
17. А. М. Дьяков, Языковая проблема в Индии: „Современные лит. языки стран Азии“, М., 1965, гл. 45, U. Weinreich, Functional aspects of Indian bilingualism, „Word“, vol. 13. № 2, 1957, гл. 205.
- 18—19. Г. А. Зограф, Индоарийские языки... гл. 142, гл. 143.
20. Hindi sevi, sansar, Laknau, 1951.
21. Motilal Menariya, Rājasthani bhāṣa aur sāhitya, Allahabad, 1951.
22. Jayakanta Mishra, A history of Maithili literature, vol. I—II, Allahabad, 1949-1956.
23. გვ. „Patriot“, 17. II. 1965.
24. К. Upadhyaaya, Bhojpuri lok-sāhitya kā adhyayan, Benares, 1960.
25. S. K. Chatterji, Languages and Literature of Modern India, Calcutta, 1963.
26. Š. Parmār, Malvi aur uskā sāhitya, Delhi.
27. В. А. Чернышев, О языковой ситуации в области распространения хинди, „Народы Азии и Африки“, М., 1968, № 2, гл. 90.
28. „Patriot“, 16. III. 1966.
29. „Hindustan“, 19. III. 1966.
30. „Hindustan times“, 21. III. 1966.
31. „Patriot“, 16. III. 1966.
32. „Hindustan“, 20. IV. 1966.
33. Y. Kachru, Jej. K. Vhatia, The Emerging „Dialect“ Conflict in Hindi... гл. 54.
- 34—35. А. Д. Швейцер, Л. Б. Никольский, Введение в социолингвистику, М., 1978, гл. 106—107, гл. 110.
36. В. А. Чернышев, Проблема нормы в хинди, автореф. докт. дисс., М., 1974.
37. Y. Kachru, Jej. K. Vhatia, The Emerging „Dialect“..., гл. 56.

М. С. АСАТИАНИ

О ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ ИНДИИ

Резюме

В статье рассмотрена языковая ситуация, возникшая в Республике Индии в связи с принятием в качестве государственного языка хинди (1947 г.) — с одной стороны, и интенсивным развитием отдельных региональных языков и диалектов — с другой.

Языковая ситуация в Республике Индии в целом относится к т. н. экзоглоссной несбалансированной четырехкомпонентной языковой ситуации, составными частями которой являются: 1) функционирующие в каждом штате не имеющие официального статуса местные языки, 2. выполняющий функцию официального регионального языка индийский язык, 3. макропосредник — английский язык и 4. используемый в качестве профессионального языка узкой прослойки высших каст — санскрит.

Языковая ситуация в Республике Индии в целом относится к т. н. эндоглоссной несбалансированной трехкомпонентной языковой ситуации, компонентами которой являются: 1. литературный хинди, 2. территориальные диалекты, как главное средство общения народных масс, 3. английский язык в этом ареале выступает в качестве «языка элиты».

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. შერეტლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ინტერ-ირანული ენების განყოფილება
წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. შერეტლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა

М. М. ХУСАИНОВ

К ХАРАКТЕРИСТИКЕ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ ТУРЕЦКИХ НЕОЛОГИЗМОВ — ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ, МОТИВИРОВАННЫХ ГЛАГОЛОМ

Современный турецкий язык характеризуется большим разнообразием средств словообразования. Эти средства складывались постепенно, на протяжении всей истории развития языка. В одной из наиболее ранних работ по словообразованию в турецком языке Бесим Аталай отметил, что турецкий язык, в отличие от других не родственных ему языков, обладает большим количеством словообразующих аффиксов и благодаря им, пожалуй, аффиксальное словопроизводство занимает в турецком языке ведущее место¹. Действительно, для турецкого языка наиболее важным и продуктивным способом словообразования, бесспорно, является аффиксация. Однако этот способ, обладающий большими возможностями, не считается единственной и всеобъемлющей формой словообразования, поскольку современный турецкий язык располагает и морфолого-синтаксическими средствами пополнения словаря, такими, как словосложение, переосмысление бытовавших в языке слов, заимствование из других языков, создание неологизмов и др.

Предметом нашего исследования является образование неологизмов морфологическим способом (аффиксация); что же касается других способов, то они в статье не анализируются.

Краткий обзор проблем изучения турецкого словообразования показывает, что этому важному разделу лексикологии многие исследователи посвятили немало своих трудов. Благодаря их усилиям, раздел словообразования турецкого языка, имеющий генетическую связь с другими родственными языками, приведен в определенную систему, которая предполагает следующее: а) наличный лексический состав, б) способы словообразования, в) состав элементов словопроизводства. Вместе с тем нетрудно заметить, что вопрос создания неологизмов в турецком языке только в общих чертах нашел отражение в научных грамматиках Н. К. Дмитриева², А. Н. Кононова³. Изучению образования неологизмов в современном турецком языке посвящены диссертационные работы Г. П. Антелава⁴ и М. М. Хусаинова⁵.

¹ Besim Atalay, Türk dilinde ekler ve kökler üzerinde bir deneme, İstanbul, 1942.

² См. Дмитриев Н. К., Турецкий язык, М., 1960.

³ См. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, М., 1956.

⁴ См. Антелава Г. П., Реформа современной турецкой лексики, автореферат канд. диссерт., Тбилиси, 1970.

⁵ См. Хусаинов М. М. К характеристике лексического аспекта языковой реформы в Турции, автореферат канд. диссерт., Тбилиси, 1977.

Изучение словообразовательных моделей, посредством которых создаются неологизмы, относится к числу важных задач словообразования, ибо такое изучение позволяет глубже понять современное состояние лексики турецкого языка, а также раскрыть присущие ему возможности словопроизводства.

В лингвистической литературе можно найти самые различные толкования понятия «словообразовательная модель». Как известно, словообразование — наука относительно молодая, в ней имеется еще много терминов, содержание которых не определено достаточно ясно. Так, например, в специальной тюркологической литературе мы не найдем точного определения термина «модель», он используется многими авторами преимущественно в качестве понятийного синонима при рассмотрении аффиксального словообразования. Заметим, кстати, что в основном все грамматисты и авторы специальных работ по словообразованию, показывая идентичное понимание термина «аффикс», утверждают, что аффиксы, как и любой минимально значимый формант, лишены самостоятельной семантики⁶. Такой единый взгляд на аффиксы утвердился в тюркологической литературе. В русской лингвистической литературе нет единой точки зрения на понятие «модель», которое некоторыми учеными рассматривается как синоним понятия «тип». Так, академик В. В. Виноградов и целый ряд других исследователей термины «словообразовательная модель» и «словообразовательный тип» считают синонимами. Например, В. В. Виноградов писал: «Образование новых слов происходит по тем словообразовательным моделям, по тем словообразовательным типам, которые уже установились в языке или вновь возникают в связи с выделением основ и использованием новых аффиксальных элементов, в связи с развитием и усовершенствованием системы словообразования»⁷. В трудах других лингвистов термины «модель» и «тип» рассматриваются как самостоятельные понятия одной области лексикологии. Весьма обстоятельно, по нашему мнению, определение дано в работе Е. А. Земской. «Словообразовательный тип — это объединение производных слов, характеризующих общность трех элементов: 1. лексико-грамматического свойства производящей основы; 2. семантического соотношения между производными и производящими и 3. словообразовательной структуры (включая общность способа производства и словообразующей морфемы)»⁸. Таким образом, по мнению Е. А. Земской, понятие «словообразовательный тип», является более широким, вмещает в себя понятие «модель», предполагающее более узкое и конкретное значение.

Обобщая изложенное выше, нам представляется, что словообразо-

⁶ См. Дмитриев Н. К., указ. раб.; Г а р и п о в Т. М., Башкирское именное словообразование, Уфа, 1959.

⁷ Виноградов В. В., Вопросы современного русского словообразования, «Русский язык в школе», 1951, № 1, с. 2—3.

⁸ Земская Е. А., Развитие словообразования современного русского языка, М., 1966, с. 10—11.

вательной моделью, применительно к современному турецкому языку, можно считать многокомпонентное структурно-семантическое единство объективно существующих в языке словообразовательных элементов (т. е. производящей основы и определенного аффикса), используемое как образец для создания неологизмов путем аффиксации. Рассмотрение аффиксальной словообразовательной модели неологизмов как простого сочетания основы (без указания ее структуры и семантических особенностей) с определенным аффиксом приводит к одностороннему выводу: в данном случае раскрывается лишь морфологическая структура неологизмов. Например, модель «основа + аффикс -lın» для неологизмов *baslın*, *tağılın* при такой трактовке отождествляется с аффиксом, опускается тот внутренний механизм, который составляет семантическое соотношение основы с производным словом. В этой связи уместно привести высказывание Н. К. Дмитриева: «Аффикс представляет собой звуковой комплекс, который фонетически зависит от основы и потому варьируется и который, не функционируя самостоятельно, приобретает семантическое единство только в соединении с основой»⁹.

Как известно, аффикс неизменно входит в состав модели и является частью материала, из которого строятся неологизмы. Однако функциональное значение модели в системе словообразования гораздо шире по сравнению с аффиксом. Как уже отмечалось, аффиксы (более конкретно, аффиксы словообразования) как минимально значимые части слова вне сочетания с предыдущим словом лишены самостоятельной семантики. В то же время словообразовательные аффиксы не присоединяются к любой основе и не имеют широкой самостоятельности. Раскрывая содержание высказываний двух известных лингвистов, Э. В. Севортян сделал правильный вывод в отношении аффиксального словообразования и использовал его в своих научно-исследовательских трудах. «В настоящее время нельзя в применении к словообразовательным аффиксам утверждать, повторяя слова В. В. Радлова, что к ним относятся «такие, которые могут присоединяться к любой основе или отделяться от них и которые могут во всякое время появляться в сознании в качестве таковых...». По-видимому, более прав был А. А. Потсбил, когда писал о структурных элементах слова: «Моменты вещественный и формативный различны для нас не тогда, когда говорят, а лишь тогда, когда желаем слово предметом наблюдения». Если отмечаемый здесь момент требует, возможно, дальнейших уточнений, то положения В. В. Радлова о возможности присоединения словопроизводного аффикса к любой основе уже нельзя принять»¹⁰.

На основе изложенного выше можно сделать следующий вывод:

1. Словообразовательная модель синтетического типа служит образцом для создания неологизмов путем аффиксации. Иначе говоря,

⁹ Дмитриев Н. К., указ. раб., с. 35—36.

¹⁰ См. Севортян Э. В., Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, М., 1962, с. 20—21.

под словообразовательной моделью понимается структурно-семантическая схема построения нового производного слова.

2. Словообразовательная модель неологизма в обобщенном виде отражает значение словообразовательного аффикса и семантики производящей основы. Модель характеризует взаимоотношения основы и аффикса, роль каждого из них в создании значения слова исключительно важна.

3. Структурно-семантические особенности неологизмов, образованных путем аффиксации, заключаются не в том, что они члениятся на те или иные значащие составные части, а в том, что они члениятся на значащие части определенного характера, находящиеся в определенном структурно-семантическом взаимоотношении друг с другом. Например, неологизмы—имена, мотивированные глаголом, образованные от разных моделей, (bilgin, seçim, vergi и др.) при структурном анализе легко распадаются на отдельные части, не нарушающие единства модели.

4. Семантика словообразовательной модели складывается из определенных компонентов. Путем обобщения лексических значений производных основ и словообразовательного аффикса получаем входящую в значение модели обобщенную семантику неологизмов, например: «название предмета», «орудия производства», «профессия» и т. д. Это первое значение модели. Путем обобщения лексических значений производящих слов получаем грамматическую характеристику, которая является вторым типовым значением модели — действие, признак и т. д. Таким образом, новое слово образуется по известной модели не только в структурном, но и в семантическом плане, т. е. по структурно-семантическому образцу, что отличает этот способ образования от словообразования путем аффиксации.

Следует остановиться еще на одном обстоятельстве, которое связано с формированием значения неологизма, образованного по определенной модели. Как известно, производящая основа неологизмов турецкого языка бывает однозначной или многозначной. Не составляет труда определить значение неологизма, когда он образован от основы, являющейся в принципе однозначной. Например, неологизм ekip «посев» образован от однозначной основы ek' «сеять». То же самое можно сказать о неологизмах bölge «район» от основы böl' «делить»; anıt «памятник» от основы an' «вспоминать». В тех случаях, когда производящая основа многозначна, семантическое значение неологизма определяется по его семантической структуре, в которой ярко отражена роль модели, выступающей как образец при образовании нового слова. В основу определения значения неологизма кладутся те же признаки, о которых было сказано выше. В связи с этим обстоятельством уместно привести высказывания известного русского лингвиста А. А. Потемкина. Он писал: «По отношению к слову возможны два вопроса: что оно значит и как (каким образом) значит? Ответом на второй вопрос служит указание на значение предшествующего слова и на отношение этого значения к новому».¹¹

Как видно из изложенного, морфологическая структура и семантика производящих слов, объединяясь в модели, дают нам возможность определять значение неологизма; например, модель с аффиксом -тап/-теп, мотивированная глаголом, образующая имя существительное, обозначает название профессии: çevirmen «переводчик» (çevir-mek «вращать», «вертеть», «поворачивать», «направлять», «наводить», «обращаться», «окружать», «охватывать» и т. д.), düzeltmen «корректор» (düzelt-mek «исправлять», «приводить в порядок», «починять», «убирать помещение», «устранять шероховатость», «равнять», «выравнивать», «регулировать»), öğretmen «учитель», «преподаватель» (öğret-mek «учить», «научать», «обучать», «преподавать», «наставлять», «осведомлять», «приучать»).

Как видно из приведенных примеров, лексическое значение неологизма вытекает, как правило, из одного значения производящей основы, являющейся семантическим ядром для данной модели. В качестве семантического ядра выступает и значение производящей основы, которое соответствует характеру и значению обобщенной семантики, выраженной моделью, например, обобщенная семантика модели с аффиксом -im (варианты -im, -um, -üm) в отглагольных именах существительных—название действия: seçim «выборы» (seçmek «выбирать», «отбирать», «выделить», «отличать», «различать», «распознавать», «опознавать», «замечать»), üretim «производство» (üret-mek «производить», «вырабатывать», «изготавливать», «добывать» (богатства недр) и пр.: gelişim «развитие» (geliş-mek «развиваться», «развиться», «вырастать» и т. д.).

Существительные, образованные по упомянутой выше модели с аффиксом -тап/ -теп (öğretmen, düzeltmen, çevirmen), как слова с производными основами снимаются соответственно как названия определенных профессий. В данном случае модель, образующая неологизм, указывает на название профессии человека, а семантическое ядро производящей основы—на определенную работу, деятельность. Следует отметить что иногда можно, не зная значения производящей основы, все-таки ощутить обобщенную семантику модели, которая выражает «название профессии», «название действия», «название предмета, производящего действие» и т. д.

Как видно из всего сказанного, если соответствующая модель образовала определенное количество неологизмов, выбор семантического ядра из многозначной производящей основы не является препятствием для образования других производных. Совершенно очевидно, что для понимания значения неологизма недостаточно учета одних лишь особенностей производящей основы, необходим и учет семантических моментов модели. Таким образом, вопрос о значении неологизма решается с учетом всех структурных и семантических моментов, касающихся производящей основы и модели. Бесспорно, каждый неологизм, образованный путем аффиксации, имеет

¹¹ Потебня А. А., Из записок по теории словесности, Харьков, 1965, с. 17.

следующие структурные признаки: 1. модель с обобщенной семантикой, характерной для данной группы слов; 2. производящая основа, составляющая семантическое ядро определенной единицы. Однако вопрос об определении значения неологизма не может быть решен без рассмотрения в единстве структурно-семантических особенностей. При этом не следует игнорировать роль производящей основы и недооценивать значение модели. Сказанное может быть подтверждено следующими примерами: неологизмы—имена, мотивированные глаголом, образованные от разных моделей,— *konu* «тема», *otugum* «заседание», *vegim* «производительность», *sergi* «выставка», *göngü* «опыт», *uyzgeç* «плавник» и другие при структурном анализе легко членятся на составные части, которые вступают в определенное структурно-семантическое взаимоотношение друг с другом. Если расчленить на составные части любой из приведенных выше неологизмов, нетрудно заметить, что в семантическом отношении они неравноценны. Однако различие в значении составных частей неологизма не нарушает их единства, а морфологический анализ дает возможность установить принадлежность исходной основы к выраженной ею части речи, т. е. ее мотивированность. Как известно, мотивированное слово всегда включает мотивирующую основу и формант¹². Мотивирующей основой неологизмов аффиксального образования могут быть имена и глаголы. Хотя, как было отмечено выше, морфемы неологизма—основа и модель—взаимосвязаны и невозможно определить значение одной, не выяснив значения другой, однако для выяснения мотивированности неологизма¹ следует указать его морфологическую соотношенность: имя существительное, мотивированное глаголом, имя прилагательное, мотивированное глаголом, или имя существительное, мотивированное именем, и т. д.

Например, *secim* «выборы», *uyzgeç* «плавник» (у рыб.), *öğretmen* «учитель», «преподаватель»—неологизмы—имена существительные, мотивированные глаголом. *Sayın* «уважаемый», «почитаемый», *kişin* «практичный»—неологизмы—прилагательные, тоже мотивированные глаголом.

В качестве примера проснализироваем словообразовательную модель на -i/-i -u/-ü.

Модель с аффиксом -i/-i -u/-ü:

Модель с аффиксом -i/-i -u/-ü, являясь продуктивной, образует неологизмы—имена существительные, мотивированные глаголом:

а) со значением названия процесса:

ağlatı (*facia* или *trajedi*) «трагедия»—от основы непереходного глагола *ağlat* «растрогать». Однако анализ лексики газет и журналов показывает, что соперничество между неологизмом *ağlatı* и заимствованным из французского языка словом *trajedi* решается в пользу последнего.

anlatı (*hikâye*) «очерк»—от основы переходного глагола *anlat*—«дать

¹² См. Грамматика современного русского литературного языка. Под редакцией Н. Ю. Шведовой, М., 1970, с. 38.

понять». Этот неологизм тоже встречается реже, чем его заимствованный эквивалент *hikāye*.

öğreti (*meslek* или *doktrin*) «доктрина», «учение» — от основы переходного глагола *öğret* «учить», «обучать».

gezi (*seyyahat*) «путешествие», «экскурсия» — от основы непереходного глагола *gez* «гулять», «прогуливаться».

sarsı «толчок» (при землетрясении) от глагольной основы *sars* — «трясти», «сотрясать» и др.

kazı (*hafriyat*) «рыска» — от основы переходного глагола *kaz* «рыть».

sanı (*hayal*) «мечта», «иллюзия» — от основы переходного глагола *san* «думать», «полагать».

sayı (*adet*) «счет», «количество», другое значение этого неологизма (*püşə*) «экземпляр», «номер», например, *bu dünya yanında sonsuz sayıda başka dünyalar vardır*¹³ «рядом с этой вселенной существует бесчисленное количество других миров». «Yankı» *dergisinin bu sayısında* «в этом номере журнала «Янки».

görü «зрение» — от основы переходного глагола *gör* «видеть», «замечать» и др. Неологизм *görü* используется как компонент сложного слова *sağ görüş* (*basiret*) «проницательность», «прозорливость»; *yeti* (*meleke*) «опытность», «навык», «способность»; «свойство» — от основы непереходного глагола *yet* «достигать», «быть достаточным». Ср.: *düşünme*, *söyleme birer yetidir* «мышление», «речь» — свойство (способность) человека; *sunu* (*takdime*) «подношение» — от основы переходного глагола *sun* «предносить», «вручать» и второй заимствованный эквивалент *arz* «предложение». На основе последнего значения этого неологизма было образовано новое понятие *sunu ve istem* (*arz ve talep*) «спрос и предложение», которое прочно утвердилось в языке прессы.

bölü (*taksim*) «деление» — от основы переходного глагола *böl* «делить», «разделять».

deyi (*ifade*) «выражение» — от основы непереходного глагола *de* «говорить», «сказать». Появление согласного *-y-* в положении между гласными переднего ряда связано с историей развития согласного *g* в огузской и кипчакской группах языков. В нашем примере *demek* (согласный *g* окончательно трансформировался, а согласно фонетическим законам современного турецкого языка, при образовании неологизма от известной основы между гласными переднего ряда появился согласный *-y-*¹⁴.

б) Со значением названия предмета:

örü «перегородка» — от основы переходного глагола *ör* «вязать», «плести».

uarı (*binä*) «здание» — от основы переходного глагола *uar* «делать», «создавать».

örtü «покрывало» от глагольной основы *ört* «покрывать», «завертывать».

в) Со значениями результата и места:

soru (*sual*) «вопрос» — от основы переходного глагола *sor* «спрашивать», однако аналитический глагол *sual sormak* «задавать вопрос» оста-

¹³ См.: Ali Püskülü oğlu, *Öz Türkçe sözcükler ve terimler sözlüğü*, s. 127.

¹⁴ См.: Севортян Э. В., Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, М., 1966, с. 243.

ется с именной основой *sual*. Ср.: *şoru eki (istifham)* «вопросительная частица», *şoru tûmcesi* «вопросительное предложение» и др.

kopu (mevzu) «тема», «сюжет» от основы непереходного глагола *kop-«ложиться», «ставиться»*.

dizi «ряд» (линия, вереница), «серия», «гамма» или «числовой ряд» — полисемичность неологизма связана с многозначностью производящей основы *diz-«нанизывать», «расставлять», «располагать рядами»* и др. Ср.: *dolu dizi* «полный ряд», *frekanslar dizisi* «диапазон частот», *kör dizi* «неполный ряд».

taki «суффикс» — от основы переходного глагола *tak-«нацеплять»*. Этот неологизм, как указывает «*Dilbilgisi terimleri sözlüğü*»¹⁵ (Словарь грамматических терминов), выступает в значении словоизменительного аффикса (*ek-lâhika* — «аффикс», хотя в некоторых словарях указывается как синоним *taki*, но он предназначен для обозначения словообразовательного аффикса); *artı (zail)* «плюс» — от основы непереходного глагола *art-«увеличиваться», «прибавляться»*.

veri (mûta) «слагаемое» (мат. термин) — от основы переходного глагола *ver-«давать», «отдавать»*; в последнее время заметно расширились семантические границы неологизма *veri*, он стал употребляться в значении «данные». Например, *en yeni bilimsel veriler* «новейшие научные данные», *matematikte veriler belli olduğu için* «т. к. данные в математике были известны»; *tapı (mabut)* «идол», «кумир» — от основы непереходного глагола *tap-«клоняться»*.

doğu (şark) «восток» — от основы непереходного глагола *doğ-«рождаться», «восходить»* (о солнце). Появление таких новых понятий, как *Doğu Almanya* «ГДР», *Doğu Anadolu Üniversitesi* «Восточно-Анатолийский университет» с участием этого неологизма показывает, что он прочно утвердился в обиходе, вытеснив свой старый эквивалент. Ср.: *güney doğusu* «юго-восток», *kuzey doğusu* «северо-восток».

batı (garp) «запад» — от основы непереходного глагола *bat-«погружаться», «тонуть», «садиться и заходить»* (о солнце). Как и предыдущий, неологизм широко используется в передаче новых понятий, как *Batı Almanya* «ФРГ», *Batı Berlin* «Западный Берлин» и др.

Как видно из приведенных примеров, значения подавляющего большинства неологизмов совпадают с семантикой глагольных основ. Составляют исключения только *sapı* «мечта», *veri* «налог», *kopu* «тема».

В заключение следует подчеркнуть тот факт, что образование неологизмов — имен существительных, мотивированных глаголом, является большой и самостоятельной темой языкового исследования. Ее актуальность и наличие большого фактического языкового материала становятся очевидными даже при беглом рассмотрении словаря неологизмов, а также при чтении художественной и периодической литературы. Одна из моделей с небольшим количеством производных была рассмотрена в данной статье.

¹⁵ См. Vecihe N a t i b o ğ l u, *Dilbilgisi terimleri sözlüğü*, 2. baskı, Ankara, 1972.

ЛАЛИ ЦОЦХАДЗЕ

ОБ ЭЛЕМЕНТАХ ВНУТРЕННЕЙ ВАЛЕНТНОСТИ В
СОВРЕМЕННЫХ СЕМИТСКИХ ЯЗЫКАХ (НА МАТЕРИАЛЕ
АРАБСКОГО И ЕВРЕЙСКОГО)

В данной статье рассматривается один из процессов номинальной деривации на синхронном срезе: образование отглаголенных имен (масдаров) способом суффиксации на материале современного арабского литературного и еврейского языков.

Насколько понятие о внешней валентности вошло в широкий научный обиход благодаря работам французского ученого Теньера и советских языковедов (Абрамов, Адмони, Москальская и др.), настолько внутренняя валентность, т. е. закономерности сочетательных способностей основ в составе сложного слова и производящих основ и словообразовательных аффиксов в составе производных слов, только лишь в настоящее время завоевывает свои права¹.

Данная статья является первой попыткой применения метода валентного анализа с учетом внешней и внутренней дистрибуции на семитских языках.

Морфолого-словообразовательные, семантические и синтаксические особенности масдара в арабском и еврейском языках исследованы в трудах и грамматиках известных европейских и советских востоковедов; выявлена именная идентификация масдара на семантическом уровне с исключением глагольной идентификации².

Инвентарь суффиксов в семитских языках невелик, поэтому они, как правило, обслуживают несколько словообразовательных моделей. Как в арабском, так и в еврейском языках деривационные форманты -at (-a) и -āp(-ōp) репрезентируют полисемантические суффиксы, участвующие как в формо-, так и в словообразовании. Кроме этого, суффикс придает мотивированным словам определенное категориальное значение в той или иной части речи; в рассматриваемых нами случаях выявление категории рода, а именно, женского, в образовании имен существительных посредством суффикса-at (-āh).

I. Соединяясь с основами ряда глаголов, суффикс -āp выполняет деривационную функцию, образуя отглаголенные имена, или имена действия (масдары), придавая им предметно-именное значение. Например, в арабском языке ḡaḡayāp—«течение», «ход»; dawāḡāp—«вращение».

¹ Впервые этот термин введен в научное употребление М. Д. Степановой на материале германских языков.

² А. Н. Мельянцева, Структурно-функциональная характеристика масдара, автореферат канд. дисс., М., 1978.

С точки зрения формальной валентности³, основы глаголов последовательного, повторяющегося действия⁴ сочетаются со словообразовательным суффиксом -āp, который является «усилителем качества абстрактности» в именах. Посредником же между корнем и аффиксом является вокализм⁵. Формальная валентность аффриксов часто связана с их семантической валентностью, т. е. сочетаясь именно с глагольными основами, выражающими именно систематически повторяющееся действие, они образуют абстрактные имена по словообразовательной модели qatalāp, семантика которых разделяется в некоторых случаях на смысловые гнезда конкретности и абстрактности. Эта оппозиция: конкретность/абстрактность является обычной для многих языков⁶. Например, ḡaḡaūp — «течение», «бег», ṭaṭaḡāp — «летание», «авиация». В. Монтей указывает, что Академией арабского языка в Каире модель qatalāp была определена как выражающая «перемену», «колебание»:

maḡaḡāp — «волнистость», paḡaḡāp — «пульсация», «пульс».

В современном еврейском языке эта словообразовательная модель является наиболее продуктивной из суффиксальных масдарных моделей и отличается большой частотностью. Наиболее близки по форме к арабскому qatalāp следующие единичные случаи: ḡʾābāp — «голод» < ḡāʾab — «голодать»; ḡeʾaūb — «видение» < ḡāʾ — «видеть». В основном же в еврейском это образование представлено моделью qittālāp, например: zikkāḡāp — «воспоминание» < zakāḡ — «вспомнить»; hiṭṭāhāp — «ловение» < hiṭṭāh — «обещать», «заверять».

Таким образом, формальная валентность представлена сочетанием суффикса -āp с простыми и производными правильными глагольными основами, образующими абстрактные имена, в которых первый гласный i < a — явление, обычное для еврейского языка, а второй гласный удлиняется ввиду невозможности последовательности двух коротких открытых слогов. Что касается второго согласного, то он геминируется⁷. Иногда удлинение компенсируется усилением третьего согласного: ʾabaddāp — «гибель». Исконное «a» сохраняется в ḡabbāḡāp — «отдых», ḡaḡābāp — «сной», «засуха»⁸.

Для валентности слабых корней характерно сочетание двух видов: 1. По аналогии с правильными корнями: hiṭṭāyāp — «взвеса», «видение» < ḡāyāh — «видеть»; hiḡḡāyāp — «логика», «смысл» < ḡāyāh — «высказывать», «выражать».

2. Присоединением суфф. -āp прямо к глагольной перфектной форме. Это образование близко к исконной форме: sāḡāp — «радость» < sāḡ (sīs) — «радоваться».

³ Термин употреблен М. Д. Степановой в кн. «Теория валентности и валентный анализ», М., 1973.

⁴ J. V a r t h, Die Nominalbildung in den semitischen Sprachen, Leipzig, 1894, с. 323.

⁵ J. K u r y l o w i t c z, L'apophonie en semitique. Warszawa, 1961, с. 122.

⁶ Критерий распределения конкретности/абстрактности базируется на лексикографических данных.

⁷ Этот процесс описывается у Барта, Die Nominalbildung..., с. 324.

⁸ J. V a r t h: ук. раб., с. 323; С. B r o c k e l m a n n, Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen, Berlin, 1908, с. 389.

Как и в арабском, здесь наблюдается деление на семантические гнезда конкретности/абстрактности: *hizzāwōp*—«пьеса», «видение», *hāp.ōp*—«шум», «толпа».

В арабском литературном языке сочетание глагольной основы с суфф. -āp образует непродуктивный тип по словообразовательной модели *qitlān*: *ʿirfāp*—«знание» < *ʿarafa*—«знать».

Ввиду непродуктивности такого словобразовательного типа, этот вид масдара не отличается формальной и семантической избирательностью предыдущего. Более продуктивна аналогичная словообразовательная модель вторичного образования $v \rightarrow p \rightarrow p + \text{суфф.}$, составляющая отдельный словообразовательный тип, который будет рассмотрен в дальнейшем.

Отличие от арабского, в еврейском языке для этой модели характерна большая частотность. С одной стороны это объясняется тем, что сюда входят и исконные образования по модели *qitlān*, где $u > i$.

Особенностью формальной валентности в данном сочетании (*qitlōp*) является весьма редкая сочетаемость суфф. -ōp с правильными глагольными основами, как *hešōp*—«счет» < *ʿhasab*—«считать», *tiknōp*—«планирование» < *takan*—«планировать». В модели *qitlōp* суфф. -ōp более легко сочетается со слабыми корнями, как *habūp*—«укрытие», «потайное место» < *habah*—«прятаться». Суфф. -āp сохраняется в арамеизированных словах: *bīnu- āp*—«здание» < *bānā*—«строить».

Объединяясь с глагольной основой, в арабском языке суфф. -āp образует имена существительные по словообразовательной модели *qitlān*: *ḡifrāp*—«отпущение грехов» < *ḡafara*—«прощать», «отпускать грехи» *ḡuḡāp*—«беззаконие» < *ḡāḡā*—«чинить несправедливость».

Формальная валентность суффикса в данной модели выражена в его соединении с непереходной глагольной основой, а в некоторых случаях в сочетании со II глагольной породой, например: *subhāp*—«восхваление Аллаха» < *sabaha*—«восхвалять Аллаха». В семантическом аспекте в образованиях этого типа наблюдается членение на семантические гнезда конкретности/абстрактности: *ḡuḡāp*—«беззаконие», «тирания», *ḡif- ḡāp*—«отпущение грехов», «прощение».

Что касается еврейского языка, то эта модель инфинитива здесь непродуктивна и очень редка. Имеются единичные примеры в виде следа: *qorbāp*—«жертва» < *qirgab*—«быть принесенным в жертву»; *'olrāp*—«учение» < *'alar*—«учиться».

Как было отмечено выше, суфф. -āp (-ōp) поливалентен и в процессе формирования новых словообразовательных единиц сочетается не только с глагольными, но и с именными основами, образуя абстрактные имена существительные, которые иногда имеют и значение конкретности. В этой связи уместно отметить три словообразовательных типа имен существительных, модели которых совпадают с упомянутыми выше моделями масдаров как структурно, так и по их словообразовательному значению. Однако это имена вторичного образования, полученные вследствие расши-

рения простого масдара. Поэтому формальное обновление простого имени вызывает прямую ассоциацию между глаголом и расширенным образованием: V→N (простой масдар)→N+ān (ōn). По модели qatalān: в араб. ṭawafān—«обход» <ṭawaāf. в евр. šittarōn—«наводнение» <šetēr—«поток воды».

По модели qitlān: V (неперех.)→N (qitl)→qitlān: в араб. nisyān—«забывание» <nisy (un). в евр. ḥešrōn—«дефект» <ḥošēr.

По модели qutlān: V (неперех.)→qutl→qutlān: в араб. kufrān—«безбожие», «неверие». <kufr

Таким образом, расширяя простые масдары, суфф. -ān как бы усиливает их абстрактный характер. Причина этого усиления—ослабление семантики простого первичного производного⁹.

Подводя некоторые итоги, мы можем полагать, что из рассмотренных суффиксальных производных самой частотной является словообразовательная модель qatalān (евр. qittālōn), тогда как qitlān и qutlān—непродуктивны. Однако в арабском литературном языке аналогичным моделям, произведенным путем расширения простых именных основ, присуща большая частотность.

Иначе протекает этот процесс в еврейском языке. где модель qittālōn отглаголенного абстрактного имени вытеснила две остальные и среди группы суффиксальных словообразовательных типов с окончанием -ōn заняла доминирующее положение.

II. Соединясь с непереходной глагольной основой, суфф. -at образует словообразовательную модель qatālat, которая в арабском языке обладает значительной частотностью. В данной словообразовательной модели для формальной валентности основы характерно соединение с суфф. -at посредством вокализма (1a2a3). В большинстве случаев эта форма масдара происходит от глаголов qatula (imp. yaqtulu) с характерным гласным «u»: ḥadātat—«новизна» <ḥaduta(u); basālat—«храбрость», «бесстрашие». <basula (u). Имеются случаи и с характерным гласным i—qatila (imp. yaqtalu): ʿillaqat—«связь», «отношение» <ʿaliqa (a); gabāwat—«глухость» <gabiya (a).

Кроме рассмотренных случаев, имеются также масдары вторичных образований по схеме: qatāl+at, представляющие собой лексические дериваты. Они как бы указывают на эволюцию формирования этой словообразовательной модели: salāmat—«безопасность», «благополучие» <salāni—«мир», «безопасность»; ḥamāsat—«храбрость», «доблесть» <ḥamās—«воодушевление».

В мотивированных масдарах для семантической валентности характерно преобладание семантического компонента «качественности», например: ḥadātat—«новизна», 'anāfat—«княжество». Также часты имена абстрактные: birāʿat—«искусство», «умение», taqāfat—«культура». Реже встречаются и конкретные масдарные образования, например: šahādāt—«аттестат», «диплом».

⁹ J. Kurylowitč a, L'apophonie..., с. 122.

В современном еврейском языке по этой модели образуются масдары при сочетании интенсивной глагольной основы Pi'el со словообразовательным суффиксом-ā (āh), причем второй корневой согласный удваивается: qatāla. Словообразовательное значение этой модели делится на абстрактное и конкретное, например, конкретное: baqqāra—«контроль», «проверка» <biqqer—«проверять», абстрактное: qabtalā—«получение» <qibbel—«получать», baqqāša—«просьба» <biqqeš—«просить».

С масдарной моделью qatālat сходна другая словообразовательная модель масдара qutūlat, образованная от основы непереходного глагола и суфф. -at в арабском языке:

1. от основы qatula (imp. yaqtulu), например: buṭūlat—«храбрость» <baṭūla(u)—«быть храбрым», ʿigūbat—«арабское происхождение» <ʿiguba—«быть чистокровным арабом».

2. от основы qatalu (imp. yaqtulu), например: pudūrat—«незначительность» <padara—«быть редким, незначительным», ḥukūmat—«правление», «правительство» <ḥakama—«править».

Семантически словообразовательная модель qutūlat делится на имена конкретные и абстрактные. Эти последние же объединяются семантическим признаком «качественности». Что касается конкретных имен существительных, то они немногочисленны, как buṭūlat—«чемпионат», ḥukūmat—«государство», «правительство».

В еврейском языке с этой словообразовательной моделью имеет точки соприкосновения сходная по форме словообразовательная модель qūlā. Соединяясь с суфф.-ā, простая глагольная основа образует масдар, который в основном связан с семой «абстрактности»: gdūlā—«величие» <gādal—«быть, становиться великим», uʾšūgā—«помощь», «спасение» <uʾšōs—pōša—«получать помощь». Образование конкретных имен существительных единично, как в mlūkā—«царство», «государство» <malak—«царствовать» (сравните с арабским ḥukūmat).

Более распространена аналогичная видоизмененная модель, в которой удлинение второго гласного компенсируется геминацией последнего корневого согласного, образуя модель qʾullā, словообразовательное значение которой делится на гнезда абстрактности и конкретности: gʾullā—«избавление», «освобождение» <gā'al—«освобождать», qduššā—«святость» <qādaš—«становиться святым»; nquddā—«точка» <nāqad—«ставить точку»; ḥuzzā—«имение», «владение» <ʾahaz—«овладевать».

Помимо упомянутых примеров, для формальной валентности суффикса в данной модели характерно соединение и с интенсивной основой глагола Pi'el, образуя конкретные имена существительные, как hʾtupā—«свадьба» <hittēn—«сватать»; ḥatullā—«пленка» <hittēl—«пеленать».

Масдарная форма qitālat отличается следующими характерными чертами внутренней валентности: сочетаемость глагольной основы со словообразовательным суфф. -at в рассматриваемой модели имеет определенное сходство с предыдущими словообразовательными типами, образуясь:

1) от основ глаголов qatala—yaqtulu: tiḡarat—«торговля» <taḡara—«торговать»; kitābat—«писание», «секретарство» <kataba—«писать»;

2) от основ глаголов *qatala*—*yaqtīlu*: *hilāfat*—«звание халифа», «замещение» <*halafa*—«замещать»; *kifāyat*—«достаточность» <*kafiyu*—«быть достаточным»;

3) от основ глаголов *qatala*—*yaqtalu*: *sibāḥat*—«плавание» <*sabaḥa*—«плавать».

Как известно, производные, относимые к области синтаксической деривации, объединяются специфичностью семантики. Так, словообразовательный тип по модели *qīṭalat* обычно имеет значение «должности», «занятия», «звания», например: *riyāsat*—«президентство», *'imārat*—«звание эмира» и др. Также наблюдается оппозиция абстрактность/конкретность, например: *ḥimāyat*—«охранение», «протекторат», *hilāfat*—«замещение», «халифат», *ʿibādat*—«поклонение», «культ».

К этой группе масдаров следует отнести аналогичную словообразовательную модель *qīṭalat*, образованную от имени *qīṭāl*+суфф.-*at* путем лексической деривации: *siyāqat*—«управление машиной» <*siyāq*—«ведение», «вождение»; *qiyāmat*—«I. воскресение» (рел.), 2. «огекунство» <*qiyām*—«вставание».

Семантически суфф.-*at* как бы конкретизирует более абстрактное значение, выраженное формой *qīṭāl*.

Таким образом, в арабском литературном языке словообразовательные модели *qatalat* и *qutūlat* находятся в определенной связи и в словопроизводстве обнаруживают как формальное, так и семантическое сходство. Это обстоятельство подтверждает еще и тот факт, что иногда эти две формы масдара одновременно, встречаются при одном и том же глаголе: *tahāfat*, *tuhūfat*—«плотность» <*tahufa(u)*; *ladānat*, *ludūnat*—«мягкость», «эластичность» <*laduna (u)*¹⁰.

Что касается еврейского языка, масдарное образование *qūlā* здесь не так часто, как соответствующая арабская модель, и по своей семантике гораздо беднее. Однако близко связанная с ней модель *qullā* обладает большей частотностью и, по сравнению с другими семитскими языками, она наиболее распространена в еврейском (в современном арабском языке существование соответствующей по структуре словообразовательной модели не замечено).

III. В арабском языке в словообразовательной модели *qatlat* формальная валентность отличается преимущественно тяготением слабого глагольного корня к сочетанию с суфф.-*at* в арабском языке, например: *zawdat*—«возвращение» <*ʿāda(u)*—«возвращаться»; *katrat*—«обилие», «множество» <*kafura*—«быть многочисленным»; *ḡaybat*—«разочарование» <*ḡaba(i)*—«не оправдываться» (об ожиданиях), «обманываться», *ḡaʿfat*—«жalousть» <*ḡaʿfa (a)*—«жалеть»; *ḡaḡbat*—«желание» <*ḡaḡiba(a)*—«желать».

Семантически среди большинства абстрактных значений встречаются и конкретные имена существительные: *dawlat*—«государство», *ḡayʿat*—«образ», «форма».

¹⁰ По мнению Барта, «первоначально в некоторых случаях корни с „н“ стояли рядом с переходными *i*-а; постепенно *gatalat* стал употребляться метапластически к корням с „д-н“, J. B a r t h, Die Nominalbildung... с. 140.

В современном еврейском языке по этой словообразовательной модели образуется небольшое количество масдаров с семантикой абстрактности или конкретности (в основном от основ непереходных глаголов): *ṭahaṇā*—«мельница» < *ṭahaṇ*—«молоть»; *ga'awā*—«гордость» < *gā'āh*—«возгордиться».

В современном арабском литературном языке образования масдарного типа *qillat* от правильных трехсогласных корней немногочисленны, например: *hidmat*—«служба» < *ḥadima*—«служить»; *hiṭbat*—«сватовство» < *haṭaba*—«сватать».

Большой частотностью характеризуются сочетания суфф. -at с непереходными геминированными основами глагола, содержащими сему «качества»: *ḡiddat*—«новизна» < *ḡadda(u)*—«быть новым»; *hiffat*—«легкость» < *haffa(iā)*—«быть легким».

В отличие от арабского, в еврейском языке весьма распространена словообразовательная модель масдара *qillā*, которая мотивируется простым моделирующим глаголом, образуя абстрактные и конкретные имена: *ziqā*—«старость» < *ziqqen*—«стареть», *hemlā*—«жалость» < *hāmal*—«жалеть», *diš'ā*—«луг, пастбище» < *dāšā'*—«покрываться травой»; *riktā*—«верховая езда» < *rākab*—«ездить верхом».

Образуя словообразовательную модель *qillat*, суфф. -at в арабском языке сочетается в большинстве случаев с непереходными глаголами по форме *qatula*—*yaqtulu*: *ḥuḡmat*—«запретность», «святость» < *ḥaḡuma(u)*—«быть запретным»; *sur'at*—«быстрота» < *sur'asa(u)*—«быть быстрым».

Как и в предыдущей масдарной модели, семантическая валентность суфф. -at заключается в сочетании с производящими глагольными основами, содержащими сему «качества». Между тем, мотивированные масдары иногда имеют и значение конкретности, как *ḥuḡmat*—«женщина (жена)»; *huṭbat*—«речь».

В результате соединения суфф. -at со слабыми глагольными основами образуются абстрактные имена существительные, как *buḡyat*—«желание» < *baḡā*—«желать», «домогаться»; *huḡwat*—«благосклонность» < *hūḡā*—«наслаждаться».

Примечание. В именах, произведенных от слабых глаголов, наблюдается явление метаплазма, например: *huḡyat*—«скрытность» < *hafiya(a)*—«скрываться».

По этой словообразовательной модели в еврейском языке образуются отглаголенные имена, которые делятся на семантические гнезда конкретности и абстрактности: *'oklā*—«еда» < *'akal*—«есть»; *hokmat*—«ум», «мудрость» < *hakat*—«быть умным».

Все три словообразовательные модели—*qatlat*, *qillat*, *qullat*, т. е. состоящие из односложного корня и суфф. -at, связаны между собой в современных арабском и еврейском языках. Они обнаруживают определенное сходство, как функционально, так и семантически, делясь на гнезда конкретности/абстрактности, а некоторые из абстрактных масдаров объединяет семантический признак «качества» (*qullat* в арабском и еврейском языках). Однако в еврейском языке членение словообразователь-

ной модели *qitlat* на конкретность и абстрактность выражено более четко, чем в арабском, но она не обладает семей «качественности», как соответствующая арабская словообразовательная модель.

IV. Примечательно, что в современном арабском литературном языке зафиксирован едва ли не единственный случай образования масдара по модели *qatilat*: *wasilat*—«средство», «способ» <*wasala*—«искать близости», «добиваться расположения». В еврейском языке же, напротив, эта форма широко распространена и обладает высокой частотностью. По формальной валентности эта словообразовательная модель представляет собой масдарную форму, мотивированную простой первичной глагольной основой *qal*: *bhīpā*—«испытание», «экзамен» <*bāhan*—«испытывать»; *gzīgā*—«стрижка», «кройка» <*gazar*—«резать», «кроить». Кроме того, эти масдарные модели иногда образуются и от интенсивной основы глагола: *zmīgā*—«пение» <*zimmeg*—«петь».

Рядом со словообразовательной моделью *qtīlā* в еврейском языке существует ее видоизмененная форма *qtīllā*, в которой длина второго гласного компенсируется усилением третьего корневого согласного, таким образом усиливая второй слог: *qhīllā*—«община», *qihhel*—«собирать», «созывать».

В словообразовательной модели *qtālā* суфф.-*āh* сочетается с простой глагольной основой *qāl*. По своим словообразовательным значениям эти образования содержат семантические гнезда конкретности и абстрактности, а некоторые модели объединяются семей «издавание звука», например: *šāṭa*—«топот» <*šāat*—«топать»; *š'āgā*—«рычание», «рев» <*šā'ag*—«рычать», «реветь»: (абстр.) *brākā*—«благословение», «счастье» <*berek*, *berak*—«благословлять»; *dmāmā*—«тишина», «молчание», <*dāmān*—«молчать»: (конкр.) *drāšā*—«проповедь» <*dāraš*—«читать проповедь».

Исконное «а» в первом слове сохраняется при ларингальном звуке, например: *hādālā*—«прекращение», а также в слове *kāfābā* «корреспонденция».

В арабском языке для этой словообразовательной модели насчитывается несколько примеров: *ḥarakat*—«движение» <*ḥarakat*—«двигаться»; *galabat*—«победа» <*galaba*—«побеждать»; *šafaqat*—«соболезнование» <*šafaqa*—«соболезновать».

В еврейском языке для словообразовательной модели *qtēlā* (*qatilat*) не характерна большая частотность. Как и в других масдарных образованиях, семантика этой модели делится на абстрактные и конкретные, например: *dlēqā*—«пожар» <*dālaq*—«гореть»; *prēdā*—«разлука» <*pārad*—«рассставаться».

В арабском литературном языке эта словообразовательная модель редка и встречается в единичных случаях: *sariqat*—«воровство» <*šaraqa*—«воровать»; *šarikat*—«общество», «агентство» <*šarika* «быть соучастником, компаньоном». Следует отметить, что эти масдарные образования имеют параллельные формы *qitlat*: *sirqat*, *širkat*.

В заключение уместно подвести некоторые итоги.

В современных арабском и еврейском языках наибольшее сходство обнаруживается между словообразовательными типами *qatlat*, *qitlat*, *qitlat*. В арабском языке модели *qatalat*, *qulūlat* и *qitālat* обладают большой частотностью и часть абстрактных имен, образованных по первым двум моделям, объединяется семантическим признаком «качественности». Относительно модели *qitālat*—большинство масдаров этого образования имеют семантику «профессии», «должности», «звания». В еврейском языке имеется лишь модель *qilūlā*, соответствующая арабской *qitūlat*, которая переходит в *qtullā*. Наличие этой последней не зафиксировано в других семитских языках.

Что касается словообразовательных моделей, мотивированных двусложными основами в сочетании с суфф.-*at* (*qatalat*, *qatilat*, *qatilat*), то в арабском языке они очень редки. В еврейском же, напротив, самой продуктивной и частотной из суффиксальных словообразовательных типов является *qitlā* (основной масдар от глагольной основы *qāl*). Также весьма широко распространена и *qtālā*, менее частотна *qtēlā*.

Кафедра семитологии Тбилисского государственного университета

Представил член-корреспондент АН Грузинской ССР К. Г. Церетели

ქრიტიკა ღა ბიბლიოგრაფია

ღაგანა მელიქიშვილი

ქართული ენის გრამატიკის ჴოგნიერთი საღავო საკითხის ზამო

გამომცემლობა „განათლება“ 1978 წ. გამოსცა ალ. ონიანის ნაშრომი „ქართველურ ენა-თა ისტორიული მორფოლოგიის საკითხები“, რომელსაც ბოლოში დართული აქვს შენიშვნებში ჟურნალ „მაცნე“ ენისა ღა ლიტერატურის სერიის 1977 წ. № 4-ში დაბეჭდილი ჴენი სტატიის („ინკლუზიუ-ექსკლუზივის გამობატვის ისტორიისათვის ქართულ ჴმნაში“) გარშემო.

ავტორი დეას იწყებს იმით, რომ ჴენ წამოყენებული დებულებები მიღებულია „არა არსებული ლინგვისტური მეთოდების (შინაგანი ჴეონსტრუქცია, შეღარებითი ჴეონსტრუქცია) გამოყენებით, არამედ ლოგიკური კრიტერიუმებიდან ამოსვლით“ (ღ. 233).

თავს ნებას მიეცემთ, შევახსენოთ პატივემულ ჴეცენზენტს, რომ ენა საზოგადოებრივი მოვლენაა, საზოგადოების გარეშე იგი არ არსებობს. ენა ადამიანთა კოლექტივის, საზოგადოების პროდუქტია, კერძოდ, მისი გონებისა. ენობრივ მოვლენებს ხშირად ფსიქიკური ფაქტორები უღვეს საფუძვლად. ენის განვითარების შინაგან კანონებს ხშირ შემთხვევაში ადამიანის აზროვნების კანონზომიერებანი განსაზღვრავენ. ამიტომ ენის შესწავლა როგორც ჴაყტილი, მკაცრი სისტემისა, ყოველგვარი ექსტრალინგვისტური მოვლენებისაგან განყენებო. ხშირად ნაკლულენაია. ჴოგადენობრივ მოვლენათა ღა, არცთუ იშვიათად, კერძოენობრივ მოვლენათა გააზრება ამგვარი ფაქტორების გათვალისწინების გარეშე შეუძლებელია! (მით უფრო, როცა საქმე ენება ისეთი სიძველის მოვლენებს, რომელთა მიმართ ლინგვისტური მეთოდების გამოყენება ენობრივი მასალის არასაკმარისობის გამო ვერ ხერხდება). ასეთ ექსტრალინგვისტურ ფაქტორებად, რომლებიც ჴოგერი ენობრივ სისტემის ხასიათსაც კი განსაზღვრავენ, მგჯანია ამა თუ იმ ეთნოლინგვისტური ჴგუფის აზროვნების, მისთვის დამახასიათებელი ფსიქიკური წყობისა თუ წარმოდგენების ხასიათი, ჴაც. თავის მხრივ, მათი ცხოვრების პირობებათა ღა გარემოთიც შეიძლება იყოს განსაზღვრული.

მაგამ ჴენს შემთხვევაში ასე რორის წსილა არ გვიფორია ღა არც დავკვირებია.

ღენ გავინტერესებდა ერთი კონკრეტული ფაქტი: ჴა ფსიქიკურ-ლოგიკური საფუძველი შეიძლებაღა დასდებოღა ქართულ ჴმნაში ინკლუზივის ფორმირებას ღა როგორ მოხდა იანდათან ინკლუზიუ-ექსკლუზივის ფორმობლივი დამირისპირების შედეგად ამ ოპოზიციის გრამატიკულ კატეგორიად ჴამოყალიბება.

ღენ ამოდლოდით შემდეგი ლოგიკური საფუძვლებიდან: „ინკლუზივის ფორმაში I პირთან ერთად აღსანიშნი II პირიაცა. ინკლუზივი I პირთან ერთად აუცილებლად ჴარიცხავს II პირსაც, III პირი კი შეიძლება იგულისხმებოდეს, შეიძლება არა. ექსკლუზივის ფორმა... მხოლოდ I ღა III პირს გულისხმობს. ამგვარად, III პირის არსებობა ორივე ფორმშია შესაძლებელი — ინკლუზიურშიც ღა ექსკლუზიურშიც. მნიშვნელობა ენიჭება იმას, არის თუ არა ჴარიცხული II პირი. თუ არის, კიდევ გამოიხატება სათანადო ნიშნით (ინკლუზივი), თუ

1 მაგ, გრამატიკული ანალოგია სინამდვილეში ფსიქიკური პროცესის ენობრივი გაფორმებაა. პოლიპერსონალური ჴმნის სისტემაში პირის ნიშანთა ინერსიაც ფსიქიკური პროცესის გამოხატულებაა. სუბლტური ძირებით მრავლობითი რიცხვის გამობატვის წესის შეცვლა მრავლობითი რიცხვის ჴოგადი გრამატიკული კატეგორიით ან ორობითი რიცხვის დაკარგვას ამა თუ იმ ენაში ლინგვისტური საფუძვლები ვერ დაეძებნება. აქ, მართალია, მელანდებან ენის განვითარების ჴოგადი ტენდენცია — კონკრეტული გრამატიკული ფორმებიდან ჴოგადი გრამატიკული კატეგორიებისაკენ მისწრაფებისა, მაგრამ ენის განვითარების ეს შინაგანი კანონზომიერება თავისთავად აზროვნების განვითარების ჴოგადი ტენდენციის — კონკრეტულიდან აბსტრაქტულობისაკენ ტენდენციის — გამოვლენა ღა ასახვა. კიდევ მრავალი სხვა მგალითის მოკვანა შეიძლება იმის საჩვენებლად, რომ ხშირად ენობრივ პროცესებს ფსიკოლოგიური მოვლენები უღვეს საფუძვლად.

არა — არარსებობა, ცხადია, არც აღინიშნება (ექსკლუზივი). აქედან ლოგიკურად გამოიის დასკვნა: (თავდაპირველად, ე. ი. ამ დაპირისპირების გაქვინის დროს) ინკლუზივის უნდა ჰქონოდა ნიშანი, ექსკლუზივის კი არა².

ამგვარად, ჩვენ სრულებითაც არა გვეჩინა პრეტენზია და არც გვიცლია დაგვედგინა. იგი „რა სახის დაპირისპირებები გამოიხატება აუცილებლად პრევატული (ან აუცილებლად ეკვიპოლენტური) ოპოზიციით“, რასაც მოგვაწერს პატივევული რეცენზენტი. ჩვენ კონკრეტულ მაგალითზე წარმოვადგინეთ ერთ-ერთი შესაძლებელი ლოგიკური ვარაუდი იმისა, თუ როგორ შეიძლება ენაში წარმოშობილიყო ე. წ. პრევატული ოპოზიცია (შემდგომი მსჯელობა კი ნათელიყოფს, თუ როგორ ყალიბდება აქედან ე. წ. ეკვიპოლენტური ოპოზიცია: როგორ უჩნდება ნიშანი ექსკლუზივისა).

ჩვენი ამ ლოგიკური დამუშავის საწინააღმდეგოდ ავტორს მოჰყავს ბაცბური ზმნის მაგალითი, სადაც თითქოს ამ დებულების „დიამეტრალურად საწინააღმდეგო ვითარება დასტურდება: ნიშანი აქვს არა ინკლუზივის, არამედ სწორედ ექსკლუზივის, ინკლუზივი კი მას ამ ნიშნის უქონლობით უპირისპირდება“ (გვ. 240). ავტორი აქვე იმოწმებს ი. დეშერაივის ნაშრომს. სადაც წერია: «Форматы I-го л. мн. ч. атхә восходит к личному местоимению эксклюзиву мн. ч. (тхә «мы без вас», «без тебя»). Икклюзив («мы с вами», «с тобой») не имеет личной формы глагола»³. ამგვარად, ი. დეშერაივის მიხედვით ინკლუზივის არა აქვს პირიანი ფორმა, ხოლო атхә მის მიერ კვალიფიცირებულია როგორც I პირის მრ. რ. ფორმატივი სხვაგან იმავე ავტორის აღნიშნული აქვს. რომ «форма глагола для икклюзива (вн) во всех временах соответствует форме для 3 л.ж». მაგრამ ეს ფორმა მას არ შეეძებს პირიანი უღვლილების პარადიგმაში⁴.

არც ერთ ნაშრომში, რომელშიც ბაცბური ზმნის უღვლილებაზეა დაპირისპირებული უღვლილების პარადიგმაში შეტანილი არ არის ინკლუზივის ფორმა, რომელიც სინამდვილეში ცოცხალ მეტყველებაში არსებობს ექსკლუზივის ფორმის პარალელურად: ბ ი ფ შ უ - თ ხ ო, ხ ი ბ ჯ - თ ხ, ხ ე ტ რ - თ ხ (ექსკლ. „წვევართ“, „ესხდებით“, „ეკითხვობთ“) — ბ ი ფ შ უ - ე ა, ხ ი ბ ე - ე ა, ხ ე ტ რ - ე ა (ინკლ.).

ისმის კითხვა: რა უშლის ხელს ხ ე ტ რ - ე ა ტიპის ფორმათა პირიანი უღვლილების პარადიგმაში შეტანას? რატომ არ თვლიან ვაჲ ელემენტს ფორმანტად?

ინკლუზივი-ექსკლუზივის გამოხატვის საკითხი ბაცბურ ზმნაში სპეციალურად შესწავლილი არ არის. ნათელი რომ გახდეს, თუ რა ვითარებაა ამ მხრივ სინამდვილეში, თავს ნებას მივცემთ ეს საკითხი უფრო ვრცლად განვიხილოთ. წინასწარ აღენიშნავთ, რომ ბაცბურში ინკლუზივი-ექსკლუზივის კატეგორია გარჩეულია პირის ნაცვალსახელებში: ინკლ. ვაჲ (სახ., ერგ), ექსკლ. — თხო (სახ.), ათხ (ერგ.). ენობლითა, აგრეთვე, რომ ბაცბურ ზმნაში პირიანი უღვლილება ჩამოყალიბების პროცესშია. სუბიექტური პირისა და რიცხვის სუფიქსებზე შესაბამისი ნაცვალსახელები ფორმდება: სტატიკური ზმნებთან ნომინატივის ფორმით, დინამიკურებთან — ერგატივის ფორმით, ობიექტური პირის ნიშნებად კი მხოლოდ ნომინატივის ფორმით⁵. შესაბამისად ვაჲ და თხო/ათხ ნაცვალსახელებიც ერთეის ზმნურ ფუძეებს! პირის ინკლუზიური და ექსკლუზიური შინაარსის ვამოსახატავთ.

ვაჲ ნაცვალსახელი განსხვავდება ყველა სხვა ნაცვალსახელისაგან, რომელიც ზმნაში პირის ნიშნებად ფორმდება, შემდეგი ნიშნებით: 1. ყველა ნაცვალსახელს, რომელიც ზმნას

² იხ. დ. შელიქიშვილი, დასახ. სტატია, გვ. 162.

³ Ю. Д. Дешериев, Бацбийский язык, Москва, 1958, გვ. 85.

⁴ Ю. Д. Дешериев, Бацбийский язык, «Языки народов СССР», IV, М., 1967, გვ. 240 (სტატია).

⁵ Ю. Д. Дешериев, დასახ. ნაშრომები: ნ. ანდლულაძე, კლასიკური და პირიანი უღვლილების ისტორიის ზოგი საკითხი იმერეთულ-კავკასიურ ენებში, თბ., 1968, გვ. 113, 163; კ. ქრელაშვილი, წოვა-თუშური ენის ზმნაში კლასის, რიცხვისა და პირის გრამატიკულ კატეგორიების ფორმალური და სემანტიკური ურთიერთობის საკითხისათვის, იხ. მისივე ნაშრომში „წოვა-თუშური და ქართული ენის ლექსიკისა და მორფოლოგიის ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1979, გვ. 15.

⁶ კ. ქრელაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 26, 28; იხ. აგრეთვე, მისივე, მორფოლოგიური ინტერფერენციის შესახებ წოვა-თუშურში ენობრივი კონტაქტების თეორიის შუქზე, ენათმეცნიერება, თბ., 1977, გვ. 145.

ფორმებს, ნომინატივისა და ერგატივის ფორმები განსხვავებული აქვს, 2. ყველა ეს ნაცვალსახელი რედუქციას განიცდის **ხმოვანფუძიან** დინამიურ ზნებზე დართვისას: ხეტრო-ას-ხეტრო-ს, ხეტრო-ა ჰე — ხეტრო-ჰე, ხეტრო-ათ-ხეტრო-თ ხ. რაც შეეხება ვაა ნაცვალსახელს, მას ნომინატივისა და ერგატივისათვის ერთი ფორმა აქვს. ზნის ფუძეზე დართვისას იგი მუდამ ამ სრულ ფორმით არის წარმოდგენილი და არავითარ ფონეტიკურ ცვლილებას არ განიცდის. 3. ნაცვალსახელურებშია დართვითან იმავე ნაცვალსახელებას ხმარება ერთდროულად პრეპოზიციური შეიძლება: ათ ხ ხეტრო-თ ხ, თუმცა შემორჩენილია ადრინდელი საფეხურიც: ა ა ხ ხეტრო, ინკლუზივის შემთხვევაში კი ც. ქრელაშვილი, დ. წოტიძე მხოლოდ ერთ-ერთი ვარიანტია მოსაძებელი: ხეტრო ვაა ან ვაა ხეტრო.

მაგრამ, ამავე დროს, ინკლუზივის ფორმებში პოსტპოზიციური ვაა ნაცვალსახელის ფორმანტად კვალიფიკაციის სახარებლოდ შემდეგ ფაქტორები შეიძლება დავასახლოთ: 1. ინკლუზივი ფორმაში, ისევე როგორც ყველა სხვა შემთხვევაში, ჩვეულებრივი და გავრცელებულია პოსტპოზიციური ვარიანტი: ხეტრო-ვაა, პრეპოზიციული ვარიანტი (ძველი საფეხური) სპორადულად იხმარება. 2. მართალია, ვაა ნაცვალსახელი ფონეტიკურ ცვლილებას არ განიცდის ზნურ ფუძეებზე დართვისა და მედეამ სრული სახით არის წარმოდგენილი, მაგრამ, ჯერ ერთი, სახელობითი დასმული არც ერთი ნაცვალსახელი არ იცვლის სახეს ზნის ფუძეზე დართვისას; ასევე არ განიცდის ცვლილებას ერგატივის ფორმაც თანხმოვანფუძიან დინამიურ ზნებთან; და მეორე: ანალოგიურ შემთხვევაში -მან (ძველი ქართლისა) ისევე ითვლება მოთხრობითის ნიშნად, როგორც -ი (-იგო) სახელობითისა. ცხელია, ამას ხელს არ უშლის ის გარემოება, რომ მან ნაცვალსახელი აფიქსის რაღმეი სრული სახით არის წარმოდგენილი. 3. ვაა ნაცვალსახელი პოსტპოზიციის შემთხვევაში აშკარად ენკლიტიკადაა ქცეული და გამოთქმაში თითქოს წინამავალ ზნურ ფუძესთანაა შერწყმული (ასე ჩანს სმენითი ანალიზის მიხედვით, საინტერესო იქნებოდა ოსცილოგრაფის ჩვენება). 4. დამოლოს, რაც ყველაზე მთავარია, ვაა ხეტრო სინტაგმის წევრები შეიძლება გაითიშოს რაიმე სიტყვით, მაშინ, როდესაც ხეტრო ვაა წყვილის გათიშვა არ შეიძლება ც. ქრელაშვილი, დ. წოტიძე). ეს კი გვიჩვენებს, რომ იგი სინტაგმა კი არ არის, არამედ ერთი ფორმაა და, მაშასადამე, -ვაა შეიძლება ჩაითვალოს ფორმანტად.

მართალია, ინკლუზიე-ექსკლუზივის გამოხატვის საკითხი ბაცებურში სპეციალურად არ არის შესწავლილი, მაგრამ, ფაქტობრივად, ზემოთქმულიდანაც კარგად ჩანს, რომ ინკლუზიე-ექსკლუზივის კატეგორიის ჩამოყალიბება ბაცებური ზნის პირიან ფორმებში სულ სხვა პირობებით ხდება, ვიდრე ის სავარაუდოა ჩვენ მიერ განხილული ქართული ზნის შემთხვევაში: ეტროდ, პირისა და ინკლუზიე-ექსკლუზივის კატეგორია ბაცებურ ზნეში თანადროულად ყალიბდება და ერთი პრინციპითაა საფუძველდებული — პირის ნაცვალსახელთა პოსტპოზიციის გზით ამ ნაცვალსახელების ფორმანტებად ქცევა. თუ რომელი უფრო ადრე ფორმდება როგორც ფორმანტი, ეს, ალბათ, ფორმათა ხმარების სიხშირეზე და ფონეტიკურად ხელსაყრელ პირობებზეა დამოკიდებული.

ამგვარად, ბაცებურის მონაცემები, თუნდაც რომ ექსკლუზივი იყოს გაფორმებული, ინკლუზივი კი აბა (როგორც ამას ალ. ონიანი ფიქრობს), არ ეწინააღმდეგება ჩვენს ვარაუდს იმის შესახებ, რომ ქართულში თავდაპირველად შეიძლებოდა მარკირებული ყოფილიყო ინკლუზივის ფორმა. ბაცებური ზნის ამ მონაცემებიდან მხოლოდ იმ დასკვნის გამოტანა შეიძლება, რომ ერთი და იმავე კატეგორიის ფორმირება ერის განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე და სხვადასხვა ენობრივ კონტრეპტივში შეიძლება სხვადასხვა ხასიათის მოვლენებით იყოს მოტრევირებული და განსაზღვრული, რაც მეტად საინტერესოა ზოგადენათმეცნიერული თეორიისათვის.

მას შემდეგ, რაც საფუძველი დაეძინა ინკლუზივის ფორმის სპეციალური ნიშნით გამოყოფას, ჩვენ ვსვამთ კითხვას: „რა პრინციპი უნდა დასდებოდა საფუძველად ინკლუზივის კატეგორიის გამოხატვის წესს?“ პრინციპი მარტივი უნდა ყოფილიყო: ფორმაში I პირთან ერთად იგულისხმება II პირიც და მოსალოდნელია, რომ ნიშნები ორივე პირისა ყოფილიყო წარმოდგენილი: O₂+O₁*გმ-გუ, სადაც გ-ს მომდევნო პოზიციაში თავდაპირველად თანხმოვნების წინ, (გმC), შემდეგ კი ანალოგიით ხმოვნების წინაც (გმV) მ გადადიოდა უმარკი ელი ფ-ში. ეს აზრი ჩვენ არ გვეკუთვნის. უნობილია, რომ გუ-პრეფიქსის გმ-საგან მომლინარების შესაძლებლობა დაუშვია. თოფურიაშ. ჩვენ ეს სათანადოდ მითითებლივ გვეკუთვნის, მაგრამ ამჟამად საკაროდ მიგვაჩნია მოყოყნანო შესაბამისი კონტრეპტივი მისი უფლდამწერის ნაშრომიდან სვანური ზნის შესახებ: „გუ-პრეფიქსი ნაგულსხმებია „მე“ და „შენ“,

„თქვენ“. ორსავე პირს საკუთარი მ- და გ- ნიშანი გააჩნია. როგორც ამ ფორმანტო მსგავსება, ისე გუ-ს ფუნქცია გვახდენებს დაფუძნებით, რომ: „გუ- გ-+მ-, ე. ი. გუ- შეიცავს II და I პირის ობიექტურ პრეფიქსებს. ფონეტიკურად გუ-ს მიღება გმ-საგან შეუძლებელი არ არის“⁷.

ამგვარად, ინკლუზივის ნიშნად *გმ არქეტპის რეკონსტრუქცია, ჯერ ერთი, ეყუთენის ვ. თოფურისა და, მეორეც, გაუგებარია, რატომ თელის ალ. ონიანი, რომ „ამგვარი რეკონსტრუქცია წინასწარ შემუშავებულ, არალინგვისტურ კრიტერიუმზეა დაფუძნებული?“ განა არ არსებობს მსგავსი მგალითები, როდესაც ორი სხვადასხვა აფიქსის კომბინაციით მიღებულია ახალი აფიქსი? რაც შეეხება ამ შემთხვევაში ლინგვისტური მეთოდის გამოყენებას, შედარებითი რეკონსტრუქციის გზით ქართულ-სვანურის მასალის მონაცემების საფუძველზე საერთოქართველურს დონეზე აღადგენენ გუ- პრეფიქსს, ამის იქით კი ლინგვისტური მეთოდით ახსნას. გუ- პრეფიქსის შედგენილობის ალ. ონიანი არ ეთანხმება. მაგ., იგი უარყოფს ტ-ს წინ გ-ს ფონეტიკური განვითარების შესაძლებლობას, რაც არნ. ნიქოზაძემ ივარაუდა⁸.

ზემოთ წარმოდგენილი ჰიპოთეზის (ინკლუზივის ნიშნის ორი პრეფიქსის კომბინაციით მიღების) გაზიარებას, ვ. თოფურისა აზრით, ხელს უშლისა ის ვარაუდება, რომ სვანურში სუბ. უღვლილებაში ექსკლუზივის ნიშნად მიჩნეულია ბუ- პრეფიქსი, რომელიც ზემოთ მიღებული წესის მიხედვით $S_1 + S_2$ -ს უნდა გულისხმობდეს. შედგენილობის მიხედვით კი გამოიღობა, რომ: $S_2(x) + S_1(y)$, რაც მის ფუნქციას არ შეესაბამება. ეს წინააღმდეგობა ოთხ-ქოს მოხსნა ჩვენ მიერ წამოყენებულმა ვარაუდმა, რომ ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორიის ჩამოყალიბების საფეხურზე ექსკლუზივს არ უნდა ჰქონოდა საკანგებო ნიშანი, რომ ბუ- პრეფიქსი ბუ-პრე-დ ტიპის ფორმებში დატვირთულია მხოლოდ პირის ნიშნის ფუნქციით და, ამგვარად, იგი არ წარმოადგენს პირის ნიშანთა კომბინაციას (აქ ჩვენთვის პრინციპში მნიშვნელობა არ ჰქონდა, მივღებდით ვარაუდს ბუ-ს, როგორც S_1 -ის არქეტპის შესახებ, თუ ეს მივიჩნევდით ტ-ს წინ ფონეტიკურად განვითარებულად). საბოლოოდ ვასკენილით, რომ სვანურში ექსკლუზივის ფორმები ბუ- არის პირის ნიშანი, რომელიც ამოსავალში (ე. ი. აქ კატეგორიის ჩამოყალიბების საფეხურზე) ვერ გაიზიარებდა ექსკლუზივის (რომელიც ერთ-ზე მეტი პირის გაგებას შეიცავს) ფუნქციას. ხოლო, რაც შეეხება ინკლუზივის ლ- პრეფიქსს, აქ დაეუფოთ შემდეგი ვარაუდის შესაძლებლობა: სუბიექტურ უღვლილებაში ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორიის ჩამოყალიბებისას სვანურში S_1 -ს პრეფიქსი უკვე ბუ-ს სახით იყო წარმოდგენილი და ამიტომ ინკლუზივის გამოხატვის საფუძველად ვერ დაედებოდა $S_1 + S_2$ ნიშანთა კომბინაცია, რადგანაც ასეთ შემთხვევაში მოხდებოდა სრული ნეიტრალიზაცია ინკლუზივ-ექსკლუზივის ფორმთა ოპოზიციისა (ეს ფორმები აბსოლუტურად დამთხვევითა ერთმანეთს: ბუ- ათური-დ- *ბ-ბუ-ათური-დ — ბუ- ათური-დ). ჩვენი დაშვების მიხედვით, სუბიექტურ უღვლილებაში ინკლუზივ-ექსკლუზივის დაპირისპირება შესაძლებელია უფრო გვიან მოხდეს (საფეხურებელი, რომ საერთოქართველურიდან სვანურის გამოყოფის შემდეგ, რადგანაც ქართულში კვალად კი არ არის დარჩენილი სუბ. უღვლილებაში ამ ოპოზიციის არსებობისა. ჩანს, ქართულში სუბიექტურ უღვლილებაში ეს დაპირისპირება აღარ განვითარებულა და ობიექტურშიც თანდათან მოიშალა, რასაც ალბათ ხელი შეუწყო ექსკლუზივის ფორმის O პირის მხ. რ. ფიომასთან სრულმა დამთხვევამ).

ჩვენ დაუფუძნებელი ერთ-ერთი ასეთი შესაძლებლობა: რომ სუბიექტურ უღვლილებაში სვანურში ინკლუზივის ფუნქციით შეიძლება დატვირთულიყო ფუნქციონალ-აკარგული პრეფიქსი ლ-, რომელიც, როგორც პირის ნიშანი, დღეს გადმონაშთის სახით დაცულია ცნობილ ხუთ ზმნაში (და რომლის პოზიციური ნ- და მ- ვარიანტები მ. ქალაძისა სხვა შემთხვევებშიც და აღსატურა). ამას თუნდაც ისიც აღსატურებს, რომ საკანგებო ძიება საკურო მისი კარიანტების აღმოჩენად და კიდევ ისიც, რომ კავშირებითი ფორმებში, სადაც საზოგადოდ პირის გამოხატვა -ს სუფიქსს აკისრია, ეს სუფიქსი ლ- პრეფიქსთან ფორმებსაც დაერთვის (ამ შემთხვევაში მნიშვნელობა არა აქვს, არა წარმოშობისად მივიჩნევთ ამ სუფიქსს — კავშირ-

7 ვ. თოფურია, შრომები, I სვანური ენა, I, ზმნა, 1968, გვ. 26.

8 უკანაენისმიერ თანამოვანთა განვითარების შესახებ ქართველურ ენებში იხ. აგრეთვე ვ. თოფურია, ვ სონანტის ვალასელა ლა, გვ. 34-დ, ფონეტიკური დავიკრებანი ქართველურ ენებში, შრომები, III, 1979, გვ. 57; ლ. კიკნაძე, ხ ბგერის განვითარების შესახებ ქართულში, თსუ შრ., ტ. 24.

ნითი კილოს ოდინდელი ნიშნის ერთ-ერთ კომპონენტად თუ ქართულიდან სვანურში ნასესხებად). ალ. ონიანს მცდარად მიაჩნია ჩვენი აზრი იმის შესახებ, რომ ლ-პრეფიქსი ფუნქციადაკარგულია. მაგრამ განა რამდენიმე ზმნაში ან თუნდაც ზმნათა განსაზღვრულ წყუფში დღეს დადული ლ-პრეფიქსი თავისი ოპოზიციური ვარიანტიებითურთ შეიძლება ჩაითვალოს S_2 პირის ორდინარულ, ჩვეულებრივ, მოქმედ ფორმანტად? ეფიქრობთ, რომ არა. ისევე, როგორც ასეთად ვერ ჩაითვლება ქართულში ორად ორ (ბ-არ, ბ-ვალ — ხ-ველ) ზმნაში და-დასტურებული ბ-პრეფიქსი. მას შემდეგ, რაც მათ დაეარკეს ზოგადი გავება მოქმედი ფორმანტისა, შეეზარდნენ რამდენიმე განსაზღვრულ ფუძეს და მხოლოდ ამ ფუძეებში ზმნაან ოპოზიციას დანარჩენ ორ წევრთან, ან სხვაგვარად რომ ვთქვათ, მათი გამოვლენა განისაზღვრება არა ქართული და სვანური ზმნის ფონოლოგიური ან მორფოლოგიური სტრუქტურით, არამედ მხოლოდ ამ რამდენიმე ძირეული მორფემით (რომელთა შორის საერთო შეიძლება მხოლოდ ის იყოს, რომ ისინი ხშირად სასმარისნი არიან და დაახლოებით ერთ სემანტიკურ წრეს ეკუთვნიან). ზედმეტია მტკიცება, რომ დღეს ისინი გამოწყალისად, ანომალიად, ძველად მოქმედი ნორმის ნაშთად გვევლინებიან. ამავე აზრისაა ე. თოფურიაც, რომელიც თავისი ნაშრომის მე-3 გვერდზე წერს: „... ლგ, ლასუ, ლალემ, ლალგ ზმნებში დადული ლ-ნიშანი ნაშთად უნდა მოიხიროს: III სუბიექტური პირისა“. და საინტერესოა, რომ ამავე აზრობს თვითონ ალ. ონიანიც, როცა ეს მას სკირდება. იგივე თვლის, რომ ლ-ისევე, როგორც ბ-არის „არქაიზმი, ისტორიული ნორმის ნაშთი“ და იქვე აღნიშნავს, რომ „ასეთი ერთეულები ენის სინქრონულ სისტემაში ქმნიან ე. წ. „გამონაკლისებს“ ან „ანომალიებს“. ამგვარი ნორმოლოგიური ერთეულებია, მაგ., მეორე სუბიექტური პირის აღნიშნულად მიჩნეული (ბ-) თანამედროვე ქართულში. შესაბამე სუბიექტური პირის გამომატეულად მიჩნეულა (ლ-) სვანურში და სხვ.“ (გვ. 12). ამგვარად, როგორც ვხედავთ, აქ სადაღო არადგრა ყოფილა.

ახლა — რაც შეეხება ლ-პრეფიქსის თავდაპირველ ფუნქციას: როგორ შეიძლება მან დაეკავშირებოდა ინკლუზივის ფუნქციას? ცნობილია, რომ S_2 -ის ოდინდელ ნიშნად სვანურში მიაჩნიათ ლ-პრეფიქსი, რომელსაც ქართულში ნ-სუფიქსს უკავშირებენ (ე. თოფურია). მ. ქალდანი და ალ. ონიანი ლ-პრეფიქსს აღადგენენ საერთოქართულერისათვის S_2 პირის ნიშნის არქეტიპად. მაგრამ არსებობს სხვა მოსაზრებაც: ნ. ანდლელამ კავკასიური ენების მონაცემებზე დაყრდნობით და ქართველურ ენათა პირის ნიშნების სისტემის შედარებითი ანალიზის საფუძველზე ვარაუდობს, რომ საერთოქართულერში პაროვანი უღვლილები ჩამოყალიბებისას და დიფერენციაციის მომენტისთვის მესამე პირის ფორმა უნდა იყოს უფრო ადრეული, ლ-პრეფიქსი კი, გრამატიკული კლასის ექსპონენტი უნდა იყოს (ათანაოთ არკუტურები იხ. ნ. ანდლელი და ძიის დასახ. ნაშრომში, გვ. 162 და შმლ. § 27, 29, 30). ამ მხრივ საყურადღებოა ბაცბური ზმნა, რომელშიც დღეს, პაროვანი უღვლილების ჩამოყალიბების ეტაპზე, III პირი ნულოვანი აფიქსით უპირისპირდება I და II პირებს. ამასთანავე, იმ ზმნებში, რომლებშიც გრამატიკული კლასის ნიშნები იხმარება, დღეს ადგილი აქვს მეტად საყურადღებო მოვლენას: „ზმნა ერთდროულად დაირთავს როგორც გრამატიკული კლასის ნიშანს, ასევე პირის ნიშანსაც. პირველს უკავია პრეფიქსული ოპოზიცია, ხოლო მეორე სუფიქსით ფორმდება“. ჩვენითვის განსაკუთრებით საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ბაცბური ენის პანვი-თარების ამ ეტაპისათვის ყველა ზმნა აღარ დაირთავს გრამატიკული კლასის ნიშანს. ძალაუნებურად ისმის კითხვა, ანალოგიური ვითარება ხომ არ უნდა გვეჩინოდა ლ-კლასის პრეფიქსთან დაკავშირებით სვანურის შემთხვევაში? მაინც ადვილად აიხსნებოდა ის ფაქტი, რომ წარმოშობით კლასის ნიშანი ლ-პრეფიქსი ზმნათა S_2 პირის ფორმის მხოლოდ ერთ განსაზღვრულ ნაწილშია შემორჩენილი. რადგანაც ქართველურ ენებში პირის გამოხატვის პრინციპი არეფიქსულია, S_1 და S_2 პირის ფორმებში კლასის ნიშნის ადვილს პირის ნიშნები დაიპყრდნენ და, ამგვარად, ბჟ — ბ — ლ- ოპოზიციის ჩამოყალიბების შედეგად ლ-ამ წყუფში ზმნებში რეინტეგრირებულ იქნა S_2 პირის ნიშნად. შეიძლება ვთქვათ, რომ პაროვანი უღვლილების ჩამოყალიბების პერიოდში ისახება რა ინკლუზი-ექსკლუზივის კატეგორიაც (რომელიც პირის კატეგორიის გავებასაც შეიცავს), სუბიექტურ უღვლილებში ინკლუზივის ნიშნად ფუნქციადაკარგული ლ-კლასის ნიშანი იქნა გამოყენებული, რაც მოულოდნელი არ უნდა იყოს. ეს ვარაუდის სახით.

ახლა კი დავებრუნდეთ ისევ ალ. ონიანის შენიშვნებს. 1-ლი და მე-5 შენიშვნები შეეხება ექსკლუზივის ფორმებში მ- და ბჟ-პრეფიქსების კვალიფიკაციის საკითხს (ოღონ პირის ნიშნება ისინი თუ ექსკლუზივისა). ჩვენი აზრით, O_1 -ის მ-პრეფიქსს, ისევე როგორც:

S₁-ის ზე-პრეფიქსის ისტორიულად არ შეიძლება ჰქონოდა ექსკლუზივის კატეგორიის (რომელიც მრავლობითი რიცხვის გაგებასაც შეიცავს) გამოხატვის ფუნქცია სათანადო ფორმებში. ამ მოსაზრებას გამოვთქვამთ, ვითვალისწინებთ რა იმას, რომ ქართული ზმნის პირისა და რიცხვის გამოხატვის სისტემაში აგლუტინაციური პრინციპი აშკარად დომინირებული პრინციპი ისტორიულად. ფლექსიური ტიპის გამოვლენის გამონაკლისი შემთხვევები კი ქართული ზმნის პირისა და რიცხვის გამოხატვის სისტემაში მეორეხარისხისაა და ამოსავალში ტრანს-ტრუკული თვალაზრისით აგლუტინაციურ ტიპს გვევარაუდებინებს (მხედველობაში გვაქვს O₁ მრ. რ.-ისა და S₃ პირისა და რიცხვის გამოხატვის წესი თანამედროვე ქართულში). თვით ალ. ონიანიც არათუ არ უარყოფს, არამედ მის მიერ წამოყენებული მოსაზრებებით (ჯუ-პრეფიქსის თვალაპირველი ფუნქციისა და პირისა და რიცხვის გამოხატვის თვალაპირველი ვითარების შესახებ) ძალუბნებურად მხარს უჭერს და ამტკიცებს კიდევ აგლუტინაციის პირველადობას ქართული ზმნის პირისა და რიცხვის გამოხატვის სისტემაში.

მაგრამ, სამწუხაროდ, ალ. ონიანი ზოგად კონტექსტში ათავსებს ამ კონკრეტული შემთხვევის გამო ჩვენ მიერ ჩამოყალიბებულ აზრს და დააკენის, თითქოს ჩვენ ვამტკიცებდეთ, რომ „ენის განვითარების ერთი საფეხურისათვის შეუძლებელია ისეთი ვითარების დაშვება, როგორიც ფაქტია მეორე საფეხურზე“ (გვ. 239). ცხადია, ასეთ დასკვნას არავითარი ლოგიკური გამართლება არ ექნება, მაგრამ სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ იგი სრულიადაც არ გამოდინარეობს ჩვენი მსჯელობიდან.

ამგვარად, ვითვალისწინებთ რა ქართული ზმნის პირისა და რიცხვის გამოხატვის სისტემაში აგლუტინაციური პრინციპის ისტორიულ პირველადობას, გამოვთქვამთ მოსაზრებას, რომ ამოსავალში, ე. ო. იმ ქრონოლოგიურ საფეხურზე, როდესაც ყალიბდებოდა ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორია, მის გამოხატვას ზმნაში, საფიქრებელია, რომ აგლუტინაციური პრინციპი დასდებოდა საფუძვლად და პირის ნიშანი ასეთ შემთხვევაში ვერ გაიზიარებდა სხვა ფუნქციას, მით უფრო — ექსკლუზივისას, რომელიც მრავლობითის გაგებას შეიცავდა. ამგვარად, ექსკლუზივი თავიდან ოპოზიციის არამარკირებელი წევრი უნდა ყოფილიყო. იგი რაიმე ნიშნით არ იღებდა მონაწილეობას ოპოზიციამ მანამ, სანამ ის აკოითხზოვა ობიექტურმა უღვლილებამ, სადაც არაინკლუზიური შინაარსის I პირის მრავლობითის ფორმა მთლიანად ემთხვეოდა მხოლობითის ფორმას (მხ. რ. — მ-ულა, ანკლ. — გუ-ლა, ექსკლ. — მ-ულა). აქ თვალაპირველი პრეკატული ოპოზიცია (ნიშნისანი ინკლუზივი — უნიშნო ექსკლუზივი) თანდათან საჭირო გახდა შეცვლილიყო ეკვივალენტური ოპოზიციით (საფიქრებელია, რომ სწორედ ამ მორფოლოგიურმა საჭიროებამ მისცა ბიძგი ნამე მაცა — ნამე ნაცა თვალტყურ-ფსიქოლოგიური პროცესის განხორციელებას) და, ამგვარად, სვანურში ობიექტურ უღვლილებებში ექსკლუზივი საბოლოოდ გაფორმდა სპეციალური ნიშნით -ნ პრეფიქსით. სამაგიეროდ, ოპოზიცია პრეკატულ დარჩა სუბიექტურ უღვლილებებში, სადაც არაინკლუზიური (ექსკლუზიური) შინაარსის მრავლობითი მხოლობითის ფორმისაგან ისედაც განსხვავდებოდა მრ. რ. -დ სუფიქსით (მხ. რ. ხუ-ათური — ექსკლუზიური შინაარსის მრავლობითი ხუ-ათური რ-დ) 10. ჩვენგან განსხვავებით, ალ. ონიანი ასკენის, რომ მ- და ხუ-პრეფიქსები ექსკლუზიურ ფორმებში ფლექსიური ხასიათისაა ისტორიულად. მისი ანალიზის შედეგები მოკლედ ასე შეიძლება წარმოვადგინოთ: ხუ-ათური — ხუ-ათური-დ ოპოზიციის ხუ-პირის ნიშანია, ხოლო ხუ-ათური-დ — ლ-ათური-დ ოპოზიციის იმავე ხუ-ს ექსკლუზივის ნიშნის ფუნქცია აქვს. ანალიზი იმავე პრინციპით ტარდება, როგორცაც მაგ. რუსულში: ძელა-იო — ძელა-ემ ოპოზიციის -ემ მრავლობითის ნიშანია მამინ, როდესაც ძელა-ემ — ძელა-ემე ოპოზიციის -ემ პირის ნიშანია და, ამგვარად, -ემ სუფიქსი ფლექსიური ხასიათისაა. მსგავსი ანალიზის საფუძველზე გ-ხატავ-ს (ის შენ) ფორმაში გ-პრეფიქსი ოუ ც-ის ნიშანია, ვ-ხატავ (შე შენ) ფორმაში იგი ფლექსიური შინაარსისა გამოვად და ც₂-თან ერთად შესაბამისად დაიტვირთებოდა S₁ პირის ნიშნის ფუნქციითაც, რაც გამო-

10 სხვათა შორის, ქვემო სვანურში ეს კატეგორია ობიექტურ უღვლილებებში მოიშალა, როგორც ვარაუდობენ, ქართულის გავლენით, რაც, ჩვენი აზრით, განხორციელდა ალბათ იმის გამო, რომ აქ ექსკლუზივის ფორმა, როგორც ჩანს, არ დაპირისპირებია, ერთი მხრივ, ინკლუზივისა და, მეორე მხრივ, მხოლობითის ფორმას (ე. ო. არ მისცემია გასაქანი მ-ნ-ფონეტიკურ პროცესს), მაშინ, როდესაც ქვემო სვანურშივე ეს კატეგორია განაგრძობს არსებობას სუბიექტურ უღვლილებებში სწორედ იმიტომ, რომ ექსკლუზივის ფორმა (ხუ- — დ) ხუ- S₁ პირის პრეფიქსით უპირისპირდება ინკლუზივისას (ლ- — დ) და -დ მრავლობითის სუფიქსით — მხოლობითისას (ხუ- — ლ).

რიცხვლია, რაგანაც ცხადია, რომ გ-ხ-ბ ავ ფორმაში S_1 -ის ნიშანი $\varnothing$ -ია (რადიკ, ეტიკ-რობთ, ალ. ონიანიც დაგვეთანხმება). ასევე ველოთ ხ^ბ-ათური-დ ფორმაში: ხ^ბ- მიგვაჩნია პირის ნიშნად, ექსკლუზივის ნიშნად კი $\varnothing$.

ბოლო შენიშვნა შეეხება სიტყვას ამოსავალი. რეცენზენტი მოგაწერს პრეტენზიას, თითქოს ჩვენ მიზნად გვქონდეს დასახული ამოსავალი (ამ სიტყვის აბსოლუტური მნიშვნელობით?) ვითარების დადგენა. მაგრამ ამ სიტყვას ჩვენ, ისევე როგორც ალ. ონიანიც (იხ. გვ. 237), ვხმარობთ კონკრეტულ-რელატიური მნიშვნელობით, კერძოდ, ჩვენს შემთხვევაში ამოსავალ ვითარებად ივარაუდება ენის განვითარების ის პერიოდი, როდესაც ზმნაში ისახებოდა ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორია. ეს პერიოდი კი, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, უნდა ემთხვეოდეს საერთოქართული ფუძე ენის განვითარების იმ საფეხურს, როდესაც ზდება სუბიექტის გამოყოფა. დიფერენციაციის შემდეგ სუბიექტში ეს კატეგორია თანდათან გაძლიერდა, მეგრულში კვლავ არ ჩანს მისი არსებობისა, ქართულში კი შესუსტდა და თანდათან გაქრა. ამას გვაუარაუდებინებს გ^ფ- პრეფიქსის, თუმცა სხვა ფუნქციით, შემონახვა, რისთვისაც ხელი უნდა შეეწყო მიცემითი დასმული სახელის მიერ ზმნის რიცხვში შეთანხმების სისტემაში დაწყებულ ცვლილებებს (კერძოდ, სტატიკური ზმნების ინერციის შედეგად მიცემითში დასმული ობიექტისათვის ზმნის რიცხვში შეთანხმების ძალის თანდათანობითი მოპოვება, რაც I პირიდან უნდა დაწყებულიყო).

ამგვარად, ჩვენი სტატიის მიზანი იყო გარკვეულ ლინგვისტურ წანამძღვრებზე დაყრდნობით გვეჩვენებინა, თუ რა ლოგიკურ-ფსიქიკური საფუძვლებით შეიძლებადა ყოფილიყო მოტივირებული ერთი კონკრეტული გრამატიკული კატეგორიის გამოხატვა ამ კატეგორიის ჩამოყალიბების პროცესში. შედეგად მიღებული დასკვნა ერთ-ერთი შესაძლებელი ვარაუდია, რომელსაც, თავისთავად ცხადია, არა აქვს პრეტენზია იყოს ერთადერთი. ამიტომ ჩვენთვის სრულიად გაუგებარია რეცენზიის კატეგორიული სპარძლო ტონი.

ვეთანხმებით პატივცემულ ალ. ონიანს იმაში, რომ „ლინგვისტური კვლევის მეთოდოლოგიაში დღემდე მოპოვებული კოლოსალური მიღწევების სათანადოდ ათვისება“ აუცილებელია, მაგრამ აქვე გვინდა შეახსენოთ მას, რომ ამ მიღწევების გამოყენებას წარმატებას მოტანა შეუძლია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ეს გამოყენება 1. თვითმიზნური არ იქნება, 2. მხოლოდ ფორმალურ, ტერმინოლოგიურ მხარეს არ გულისხმობს და 3. ახალ შედეგებს მისცემს შეცნობიერებას.

ახლა ვნახოთ, თუ რა სურათს გვიჩვენებს ამ თვალსაზრისით თვით ალ. ონიანის ნაშრომი. ალ. ონიანს ათვისებული და გამოყენებულიც რომ აქვს „ლინგვისტური კვლევის მეთოდოლოგიაში“ (და არა მარტო მეთოდოლოგიაში) დღემდე მოპოვებული კოლოსალურა მიღწევები, ეს კარგად ჩანს მისი ზემოთ დასახელებული ნაშრომიდან:

1. წიგნის შესავალ ნაწილში გადმოცემულია თანამედროვე დესკრიპციულ ენათმეცნიერებაში შემუშავებული ლინგვისტური კვლევის, სტრუქტურული ანალიზის პრინციპები, რომლებიც ჩამოყალიბებულია რიგ უცხოელ ენათმეცნიერთა ნაშრომებში (ისინი კეთილსინდისიერადაც დამოწმებული); გადმოცემულია აგრეთვე, ისტორიულ-შედარებით ენათმეცნიერებაში დიდი ხნის წინათ შემუშავებული და რიგ თანამედროვე უცხოელ თუ საბჭოთა ენათმეცნიერთა შრომებში განვითარებული და დახვეწილი ლინგვისტური რეკონსტრუქციის მეთოდები და ხერხები, რომლებიც საფუძვლად დასდებია ალ. ონიანის ნაშრომს...

2. ნაშრომის ძირითად ნაწილში ავტორი იძლევა ზმნის პირისა და რიცხვის მორფემათა სტრუქტურულ ანალიზს თითოეულ ქართველურ ენაში და ეს ანალიზი მთლიანად ეყრდნობა ქართულ ენათმეცნიერთა მიერ მოპოვებულ მასალას და მათს გამოკვლევებს (ძირითადად ა. შანიძის, არნ. ჩიქობავას, ვ. თოფურას, ი. ყიფშიძის, გ. მაჭავარიანისა და სხვათა შრომებს). აქ, როგორც მოსალოდნელი იყო, ახალი არაფერია ნათქვამი: ფაქტები დიდი ხანია დადგენილი იყო, ოღონდ ავტორმა სათანადოდ (დესკრიპციულ ენათმეცნიერებაში მიღებული წესების მიხედვით) შეცვალა ტერმინოლოგია და მორფემათა ჩაწერის წესები. გამოჩაყლის წარმოადგენს სუბიექტის მასალის ანალიზის საფუძვლზე მიღებული მნიშვნელოვანი დასკვნა, რომ მრავლობითი რიცხვისა და ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორიები სხვადასხვა და ზმნაში ისინი განსხვავებული მორფემებით უნდა ყოფილიყო გამოხატული (ავტორის ამ მიგნებას ჩვენს ზემოთ დასახელებულ სტატიაშიც განსაკუთრებით აღვნიშნავდით და ვეყრდნობოდით კიდევ მას).

3. ახლა რაც შეეხება დიდი ხნის წინათ დადგენილი ფაქტების იმ ახალ ინტერპრეტაციებს, რომლებიც ავტორი გვთავაზობს თავის ნაშრომის ძირითად ნაწილში. — შეეგებება მხოლოდ რამდენიმე საკვანძო საკითხს, სადაც კარგად ჩანს ალ. ონიანისათვის დამახასიათებელი კვლევის სტილი:

პირველ რიგში ტერმინების — „სავალდებულო“ და „არასავალდებულო“ პირის შესახებ. ავტორი პირის ნიშანთა ინვერსიის პრობლემასთან დაკავშირებით (ამ საკითხის მოხსნის მიზნით) განიხილავს ტრადიციული ტერმინების — „სუბიექტი“ და „ობიექტი“ — ვარგისიანობას და დასკვნის, რომ ეს ტერმინები ქართული საბუნებისმეტყველო ენისთვის არ გამოდგება, რადგანაც ზნის პირის ნიშნები არ გამოხატავენ პირის აქტიურობა-პასიურობის მიხედვით დამირისპირებას: სხვაგვარად რომ ვთქვათ, არ შეიძლება არც ერთი მათგანის არც სუბიექტური და არც ობიექტური პირის აღმნიშვნელად მიჩნევა“ (გვ. 39). ამის საფუძველზე ალ. ონიანის საპიროდ და უმჭობესად მიიჩნევს არსებული ტერმინების შეცვლას და გეთავაზობს შემდეგს: „*ვი*-ს რიგის ნიშნის შეიძლება ეუწოდოთ სავალდებულო ანუ ობლიგატორული პირის ნიშანი, ხოლო *მ/*-ს რიგის ნიშანს — არასავალდებულო ანუ არაობლიგატორული“.

ამ ტერმინების შემოტანას იგი დასაშვებად მიიჩნევს იმ მცდარი დასკვნის საფუძველზე, რომლის მიხედვითაც თითქმის „ქართულში (ისევე, როგორც სხვა ქართველურ ენებში) არ არსებობს ზნის პირიანი ფორმა, რომელიც არ შეიცავდეს *ვი*-ს რიგის ნიშანთა რომელიმე წარმომადგენელს, მაშინ, როდესაც იმავე ფორმაში *მ/*-ს რიგის ნიშნის არსებობა სავალდებულო არაა. ზნის პირიანი ფორმაში იგი შეიძლება არსებობდეს, შეიძლება არა“¹¹. ქართული და ქართველური ენებისათვის ობლიგატორული პირის განსაზღვრა მხოლოდ ამბოღულტური ზნების კონსტრუქციიდან ამოსვლით გამართლებული არ არის, რადგანაც ასეთ შემთხვევაში იჩქვლება ქართული ზნის პოლოპერსონალური ხასიათი. ის, რომ ზნის პირიანი ფორმაში სუბიექტი უოველთვის იგულისხმება და აღინიშნება კიდევ ზნაში, ობიექტი კი შეიძლება არ იგულისხმებოდეს (ამბოღულტურ ზნებში), ჩვეულებრივია არა მარტო ქართული და ქართველური ენებისათვის, არამედ საერთოდ, ყველა იმ ენისათვის, რომელშიც პიროვანი უღვლილება არსებობს. მაგრამ ქართული და ქართველური ენებისათვის საუკეთესოა სწორედ ის, რომ, თუ ზნა იცვლება ობიექტური პირის მიხედვით, მაშინ მისი აღნიშვნა ისევე სავალდებულოა, როგორც სუბიექტური პირისა. ე. ი. სინტაქსური (მართვის) თვალსაზრისით სუბიექტი და ობიექტი თანასწორუფლებიანია. ამიტომ ობლიგატორული პირის განსაზღვრისას რელატიურ ზნათა გამოირჩევა ქართული და ქართველური ენების შემთხვევაში დამახინჯებდა ფაქტობრივ ვითარებას: ქართულში ობიექტური პირი, თუკი ის საერთოდ არსებობს, ისევე ობლიგატორულია, როგორც სუბიექტური. ზოგჯერ კი, მაგ., სუბიექტურ და ობიექტურ პირთა კომბინაციის დროს (კერძოდ, S_1O_2 ან S_2O_1 შემთხვევაში) ზნაში ფორმალურად აღინიშნება გრამატიკული ობიექტი, გრამატიკული სუბიექტი კი აღენიშნება, ე. ი. სავალდებულოა სწორედ მანის რიგის ნიშნის წარმოდგენა, ვინის რიგისა კი წარმოდგენილი არ არის, ე. ი. $\emptyset$ -ია (ა. შანიძის აზრით, დაკარგულია)¹². ამგვარად, ქართულში, ინდოევროპულისაგან განსხვავებით, ობლიგატორულია მანის რიგის ნიშნებით წარმოდგენილი პირიც — მორფოლოგიური ობიექტიც.

ესეც რომ არ იყოს, საკითხავია, რისთვის დასჭირდა ალ. ონიანს ეს უსასრულო რიგი მტკიცებნისა, როცა იგი სავალდებულო პირის ქვეშ იმავე ტრადიციულ ე. წ. მორფოლოგიურ სუბიექტს გულისხმობს და არასავალდებულოს ქვეშ — მორფოლოგიურ ობიექტს და არსებითად არაფერს ცვლის, გარდა ტერმინებისა?

და ეს რომ ასეა, ჩანს მისივე სიტყვებიდან: „სავალდებულოა პირი, რომელიც *ვი*-ს რიგის (ე. ი. სავალდებულო პირის) ნიშნით გამოიხატება, არასავალდებულო კი ის პირი, რომელიც *მ/*-ს რიგის (ე. ი. არასავალდებულო პირის) ნიშნებით გამოიხატება“ (გვ. 51).

მაგრამ პირველ რიგში გასარკვევია, რას გულისხმობს ალ. ონიანი ერთი მხრივ *ვი*-ს რიგის ნიშნებსა და მეორე მხრივ, *მ/*-ს რიგის ნიშნებში? ტრადიციულად ხომ ვინის რიგის ნიშნებში სუბიექტური პირის ნიშნები იგულისხმება, მანის რიგისაში კი ობიექტური პირისა? ნაშრომის 41-ე გვერდზე გასულილი მსჯელობიდან ირკვევა, რომ „სავალდებულო პირის ნიშანთა რიგი იმავე მორფოლოგიურ ერთეულებს აერთიანებს, რასაც ტრადიციული თვალსაზრისით ე. წ. „სუბიექტური პირის ნიშნები“, არასავალდებულო პირის ნიშანთა რიგი კი იმავე ერთეულებს, რასაც ე. წ. „ობიექტური პირის ნიშნები“ (გვ. 41).

თუ ამ ორ მსჯელობას კატეგორიული სილოგიზმის სახით წარმოვადგენთ, მივიღებთ შემდეგ დასკვნას:

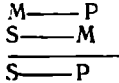
11 ამასთან დაკავშირებით ავტორი იმორწმებს ა. შანიძის „საფუძვლების“ 172 და 180 გვერდებს, სადაც სულ სხვა რამაა ნაგულისხმები, მაგრამ ამაზე მსჯელობა ძალიან შორს წაგვიყვანდა.

12 ა. შანიძე, საფუძვლები, § 229, გვ. 287.

ვინის რიგის ნიშნები სუბიექტური პირის ნიშნებია
სავალდებულო პირი, რომელიც ვინის რიგის ნიშნებში გამოიხატება

სავალდებულო პირი სუბიექტური პირია

თუ გამოვიყენებთ ტერმინების აღნიშვნას, მივიღებთ კატეგორიული სილოგიზმის I ფიგურის სქემას:

სადაც „ვინის რიგის ნიშნები“ საშუალო ტერმინია, რომლის საშუალებითაც ღვიწმუნება დამოკიდებულია ღიდ ტერმინ — „სუბიექტურ“ პირსა და მეორე ტერმინ — „სავალდებულო“ პირს შორის. ზემოთ წარმოდგენილი ორი მსჯელობის (წანამძღვრის) მიხედვით კი ეს დამოკიდებულება ერთადერთი შეიძლება იყოს: $S=P$, ე. ი. მიიღება ერთადერთი დანასაკვი: სავალდებულო პირი იგივე სუბიექტია. მაგრამ, საქმე ისაა, რომ ამ მსჯელობის პირველი წანამძღვარი არ შეიცავს სუბიექტური პირის სრულ აღწერას: ცნობილია, რომ თანამედროვე ქართულში ინვერსიის პროცესის შედეგად სუბიექტი მთელ რიგ შემთხვევებში მანის რიგის ნიშნებითაც გამოიხატება. ეს შესანიშნავად იცის ალ. ონიანმა (რომელიც პრინციპულად უარყოფს ინვერსიის არსებობას ქართულ ზმნაში) და, იოვალისწინებს რა ამ ფაქტს, ბოლოს და ბოლოს ხსნის ღრჩხილებს და არცევეს მიმართებას სავალდებულო პირსა და სუბიექტურ შორის: „სავალდებულო პირი თავისი მოცულობით მთლიანად არ ემთხვევა იმ პირს, რომელსაც ტრადიციულად სუბიექტურ პირს უწოდებენ, ისევე, როგორც არასავალდებულო პირი არ ემთხვევა იმ პირს, რომელსაც ტრადიციულად ობიექტურ პირს უწოდებენ. საქმე ისაა, რომ სავალდებულო არის მხოლოდ ის პირი, რომელიც სავალდებულო პირის კ. ი. /ვ/-ს რიგის ნიშნებით გამოიხატება. მაშინ როდესაც სუბიექტური პირი არის არა მხოლოდ სუბიექტური პირის ნიშნებით გამოხატული პირი, არამედ ობიექტური პირის ნიშნებით გამოხატული ის პირიც, რომელიც აქტიურია (ე. წ. ინვერსია)“ (გვ. 41). მაგრამ ამ სიტყვების ავტორს კარგად უნდა მოეხსენებოდეს, რომ ეს განსვავება ფორმალურსა და რეალურ ვითარებას შორის სანათმეცნიერო ლიტერატურაში კარგა ხანია ასახულია: კერძოდ, სათანადო ტერმინებითაა დიფერენცირებული, ერთი მხრივ, მორფოლოგიური, ისტორიული სუბიექტი და ობიექტი (MS, MO) და, მეორე მხრივ, ლოგიკური, რეალური სუბიექტი და ობიექტი (RS, RO).

ამგვარად, ალ. ონიანი ოსტატურად ათამაშებს სიტყვებს, მაგრამ სიტყვათა ამ წრეში ტრიალიდან ერთადერთი დასკვნის გამოტანა შეიძლება: ალ. ონიანის მიერ შემოთავაზებული ტერმინები — „სავალდებულო“ ანუ „ობლიგატორული“ პირი და „არასავალდებულო“ ანუ „არაობლიგატორული“ პირი — მთლიანად ემთხვევა და ფარავს შესაბამისი ტრადიციული ტერმინებს — „მორფოლოგიური სუბიექტი“ და „მორფოლოგიური ობიექტი“ — გავგებას.

მე, რაღომ მოახლოვდა ალ. ონიანმა თავისი ნაშრომის საკმაოდ დიდი ნაწილი ამ ტერმინთა უფლებების მტკიცებას? რისთვის დასკვირდა მას ამ ახალი ტერმინების შემოტანა, თუკი ისინი არსებითაა არაფერს ცვლიან? ამის მიზეზი, ვფიქრობთ, უნდა ექნოთ ლინგვისტიკაში „კოლონალური მოღწევების“ ფორმალური მხარით ზედმეტად გატაცებაში. როგორც ჩანს, ალ. ონიანს ძალიან მოსწონს ტერმინები „ობლიგატორული“ და „არაობლიგატორული“ (რომლებიც ინდივიდუალური ენების ზმნის პირთა გამოხატვის სისტემას კარგად შეეფერება, რასაც ვერ ვიტყვით ქართული ზმნის შესახებ: ინდოევროპულ ენებში ობლიგატორული პირი მხოლოდ სუბიექტური პირია, ქართულში კი ობიექტურიც) და ამაოდ ცდილობს კავშირთან ისინი ქართულში.

ავტორის მტკიცედ წყაშს, რომ ზემოხსენებული ტერმინების შემოტანით მან მოხსნა ინვერსიის საკითხი ქართული ზმნის პირთა სისტემაში, მაგრამ სინამდვილეში იგი ჩიხში მოექცა: ქართულ ზმნაში ინვერსიის პროცესის თვითმზნერმა უარყოფამ ავტორი იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ თითქოს ქართველურ ენებში სუბიექტისა და ობიექტის დაპირისპირების გამოხატვა გვაპირს კატეგორიის საპირისპირო ფორმებს აკისრია. ამგვარად, მან ორი სხვადასხვა მოვლენა — კონვერსია და ინვერსია აურიო ერთმანეთში (ცნობილია, რომ კონვერსიის შემ-

13 აკი ამიტომაც საყვედურობს იგი არათანმიმდევრულობას ინვერსიის მომხრეთ იმაში, რომ ისინი ვნებითის ფორმებს არ თვლიან ინვერსიულად (იხ. გვ. 32).

თხვევაში პირდაპირი ობიექტი იქცევა სუბიექტად, ხოლო ინვერსიის შემთხვევაში კი პასიურ-სუბიექტიანი გარდაუვალი ზმნის ირიბი ობიექტის გადასარება ხდება რეალურ სუბიექტად).

სუბიექტური და ობიექტური პირებმა აქტიურობა-პასიურობის მიხედვით დაპირისპირების პირის ნიშანთა ფუნქციად მიჩნევა, ალ. ონიანის აზრით, იმის შედეგია, რომ „გვიარის ფორმით გამოხატული მნიშვნელობა პირის ნიშნებს მიეწერა“ (გვ. 49). მაგრამ, თუ პირის ნიშნების რიგი რიგი — სუბიექტური და ობიექტური, ან როგორც ალ. ონიანი ამბობს, /ვ/-ს ჩივისა და /მ/-ს ჩივისა — პირთა აქტიურობა-პასიურობის მიხედვით დაპირისპირებას ან გამოხატავენ, მაშინ რა არის მათი ფუნქცია? ეს სამართლიანი კითხვა ალ. ონიანსაც ებღძება: „მაშინ რა არის მათი ლინგვისტური ფუნქცია, რისთვისაც არსებობენ ისინი ენაში?“, ან იქვე: „რა დანიშნულებას ასრულებს პირის ნიშანი ორი რიგი? რა ლინგვისტური ფუნქცია განსაზღვრავს მის თანაარსებობას ქართულურ ენებში?“ (გვ. 50) და აი, თურმე რა უყოფლა ქართველურ ენებში პირის ნიშანთა ორი რიგის ფუნქცია: „იმ სპეციფიკის გამოხატვა, რითაც მაგ., ქართული ფორმები მხატვს, გზატვს, ხატვს, მხატვს, ვიხატვს, უხატვს განსხვავდებიან რუსული рхисет-ისაგან“ (გვ. 50). მაგრამ რითი განსხვავდება ქართული მხატვს, გზატვს, ხატვს... ფორმები რუსული рхисет ფორმისაგან? თავისთავად ცხადია, იმით, რომ ქართულში სუბიექტთან (აქტიურ პირთან) ერთად სათანადო აფიქსით გამოხატულია ავრთველი ობიექტიც (პასიური პირიც), რუსულში კი არა. მაშ, რა უყოფლა პირის ნიშანთა ორი რიგის დანიშნულება ქართულში? პასუხი, ვფიქრობთ, ნათელი უნდა იყოს ალ. ონიანისთვისაც: სუბიექტური და ობიექტური პირის გამოხატვა, ე. ი. პირთა აქტიურობა-პასიურობის მიხედვით დაპირისპირების გამოხატვა (გარკვეული ტიპის ზმნებში ღღეს რომ ისტორიული სუბიექტის ნიშნები რეალურ ობიექტს გამოხატავენ და პირიქით, ეს მეორეული მოვლენაა. ინვერსიის პროცესის შედეგად ჩამოყალიბებული).

ავტორი ანვარიზს რომ უწევდეს ქართულ საენათმეცნიერო ლიტერატურას და ზედმეტად რომ არ იყო გატაცებული კვლევის ფორმალური მხარითა და ახალი უცხოური ტერმინოლოგიით, გაახსენდებოდა, რომ ჭარ კიდევ 1928 წელს არნ. ჩიქობავამ თავის ფუნდამენტურ ნაშრომში „მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში“ (რომელსაც ალ. ონიანი სხვა შემთხვევაში კიდევაც იმორჩეობს), საფუძვლიანად გააანალიზა ეს საკითხი როგორც ლინგვისტურ, ისე სინქრონიულ ასპექტში და ქართული ზმნის სპეციფიკა, რაც ქართული შესიტყვების სტრუქტურა-მექანიზმის მთელ რიგ თავისებურებებს იწვევს, შემდეგ სინტაქსურ ცნებებში გადმოსცა: კოორდინაცია, ძირითადი კოორდინატი, მცირე კოორდინატი, არნ. ჩიქობავას აზრით, „ქართულში და სხვა ქართველურ ენებში უნდა განასხვავოთ სუბიექტი, ობიექტი ზმნის თვალსაზრისით. ზმნაში პირის აღნიშვნის თვალსაზრისით, — მოფორმაოვური სუბიექტი, ობიექტი, — და სუბიექტი, ობიექტი შესიტყვების თვალსაზრისით, — სინტაქსური სუბიექტი... სინტაქსური ობიექტი... მორფოლოგიური S, O უდრის სინტაქსურს, თუ ზმნა ერთპირიანია, მორფოლოგიური S, O არ უდრის სინტაქსურს, არსებითად განსხვავდება მისგან, თუ ზმნა ორპირიანია...“ ქართული რეალური ზმნის შემცველ წინადადებაში მართვის ადგილს იჭირს კოორდინაცია. აქ არა გვაქვს ოდენ მართული ზმნა-შემასმენელი, არც ოდენ მარჯული (ზმნის) სახელი — ქვემდებარე, არც სახელი, მართული ზმნის მიერ — დამატება. არის ასევე კოორდინატები: კოორდინატი არის წევრი კოორდინაციისა ანუ კოორდინაციაში მოწაწილე სიტყვა¹⁵.

ამრიგად, საკირო იყო ქართულისათვის სპეციფიკური სინტაქსური ცნებებისა და მათი შესაბამისი ტერმინების შემოტანა (რაც უკვე გაკეთებულია გრამატიკულ ლიტერატურაში) და არა მორფოლოგიური ტერმინების შეცვლა, რაც ახალს არაფერს იძლევა, გარდა იმისა, რომ მათი ნიშანბრა, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ამახინებს ქართული ზმნის პირების სისტემაში არსებულ ფაქტობრივ ვითარებას. ალ. ონიანის მიერ შემოთავაზებული ტერმინებით ქართული ზმნის პირთა სისტემის აღწერის შემთხვევაში ქართული ენის შესწავლით დაინტერესებული არა-ქართველი არ მოიღებს სწორ ინფორმაციას და ვერ გაერკვევა რეალურ ვითარებაში, რადგანაც ასეთი ინტერპრეტაციით დამიხატავს ის მე მას და დამიხატავს მე ის (ან დამიწერს ის მე მას და დამიწერია მე ის) ან თუნდაც მიწერია მე მე და დამიწერია მე ის წყვილებში მ-პარუფიქსით გამოხატული პირები თანაბრად არაობლივად რეალურა, ხოლო -ს და -ა სუფიქსებით გამოხატული პირები — თანაბრად ობლივად რეალური. ეს კი ვერ ასახავს იმ განსხვავებას, რომელიც რეალურად არსებობს მათ შორის: ობლივად რეალურის ქვეშ პირველ შემთხვევაში რეალური სუბიექტი იჯულისხმება, მეორე შემთხვევაში კი რეალური ობიექტი; ასევე, არაობლივად რეალური

¹⁴ ა რ 5. ჩიქობავა, მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, თბ., 1968, გვ. 232.

¹⁵ იქვე, გვ. 233.

რულის ქვეშ პირველ შემთხვევაში რეალური ობიექტა იგულისხმება, მეორე შემთხვევაში კი რეალური სუბიექტა.

როგორც ვხედავთ, ალ. ონიანმა მის მიერ შემოტანილი ახალი ტერმინებით მიჩქმალა და სრულიად ამოავლო განხილვის სფეროდან ქართული ენის განვითარების ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი საკითხი — ზმნის პირთა ინვერსიის საკითხი. მისი ტერმინები ვერ ასახავენ სწორად ქართული ზმნის პირთა გამოხატვის სისტემის ვერც თანამედროვე საფეხურს. ამგვარად, ალ. ონიანმა ვერ ახსნა და ვერც მოხსნა ინვერსიის პრობლემა.

დაქარონიის მონაცემებისა და ქართული გრამატიკული ლიტერატურისადმი ტენდენციურმა მიდგომამ (ზოგაჯერ კი მათმა უგულვებელყოფამაც) ავტორი სხვა გაუგებრობებამდეც მიიყვანა:

III სერიის ფორმებთან დაკავშირებით, რომელთა წამომავლობა ნათელია და ქართულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში კარგა ხანია სათანადოდ ახსნილიც და ვაშუქებულიც¹⁶, ალ. ონიანს სევამ უცნაურ კითხვას: „რით უნდა აიხსნას ის ფაქტი, რომ გარდამავალ ზმნათა III სერიისათვის აბსოლუტურად უცხოა სამპირიანობა? სხვაგვარად რომ ეთქვათ, რა არის იმისი მიზეზი, რომ სამპირიანი გარდამავალი ზმნა III სერიაში აუცილებლად ორპირიანი ხდება?“ (გვ. 48), და იქვე, სრულიად სერიოზულად შემდეგს პასუხს იძლევა: „რადგანაც გარდაუვალი ზმნისათვის ტიპურია არა სამპირიანობა, არამედ ერთ და ორპირიანობა, ამიტომ ხდება სამპირიან ზმნაში პირის (არასავალდებულო ა-ს დაკლება, სავალდებულო პირი არასავალდებულო ა-დ იქცევა, ხოლო არასავალდებულო — სავალდებულოდ (შდრ. „კონსტრუქციის ანალოგიური შეცვლა მოქმედებითი გვარის ფორმის ვნებითად გადაყვანის დროს“, გვ. 48).

ნუთუ მართლა პკონია ალ. ონიანს, რომ გარდამავალი სამპირიანი ზმნა III სერიაში ორპირიანად იქცევა? განა მან არ იცის, რომ ისტორიულად III სერიის ფორმა დამიწერია მე ის მიღებულია მიწერაა ის მე რელატიურ-გარდაუვალი ზმნის ინვერსიის გზით და არა ვწერ ფორმის ინვერსიით, მით უფრო, კონვერსიით? და რომ არავითარი გადაქცევა სამპირიანი ფორმისა ორპირიანად არ ხდება?

ალ. ონიანს არასწორად ესმის ინვერსიის არსი და კვლავ კონვერსიაში ურევს მას. ისტორიული ვითარება რომ გაეთვალისწინებინა, იგი „ინვერსიის მოძღვრების ყველაზე არსებით ნაქლად“ არ ჩათვლიდა იმას, რომ ინვერსიულად არ არის მიჩნეული ვნებითი გვარის ფორმები, სადაც პასიურ პირს ვინის რიგის ნიშნები გამოხატავს (გვ. 30). ასევე, ისტორიული ვითარება რომ გაეთვალისწინებინა, მას აღარ მოეჩვენებოდა წინააღმდეგობად და პარადოქსულ ვითარებად ის, რომ III სერიის მწკრივებში სუბიექტური პირის ნიშნებს ირიბობიექტური პირის ნიშნები ენაცვლება და არა პირდაპირობიექტური პირისა (რასაც კიდევ უფრო ცხადად სევანური ზმნის მაგალითი: ხ-ომზა). და ყოველივე ეს მით უფრო აღსანიშნავია, რომ ალ. ონიანის ნაშრომი ეძღვნება ქართველურ ენათა ისტორიული მორფოლოგიის საკითხებს.

ჩვენ აღარ შეეჩერდებით სხვა კერძო საკითხებზე, რომელთა ავტორისეული ინტერპრეტაციები დავას იწვევს. ვფიქრობთ, ზემოთ ნათქვამიდანაც კარგად ჩანს, თუ რა წარმატება შეიძლება მოიტანოს ენათმეცნიერულ კვლევა-ძიებაში „კლასიკური მიღწევების“ ფორმალური მხარით ზედმეტად გატაცებამ.

¹⁶ ნ. ნათაძე, მესამე სერიის დრო-კლთა წარმოებისათვის ქართულში, ივე, VI, 175 წ.

ახამ მარტიროსოვი

ფსალმუნთა წიგნის ძველი ქართული თარგმანები

ბიბლიის წიგნთა შორის ფსალმუნს, რომელიც ქართულ¹ ენის უძველესი წერილობითი ძეგლების რიცხვს ეკუთვნის, განსაკუთრებული ადგილი უკავია. აღიარებულია, რომ ძველი აღთქმის წიგნებიდან ქართულად ყველაზე ადრე ფსალმუნი უნდა ეთარგმნათ (კ. კეკელიძე, ა. შანიძე, ე. გარითი), რომელმაც იმთავითვე დიდი გავლენა მოახდინა ძველ ქართულ მწერლობაზე და ქართული ენის განვითარებაზე. ეს შეტად მნიშვნელოვანი ძეგლი მონოგრაფიულად შესწავლილია მზექალა შანიძის მიერ, რომელმაც ფსალმუნსა და ფსალმუნთან დაკავშირებულ რთულ პრობლემებს ორი დიდი ნაშრომი მიუძღვნა. 1960 წელს მან გამოსცა მის მიერ კრიტიკულად დადგენილი ტექსტი „ფსალმუნნი“, რომელსაც ახლავს 11 ტაბულა, წინასიტყვაობა და შესავალი, ბოლოში კი დაერთვის ორი დანართი: I. თქმული ნეტარისა ათანასი მთავარ-ეპისკოპოსისა აღუქსანდრიელისაჲ ძალისაჲს ფსალმუნთაჲსა... და II. გიორგი მთაწმიდისეული რედაქციის ვარიანტები. გამოცემაში დაბეჭდილია ფსალმუნის სამი რედაქცია ცხრა ხელნაწერის მიხედვით.

სარეცენზიო ნაშრომი „ფსალმუნთა წიგნის ძველი ქართული თარგმანები“, რომელიც „მეც-ნიერებამ“ გამოსცა, წარმოადგენს ქართული ფსალმუნის ისტორიულ-ფილოლოგიურ ანალიზს. იგი ძირითადად ავტორის მიერ გამოცემულ ტექსტს ემყარება, მაგრამ ამასთან ერთად გამოყენებულია სხვა მასალები, უპირველეს ყოვლისა ქართული ფსალმუნის გამოუქვეყნებელი ხელნაწერები, რომლებიც დამატებით ცნობებს აწვდიან ავტორს ამა თუ იმ საკითხთან დაკავშირებით. ამავე მიზნით შესწავლილი და შემოწმებულია სხვა თხზულებებიც, რომლებშიც ფსალმუნის ციტატები ან სხვა მასალა მოიპოვება (ახალი აღთქმა, სინური მრავალთავი, ლექსონარები და სხვა). გამოკვლევისათვის გამოყენებულია აგრეთვე ავტორის მიერ შედგენილი ფსალმუნის სრული სიმფონია, რომელიც ცალკე დაიბეჭდება. მასში მოცემული იქნება ტექსტის ლინგვისტური ანალიზიც.

სარეცენზიო ნაშრომი ოთხი თავისაგან შედგება: I თავში გარკვეულია ფსალმუნთა წიგნის ქართული თარგმანების შედგენილობა და სტრუქტურა. II თავში დახასიათებულია ხელნაწერის შედგენილობა და მასში შემავალი თხზულებები. III თავი ეხება ფსალმუნთა წიგნის ქართულ ტექსტს, ხოლო IV თავში მიმოხილულია თარგმანები და მათი მნიშვნელობა ფსალმუნთა წიგნის ტექსტის ისტორიისათვის. აქ შემოდის: „შატბერდის კრებულის“ თარგმანება, ეფთხე მთაწმიდლის თარგმანი ბასილი კესარიელის „ფსალმუნთა თარგმანებისა“ და ეფრემ მცირის თარგმანება. ნაშრომს წინ ერთი შესავალი, ბოლოში კი — ვრცელი რეზიუმე რუსულ ენაზე, ტექსტის დამოწმებულ ადგილთა სპიხებელი და დამოწმებული ქართული ხელნაწერები.

ქართული ფსალმუნის სხვადასხვა რედაქციათა უშუალო ტექსტობრივ შესწავლამდე ავტორს გაუთვალისწინებია ზოგიერთი სხვა მონაცემი, როგორცაა: ფსალმუნთა წიგნის ქართული სახელწოდება, ტექსტის მოცულობა, ფსალმუნთა რიცხვა და თანამიმდევრობა, დასაოაურება, დამუხლვა, ცალობები, კანონები და სხვა მარჯვენალები, რადგანაც სხვადასხვა რედაქციასა და ხელნაწერში ამ მხრივ განსხვავებული სურათია. მას შეუსწავლია ფსალმუნთა წიგნის ქართულ თარგმანთა სტრუქტურისა და შედგენილობის ისეთი საკითხებიც, რომლებიც ამა თუ იმ თარგმანლობითი ტრადიციისა და ეკლერტულ-ისტორიული კავშირების ამსახველია და, ამდენად, ხელს უწყობს ქართული ფსალმუნის ტექსტის ისტორიის გარკვევას. ამავე მიზნით მას განუხილავს აგრეთვე ლიტურგიულ პრაქტიკასთან დაკავშირებული ზოგიერთი ჩვენება, რომელიც ფსალმუნის უძველეს ქართულ ხელნაწერებში მოიპოვება.

¹ ქართული ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები X—XIII საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა მზექალა შანიძემ I, ტექსტი, ძველი ქართული ენის ძეგლები, II, თბილისი, 1960.

ავტორის გადმოცემით, ქართული ფსალმუნის უძველეს ხელნაწერთაგან ტექსტის დასაწყისში სათაური არსად არ გვხვდება, მაგრამ ამ წიგნის სახელწოდება არაერთგზისაა ნახსენები ქართული მწერლობის უძველეს ძეგლებშივე, რაც საშუალებას იძლევა დადგინდეს, რომ ამ წიგნს ძველადვე რამდენიმე სახელი ჰქონდა: „დაითი“ ან „დაითნი“, „წიგნი ფსალმუნთა“, „ფსალმუნი“ ან „საფსალმუნე“. ამთაგან „ფსალმუნი“ შემოსულია ბერძნულიდან ბრალდებით ბრუნვის ფორმით (ა. შანიძე). სახელწოდება „დაითი“ ან „დაითნი“-ც ქართულში ბერძნული მთარგმნელობითი ტრადიციის შედეგია, რაც შეეხება „საფსალმუნე“-ს, ავტორი იზიარებს ნ. მარისა და რ. ბლეიკის მოსაზრებას და მას სომხურის მიხედვით შექმნილ სიტყვად მიიჩნევს.

ავტორის ცნობით, ფსალმუნთა რაოდენობა ქართულ ხელნაწერებში ყოველთვის ერთნაირი არ არის: ზოგში 150 ფსალმუნია, ზოგში კი — ერთთ მეტი. ფსალმუნთა რაოდენობა უცხოეთიდან ევროპაშიც, რომელთაც შეიძლება ქართული ტექსტი უკავშირდებოდეს, ზოგჯერ ასეთივე განსხვავებაა. მისი ვარაუდით, როგორც უცხოეთში, ისე ქვეყნის ქართულ არქივებში მხოლოდ 150 ფსალმუნი უნდა ყოფილიყო. ამას მოწმობს „შეშინაჲს წამების“ ავტორის ცნობა: „საერგასისნი იგი ფსალმუნი ზეპირით დაისწავან“. ძველ რედაქციებში ფსალმუნთა რიცხვის არაერთგვარობა და გიორგი მთაწმიდლისეულ ტექსტში 151-ე ფსალმუნის დამკვიდრება, ავტორის აზრით, ასახავს ტექსტის ისტორიის სხვადასხვა ეტაპს და სხვადასხვა ტრადიციას.

ფსალმუნთა წიგნი ებრაულ მასობრივ ტექსტში ხუთ ნაწილად ანუ ხუთ წიგნად არის გაყოფილი. ჩვენი ავტორის გამოცემაში გამოყენებულ უძველეს ქართულ ხელნაწერთაგან არც ერთს არა აქვს მსგავსი დაყოფა, მაგრამ სხვა წყაროთა ჩვენება მას მიანიშნებს იმაზე, რომ ფსალმუნის წიგნებად დაყოფა ქართულშიც უცნობი არ უნდა ყოფილიყო.

სარეცენზო ნაშრომში ავტორი დაწერილებით მიმოიხილავს ფსალმუნის მუხლობრივი დაყოფისა და სტრუქტურის ზოგიერთ საკითხს. ძველ ქართული წყაროების ჩვენებით იგი ქართული ფსალმუნის რედაქციებში მუხლებად დაყოფის ორ განსხვავებულ სისტემას აღსატყობებს და ამასთან დაკავშირებით არ იზიარებს პ. ინგოროყვას მოსაზრებას, თითქოს ქართულ თარგმანში გადმოცემული იყოს ებრაული დედნის „სტრაფული შედგენილობა“. იგი შენიშნავს, რომ ქართული ფსალმუნის ებრაულიდან თარგმანა სამეცნიერო ლიტერატურაში არაიქნა დაუმტკიცებია; პირიქით, ფილოლოგიური და ტექსტობრივი ანალიზი ქართული ფსალმუნისა ყოველთვის სხვა საუარაუდო წყაროზე მიუთითებს. ამიტომ პ. ინგოროყვას მიერ ქართული ტექსტის ებრაულიდან მომდინარეობის ისე ხსენება, თითქოს ეს ფაქტი საყოველთაოდ იყოს ცნობილი, საქმის ნამდვილ ვითარებას არ გამოხატავს. რაც შეეხება მუხლთა რაოდენობას, იგი ფსალმუნის ებრაულ და ქართულ ტექსტებში განსხვავებულობაა. მთელი ფსალმუნი ებრაულში 2527 მუხლს შეიცავს, ძველ ქართულ ვერსიებში კი 2900 მუხლია. ესა და ზოგი სხვა გარემოებაც საბუთს აძლევს ავტორს, დაასკვნას, რომ „არც ფორმობრივი და არც შინაარსობრივი ანალიზი პ. ინგოროყვას მიერ „წყობილი სიტყვის“ ნიმუშად მოყვანილი ფსალმუნის ტექსტისა არ იძლევა საბუთს, რომ ქართული ებრაულიდან ნათარგმანად შეიქმნით და რომ A-ს და გიორგი მთაწმიდლისეული ტექსტის მუხლობრივი დაყოფის საფუძველზე ქართულში ებრაულის შესატყვისი ლექსური ზომა ვეძებოთ“ (გვ. 60). მას ამავე დროს სწორად არ მიაჩნია პ. ინგოროყვას მიერ გამოთქმული მოსაზრება, თითქოს გალობათა დართვა ფსალმუნის ტექსტზე მარტოოდენ ქართული ფსალმუნისათვის იყოს დამახასიათებელი. სინამდვილეში, — დასძენს იგი, — ბიბლიური გალობები ლიტურგული ფსალმუნის აუცილებელი შემადგენელი ნაწილია და, ქართულის გარდა, სხვაგანაც გვხვდება.

სარეცენზო ნაშრომის ავტორს გამოუყენებია ფსალმუნთა თარგმნები, რომლებიც დამატებით მასალას იძლევიან ამა თუ იმ ტიპის ტექსტის დასადგენად და ზოგჯერ ერთადერთ წყაროს წარმოადგენენ ამა თუ იმ რედაქციის საუარაუდო ტექსტზე დასაყირვებლად. ვინაიდან ფსალმუნთა თარგმნები გამოუქვეყნებელი და შეუსწავლელია, ავტორს უშუალო დაკვირვებები უწაირვებია სათანადო ხელნაწერებზე და მათთან დაკავშირებული ზოგი ტექსტობრივი ხასიათის საკითხი გაურკვევია. ფსალმუნთა ტექსტისათვის დამატებითი ცნობების მოსაპოვებლად მას შეუსწავლია აგრეთვე ფსალმუნის ციტატები ზოგიერთ თხზულებაში, მაგალითად, 864 წელს გადაწერილ „სინურ მრავალთავში“ იგი ფსალმუნის ასამდე ციტატას აღასტურებს.

სარეცენზო ნაშრომში საფუძვლიანად შესწავლილია ფსალმუნთა ქართული ტექსტი ყველა რედაქციისა და ხელნაწერის მიხედვით. გარკვეულია ამ რედაქციისა ურთიერთმომართება და გამოთქმულია სათანადო მოსაზრებანი თითოეული მათგანის წარმომავლობის შესახებ.

ტექსტის გამოცემისათვის გამოყენებულ ცხრა ხელნაწერთაგან ნაშრომში პირველ რიგში მიმოხილულია A ხელნაწერი („მცხეთის დაკითხი“), რომელშიც მთლიანად მხოლოდ C რედაქცია არის წარმოდგენილი. გარკვეულია, რომ ეს ხელნაწერი თავისი შედგენილობით განსხვავდება როგორც 4, ისე 7 რედაქციის ხელნაწერთაგან. მოცულობით იგი ბერძნულზე ბევრად უფრო მცირეა. მაგალითად, დასაწყისშივე წინადადებითაა გადმოცემული ბერძნული იტხულების მთელი შესავალი ნაწილი, სადაც ლაპარაკია ბიბლიის თითოეული წიგნის დანიშნულებაზე ცალ-ცალკე. ის ნაწილიც, სადაც ზოგადი დახასიათებაა მოცემული ფსალმუნთა წიგნისა, აგრეთვე ძალზე მოკლეა ბერძნულთან შედარებით და შინაარსობრივად ზუსტად არ მისდევს მას. თანამიმდევრობა ტექსტისა აგრეთვე სხვადასხვაა. ყოველივე ეს ნაშრომის ავტორს ავარაუდებინებს, რომ ქართული ტექსტი უნდა წარმოადგენდეს ისინი კი არ უთარგმნია, არამედ აულია უკვე არსებული თარგმანიდან. ეს თხზულებანია ისინი რა ლექსანდრიელის „ეპისტოლე მარკელინესადმი“, რომელიც სომხურიდან არის ნათარგმნი; ეპოფანე კყრელის „ზომისათვის და საწყაულთა“, რომლის ცალკეული ფრაგმენტები აქამდე მხოლოდ „შატბერცის კრებულში“ ჩანდა და რომლის მთლიანი ძველი თარგმანის არსებობას გვაუარაუდებინებს „მცხეთის დაკითხი“. მის ნათარგმნ წყაროდ სომხური ან სირიული უნდა მივიჩნიოთ; დაბოლოს, უნდა დავასახელოთ ნათარგმნი ეკსარქელის ფსალმუნთა თარგმანება, რომლის ქართული თარგმანის არსებობა დღემდე ცნობილი არ იყო; ამ თხზულების ფრაგმენტები, რომლებიც „მცხეთის დაკითხიში“ გვხვდება, უშუალოდ ბერძნულიდან ნათარგმნის შთაბეჭდილებას ტრეებს (გვ. 106--107).

ფილოლოგიური ანალიზის შედეგად დადგენილია, რომ C და 4 რედაქციები, რომელთა ხელნაწერები ქრონოლოგიურად ერთი პერიოდისაა, ტექსტობრივად საკმაოდ ახლოსაა ერთმანეთთან, უფრო მეტიც, ერთი საკმაოდ დიდი ნაწილი ტექსტისა ორსავე ვერსიაში სრულიად ერთი და იგივეა. C და 4-ს მსგავსება კიდევ უფრო ნათლად ჩანს, როცა ავტორი მათ სპეციფიკურ წყობებებს 7 რედაქციის შესაბამის ადგილებს უდარებს, მაგრამ, ამასთან ერთად, C და 4 რედაქციათა შედარებით ისიც ირკვევა, რომ რიგ შემთხვევაში 4 გარკვევით უპირისპირდება C-ს, რაც იმას ადასტურებს, რომ C-ს, ანუ C და 4-ს, საერთო წარმოშავლობის მიჩვენებული იდენტური ნაწილის გარდა, აქვთ თავთავისი განსხვავებული რედაქციული ფენები, რომლებიც ამ ვერსიათა საბოლოო სახით ჩამოყალიბებისათვის ნაშრომის ავტორს სხვადასხვა გზას ავარაუდებინებს.

ებრაულის, ბერძნულის, სომხურისა და სირიულის საფუძვლიანი ცოდნა ავტორს საშუალებას აძლევს საგანგებო ყურადღებით მოეკიდოს და ქართული ფსალმუნი შეისწავლოს არაქართულ თარგმანებთან შეჯერების თვალსაზრისით და დაადგინოს მისი მიმართება უცხოენოვან წყაროებთან. ამ მხრივ მას უცდია, გაეჩვივა არა მარტო ის, თუ პარალელურ ტექსტთაგან ქართული რომელს უჭერს მხარს, არამედ ისიც, თუ ამ ენებზე არსებული რომელი ტიპის ტექსტს მისდევს იგი, რადგანაც ამგვარი ძიება, როგორც თვით ავტორი სამართლიანად შენიშნავს, მარტო საკუთრივ ქართული ტექსტის დასადგენად ჩოლია საქმრო. თვით ქართულ თარგმანს არც თუ მცირედი მნიშვნელობა აქვს სხვა თარგმანთა ისტორიისათვის.

შეპირისპირებული მასალის საფუძველზე საარეცენზიო ნაშრომის ავტორი ყურადღებას მიაქცევს იმ გარემოებას, რომ C და 4 რედაქცია ჩვეულებრივ ველებზე უფრო ახლო შინაარსულ მსგავსებას სომხურ ტექსტთან ავლენს. ძველ ვერსიათა წარმომავლობისა და ურთიერთმიმართების გარკვევისას იგი ითვალისწინებს იმ გარემოებასაც, რომ C და 4 რედაქციებში ვაქვს ისეთი ადგილები, რომელთაც პარალელი არ ეძებნება არც ერთ ამჟამად მისთვის ხელმისაწვდომ ვერსიაში.

ნაშრომში დამაჯერებლად ნაჩვენებია, რომ C და 4 რედაქციები საერთო წარმოშობისაა, რომელთა ტექსტს, ავტორის ვარაუდით, საფუძვლად უდევს ერთი არქეტიპი. ამ საერთო არქეტიპის სხვადასხვაგვარი რედაქტირებისა და გადამუშავების შედეგს წარმოადგენს C და 4 რედაქციები იმ სახით, რა სახითაც ჩვენამდეა მოღწეული X საუკუნის ხელნაწერებში. ორივემ გამოიყოფა სულ ცოტა ორი ძირითადი ფენა: ერთი მთავანია უძველესი თარგმანი, რომელიც ორსავე რედაქციაში საერთოა. მეორადი ფენა C და 4-ში საკმაოდ დიდ სხვაობას იძლევა. პირველადი ფენის დიდი სიახლოვე ფსალმუნის სომხურ ტექსტთან ავტორს ავარაუდე-

ბინებს, რომ უძველესი ქართული თარგმანის დედანი უნდა ყოფილიყო ძველი სომხური ტექსტი, რომელიც ჩვენამდე მოღწეული არაა და რომლის გვიანდელი გადაშუაებული ვარიანტი წარმოუდგენია სომხური ფსალმუნის დღევანდელ ტექსტში. შემდგომი ცვლილება არქიტაისა, რომელიც გარკვევით ბერძნული გავლენას გვიჩვენებს, ავტორის აზრით, C და 4 რედაქციასი ცალ-ცალკე უნდა მომხდარიყო. კერძოდ, იგი იმორწმუნს სინტაქსური კონსტრუქციის თავისებურ შენახვებს, რომლებიც უშუალოდ ბერძნული ენიდან უნდა იყოს გადმოღებული. ამის ნიმუშად ავტორი ასახელებს ნათესაობითი ბრუნვის ან ნანათესაობითარი ორმაგი ბრუნვის ფორმის ხმარებას იქ, სადაც ბერძნულში შესაბამისი ზმნა ნათესაობით ბრუნვაში მოიხიბოს მასთან დაკავშირებულ სახელს. ამასთან ერთად, გარკვეული ნიშნების მიხედვით ავტორის ვამორიცხვლად არ მიაჩნია არც სირიელის გავლენა ძველი ქართული ფსალმუნის უძველეს თარგმანზე, მაგრამ დასძენს, რომ ეს საკითხი შემდგომ შესწავლას მოითხოვს.

ის ვარაუდობს, რომ C და 4 ნუსხები ქრონოლოგიურად თითქმის ერთნაირია (X საუკუნეზე აღინდელი არ არის), კითხვას სვამს ავტორი: დასაშვებია თუ არა ამ ორი რედაქციის ერთდროულად, პარალელურად არსებობა? მისი ცნობით, C-ში არის მთელი რაგი ისეთი ტექსტობრივი ნიშნები, რომლებიც მეტად აკავშირებს მას C-სა და 4-ს პროტოტიპთან. მაგრამ, მეორე მხარე, თუალში საკმეია სრული თანხვედრა ზოგი ნიშნისა C 4-ში. ასეთია, როგორც ზემოთ აღინიშნა, მუხლობრივი დაყოფა და სტიქომეტრია. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ ლიტურგიული ხმარებისათვის განკუთვნილი მარჯვენალები — გალობები, კანონები და კანონთა შიგნითა დაყოფები, — სრულიად ერთგვარია როგორც C-ში, ისე 4-ში. ყველაფერი ეს ავტორს აფიქტებინებს, რომ C და 4 ტიპის ტექსტის და შესაბამისად მისი ამსახველი ხელნაწერები მკაფიოდ საუკუნისათვის პარალელურად უნდა ყოფილიყო გავრცელებული. ის ფაქტი, რომ C-ს მტირ რაოდენობით აქვს შენარჩუნებული არქაული პროტოტიპთან სურათო იკთხვისები, დასძენს ავტორი. თავისთავად არ ვამორიცხავს მისი ხმარებაში ყოფნის შესაძლებლობას. სხვა საკითხია, თუ როგორი ხედილითი წონა უნდა ჰქონოდა X—XI საუკუნეებში ორივე ტიპის ტექსტს ცალ-ცალკე და რომელი უფრო მტირად უნდა ყოფილიყო გავრცელებული. დღემდე მოღწეულ 2 ტიპის ხელნაწერთა მტირ რაოდენობა, მათი ცალკეულ იკთხისშია მტირ სიახლოვე ბერძნულ ტექსტთან, ეფთვიმე ათონელის ფსალმუნთა თარგმანებაში დამოწმებული ტექსტის ახლო კავშირი 4-სთან, აგრეთვე გიორგი მთაწმიდლისეული ტექსტისა და 4-ს ხმარის თანხვედრა, ავტორის ვარაუდით, იმაზე მიუთითებს, რომ 4 რედაქცია უნდა იყოს ქართული ფსალმუნის პროტოტიპობა — ის ტექსტი, რომელსაც გიორგი მთაწმიდელი „ქართულ დათმის“ უწოდებს. ორივე რედაქციის შესახებ გამოტყენილი საერთო დასკვნა ასეთია: C და 4 რედაქციების სასით ჩვენ გვაქვს სხვადასხვა მოღვივებისა უძველესი ტექსტისა, რომელიც შეასწორებს მეშვიდე ან მერვე საუკუნეში. ორივე ტიპის ტექსტი (თავთავისი ვარიანტებით) ხმარებაში უნდა ყოფილიყო იქამდე, სანამ გიორგი მთაწმიდლის თარგმანი გახდებოდა ენონიკური საეკლესიო პრაქტიკაში.

სარეცენზიო ნაშრომში სავანეებდ არის განხილული გიორგი მთაწმიდლის რედაქცია. აღნიშნულა, რომ ფსალმუნის ეველა ქართულ ვერსიათა შორის იგი ერთადერთია, რომლის წარმოშობისა და ისტორიის შესახებ გარკვეული ხასიათის ისტორიული ცნობები მოგვეპოვება. პირველ რიგში ამ ცნობებს გიორგის ანდერძში ვპოულობთ, სადაც ნათქვამია: „...ეთარგმნენ ეს თავთონი ახლად ბერძნულისაგან ქართულად მე, გლახკმან გიორგი, ...ფრიადთა კირითა და: ჩუღუნებთა...“

ცნობილია, რომ გიორგი მთაწმიდლისეულ თარგმანის ხელნაწერები საერთოდ ბერია, რადონდ ადრეული — მისი დროისა — სულ არ მოგვეპოვება (გამოცემაში ტექსტი დაბეჭდილია XIII—XIV სს. მიხედვით). C და 4 რედაქციებთან და ბერძნულ ტექსტთან გიორგისეული ფსალმუნის შედარების შედეგად წიგნის ავტორი მიდის იმ დასკვნამდე, რომ გიორგის ნამუშეარის (მთხედვად მისი ანდერძის ცნობისა) დამოუკიდებელ, ცალკე თარგმანად არ ჩაითვლება. ეს არის ძველი ტექსტი — „ქართული დათმის“ — ბერძნულის მიხედვით გადაშუაებული რედაქტირების გზით მიღებული ახალი რედაქცია; რომელიც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ქართული სალიტერატურო ენის კვლევისათვის და რომელიც მტირად საინტერესო მასალას გვაწოდის როგორც გიორგის მთარგმნელობითი მეთოდისა და ხერხების გამოსაუვლნად, ისე მისთვის სპეციფიკურ ენობრივ თუ სტილისტიკურ თავისებურებათა დასახასიათებლად.

სარეცენზიო ნაშრომში იმდენად სრულყოფილია, რომ ჩვენ ისდა დაგვჩვენია, ავტორს ვაუწყობართ მსოლოდ ფაქტობრივი ხასიათის ორიოდ შენიშვნა.

1. ცნობილია, რომ „ფსალმუნი“ წარმოშობით ბერძნული სიტყვაა. ა. შანიძის აზრით, მასში უ მიღებულია ო-საგან ბავისმეირი მ ბერის გავლენით, სიტყვა ნასესხებია ბერძნული

ზრალდებითი ფორმით, რაც ამავე დროს მანვენებულია იმისა, რომ იგი სომხურიდან არ შეინდება მოდიოდეს. ჩვენი ავტორის დაკვირვებითაც, „ფსალმუნი“, მართლაც, უშუალოდ ბერძნულიდან უნდა იყოს შემოსული, ოღონდ ზეპირი გზით (გვ. 17). თუ გაითვალისწინებთ სენი-ალაურ ლიტერატურაში გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ ფსალმუნთა წიგნი ქართულად მეოთხე საუკუნეში თუ არა, მეხუთეში მაინც უნდა ეთარგმნათ (ა. შანიძე)², რამდენადა მოსალოდნელია, რომ აღრეჰქრისტიანულ პერიოდში ღვთისმსახურებასთან დაკავშირებული ლიტურგიული სასიათის ეს ტერმინი ქართულში ზეპირი გზით შემოსულიყო? და თუ მაინც ამ გზას ვივარაუდებთ. რა ნიშნების მიხედვით?

2. „საფსალმუნი“, რომელიც ბერძნ. *ψαλμῶν*-ისა და სომხ. *Սաղմոսաբան*-ის ტოლფარული ტერმინია. ნ. შარა და რ. ბლეიკს სომხურის მიხედვით შექმნილ სიტყვად მიიჩნედათ. ამ მოსაზრებას ჩვენი ავტორი იზიარებს და თავის მხრივ მიუთითებს იმ ფაქტზე, რომ „საფსალმუნი“ ქართულში იშვიათად ხმარებული სიტყვაა, უმთავრესად დასტურდება „შატბერდის კრებულში“. იმ თხზულებებში, რომლებიც სომხურიდანაა თარგმნილი (გვ. 19), ეს ფაქტი და ავტორზე ზოგი სხვა გარემოებაც, რა თქმა უნდა, ანგარიშგასაწევი, მაგრამ საქმარის სახეთად ივრ გამოდგება წამოყენებული მოსაზრების დასამტკიცებლად. თუკი იმ აზრს ვადგავართ, რომ ტერმინი „ფსალმუნი“ უშუალოდ ბერძნულიდან მომდინარეობს, ნახესხება ბერძნული ბრალდებითი ფორმით და ამიტომ იგი არ შეიძლება სომხურ *Սաղմոս*-ის დაუკავშირდეს, მაშინ რა ადვილებელია, რომ ამ ამოსავალი ფორმიდან წარმოქმნილი ქართული სიტყვა „საფსალმუნი“ სომხ. *Սաղմոսաբան*-ის მიხედვით იყოს გაკეთებული? ასეთი წარმოება ხომ შეიძლებოდა აღმოცენებულიყო თვით ქართლის ნიადაგზე და ავტორზე ბერძნული ფორმის მიხედვითაც.

3. ჩვენივენი მთლად ნათელი არ არის, რატომ უნდა ჩაითვალოს სომხურის კალკად ქართულა *ՇԿ ტექსტიანი* დამოწმებული ეს მაგალითი: „არცა უყენისამდე დამპარხოს მანკიერება“ (გვ. 138) — *և ոչ ասլիხოსასი Կանի իլսս*. ავტორის დაკვირვებით, „დამპარხოს მანკიერება“ გადმოკებულია დასახელებული სომხური წინადაცების ორი უკანასკნელი სიტყვის მიხედვით: *Կանი իլსս*. თუ მაინცდამაინც კალკს ვივარაუდებთ, მაშინ სარიულის ჩვენებასაც ანუარბი უნდა ვაეწიოს, ქართ. „დამპარხოს“ ადგილას იქაც ხომ „დაიცვა“, „შეინახა“ ვთქვათ?

4. ქართულ ფსალმუნის უძველესი ვერსიების სომხურ ტექსტთან შეპირისპირებისას ავტორი იმორწმუნს რა ამ ადგილს: „ძენი ეფრემისნი ძლიერნი და მაგრიად მოისარნი“ — *იოպիქ სიქსსაქს ქსამბიყ ს Կსიყამბიყ* (77,9), აღნიშნავს, რომ „მაგრიად მოისარნი“ *ქსამბიყ* სიტყვის თარგმანი უნდა იყოს (გვ. 137). თუ თარგმანის შესაძლებლობას დაუშვებდით, ქართულ ტექსტში ეს ადგილი უნდა შეესაბამებოდეს არა სომხ. სიტყვას *ქსამბიყ*, არამედ — *Կსიყამბიყ*-ს.

დაბოლოს, დასკვნის სახით უნდა აღვნიშნოთ, რომ სარეცენზიო ნაშრომი საფუძვლიანი გამოკვლევაა, რომელშიც ვულდასმით შესწავლილია ფსალმუნთა წიგნის ძველი ქართული თარგმანები ებრაულ, ბერძნულ, სომხურ და სირიულ ტექსტებთან შედარებით. ავტორმა კრიტიკულად დაადგინა და სანიმუშოდ გამოსცა ძველი ქართული ენის ეს უმნიშვნელოვანესი ძეგლი ბელსაწერითა გამოწვლილივით შესწავლია ის ღრთიერთშეკერების შედეგად. სხვადასხვა ენისათა ტექსტბრძივა ანალიზის საფუძველზე ნათელი მოაქვინა ფსალმუნთან დაკავშირებულ რთულ და მრავალმხრივ საინტერესო პრობლემებს, კერძოდ, გაარკვია ამ ძეგლის სტრუქტურისა და შედევნილობის საკითხები; გამოავლინა და დააზუსტა მისი სხვადასხვა რედაქციული ფენა და გამოთქვა საუბრალებო მოსაზრებები თითოეული მათვანის წარმომავლობის შესახებ.

სარეცენზიო ნაშრომს, რომლიდანაც აშკარად ჩანს მისი ავტორის მაღალი ენათმეცნიერული განათლება, ფილოლოგიური განსწავლულობა და ევროპული და ამოსავლური ენების საფუძვლიანი ცოდნა, მნიშვნელოვანი წვლილი შეაქვს როგორც ბიბლიის, ისე საერთოდ ძველი ქართული ენისა და ლიტერატურის შესწავლის საქმეში. ჩვენ ვისურვებდით, რომ მალე გამოკვეთებულყო ფსალმუნის პრობლემისადმი მიძღვნილი მზუქალა შანიძის მესამე ნაშრომიც, რომელშიც, როგორც თვით ავტორი გვპირდება, შევა. ფსალმუნის სრული სიძჳონია და ტექსტის ლინგვიტური ანალიზი.

² სინური მრავალთავი 864 წლისა, თბილისი, 1959, გვ. 313.

³ ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები, რედაქტორის წინასიტყვაობა, გვ. 09.

ალექსი ზინზარული

ზოგი შენიშვნა ბარანის ციხის წარწერასთან დაკავშირებით

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრის შრომების მეორე ტომზე (საიუბილეო) ტომში (1968 წ.) გამოქვეყნებული ავადი შენიშვნა და ვასო ცისკარი-შვილის წერილი „ბარანის ციხის წარწერა“. მეცნიერებს ასე წაუციოთ ეს წარწერა: „ჭ. მე ივანე [ახუელეთისძემან(?) ათაბაქვან] და ამირსპასალარმან, დმანისი წავიღე და ციხე ავიღე და კირი თანა ჩამოვიტანე. ესე ქუეყანა ღიღოთა ემთა ოკერი და საშიში [იყო]. [ერთ]სა თუესა ესე ციხე ავაჯე მეღობასა დმიტრი აფსაზთა მეფისასა. და შემდგომად ჩუენსა ღმერთმან თქუენ ესეთი ეამი მოგეცინ, რომელ სადგომი თქუენი ბაღდადი იყოს ერთგულეხასა შინა დმიტრისასა. ამინ“.

წარწერას ახლავს საინტერესო კომენტარები და, სხვათა შორის, ესეც წერია: „გასარკვევია. რას ნიშნავს «სადგომი თქუენი ბაღდადი იყოს»? ბაღდადი სპარსული სიტყვაა და ნიშნავს «ღვთის ბოძებულს“. ამ სახელით ცნობილია ქალაქი, რომელიც 762 წელს აბაჰიდებმა დააარსეს და რომელიც დღეს ერაყის დედაქალაქია. ქვემო იმერეთშიც არის ხანისწყალზე დაბა. რამელსად ბაღდადი ერქვა (ადგილობრივი გამოთქმით ბაღდათი) და რომელსაც ამჟამად ოფიციალურად მთავრობის ეწოდება. როდის დაერქვა მას ბაღდათი და რა შემთხვევის გამო, არ ვიცი.“

ერაყის ბაღდადი კარგად ცნობილი იყო ძველად ჩვენშიც. სხვათა შორის, იგი მოხსენებულია რკონის სიგელში (1259 წლისაში): ოღეს „ბაღდადი გატეხეს თათართაო“, ნათქვამია იქ. ამ გატეხვაში (1258 წ.) ქართველთა ჯარებმა იღებდნენ მონაწილეობას. რომ ეს ქალაქი კარგად ცნობილი იყო, იქიდანაც ჩანს, რომ ძველი ანდაზა შემორჩენილი დღევანდლამდის: „თავლი იყოს, თორემ ბუზი ბაღდადიდან მოვაო“. მაგრამ ციხის აგების წარწერაში „ბაღდადი“ უნდა ნიშნავდეს არა ამ ქალაქს, არამედ „საბედნიეროს“. მაშასადამე, „სადგომი თქუენი ბაღდადი იყოს“, ამას უნდა ნიშნავდეს: თქუენი სადგომი საბედნიერო იყოს თქუენთვის, ღმერთმა გაბედნიეროს.

აქედან ჩანს, რომ ამირსპასალარმა რომ ციხე აავა, მან მეციხოვნეები ჩააყენა შივ და ციხისათვის ჩაბარა, რომელსაც ბედნიერება უსურვა დმიტრი მეფის ერთგულეხასში ყოფნით. სამწუხაროდ, ციხისათვის ვინაობა არ ჩანს“ (გვ. 24—26).

ჩვენ გვინდა მკითხველმა ყურადღება მიჰქციოს სიტყვა „ბაღდადის“ ერთ მნიშვნელობას. რომელიც ცნობილია სალიტერატურო ქართულსა და დიალექტებისთვისაც. ქველ-ში უკიბულობით: „ბაღდადი-ი 1. ისტ. ქალაქი ერაყში, რომელიც აღმოცენდა ძველი ბაბილონის ნანგრევებზე. ძველად აღმოსავლეთში განთქმული იყო დროითით. გადარჩა მხოლოდ თეთი სკლიარისა მცირე მხედრობით და გაეშურა ბაღდადისაკენ“ (ავაკი). 2. გაღატ. იხმარებოდა სიმორისის, სიკარგის, აგრეთვე სიმორის დასახსითებლად. დიღომი ბაღდადი არის, რომ არ იყო დღეს ქარბი (ხალხ.). ჩიტი საღაც გაიზრდება. მიხი ბაღდადი იქ არისო (ანდაზა). თავლი იყოს, თორემ ბუზი ბაღდადიდანაც მოვაო (ანდაზა). ირმებმა ეს ბაღდადი კუთხე უშველებელი ტყისა მოიჩინეს იმას საცხოვრებლად (ვაკა). აბღუშაბილისათვის ყველგან ბაღდადი იყო, საღაც მისი სატრფო აქნებოდა (ავაკი)“.

აი, ეს მეორე მნიშვნელობა „ბაღდადისა“ არის ჩვენთვის საინტერესო. ქველ-ში ვაქას ილუსტრაციად დამოწმებული. ავტორისეულ ტექსტშია იგი ნახმარი, მაგრამ ამ სიტყვის ეს მნიშვნელობა ფშური დიალექტისთვისაც არის ცნობილი. თვითონ ვაქას ჩუწყოთა ფშველი ქალის ერთ ნატირალი. ვაკა წერს: „აქვრაც არის დარჩომილი თამარის ტირილი მეორე შვილზედ, რომელიც ეგრეთვე საზარლად მოუხვდა. თამარი სახვეტს იყო (თვის ასახვეტად იყო წესული. — ა. ჭ.), შვილი აყენით ზურგზედ ავიდა და თან წაყვანა. ადგილი გვერდელი იყო და აყენის დაღვმა არ შაიძლებოდა. იმან აყვანი ბრძამით (ბალახია) დაბა. ბრძამმა ვერ გაიმარა, აყვანი დაგორდა კლდეზედ. თამარს შვილის ტინის კრეფა მოუღდა (მოუხდა. — ა. ჭ.) ქალთაში. აი, მაშინდელი მისი ტირილი შვილზედ:

სიკვდილო, მოკალ მარჩეკალი,

ჩემი ხომარას გამოხეები!

მე ხომარასა ვერ ვიქნები,

ვაკეს ბაღდადში გახდილი ვარ,

ტინთა ვერა ვერეფ შვილისათა

და ვერა ვზიდავ კალთათა“ (ტ. V, გვ. 28).

ამ კონტექსტების მიხედვით „ეკა-ფშაველას მცირე ლექსიკონში“ ეს სიტყვა ასეა ახსნილი: „ბაღდადი- ბაღდადი ადგილი (ყუთხე) კარგი, ლამაზი ადგილი“. ისევე ვაყენ ჩაუწერია ანდა: „ბაღდადში ვირი კიტრადა ღირდა, მოყვანა კირადო“ (ტ. VI, 459,17). რაფიელ ერისთავის კი ამის ვარიანტი უწერია: „ბაღდადში ხურმა იაფად არისო“ (რ. ერისთ., ტ. I, 90,1). ამ ანდაზებში საზვასმულაა როგორც სიმორე, ისე სიმღირღუ ბაღდადისა. ბოლოს კი ქართული კაცისთვის ბაღდადი მღირადი და ლამაზი, ვაყე ადვილს სინონიმად ქცეულა.

ხანისწყლის შთიანი ადგილის მცხოვრებთათვის დღევანდელი მიაკაცის ადგილი იყო ეკეც, ზღიდარი და ხილიანი და ალბათ ამიტომ დაურქმევით ბაღდადი. ბაღდადი, ედგში რა სამოთხე თითქმის სინონიმებია. შტრ.: „ივინი (შვილები) უნდა... განაშოროს სოფელს, რომელიც მათთვის ბაღდადა“ (ი. ყაგბ.); „ბურსაქირის დეღე ედგშია, რომელიც კაცს დახურულ გულს გაუღებს“ (ა. ყაზბ.); „ჩენი ქვეყანა სამოთხეა“ (ა. ქუმბ.).

ერთი სიტყვით, აშკარაა, რომ ბაღდადი მთელ საქართველოში ნიშნავს ლამაზ, მღირად, მოსაყლიან, კარგ ადგილს.

ედგობით, ეს მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს ბარანის ციხის წარწერაში სიტყვა „ბაღდადს“. ამირსპასალარი საგანგებოდ აღნიშნავს: „ესე ქვეყანა დიდთა ემათა ოკერი და სამიში იყო“. ხილო -ოქერი“ ძველ ქართულში არის: „უღაბნო“, „უშენი“, აობრებული; ნანგრავი, ცარიელი; „კორი“, მოუხნავი, ყაზირი“ (ი. აბუღაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი).

ჩვენ ვითარება ასე წარმოგვიდგება: ნახარ და გაუდაბნობულ, დაუსახლებელ ადგილზე ააშენა ციხე ამირსპასალარმა, ჩაყენა მეციხოვნენი და, შესაძლოა, ამ უშენი ადგილის კოლონიალისთვის მიწის მუშა ხალხი ჩაიყენა. თუ ეს ვარაუდი სწორია, „სადგომი თქუენი“ ნიშნავს არა მარტო ციხეს, არამედ ციხის გარემოსაც, საზოგადოდ ამ ადგილს, სადაც ხალხი დადგა (ასეთი მნიშვნელობა „სადგომ“ და „სადგურ“ სიტყვების ძველ ქართულში ცნობილია), როგორც ეს არის გადმოცემული წერილის რეზიუმეში: „ваше местопребывание“. აგრეთვე სიტყვები „თქუენ“ და „თქუენი“ ეხება არა მარტო ციხისათვის („ციხე... ციხისათვის ჩააბარა, რომელსაც ბედნიერება უსურვა დიმიტრი მეფის ერთგულებაში ყოფით“—, კვითხულობთ წერილში), არამედ ყველას, ვინც იქ დასახლდა, დაისადგურა. „სადგომი“ ერთი კაცისა კი არ არის, არამედ მრავალთა საცხოვრისია.

ეტიმოლოგიურად ბაღდადი „ღეთის ბოძებულს“ ნიშნავს, მაგრამ ეს მნიშვნელობა ქართლისათვის უცნობია. მით უფრო საეჭვოა, რომ ბაღდადი ნიშნავდეს „საბედნიეროს“. ასეთი კონტექსტი ჩვენ ვერსად ვხვდებით. თუ გამოწველივით განვიხილავთ წარწერისკენ ქვეყნობილ წინადადებას — „და შემდგომად ჩუენა ღმერთთან თქუენ ისეთი ეამი მოგაციენ, რომელსადგომი თქუენი ბაღდადი იყოს ერთგულებასა შინა დიმიტრისასა“ — იგი ვერ „ითარგმნება“ წინადადებით: „თქუენი სადგომი საბედნიერო იყოს თქვენთვის, ღმერთმა გაბედნიეროსო“. თუ ეს ასეთი დალოცვაა, რად უნდა ამის მომავალი „ეამის“ ლოდინი, რად უნდა ამის რაიმე პირობა? ამირსპასალარი პირდაპირ ეტყობა: ციხეც და მისი შემოგარენიც ღმერთმა მშვიდობაში მოგახმაროსო. „საბედნიერო იყოს თქვენთვისო“ რომ ყოფილიყო, უნდა გვეროდებ: „სადგომი თქუენი ბაღდადი იყოს თქუენდა“ — და სხვ.

მაგრამ მთავარი ის არის, რომ სიტყვა „ბაღდადის“ ის მნიშვნელობა, რომელიც ქართულში დღესაც აქვს მას („კარგი, ლამაზი, მღირადი, აყვეებული ადგილი, წალკოტი...“), ძალდაუტანებლად ესადაგება წარწერის ტექსტს. ამ ტექსტის სადავო წინადადება, ჩენი ანართ. ასე უნდა „ეთარგმნოს“ ღმერთმა თქვენ ისეთი დრო დაიფიქსოს (მოგცესთ), რომ დიმიტრი მეფის ერთგულებაში, თქვენი ადგილი ბაღდადი (წალკოტი, სამოთხე, ედგში) იყოსო.

ასეთი გაგებით: ა) რამდენადმე ზუსტდება წარწერის შინაარსი და მაშინდელ ხელისუფალთა მიზანწარაფვაც თითქოს უფრო გასაგებია ხდება; ბ) არც ის არის ინტერესმოცემული, რომ ამ უცხო სიტყვას დღემდე შემოუნახავს რამდენიმე საუკუნის წინ შექმნილი ახალი მნიშვნელობა (წარწერაში ნახსენები დიმიტრი მეფე. მეკლევართა ვარაუდით, უნდა იქნოს დიმიტრი II თავდადებული, რომელიც 1270—1289 წლებში მეფობდა); გ) თითქოს გასაგებია ხდება დღევანდელი მიაკაცის ყოფილი სახელის ბაღდადის (resp. ბაღდათის) ეტიმოლოგია.

P. S. მ. აღაიძეს თავის „ლენხუმურ ლექსიკონში“ დადასტურებული აქვს სიტყვა ბაღდავანი („კარგი, ბარაქანი ადგილი“): „ბაღდავან ადგილზე ცხოვრობს, ნადირსაც კი დაეკარგება თვლი“. ეთნოგრაფთა ლევან ფრუიძემ გვითხრა: ლენხუმში ზარმაც კაცს ახლო უსაყვედურებო: „მამაშენმა ბაღდავან ადგილზე დაგასახლა, შენ კი ზარც ვერ იყარავო“. თუ ეს დამოუკიდებელი უცხო სიტყვა არ არის, ესეც „ბაღდადიდან“ უნდა მოდიოდეს: *ბაღდადოვანი—*ბაღდავანი—ბაღდავანი.

Н. Я. Габареев, Морфологическая структура слова и словообразование
в современном осетинском языке, Тбилиси, 1977, 176 с.

Из всех живых иранских языков наиболее успешно развивается исследование осетинского языка. Для немногих индоевропейских языков, — не говоря о языках других семей, — существуют столь совершенные этимологические словари, как словарь В. И. Абаева.¹ В области исследования строя современного осетинского литературного языка особые заслуги принадлежат Н. Я. Габарееву², вдумчиво и внимательно интерпретирующему описываемые им явления и факты. Весьма значительным достижением является подготовленный им же обратный словарь осетинского языка³ — очень важный источник для изучения различных сторон строя языка — средство, которым располагают лишь немногие из языков мира.

Рецензируемая книга, соответственно, представляет собой итог многолетних размышлений в области системных явлений, характеризующих лексику осетинского языка в ее взаимосвязи с грамматикой.

В первой главе автор детально рассматривает место словообразования в кругу лингвистических дисциплин, определяя свою позицию в отношении основных существующих концепций; своеобразие точки зрения Н. Я. Габареева в признании диалектического единства отделов языкового строя, не снимающего их автономности. В этой же главе приводятся полезные сведения из истории исследования осетинского словообразования и разбираются вопросы методики исследования; автор устанавливает важное ограничение, предупреждая о том, что им описываются лишь продуктивные словообразовательные типы.

В следующей главе анализируются компоненты морфологической структуры слова: корень и основа, разные виды аффиксов и полуаффиксы. Обращаясь к фонетическому строю осетинского языка, Н. Я. Габареев определяет восемь типов односложных корней и двенадцать типов двусложных корней; к этому добавлены ценные наблюдения об относительной распространенности тех или иных типов иррегулярностей сочетаемости звуков в корне. Обобщая наблюдения автора, можно вывести формулу односложного корня для современного осетинского языка (С) (С) Г (С) (С) и формулу двусложного корня — (С) (С) Г (С) С Г (С) (С). Разнообразие типов корня, хотя и характеризующееся преобладанием одного из них (СГС), служит еще одним типологическим подтверждением, указывающим на подопустимость отнесения к праиндоевропейскому состоянию лишь одного типа корня.⁴ Осетинские аффиксы Н. Я. Габареев делит на реляционные (именная

¹ Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. I, М.-Л., 1958; т. II, М.-Л., 1973; т. III, М.-Л., 1979. (последний т. IV — в печати).

² Габареев Н. Я., Из области стилистики и семантики осетинского языка, Известия СО НИИ, т. XXIII, вып. I, Орджоникидзе, 1952; Об основных типах сложных слов в современном осетинском языке. Известия ЮО НИИ, вып. XII, Цхинвали, 1953; Инверсия в атрибутивных конструкциях осетинского языка. Известия ЮО НИИ, вып. XIV, Цхинвали, 1965; Суффиксы -ад и -дзигад в системах современного осетинского словообразования. Известия ЮО НИИ, Цхинвали, 1974; Адъективный суффикс -джын в современном осетинском словообразовании. Известия ЮО НИИ, вып. XX, Цхинвали, 1975; Элементы структуры осетинского слова и, вопросы их противопоставления. Известия ЮО НИИ, вып. XXI, 1976.

³ Габареев Н. Я., Ирон æвзæдзæ инвесион дзырдæт, Цхинвал, 1978 (более 30 000 слов, важное предисловие и ценные таблицы с подсчетами частотности встречаемости ряда лингвистических единиц).

⁴ Типологические закономерности здесь следует искать в принципах устройства корня, в «формулах», обобщающих разнообразие типов, ср. O. Szemerényi, Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft, Darmstadt, 1970, с. 90—92, 123—126.

и глагольная флексия), формообразующие (образующие основу, но имеющие грамматическое значение), и деривационные (словообразовательные, но могущие совмещать эту функцию с грамматическим значением). Справедливо автор указывает на сложности, связанные с выделением «полуаффиксов»: «При анализе таких морфем (например, -дзѣф из -цаѣф «удар», ср. «дылыдзѣф «глуповатый») от безоговорочного их причисления к аффиксам нас удерживает лишь привычка считаться с традицией, напоминающей нам о генетическом родстве полуаффикса и соответствующего слова. Однако, их родственные связи зачастую уходят в такую даль в прошлом, что на сегодня оказываются уже мнимыми» (с. 52).

Третья глава посвящена исследованию словообразования как процесса. Выделяются следующие конкретные виды словообразования: суффиксация, префиксация, полусуффиксация, полупрефиксация (например, фыр- «очень», фыр-фыр- «обжора», фыр-тагъ «тороплив» и т. п.), простое словосложение, словосложение в сочетании с суффиксацией, аббревиация, конверсия, аналитическое словообразование, префиксально-аналитическое словообразование. К аналитическому виду словообразования Н. Я. Габараев, следуя научной традиции, относит такие образования из имени и глагола, как, например, ххуыс кэнын «сказывать помочь», «помогать», хорошо известные во многих иранских языках, ср. тадж. тоза кардан «чистить», курд. fikir kirin «думать», рушан. şöy çîyöç «прятать» и т. п.; подобные явления представлены в индоарийских, тюркских и многих других языках. Заслуживал бы исследования вопрос о том, не является ли такое приглагольное имя особым членом предложения со своими парадигматическими и синтагматическими особенностями, — членом предложения, который до сих пор не выделялся вследствие восприятия синтаксиса данных языков через призму русского языка или Standard Average European. Как бы то ни было, большая заслуга Н. Я. Габараева и в том, что в его обратном словаре собран материал с кэнын, ласын, уын.

В последующих главах соответственно исследуется словообразование существительных, прилагательных, глаголов и наречий. В главе о глаголах автор с большей детальностью возвращается к вопросу об «аналитических глаголах», разделяя их на глаголы, мотивированные (т. е. имеющие в качестве приемного члена существительными, прилагательными, наречиями, междометиями и отглагольными формами на-гъ, причастиями, инфинитивами. Среди «полувспомогательных» глаголов ласын не приводится, но упомянуто вкратце.

В последней главе разобраны морфологические явления интерфиксации, чередования, акцентуационные явления. Здесь автор с полным основанием разделяет «интерфиксы» на чисто фонетические вставки, устраняющие эяние (эрдъ-й-эя «сердцу») или стечения согласных (эр-ы-эгъорын «прибежать»), и-ц-, сохраняющий связь со значением однократного, легкого моментального действия (ср. хот.-сак. tsa-). Обращаясь к акцентуационным явлениям, Н. Я. Габараев формулирует четкие правила акцентуаций производящего слова и акцентных свойств аффикса. Среди исключений привлекает внимание слово проп «сетить», вопреки основному правилу уступающее ударение суффиксу. Это могло бы свидетельствовать о заимствовании этого слова, — как нередко бывает с этнонимами, — и служить доводом в пользу этимологической связи его с *агу-дш-.

Книга Н. Я. Габараева — готовый раздел теоретической грамматики осетинского языка, во многих отношениях образцовое исследование, читаемое с интересом, выполненное с искусством настоящего мастера. По-видимому, многие достоинства книги объясняются тем, что ее научный редактор — такой серьезный и вдумчивый лингвист, как А. Х. Бязыров. Особенно следует отметить традиционное для издательства «Мецниереба» высокое полиграфическое качество книги.

Л. Г. ГЕРЦЕНБЕРГ

(Институт языкознания Ленинградского
отделения АН СССР)

ძრონიკა და ინფორმაცია

სალოქტორო დისერტაციათა თეზისების დაგზავნა

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიასთან არსებულმა ლიტერატურათმცოდნეობის რესპუბლიკურმა საკოორდინაციო საბჭომ თავის 1980 წლის 4 ნოემბრის სხდომაზე (ოქმი № 3) სალოქტორო დისერტაციის თეზისები დაუმტკიცა:

შ. ჩიჩუას: „ქართული საბჭოთა რომანის იდეურ-მხატვრული ფორმირება (20—30 წწ.)“.

ა. ნიკოლეიშვილს: „ქართული საბჭოთა ლირიკა (60-იანი წლები)“.

ქ. ძიძიგულს: „ქართული საბჭოთა ნარკვევის განვითარების გზები“.

კ. დონაძეს: „ვენატე ნინოშვილის რეალიზმი“.

ბ. დობოჯგინიძეს: „მითოსი და ეპეა-ფშაველას შემოქმედება“.

ლ. კრელიაშვილს: „ეპეა ფშაველას თხზულებათა შემოქმედებითი ისტორია და ატრიბუცია“.

ვ. ახალაძეს: „ილია ჭავჭავაძე და რუსული კულტურა“.

შ. რატიანს: „მე-19 საუკუნის 60-იანი წლების ქართული პუბლიცისტიკა“.

ს. ჟორდანიას: „ზოგადი და კერძო მხატვრული ტროპი პოეტიკაში“.

უ. ცინდელიანს: „მეფეთა წიგნების- ძველი ქართული თარგმანები (ლიტერატურულ-ფილოლოგიური შესწავლის პრობლემები)“.

ო. კასრაძეს: „ძველი ქართული ნაბეჭდი წიგნი და მისი ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო ლიტერატურა (მე-17—18 სს.)“.

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ენისა და ლიტერატურის განყოფილებასთან არსებულმა ფოლკლორის საკოორდინაციო საბჭომ თავის ამა წლის 15 იანვრის სხდომაზე (ოქმი № 1) დაუმტკიცა სალოქტორო დისერტაციის თეზისები ფ. ზანდუკელს: „ქართული საბავშვო ფოლკლორი“.

ვეფხისტყაოსნის აკადემიური ტექსტის დამდგენ კომისიაში*

1978 წ. 21 აპრილი (გაგრძელება)

928 თუ რა გესმის, გაიგონე, ესე კმარის სწავლა სწავლად;
ჩემსა მზესა დავეთხოვე თქუენს წინაშე წამოსავლად,
მოვაქსენე: «რათგან ჩემი შეუქმნია გული ავლად,
და არას ვარგებ, არ დაედგები, სხუა ვიუბნო რაღა მრავლად?»

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 921) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: თუ რამე გესმის, შეისმინე, ეს დარიგება კმარა დარიგებად; ჩემს მზეს (თინათინს) დავეთხოვე, რომ თქვენთან წამოვსულიყავი, მოვახსენე: „რადგან (ტარიელს) ჩემი გული დაუწევას (დაუფერფლავს), თუ ვერაფერს ვარგებ, არ გავჩერდები (ვერ მოვიხსენებ), სხვა რაღა ვილაპარაკო ზედმეტად?“

929 მან მიზრძანა: «მადლიერ ვარ, კარგად ხარ და მამაცურად,
შენგან მისსა გაულენასა მე დაეიჩენ სამსახურად».

მისით კითხვით წამოსრულვარ, არ მთრვალურად, არ მახმურად,
და აწ შევიქცე, რა უამბო, რად მოვეო ჟაბანჯრლურად?

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 922) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: არ მთრვალურად, არ მახმურად (არ-მთრვალვი და არ-მახმურად); აწ შევიქცე, რა უამბო (მიუბრუნდე და რა უუამბო).

პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მან (თინათინმა) მითხრა: „მადლობელი ვარ, კარგად და ვაჟკაცურად იქცევი, შენგან მის (ტარიელის) დახმარებას მე ჩემს სამსახურად მივიჩნევ“. მისი ნებაართვით წამოვედი და არა სიმთვრალით, ნასმურობით (მახმურად), ახლა რომ მივბრუნდე, რა ვუთხრა, რატომ მოვედი-მეთქი როგორც ჟაბან-მხალაო?

930 მაგ საუბარსა ესე სჯობს, ისმინე ჩემი თხრობილი:

მქმნელი საქმისა ძნელია კაციმეა იყო ცნობილი;
ვერას ვერა იქს ნაყოფსა ვარდი უმზუოდ ჰნობილი.

და შენ ვერას ირგებ, მე ვარგებ, ძმა ძმისა უნდა ძმობილი!

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 923) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: იქს (იქმს). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მაგ ლაპარაკს ის სჯობია, ისმინე ჩემი ნათქვამი: ძნელი საქმის მოქმედი გონზე მყოფი კაცი უნდა იყოს; ვერავითარ ნაყოფს ვერ გამოიღებს უმზუოდ დამუკნარი ვარდი. შენ ვერაფერს ირგებ (შენ ვერ უშველი შენს თავს), მე დაგეხმარები, ძმა ძმის ძმობილი უნდა იყო!!

931 სადაცა გწადდეს, მუნ იყავ მითვე წესითა მეგითა,

გწადდეს — გულითა ბრძენითა, გწადდეს — ცნობითა შმაგითა,
მაგა ქცევითა ტურფითა, ანაგებითა ნავითა,

და ოდენ გამაგრდი, არ მოჰქუდე, არ დასდენ ცეცხლთა დაგითა.

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 924) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: სადაც გინდოდდეს, იქ იყავი იმავე წესით, თუ გინდა — ბრძენი გულით, თუ გინდა — გამაგებული გონებით, მაგ მშვენიერი, ნატიფი ქცევით და აგებულებით, მხოლოდ ვამაგრდი, არ მოკვდე, არ დადენ ცეცხლისაგან.

1978 წ. 28 აპრილი

სტომოს დავსწრენ: ა. ბარამიძე, ი. გოგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი.

განიხილეს სტროფები: 932; 932,1; 933 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, გ. არაბულ-

* გაგრძელება. დასაწყისი იხ. „მ ა ც ნ ე, ენისა და ლიტერატურის სერია“, 1974, № № 3, 4; 1975, 1, 3, 4; 1976, 1, 3, 4; 1977, 3, 4; 1978, 1, 2, 3, 4; 1979, 1, 2, 3, 4.

მა, ე. გვრიტიშვილმა, ლ. კენაძემ, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტურაბელიძემ; 934; 935: 936; 937; 938 (პროექტი მოამზადეს ც. კიციქემ, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუშვალისვილი-მა, ნ. კოტეტიშვილმა, ნ. ცქიტიშვილმა).

932 ამის მეტსა არას გნუკვე: წელიწადსა ერთსა მსგევსსა
აქვე ქებასა მომნახველი მე, ამბავთა ყოვლნით მკრეფსა;
ამას ეამსა ნიშნად მოგცემ, ღროსა ამას ვარდიფესა,
და ვარდთა ნახვა გაგაერთობდეს, მართ ვითამცა ძალდი ყევსა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 925) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: აქვე ქებასა (აქა ქებასა). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ამის მეტს არაფერს გთხოვ: ერთი წლის თავზე (ერთი წლის შემდეგ) აქვე, გამოქაბულში, მომნახვე მე, ყოველი მხრიდან ამის შემკრები (შემტყობი); ამ ღროს, ვარდმავლობის ღროს, საინიშნოდ გაძლეე, ვარდების დანახვა შეგაერთობდეს (გამოგაფხიზლებდეს), თითქოს ძალდი ყევდეს.

932,1 ვირ ვარდი იყოს და მზე ქდეს კირჩხიბსა და საჩატანსა,
აქვე ქებასა მომნახველი, მოარებდი, ლომო, ტანსა!
ვერას ეპპოვებ, ვერე მოვალ, თუ რას ეპპოვებ მოსატანსა,
და უაქაოდ არ დაედგები, ერანს ვარ თუ ზაჟლისტანსა.

1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 1118) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: საჩატანსა (საროტანსა), აქვე ქებასა (აქა ქებასე), ვერას ეპპოვებ (არას ეპოვებ), ზაჟლისტანსა (ზულისტანსა); პირველი ტაეპის ბოლოს წერტილ-შიშის ნაცვლად მძიმეა დასმული, მეორის ბოლოს — ძახილის ნიშანი.

რედაქციის წევრებმა უკრადლება მიიქციეს იმას, რომ პირველი ტაეპის სარიტმო სიტყვად ხელნაწერებში სარატანსა არ გვხვდება. ამ სიტყვის ვარიანტებად ნუსხებში გვაქვს: სარათანსა, საროტანსა, საროსტანსა, სარიტანსა, სარითანსა...

გ. კარტოზიას აზრით, ზოგიერთი წაკითხვა (ერძოდ, ა-მზომიანი სარათანსა) საფუძველს იძლევა ჩანარს სტროფშიც აღვადგინოთ ამ სიტყვის აღრინდელი (ძირითად ტექსტშიც დადასტურებული) ფორმა — სარატანსა.

ე. მეტრეველი და ს. ცაიშვილი მხარს უჭერენ A2-ის წაკითხვას — საროსტანსა, როგორც გადამწერის მიერ გააზრებულ შესიტყვებას.

ი. გიგინეიშვილის აზრით, უპირატესობა უნდა მიენიჭოს ხელნაწერთა უმრავლესობაში დატულ ფორმას — საროტანსა.

დადგინეს: ძირითად წაკითხვად მიღებულ იქნეს საროტანსა.

სტროფის შინაარსი: სანამ ვარდი იქნება და მზე იჯდება კირჩხიბის ეტლზე, საჩატანზე, აქვე, გამოქაბულში, მომნახვე, მოდი (ატარე ტანი), ლომო! ვერაფერს ეიპოვი, თუ რამე მოსატანს ეიპოვი, მაინც მოვალ, აქაურობის გარეშე არ გაეჩერდები, ერანში ეიქნები თუ ზაჟლისტანში.

933 ამა ღროსა გარდაესცილდე, აქვე ქებასა არ მოვიდე,
ცან, ცოცხალი არ თურე ვარ, უღონიოდ მოვკუე კიდე;
ეს ამისად ნიშნად კმარის, შენ თუ ჩემთვის ცრემლსა ღრჭრიდე.
და მაშინ გწადდეს — იხარებდი, გწადდეს — კმუნეა გააიდე.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 926) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: თუ ამ ღროს გადაეცილე და აქვე, გამოქაბულში, არ მოვედი, იცოდე (მიხვდი), რომ ცოცხალი აღარა ვარ, ნამდვილად მოვკვდი; ეს (ჩემი მოუსვლელობა) საკმარისი იქნება იმისთვის (იმის ნიშნად იკმარებს), რომ ჩემ გამო ცრემლები დაღვარო, მაშინ, თუ გინდა, იხარე, თუ გინდა, დიდად იწუხე.

934 აწ რაცა კადარე, ამისთვის ნუთუ შენ იყო მკმუნავი!
მოგმორებდი და არ ვიცი, თუ ცხენი დამცემს, თუ ნავი;
არ, უთქმელობა არ ვარგა, არ პირუტყვი ვარ მკმუნავი,
და არ ვიცი, ღმერთი რას მიზამს, ანუ ცა მიწუიე მბრუნავი.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 927) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ახლა რაც გითხარი, ამის გამო ეგების შენ დამწუხრდეს! მოვფორდები და არ ვიცი, ცხენი მომკლავს თუ ნაი (ცხენზე მჭდომი მოვეყდები თუ ნაივით მავალი); არა, უთქმელობა არ ვარგა, პირუტყვი ხომ არა ვარ უენო, არ ვიცი, რას მიზამს ღმერთი ან მარად მბრუნავი ცა“.

935 მან უბრძანა: „ალარ გაწყენ, არცა სიტყუა ვამეტადღეს, .
არ მომისშენ, რაზომიცა საუბარი მიჯადღეს;
თუ არ მოგვეყს საყუარელი, შენ მას მიჰყევ, რაცა სწადღეს.
და ბოლოდ ყოველი დამალული საქმე ცხადად გამოცხადღეს.“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 928) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მან (ტარიელმა) უთხრა: „ალარ შეგაწყენ, მეტ სიტყუასაც არ გეტყვა, არ მომისშენ, საუბარი რამდენიც უნდა გამოგრძიდღეს; თუ მეგობარი არ დაგვეყს (დაგიჭეროს), შენ დაჰყევი (დაუჭერე), რაც უნდოდეს, საბოლოოდ ყოველი დაფარული საქმე ნათლად გამოაშკარადღება.“

936 არ დაიჭერო, მაშინ სენა ჩემთა საქმეთა ძნელობა;
ჩემთვის ყუელი სწორია. გაჭრა და გაუჭრელობა;
შენ რაცა გითქვამს, მაგას ვიქ, მრჯის რაზომ გინდა ხელობა.
და უშენოდ მომხედღეს, რაღა ექმნა, არ ღია დღეთა გრძელობა!“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 929) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ვიქ (ვიქმ). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: (თუ) არ დაიჭერებ, მაშინ გაიგებ ჩემი საქმის სიძნელეს; ჩემთვის ყველაფერი ერთია, გაჭრა და გაუჭრელობა; შენ რაც გითქვამს, მაგას ვიზამ, სიშმავე რამდენადღაც უნდა მტანჯავდღეს, მაგრამ რაღა ექნა, თუ უშენოდ მოვეყლ (ამ მოკლე ხანში).

937 საუბარი გარდასწყუდიღეს, დააპირეს ესე პირი;
ცხენსა შესხდეს, მოიარეს, თუითო მოკლეს ველს ნადირი;
შემოიქცეს, ატირეს გული, კულაცა ანატირი,
და ხვალ გაყრისა გონებამან სხტა უმატა ჳირსა ჳირი.“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 930) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: საუბარი დაასრულეს, ამაზე შეთანხმდნენ; ცხენებზე შესხდნენ, მოიარეს ველი და თითო ნადირი მოკლეს; შემობრუნდნენ, ატირეს წინათაც ატირებული გულები, ხვალინდელი გაყრის ფიქრმა მათ ჳირზე ჳირი დაუმატა.

938 ლექსთა მკითხველო, შენიმცა თქალი ცრემლისა მღურელია!
გულმან, გლახ, რა ქმნას უგულოდ, თუ გული გულსა ელია?!

მოსორებება და მოყურისა გაყრა კაცისა მკვლეელია,
და ვინცა არ იცის, არ ესმის, ესე დღე რაგუარ ძნელია!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 931) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: რა გუარ (როგორ). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ლექსთა მკითხველო, (დაე) შენმა თვალმა ცრემლები დაღვაროს! გულმა, ვაგლახ, რა ქმნას უგულოდ, თუ გული გულს შეეღია (თუ გულმა გული დათმო)?! მეგობრის მოშორება და გაყრა კაცის მკვლეელია, ვინც არ იცის, არ ესმის ეს (გაყრის) დღე როგორ ძნელია!

1978 წ. ნ მაისი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ც. კიკიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური. განიხილეს სტროფები: 939; 940; 941; 942; 943; 944 (პროექტი მოამზადეს ც. კიკიძემ). ნ. ავალმვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუმანიშვილმა, ნ. კობეტიშვილმა, ნ. ციტიშვილმა).

939 დილა გათენდა, შესხდეს და მას ქალსა გაესალამნეს.
ტარიელ, ასმათ, ავთანდილ თქალთაგან ცრემლი რაღამნეს;
სამთავე ღაყუთა აღამანი არღავნის ფერად აღამნეს,
და მათ ლომთა, მიწყვიტ გუტკმნილთა, თავნი მკეტთავე აღამნეს.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 932) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: დილა გათენდა, (ცხენებზე) შესხდნენ და იმ ქალს (ასმათს) გამოემწვიდობნენ. ტარიელმა, ასმათმა (და) აეთანდილმა თვალებიდან ცრემლები ღვარეს; სამივემ მოწითალო ლაწეები არღვენის ფერ (მუქ წითელ) აღმზად აქცია, იმ ლომებმა (ტარიელმა და აეთანდილმა), მარად გამხეცებულბემა (გაშმაგებულბემა), თავი მხეცებსვე დააღარეს (გამხეცუნენ).

940 ქტაბი ჩაეღეს და წავიღეს ზახილთ ცრემლთა მდენანი,
ასმათ ტირს, მოსტქუამს: „ჰე ლომონ, ვისნი ვით მოგატყვენ ენანი!
მზემან დაგწუნა და დაგდაგნა ცისა მნათობნი ზენანი,
და ვამ, ჰირნი ჩემნი ეზომნი! ვამ, სიცოცხლისა თემენანი!“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 933) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ვამ, ჰირნი (ვა ჰირნი), ვამ, სიცოცხლისა (ვა სიცოცხლისა). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: გამოქვამული ჩაიარეს და წავიდნენ ხმამალალი ტირილით ცრემლების მღერელნი, ასმათი ტირის, მოთქვამს: „ჰე, ლომებო, ვის შეუძლია მოთქმით დაგიტროთ! მზემ დაგწვით და დაგდაგათ ცის ზენა მნათობნი, ვაი, ჰირი ჩემი ამდენი! ვაი, სიცოცხლის მოთმენა!“

941 მათ ყმათა, მუნით წასრულთა, იგი დღე ერთგან იარეს,
ზღუთს პირს მივიდეს, მუნ დადგეს, არ კმელთა არე იარეს,
არ გაიყარნეს მას ღამე, კულა ცეცხლი გაიზიარეს,
და ერთმანერთისა შორს ყოფა იტარეს, იმგოლივარეს.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 934) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: იქიდან წასულმა იმ მოყმეებმა (ტარიელმა და აეთანდილმა) იმ დღეს ერთად იარეს, ზღვის პირას მივიდნენ, იქ გაჩერდნენ, ხმელეთს არ გაჰყვენენ, იმ ღამეს არ გაიყარნენ, ისევ გაუზიარეს ერთმანეთს გულის დარდი, ერთმანეთის დაშორება დაიტრინეს, ივლოვეს.

942 ტარიელს ეტყუის აეთანდილ: „რუ გაქმა ცრემლთა დენისა!
რად მოიშორევე შენ ფრიღონ, მომცემი მაგა ცხენისა?
მუნით იცნობის ამბავი, ღონე მის მზისა ღუნისა,
და აწ მე მუნ მივალ, მასწავლე გზა მძალფიცისა შენისა“.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 935) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

1978.2.VI-ის სხდომაზე რედაქციამ გ. კარტოზიას წინადადებით შეცვალა I—II ტაბეების ბუნქტუაცია: ტარიელს ეტყუის აეთანდილ. რუ გაქმა ცრემლთა დენისა: „რად მოიშორევე შენ ფრიღონ...“

სტროფის შინაარსი: ცრემლთა დენის რუ დამრა (=ტირილი შეწყვიტეს), აეთანდილი ეუბნება ტარიელს: „რად გაშორდი ფრიღონს, მაგ ცხენის მომცემს? იქიდან (ფრიღონის სამეფოდან) შეიძლება გავიგოთ ამბავი, თუ რა ღონე ეიხმაროთ იმ მზის (ნესტანის) საშველად, ახლა მე იქ მივდივარ, მასწავლე შენი მძალნაფიცის გზა“.

943 ტარიელ სიტყვით ასწავლის მკარსა ფრიღონის გზისასა,
მართ გაავონა, რაც ოდენ შეეძლო ძალსა თქმისასა:
„აღმოსავლითეკენ წადიო, პირსა იარე ზღუისასა,
და თუ ნახო, ჩემი უამბე, გკითხავს ამბავსა ძმისასა“.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 936) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ტარიელი სიტყვიერად უხსნის ფრიღონისაკენ (მიმავალი) გზის მიმართულებას, გაავებინა, რამდენადაც კი შეეძლო სიტყვის ძალას: „აღმოსავლეთისაკენ წადიო, ზღვის პირს იარე, თუ ნახო, უამბე ჩემი, გკითხავს მის ამბავს“.

944 თხა მოკლეს და მითორიეს, ცეცხლი შექმნეს ზღუთსა პირსა,
სტეს და ჰამეს, რაცა ჰამა შეჭფერობდა მათსა ჰირსა;
მას ღამესა ერთად იყვნეს, ერთგან მიწვეს ზეთა ძირსა.
და ვგვმობ მუხთალსა საწუთროსა, ზოგჯერ უხტსა, ზოგჯერ ძტირსა.

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 937) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: თხა მოკლეს და მითორიეს, ზღვის პირას ცეცხლი დაანთეს, სვეს და ჰამეს, რაც მათ ჰირს შეჭფერებოდა; იმ ღამეს ერთად იყვნენ, ერთად მიწვენენ ზეების ძირას. ვგვმობ მუხთალ წუთისოფელს, ზოგჯერ უხეს, ზოგჯერ (კი) ძუნწს.

1078 წ. 12 მაისი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე, ს. ცაიშვილი. განიხილეს სტროფები: 945 (პროექტი მოამზადეს ც. კიკვიძემ, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუშმალიშვილმა, ნ. კოტეტიშვილმა, ნ. კვიციანიშვილმა); 946; 947; 948; 949; 950 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, გ. აბაბულმა, ე. გვრიტიშვილმა, ლ. კიკნაძემ, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტურაბელიძემ).

945 ცისკრად აღგეს ვასაყრელად, ერთმანერთსა მოეხუტინეს;
მაშინ მათგან ნაუბარნი, დაღნეს, ვინცა მოისმინეს;
თქალთათ, ეთა წყაროს თქალი, ცრემლი ევლთა მოადინეს.
და დიდხან დგანან შეკედლინი, მკერდი მკერდსა შევარკინეს.

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 938) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. ც. კიკვიძე: საჩითმო სიტყვები ხელნაწერებსა და გამოცემებში სხვადასხვაგვარად არის წარმოდგენილი. კერძოდ, გვაქვს ორნარიანი ფორმები: მო ე ხ ტ ი ნ ნ ე ს, მო ი ს შ ი ნ ნ ე ს, შო ა დ ი ნ ნ ე ს, შე ა რ კ ი ნ ნ ე ს. ორი ნარი მეოთხე ტაეპის საჩითმო სიტყვაში გაუმართლებელია. არ არის საჭირო მეორე ნარის დამატება პირველსა და მეხამე ტაეპშიც. ამ სამი ტაეპის საჩითმო სიტყვათა გავლენით ერთნარიანი ფორმა დატოვებულია მეორე ტაეპშიც, სადაც ნარი აუცილებელია: მოისმინეს = მოისმინეს (მოისმინოს = მოისმენს).

ი. გიგინეიშვილი: მეორე ტაეპში ნ ა უ ბ ა რ ი მხოლოდობითი გადავიყვანეთ, როგორც ეს რიგ ხელნაწერშია. მაშინ მო ი ს შ ი ნ ნ ე ს საესებით სწორი ფორმა იქნება. სხვა ტაეპებში საჩითმო სიტყვები აორისტშია დასმული, მეორე ტაეპშიც ეკვე შეწყვიტო უნდა მივიღოთ.

გ. კარტოზია: მეორე ტაეპი სხვა ტაეპებისაგან განცალკევებით დგას. I—III—IV ტაეპებში ტარიელისა და ავთანდილის ვანშორებაზეა საუბარი და აორისტის ფორმებიც მათთვის საერთოა. მეორე ტაეპში კი აორისტი შეუფერებელია. აქ ნათქვამია: ვინც მაშინდელ მათ ნათქვამს მოისმენს, დაღნებაო. კავშირებით-მყოფადის ფორმა აქ საესებით ვასაგებია. „ეტ“-ში სხვაგანაც გვხვდება შემთხვევები, როცა ორი ერთნარი თანხმოვნის ნაცვლად რითმის გამო ერთი თანხმოვანია წარმოდგენილი.

დაადგინეს: პროექტი მიღებულ იქნეს.

სტროფის შინაარსი: ცისკარზე აღგნენ ვასაყრელად, ერთმანეთს მოეხუტინენ; დაღნება, მაშინდელ მათ ნალაპარაკებს ვინც მოისმენს; თვლებიდან, როგორც წყარო, ცრემლები ევლს მოადინეს, დიდხანს იდგნენ გადახუებული, მკერდი მკერდს შეაწებეს (შევარკინეს).

946 გაიყარნეს ტირილითა, პირსა ხოკით, თმათა გლეჯით,
ერთი აღმა, ერთი ჩაღმა, უგზოდ მივლენ შამბთა ეჯით;
ერთი უჩნდა ერთმანერთი, იხახლიან პირსა ბღნეჯით;
და იგი ნახნეს დაღრეჯილინი, მზე დაღრეჯს მისით ღრეჯით.

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 939) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ტირილითა, პირსა (ტირილით და პირსა).

ა. ბარამიძისა და ი. გიგინეიშვილის წინადადებით აღდგენილ იქნა წაკითხვა: გაიყარნეს ტირილით და პირსა ხოკით...

მესამე ტაეპის ბოლოს წერტილ-შემისის ნაცვლად დაისვა წერტილი.

სტროფის შინაარსი: გაიყარნენ ტირილით და პირისახის ხოკით, თმის გლეჯით, ერთი აღმა (წავიდა), მეორე — დაღმა, უგზოდ მიდიან შამბთა გლეჯით; სანამ ერთმანეთს ხელაღნენ, იხახლენ პირის ღმეჯით. ისინი რომ ნახოს მოწყენილები, მზეც მოიწყენს მათი მოწყენით.

947 ვაჟ, სოფელი, რამიგან ხარ, რას გუბარუნებ, რა ზნე გვირსა!
 უოელი შენი მონღობილი ნიადაგმეა ჩემებრ ტირსა!
 საღ წაიყვან სადაურსა, საღ აღუფტური საღით ძირსა?!
 და მაგრა ღმერთი არ გასწირავს კაცსა, შენგან განაწირას.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 940) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ეა
 (ეა).

ი. გიგინეიშვილი: სტროფი ბრჭყალებში უნდა ჩაისვას, რადგან ავთანდილის სიტყვებს წარმოადგენს. პოემაში სხვაგანაც გვხვდება მსგავსი შემთხვევა, როცა პერსონაჟის სიტყვები აქტორისეულად არის მიჩნეული.

დაადგინეს: რედაქციის ერთ-ერთ სხლომაზე სპეციალურად იქნეს განხილული ეს შემთხვევები. გერჯერობით კი ბრჭყალები არ დაიწეროს, პროექტი მიღებულ იქნეს უცვლელად.

სტროფის შინაარსი: ვაჟ, წუთისოფელი, რას ჩადი, რას გუბარუნებ, რა ზნე გაქნს! ყველა 'ენზე მონღობილი მუდამ ჩემსაეთი ტიროდეს! სადაურს საღ წაიყვან, საიდან საღ აღმოუფხვრი ძირს (დალუპაე)! მაგრამ ღმერთი არ გაწირავს შენგან განწირულ კაცს.

948 ავთანდილ მისი გაყრილი ტირს, მისწუთოშია ება ცამდის,
 იტყუის, თუ: „ღუთარი სისხლისა კულაეა მღენია, კულაეა მდის;
 აწ აგრე გაყრა ძნელია, ვით მაშინ შეყრა ღა-ც-ამდის.
 და კაცი არ ყუელა სწორია, დიდი ძეს კაცით „კამდის“.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 941) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ტარიელს მოშორებული ავთანდილი ტირის, (მისი) ხმა ცას მისწვდომია, ამბობს: „სისხლის ღვარი ადრეც მღენია, ახლაც მდის; ახლა განშორება ისევე ძნელია, როგორც მაშინ (ერთად) შეყრა იყო საამო. ყველა კაცი ერთნაირი არ არის, დიდი (მანძილი) ძეს კაციდან კაცამდის (აღამიანები დიდად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან)“.

949 ეელს მაშინ მქეცნი ძღებოდეს სისხლითა მუნ ნატირითა;
 ვერ დაივსებდა საკმილსა, იწუის ცეცხლითა კშირითა;
 ქულა თინათინის გონება აესებს უფრორე კირითა;
 და ბაგეთათ ვარდსა ანათობს ბროლი ძოწისა ძირითა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 942) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ველზე მაშინ მხეცები ძღებოდნენ იქ ნატირი სისხლიანი ცრემლით. ვერ იქრობდა სახმილს (კეცხლს), იწვის ძლიერი ცეცხლით; თინათინზე ფიქრიც უფრო უმართებს პირს; ბაგებიდან ვარდს (=ლაწეებს, პირისახეს) ანათებს ბროლი ძოწის ძირით (=კბილები ნუნებით).

950 ვარდი ჰნებოდა, ლტრებოდა, ალვისა შტო ირხეოდა;
 ბროლი და ლალი გათლილი ლაქტარდად გარდიქეოდა;
 გამაგრებოდა სიკუღლისა, ამისოთის არ უმხნეოდა;
 და იტყუის, თუ: „ბნელი რას მიეჭირს, რათგან დაგავდე, მზეო, და!“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 943) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ა. ბარამიძისა და ი. გიგინეიშვილის წინადადებით მეოთხე ტაქსში დაგავდე შეიცვალა და ამაგდე ფორმით. პროექტი ამ ცვლილებით მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ვარდი (აავთანდილი) ჰკნებოდა, ლრებოდა, ალვის შტო (=ავთანდილის ტანი) ირხეოდა; გათლილი ბროლი და ლალი ლაქტარდად იქცეოდა (ე. ი. ავთანდილის თეთრ-წითელი პირისახე ლურჯდებოდა); სიკუდილს გამაგრებოდა, ამიტომ მხნეობდა (უმხნეოდ არ იყო); ამბობს: „სიბნელე რას მიეჭირს, რადგანაც მიმართე, მზეო!“

1878 წ. 10 მაისი

სხლომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიყური.

განხილეს სტროფები: 951; 952, 952,1 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, გ. არაბულმა, ე. გვრიტიშვილმა, ლ. კიკვიძემ, ბ. მასხარაშვილმა. ე. ტურაბელიძემ).

951 მხესა ეტყვის: „მზეო, გიტუო თინათინის ლაწუთა დარად,
შენ მას ჰგავ და იგი შენ გგავს, თქუენ ანათობთ შთად და ბარად;
ხელსა მალხენს ნახუა შენი, აჰად გიჭურტერ არღამცთარად,
და მაგრა ჩემი რად ლაგდეთ გული ცივად, გაუმთბარად?

საუბილო გამოცემასთან (სტრ. 944) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ი. გივინეიშვილი: მეოთხე ტაქში ზმნა მხოლოდობით უნდა დისივას: და ა გ დ ე. ავთან-
ღილის სიტყვები მხოლოდ მზისადრია მიმართული.

ე. მერტრეული: თინათინი აქ მხოლოდ შესადაარებლად არის მოხმობილი. ამდენად და ა გ-
დ ე უფრო მართებული ფორმაა.

დაადგინეს: მიღებულ იქნეს წაკითხვა: და ა გ დ ე.

სტროფის შინაარსი: მზეს ეუბნება: „მზეო, შენ მიმანინხარ თინათინის ლაწუების სწო-
რად, შენ მას ჰგავხარ და ის შენ გგავს, თქუენ ანათობთ შთასა და ბარაში; გახულებულს ლხენას
მგერის შენი დანახვა, ამიტომ გიყურებ განუწყვეტლად (თვალის მოუშორებლად), მაგრამ რა-
ცემო მიატოვე ჩემი გული ცივად, გაუმთბარად?

952 თუ ერთისა მოშორებმა მზისა ზამთრის გაგვამცივნებს.

მე, გლახ, ორნი დამოყრიან, გული ამდ რად არ იუნებს?

მაგრა უღდესა არა შესწონს, არაოდეს არ ატკივნებს;

ღა წყლულსა დანა ვერა ჰყურნებს, გაჰყვითს ანუ გაამსივნებს!.

საუბილო გამოცემასთან (სტრ. 945) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ატკიე-
ნებს (იბტიკვნებს).

ი. გივინეიშვილი: მესამე ტაქის სარიტმო სიტყვად იმ ტკივენებს უნდა აღდგეს. მიმ-
ღეობის მაწარმოებელი მ- პრეფიქსი აქ აუცილებლად საჭიროა. იმ ტკივენებს მტკივან-
იდან არის მაწარმოები, ისევე როგორც სხვა სარიტმო სიტყვებში მტკივან-ი და მხივან-ი მიმ-
ღეობებია ზმნებისთვის ამოსავალი. თუ მიმღეობის მ- პრეფიქსს არ აღვადგენთ, გაუგებარი
იქნება წ სუფიქსის ასახვობა ზმნაში (ატკივნებს). ქართულში ვერ დავადასტურებთ სხვა მა-
გალითს, რომ გარდამავალ (კაუზატიურ) ზმნაში წ სუფიქსი მიმღეობისეული არ იყოს. რაც
შეეხება ტკევის ფორმას, აქ სათაყისო ქცევა უფრო გასაგებია. არა შესწონს ნიშნავს:
არაფერს იმჩნევს. ტაქის აზრია: კლდე არაფერს იმჩნევს, არასოდეს არაფერს იბტიკვნებს.

გ. კარტოზია: ა ტ კ ი ე ნ ე ბ ს ძველსავე ქართულში რეალურად არსებული და გავრცე-
ლებული ფორმაა. შტრ. თვით „ატ“-ში: რა ჰგავა, თუ მოაუწარესა კაცმან გული არ ატკიე-
ნოს. „ატ“-ის ხელნაწერებში ამ ადგლასაც უმთავრესად უშანო ფორმებია, მხოლოდ
D3D4D5-შია ა მ ტ კ ი ე ნ ე ბ ს. იმ ტ კ ი ე ნ ე ბ ს ხელნაწერებში არ გვხვდება. ა ტ კ ი ე ნ ე ბ ს-
ში წ მიმღეობის სუფიქსი არ არის, ისევე როგორც არ არის ტ კ ი ე ნ ე ბ ს-ში. ამგვარი -
სუფიქსი, არამიმღეობური წარმოშობისა, ქარ:ულ ზმნებში სხვაგანაც დასტურდება (მაგ.,
აღივნებს). მიმღეობის მ- პრეფიქსის დამატება ზმნაში საჭირო არ არის. სხვა სარიტმო სიტყვა-
თა ანალოგია გადამწყვეტი მნიშვნელობისა არ არის. არა შესწონს, ვფიქრობ, ამას ნიშ-
ნავს: არაფერი ანაღვლებს. ტაქის აზრი კი ასე მესმის: კლდეს არაფერი ანაღვლებს, არასო-
დეს არ ატკენს. საარტისო ქცევის ფორმა, რომელიც ხელნაწერთა დიდ ნაწილში გვხვდება,
ანტე გაეტაას საესებთ ეფუება.

ე. მერტრეული და შ. ძიძიგური მხარს უჭერენ იმ ტ კ ი ე ნ ე ბ ს ფორმას. ე. კიკვიძის
ა. ბარამიძის, ს. ცაიშვილის მართებულ წაკითხვად მიიჩნიათ ი ტ კ ი ე ნ ე ბ ს.

დაადგინეს: მიღებულ იქნეს წაკითხვა: არაოდეს არ იტკივნებს.

სტროფის შინაარსი: თუ ზამთარში ერთი მზის მოშორების გამო გვიცოვ, მე, ეკვლახ, ორი
მზე დამიტოვებია, ამიტომ გულს ენება რად არ მოსდის? მაგრამ კლდე არაფერს იმჩნევს, არა-
ფერს იტიკვენებს, წყლულს (ჭრილობას) დანა ვერ განაყურანებს, გაჭრის (უფრო ღრმად) ან
გაანთებს.

952,1 იტყვის, თუ: „ჩემი ხელმქნელი, ღმერთო, მზეა და ცად არი,

ვის პირი მსვავსად პირისა შეჰქმენ და შე-ცა-ადარი;

უმისოდ სულდამულობასა, გულო. ვით შეეცადარი!

ღა ვიჲ, სიცოცხლისა სოფელმან აროდეს არ ღამცა დარი!“

1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 1139) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: იტყვის,
თუ (იტყვის თუ), ხელმქნელი (ხელ- [მ]ქნელი), შეჰქმენ (შექმნა), შე-ცა-ადარი (შეცადარი),

შეეცადარი (შეაცადარი), ვაჲ, სიოცხლისა სოფელმან (ვა სიოცხლისა, სოფელმან), პირველი ტაეის ბოლოს მძიმეა დასმული წერტილ-მძიმის ნაცულად, სტროფის ბოლოს ბრკყალები დახურულია. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ამბობს: „ღმერთო, ჩემი გამხლებელი მზეა და ცაშია, (ღმერთო), ენც (მისი, ე. ი. თინათინის) პირისახე (მზის პირისახის) მსგავსად შექმნი და შეადარე; გულო, უნისოდ (უთინათინოდ) სიოცხლეს (სულდგმულობას) როგორ ცდლობ (როგორ ეცდები)! ვაი, წუთისოფელმა სიოცხლის ხალისი (ღარი) არასდროს მომცა“.

1078 წ. 26 მაისი

სხლმას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი.

განიხილეს სტროფები: 952,2; 953; 954; 955; 956; 957 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, გ. არაბულმა, ე. გერტიშვილმა, ლ. კიკნაძემ, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტურაბელიძემ); 958 (პროექტი მოამზადეს ც. კიკიძემ, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუვეშვილმა, ლ. თუშალიშვილმა, ნ. კოტეტიშვილმა, ნ. ცქიტიშვილმა).

952,2 მისა მზესა გზა-გზა მოსთქვამს, ჰირს თავს აძლევს ლხინის ფასად,
გულსა ეტყვის: „შიაშურე, გაგიღირავს შენ აწა სად;
გარჯისათვის, ეგრე თქმულა, მიხტლებისო ერთი ასად;
და ჰირნი ჩემნი ვამსუბუქო, მკლავს სხვათა უმძიმესად“.

1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 1139) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: მზესა გზა-გზა (მზესა, გზა-გზა), გარჯისათვის, ეგრე თქმულა, მიხტლებისო ერთი ასად (გარჯისათვის ეგრე თქმულა: „მიხტლებისო ერთი ასად“), მეორე და მესამე ტაეის ბოლოს მძიმის ნაცულად დასმულია წერტილ-მძიმე, სტროფის ბოლოს წერტილთან ერთად დასმულია ბრკყალები. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: თავის მზეზე (თინათინზე) გზა-გზა მოაუქვამს. ჰირს ეძლევა ლხინის მაგივრად, გულს ეუბნება: „შიაშურე (იქით), საითაც ახლა გადაგიწყვეტია (წასვლა); ასე თქმულა, გარჯისათვის (აღამიანს) ერთიასად მიეზღვებაო; ჩემს ჰირს შევიმსუბუქებ, სხვებზე უფრო მძიმედ (მძიმე ბარგად) მკილია“.

953 მიმავალი ცასა შესტირს, ეუბნების, ეტყვის მზესა:
„აჰა, მზეო, გააჩევი შენ, უმძლესთა მძლეთა მძლესა,
ვინ მდაბალთა გაამაღლებ, მეფობასა მისცემ, სტყესა,
და მე ნუ გამყრი საყუარელსა, ნუ შემოიცილო ღამედ დღესა!“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 946) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ი. გიგინეიშვილი: მეორე ტაეში უფრო მართებული ჩანს როგ ბელნაწერში დატული წაკითხვა: შენ უმძლესსა, მძლეთა მძლესა. მესამე ტაეის მეორე ნახევარში მძიმე უნდა მოიშალოს: მეფობასა მისცემ სტყესა.

რედაქციამ უცვლელად დატოვა მეორე ტაეის წაკითხვა, მესამე ტაეში კი მძიმე მოშალა. სტროფის შინაარსი: მიმავალი ცას შესტირის, მზეს ეუბნება: „აჰა, მზეო, გვედღერები შენ. უფლებრესთა მძლეველთა მძლევლსა, ვინც მდაბალს ამაღლებ, მეფობას ანიჭებ ბედნიერებას, ნუ გამყრი სატარესა, ნუ შემოიცილო ღამედ დღეს!“

954 მო, ზუალო. მომიმატე ცრემლი ცრემლსა, ჰირი ჰირსა,
გული შეად შემიღებე. სიბნელესა მიმეც კჳირსა,
შემომყარე კაეშნისა ტუირთი მძიმე, ვითა ვირსა,
და მას უთხარ, თუ: „ნუ გასწირავ, შენია და შენთჳის ტირისა“.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 947) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ი. გიგინეიშვილი მხარს უჭერს ზოგიერთ ბელნაწერის წაკითხვას: შემომყარე კაეშანი, ტუირთი მძიმე, ვითა ვირსა.

პროექტი უცვლელად იქნა მიღებული.

სტროფის შინაარსი: მოდი, ზუალო (სატურნო), დამიმატე ცრემლი ცრემლს და ჰირი ჰირს, გული შეად შემიღებე, წყვილიდს მიმეც, ამკიდე კაეშნის მძიმე ტურთო, როგორც ვირს (ამკიდებენ ხოლმე), მას (თინათინს) უთხარი: „ნუ გაწირავ, შენია და შენთჳის ტირისა“.

955 ჰე მუშათარო, გეაჭები შენ, მართალსა ბრქესა, ღმრთულსა,
 მო და უყავ სამართალი, გაებრკობის გული გულსა;
 ნუ ამრუდებ უმართლესსა, ნუ წაიწყმედ ამით სულსა!
 და მართალი ვარ, გამოიკთხე! რად მაწყლულებ მისთვის წყლულსა?

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 948) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.
 შ. ძიძიგური: ჰე შორისდებულა, ამიტომ ძიძინით უნდა გამოიყოს მომდევნო სიტყვისაგან.
 დაადგინეს: დაისვას მძიმე ჰე-ს შემდეგ. ასევე გამოიყოს ჰე ძიძინით ყველა სხვა შემთხვევაში.

ი. გიგინეიშვილი: პირველ ტაეპში მძიმე უნდა გადაისვას: შენ, მართალსა, ბრქესა ღმრთულსა. ლექსწყობის თვალსაზრისით ასე აჯობებს.

დაადგინეს: მძიმე გადაისვას. მიღებულ იქნეს წაიკითხვა: შენ, მართალსა, ბრქესა ღმრთულსა.

ი. გიგინეიშვილი: მესამე ტაეპში ხელნაწერათა დიდი ნაწილი კითხულობს: უ მ ა რ თ ლ ე ს ა . უ მ ა რ თ ლ ე და უ მ ა რ თ ლ ე ს ი თ ა ნ ა ბ რ ა დ ლ ა ს ა შ ე ვ ე ბ ი ფ ო რ მ ე ბ ი ა „ვეფხისტყაოსნისთვის“. ძველი ქართული მსგავსად, აქ უფროობითი ხარისხის ორივე წარმოებაა (უ—ე და უ—ეს) გამოყენებული. ძირითად ტექსტში ხელნაწერათა უმრავლესობის წაიკითხვა უნდა შევიტანოთ — უ მ ა რ თ ლ ე ს ა .

გ. კარტოზია: ზედსართავ სახელთა უფროობითი ხარისხის ფორმათა ხმარების მხრივ „ვეფხისტყაოსანში“ ასეთი კანონზომიერება შეინიშნება: უ—ე წარმოება მაშინ გვაქვს, როცა უფროობითი ხარისხის ფორმა შედგენილი შემასმენლის სახელადი ნაწილია, უ—ეს წარმოება კი მაშინ გვხვდება, როცა ეს ზედსართავი დამოუკიდებლად იხმარება. ამიტომ ტექსტში უპირატესობა უ მ ა რ თ ლ ე ს ა -ს უნდა მიეცეს.

ც. კიკვიძე: „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერებში რომ ერთი სანის შემცველი ფორმებია უფრო გავრცელებული, ვასაგებია: უმართლესსა>უმართლესა.

ი. გიგინეიშვილი და შ. ძიძიგური: აღნიშნეს, რომ ძველ ქართულ ლიტერატურულ ძეგლებში (განსაკუთრებით ი. პეტრიწთან) უფროობითი ხარისხის მოკლე ფორმები შედგენილი შემასმენლის სახელად ნაწილადაც გამოიყენება და დამოუკიდებლადაც. „ვეფხისტყაოსანში“ სხვა ძველთა ენისაგან განსხვავებულ სურათს ვერ ვივარაუდებთ.

დაადგინეს: მიღებულ იქნეს წაიკითხვა: ნუ ამრუდებ უ მ ა რ თ ლ ე ს ა (წინააღმდეგნი —

გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე).

სტროფის შინაარსი: ჰე, მუშათარო (იუპიტერო), გვევლარები შენ, სამართლიან, ღმრთულ მსაყულს, მოდი და სამართალი გაუჩინე, (ჩემი) გული (თინათინის) გულს ედავებ; ნუ გაამტყუნებ მართალზე მართალს, ამით სულს ნუ წაიწყმედ! მართალი ვარ, გამოიკთხე! რატომ მაწყლულებ მისთვის (=თინათინისთვის) დაწყლულებულს?

956 მოდი, მარიხო, უწყალოდ დამკერ ლახტრითა შენითა,
 შე-ცა-მღებე და შემსჭარე წითლად სისხლისა დენითა,
 მას უთხრენ ჩემნი ბატყენი, მას გაავონენ ენითა,
 და რაგჳარ გასრულვარ, შენ იცი, გული აღარას ღებნითა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 949) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: გული აღარას ღებნითა (გულია აღარ ღებნითა).

პროექტი მიღებულ იქნა, ოღონდ სტროფის ბოლოს შედგენილი შემასმენელი ღებნითა (=ღებნით არის), როგორც გამოცემისი, დაიწერა დეფისით (ღებნით-ა).

სტროფის შინაარსი: მოდი, მარიხო (მარსო), უმოწყალოდ დამკერი შენი ლახტრით, წითლად შემღებე და დამსვარე სისხლის დენით, მას (თინათინს) უთხარი ჩემი ტანჯვა, გაავებინე, (თუ) რა დღეში ჩაუვარდნილვარ, შენ იცი, (ჩემს) გულს აღარაფერი ახარებს.

957 მოდი, ასპიროზ, მარგე რა, მან დამწუა ცეცხლთა დაგიოთა,
 ვინ მარგალიტსა გარეშე მოსცაეს ოწისა ბავითა;
 შენ დააშენებ კეკლეთთა დაშუენებთა შავითა,
 და ვისმე ჩემებრსა დაადებ, გაქვდი ცნობითა შავითა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 950) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ვისმე ჩემებრსა დაადებ (ვისმე, გლახ, ჩემებრ დაადებ), გაქვდი (გახდი). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მოდი, ასპიროზ (ვენერა), მიშველ რამე, იმან დამწუა ცეცხლთ

(უცხლის დაგვიტ), ვინც მარგალიტს (=კბილებს) იცავს ძოწის ბავით (ვის კბილებსაუ გარშემო შემოვლებული აქვს ძოწის ბაგეები); შენ ამშვენებ (ალამაზებ) კაცულტებს ასეთი მშვენებით, ზოგს ჩემნაირს (კი) დააგდებ (დატოვებ), გააშმაგებ (გაშმაგებული გონებით გახდი).

958 ოტარიდო, შენგან კიდე არვის მიგავს საქმე სბქასა:

მზე მახრუნეებს, არ გამიშვებს, შემიჯრის და მიმცემს წყასა;
დაჟე წყარად ქირთა ჩემთა, მელნად მოგცემ ცრემლთა ტბასა,
და კალმად გიკაუთ გაწლობილსა ტანსა, წჭრილსა ვითა თმასა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 951) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ოტარიდო (მერკური), შენ გარდა სხვისას არავისას ჰგავს ჩემი საქმე: მზე (თინათინი) მახრუნებს, არ გამიშვებს, შემიჯრის და წყას მიმცემს; დაჟე ჩემი ქირის დასაწყარად, მელნად მოგცემ (ჩემს) ცრემლთა ტბას, კალმად გთავაზობ გალეულ ტანს, თმასავით წერილს.

1878 წ. 2 ივნისი

სხდომას ეწერებოდნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე, ე. მერტველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიჯური.

განიხილეს სტროფები: 959; 960; 961; 962; 963; 963,1 (პროექტი მოამზადეს ც. კიკვიძემ, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუშმალიშვილმა, ნ. კოტეტიშვილმა, ნ. ცქიტიშვილმა).

959 მო, მთუარო, შემობრალე, ვილევით და შენებარ ვპკლდები,

მზე გამავსებს, მზევე გამლეეს, ზოგჯერ ვსხედები, ზოგჯერ ვწულდები;

მას უამბენ სჯანი ჩემნი, რა მჭირს ანუ რაჯარ ვზნდები;

და ნილი, უთხარ, ნუ განწირავს, მისი ვარ და მისთესი ვკულები.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 952) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მოდი, მთუარე, შემობრალე, ვილევით და შენსავით მკლე ეხდები, მზე გამავსებს, მზევე გამლეეს, ზოგჯერ ვსხვილდები, ზოგჯერ ვწერილდები; მას (თინათინს) უამბე ჩემი ტანჯვა, რა მჭირს ან როგორ ვიზნდები, მილი, უთხარი, ნუ გამწირავს, მისი ვარ და მისთვის ვკვებები.

960 ამა, მოწმობენ ვარსკულაენი, შუილინეე მემოწმებთან:

მზე, ოტარიდი, მუშთარი და ზუალ ჩემთუის ბნდებთან,

მთუარე, ასპიროზ, მარინი მოვლენ და მოწმად მყებთან,

და მას ვავგონენ, რანისა ცეცხლი უშრეტნი მდებთან".

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 953) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ამა, მოწმობენ ვარსკულაეები მყავს, შვილივე მემოწმება: მზე, ოტარიდი (მერკური), მუშთარი (იუპიტერი) და ზუალი (სატურნი) ჩემთვის იზნდებთან, მთუარე, ასპიროზი (ვენერა), მარინი (მარსი) მოდიან და მოწმებად მიდგებთან, მას (თინათინს) ვავგონენ, რა დაუშრეტელი ცეცხლი მომდებია.

961 აწ გულსა ეტყურს: -ვითამცა ვღის ცრემლი, არ გაგწმობია.

რას გარგებს მოკლე თაყისა? ეშმა მხალ თურე გმმობია;

მეც ვიცი, ჩემსა ხელმწმუნლსა თმად ყორნის ბოლო სთმობია,

და მავრა თუ კირსა არ დასთმობ, ლხინი რა დასათმობია!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 954) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ახლა გულს ეუბნება: „როგორ უნდა ვლიოდეც ცრემლი, (როგორ) არ შეგწმობია, რას გარგებს რაის მოკლე? თურმე ვშმაკი ვაგინხია მხალ; მეც ვიცი, ჩემს გამწმუნებელს (თინათინს) თმად ყორნის ბოლო ვაწლოვია, მავრამ თუ ვაწირვებას არ მოითმენ, ლხინს რა ვაძლება უნდა!

962 თუ დაერჩეო, ეს მიჯობს, — სიცოცხლისა იტყუის თუსა, —
 ნუთუ მომხტუნეს ნახვა მზისა, ნუ ეიხახი მიწყეო უსა“.
 მიიწღერის კმასა ტკბილსა, არ დასწყუქედლის ცრემლთა რუსა,
 და მისსა კმასა თანა კმაცა ბუღბულსა ჰგვანდის ბუსა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 955) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

გ. კარტოზია: ზოგი მკვლევარი სტროფის ბოლო სიტყვის ნანათესაობითარ მიცემითად მიიჩნევს და ცვლის სიტყვის ფორმასაც: ბუსსა, რაც მართებული არ არის. ბუსსა მიცემითა. ტაუის აზრია: ავთანდილის წმასთან შედარებით ბუღბულის ხმაე ბუს ჰგავდა. „ვეფხისტყაოსანში“ სხვაგანაც გვხვდება მსგავსი შემთხვევები არა ერთი რიგის მოვლენათა შედარებისა. მაგ., გამზარდელ-გაზარდილთა გაყარასა ჩვენ თაენი დავადარენით.

პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: „თუ (ცოცხალი) დაერჩი, ეს მიჯობს, — სიცოცხლე სათუოდ მიჩინა, — ეგებ მეღირსოს მზის ნახვა, ნუ ვიძახი მუდამ „უსი“. ტკბილი ხმით მიიძღერის, არ წყვეტდა ცრემლთა რუს დენას, მის წმასთან შედარებით ბუღბულის ხმაე კი ბუს (ხმს) ჰგავდა.

963 რა ესმოდის მღერა ყმისა, სმენად მკეცნი მოვიდიან,
 მისეე კმისა სიტკბოსაგან წყლით ქვანთა გამოხსდიან,
 ისმენდიან, გაჰქუიდიან, რა ატირდის, ატირდიან;
 და იძღერს ლექსთა საბრალოთა, ლუარისაებრ ცრემლნი სდიან.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 956) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ი. გიგინეიშვილის აზრით, მეორე ტაუში უკეთესია წყითსვა: წყლით თვეზნიცა გამოსხდიან, რომელსაც მხარს უჭერს ზოგიერთი ხელნაწერი.

პროექტი მიღებულ იქნა უცვლელად.

სტროფის შინაარსი: მოყმის სიმღერა რომ ესმოდათ, მოსასმენად მხეცები მოდიოდნენ, მისეე ტკბილი ხმისაგან წყლიდან ქვებიე კი გამოდიოდნენ, ისმენდნენ, უკვირდათ, რომ ატირდებოდა, (ისინიე) ატირდებოდნენ ხოლმე; მღერის სევდიან (სიბრაღულის მომგვრელ) ლექსებს, ლეკივით სდის ცრემლები.

963,1 მოვიდიან შესამკობლად ქუეყნით ყოელნი სულიერნი:
 კლდით ნადირნი, წყალშიე თვეზნი, ზღუით ნიანგნი, ცით მფრინეელნი,
 ინდო-არაბ-საბერძნეთით, მაშრიყით და მალრიბელნი,
 და რუსნი, სპარსნი, მოფრანგენი და მისრეთით მეგუბეტელნი.

1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 1151) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: სულიერნი (სურიელნი, ინდო-პინდო-).

ა. ბარამიძემ და ს. ცაიშვილმა აღნიშნეს, რომ სტროფი ნამდვილად ჩანართია და არ არის არავითარი საფუძველი ძირითად ტექსტში მისი შეტანისა. სტროფის არ იცნობს A და D რედაქციის ხელნაწერები (მეორე გამოსაკლისის გარდა). ა. ბარამიძემ, კერძოდ, აღნიშნა რომ სტროფი სუსტიე ენობრივადაც. მაგ., წყალშიე თვეზნი (უნდა იყოს: წყლით თვეზნი), ინდო-არაბ-საბერძნეთით, მაშრიყით და მალრიბელნი (უნდა იყოს: მალრიბით), არასწორი ფორმაა მოფრანგენი.

დაადგინეს: სტროფი ჩაითვალოს ჩანართად.

სტროფის შინაარსი: (ავთანდილის) შესაქებად (მთელი) ქვეყნიდან მოდიოდა ყველა სულიერი: კლდიდან ნადირები, წყლიდან თვეზები, ზღვიდან ნიანგები, ციდან ფრინველები, ინდოეთ-არაბეთ-საბერძნეთიდან, აღმოსავლეთიდან და დასავლეთიდან, რუსები, სპარსელები, ფრანგები (ევროპელები) და მისრეთიდან (ეგვიპტიდან) ეგვიპტელები.

1978 წ. მ ივნისი

სხლომას დაწვრწნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი.

განხილეს სტროფები: 964; 965; 966; 967; 968; 969 (პროექტი მოამზადეს ც. კიკვიძემ, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუშმალიშვილმა, ნ. კოტეტიშვილმა, ნ. უკიტიშვილმა).

964 ემა მტირალი სამოცდათ დღე ზღუისა პირსა მოეა გზასა;
 შორით ნახა, მენაეუნი მოდიოდეს შიგან ზღუასა;
 მოიკადა, ჰკითხა: „ეინ ხართ, თქუენ ამისსა გნუჲვე თქმასა,
 და ეს სამეფო ვისი არის, ან მორჩილობს ვისსა ქმასა?“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 957) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

გ. კარტოზია: მ ი ი ც ა დ ა „ვეფხისტყაოსანში“ ორპირიანი გარდამავალი ზმნაა. ამიტომ უფრო სწორია რიგ ხელნაწერში დატული მ ი ი ც ა დ ა ნ ა, რომელშიც პირდაპირი ობიექტის სიმრავლე კანონზომიერად არის გამოხატული: მოიცადან ავთანდილმა მენაევნი (=ავთანდილმა მოუცადა მენაევებს).

დაადგინეს: მიღებულ იქნეს წაკითხვა: მ ი ი ც ა დ ა ნ ა.

სტროფის შინაარსი: მტირალი წოყმე სამოცდაათი დღე მიდის ზღვის პირას გზაზე; შორიდან დაინახა, მენაევები მოდიოდნენ ზღვაში; მოუცადა, ჰკითხა: „ეინ ხართ, ამის თქმას გთხოვთ, ეს სამეფო ვისია, ან ვის ხმას (ბრძანებას) ემორჩილება?“

965 მათ მოაქსენეს: „ტურფაო სახით და ანაგებითა,
 გუეუცხოვე და გუეკეთე, მით გეუზნებით ქებითა;
 აქამდის ზღვარი თურქთაა, მოზღერეა ფრიდონ ზღერებითა;
 და ჩუენცა ეისნი ეართ, გაიმბობთ, თუ ქუერტით არ დაეზნდებითა.“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 958) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ც. კოკიძე: შესაძებ ტაეპში წაკითხვა მ ო ზ ლ ე რ ე ა ფ რ ი დ ო ნ ზ ლ ე რ ე ბ ი თ ა მ ზ ო ლ ო დ A¹ D³ D⁴ D⁵ ხელნაწერებში დასტურდება. ხელნაწერთა უმრავლესობის წაკითხვის (მოზღერე ფრიდონის ზღერებითა) მიღებას შინაარსობრივი დაბკოლება ახლავს.

ი. გიგინეიშვილი: უპირატესობა უნდა მიეცეს ზოგ ხელნაწერში დატულ წაკითხვას: მ ო ზ ლ ე რ ე ფ რ ი დ ო ნ ი ს ზ ლ ე ბ ი თ ა. ამასთან ფრიდონის ზღვეებითა-ს მსაზღერელი კი არ არის, არამედ წინამავალი სიტყვისა (მოზღერე). შტრ. მომდევნო მსაზღერელის ოდენ-ნათესაობითი დასმის სხვა მაგალითი: დაუწყეს პერობა ტაიქთა ფრიდონის უკეთესებასა.

ა. ბარამიძე და გ. კარტოზია აღნიშნეს, რომ მ ო ზ ლ ე რ ე ზ ლ ე რ ე ბ ი თ ა უკეთესი წაკითხვაა, როგორც რუსთველის ენისათვის და მახასიათებელი ვერბალური ალიტერაციის ნიმუში.

დაადგინეს: მიღებულ იქნეს: მოზღერე ფრიდონის ზღერებითა (=საზღერით ფრიდონის მოსაზღერე).

სტროფის შინაარსი: მათ უთხრეს: „მშვენიერო სახითა და აგებულებით, უცხოლ მოგეჩვენე და მოგვეწონე, ამიტომ გაქებთ; აქამდის თურქების საზღვარია, საზღვრით ფრიდონის მოსაზღერე, ჩვენც ვისი (ხალხი) ეართ, გაიმბობთ, თუ (მენი) ცუერით გონს არ დაეკარგავთ.“

966 ნურადინ ფრიდონ მეფეა ამა ქუეყნისა ჩუენისა,
 მოყმე მენე, უხუი, ძლიერი, ფიცხლად მომზღტომი ცხენისა;
 ენება არაეის არ ძალუე მის მზისა ოღნად მშუენისა,
 და ოგია ჩუენი პატრონი, მსგავსი ცით შუქთა მფენისა.“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 959) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ი. გიგინეიშვილი: მეორე ტაეპში მ ო მ ზ ლ ტ ო მ ი -ს ნაცვლად უკეთესი ჩანს წაკითხვა მ ა მ ზ ს ლ ტ ო მ ი.

დაადგინეს: დარჩეს მ ო მ ზ ლ ტ ო მ ი.

ი. გიგინეიშვილის წინადადებით შესაძებ ტაეპში დაისვა მძიმე: მის, მზისა ოღნად მშუენისა (წინააღმდეგი გ. კარტოზია).

სტროფის შინაარსი: ნურადინ ფრიდონი ამ ჩვენი ქვეყნის მეფეა, მხნე, უხვი, ძლიერი რაინდი, კარგი ცხენოსანი (ცხენზე სწრაფად შემომზღტომი); მისი, მზის სწორად მშვენის, ენება არაეის არ შეუძლია, ისაა ჩვენი პატრონი, მზის (ციდან შუქის მომფენის) მსგავსი.“

967 ემამან უთხრა: „მზანო ჩემო, კარგთა კაცთა გარდგეკიდე;
 მე მეფესა თქუენსა ვეძებ, მასწაულეთ, თუ სით წაიკიდე,
 რა ვიარო, ოდეს მივალ, ან გზასა აქუს რა სიდიდე?“
 და მენაეთა უწინამძღურეს, არ დააგდეს გზამდის კიდე.“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 960) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ი. გიგინეიშვილი: მეოთხე ტაეში უპირატესობა უნდა მიეცეს წაკითხვას: არ დაავდეს ზღაპრის აკადემიური ტექსტს.

რედაქციის სხვა წევრები მხარს უჭერენ ხელნაწერთა მეტი წილის წაკითხვას (არ დაავდეს ზღაპრის აკადემიური ტექსტს). გ. კარტოზიას აზრით, კიდე = ნაპირი (გზამდევ არ დაავდეს ზღაპრის ნაპირს). სხვების (ე. კიკვიძე, ს. ცაიშვილი) აზრით, კიდე აქ ნაწილაკის ფუნქციით იხმარება. ი. გიგინეიშვილიც მხარს უჭერს კიდე-ს ნაწილაკად გაებას, თუ მიღებული იქნება პროექტის წაკითხვა.

დაადგინეს: მიღებულ იქნეს წაკითხვა: არ დაავდეს ზღაპრის აკადემიური ტექსტს (= ზღაპრული კი არ მიატოვეს).

სტროფის შინაარსი: მოყმემ უთხრა: „ჩემო ძმებო, კარგად ადამიანებს გადაეყარათ (შეგხედით), მე თქვენს მეფეს ვეძებ, მასწავლეთ, თუ საით წავიდე, რამდენი ვიარა, როდის მივაღწეო. ან გზა რა სიგრძისაა?“ მენათლებელი წინ გაუძღვნენ, ზღაპრული კი არ მიატოვეს.

968 მოაკსენეს: „ესე გზაა მულაზანხარის მიმავალი,

მუნ დაგხედების მეფე ჩქენი მშვილდფიცხელი, მახტილკრამლი;

აქადაღმა ათ ღლე მიხუალ ნაქთად სარო, ფერად ლალი;

და ვაჟ, რად დაეჭრენ, უცხო მ უცხო რად მოგვიღვე ცეცხლები არი.“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 961) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ათ (ვა).

ე. კარტოზია: მეოთხე ტაეში სწორი ჩანს ზოგი ხელნაწერისა და გამოცემის წაკითხვა: უცხო ს უცხო. ოღონდ ერთ სიტყვად უნდა გაეყოთ. ტაეის აზრია: ვაი, რატომ დაგვწვი, რატომ მოგვიღვე უცხო-უცხო (= უცხოზე უცხო) არი!

ა. ბარამიძისა და ს. ცაიშვილის აზრით, მხატვრულად უკეთესია წაკითხვა უცხო მ უცხო. ამასთან ამ წაკითხვას ენობრივი დამტკიცებაც არ ელოდება: მოთხრობითის გამარტივებული ფორმები პოემაში სხვაგანაც დასტურდება.

დაადგინეს: დარჩეს პროექტის წაკითხვა (წინააღმდეგი — ე. კარტოზია).

სტროფის შინაარსი: უთხრეს: „ესე გზაა, მულაზანხარში რომ მიდის, იქ დაგხედება მშვილდმავარი და ბასრხმლიანი ჩვენი მეფე; აქედან ათ ღლე ივლი შენ, აღწავლობი სარო (კვიპაროსი) და ფერად ლალი. ვაი, რატომ დაგვწვი, უცხო მ ცეცხლივით რატომ მოგვიღვე უცხო არი!“

969 ეძამან უთხრა: „მიეუბრის, ძმანო, რად ხართ ჩემთვის გულმოკლენი,

ანუ ვგვრ ვით გვეყვითნე ზამთრის ზარღნი ფერანკლენი!

თქვენცა მაშინ გენახებით, ლაღნი ვსხედით, არ სასყურღნი!

და ჩქენნი მჭერატენი დაეშუენნით, ჩვენგან სხლიან მხიარულნი.“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 952) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ვსხედით (ვლევიტ). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მოყმემ უთხრა: „მიეუბრის, ძმებო, რატომ ხართ ჩემ გამო გულმოკლულნი, ან ასე როგორ მოგვწონათ ზამთარში ფერანკაგული ვარდი (= ჩემი ფერანკაგული სახე)! თქვენ მაშინ უნდა გენახეთ, როცა ვალაგებულო ვსხედით, არა დასასყურებელი! ჩვენს მჭერატელებს ვამშვენებდით, ჩვენ გამო მხიარულად იხსენენ.“

1878 წ. 10 ივნისი

სხდომას დაესწრნენ: ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ე. კიკვიძე, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიკური.

განიხილეს სტროფები: 970; 971; 972 (პროექტი მოანზადეს გ. კარტოზიამ, გ. არაბულმა). ე. გვრიტიშვილმა, ლ. კიკნაძემ, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტურაბელიძემ).

970 იგი წავიდეს; დაბრუნდა უმა გზასა თაისწინასა,

ესი ჰევის ტანი საროსა და ვისი გული — რინასა;

ნაყორეებს და მიეზნობს, მოსთქემს მისსავე ლხინასა,

და ნარგისნი ქუხან, ცრემლსა სწუთმს, ჩარცხის ბროლსა და მინას.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 963) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: სწუთმს (წვიმს).

გ. კარტოზია: წ ე ი მ ს ზმნა, რომელიც წარმოშობით უსუბიექტია, რუსთველის დროისათვის ორპირიან ზმნად არის ქცეული (მდრ. „ვტ“-შივე: აეთანდილ მალვით ცრემლსა ს წ ე ი მ ს. 1241). შესაბამისად ობიექტის ნიშანიც წარმოდგენილია ხელნაწერთა დიდ ნაწილში. დაადგინეს: მიღებულ იქნეს წაითხვა ც რ ე მ ს ს ა ს წ ე ი მ ს (წინააღმდეგი — ი. გიგინეიშვილი).

სტროფის შინაარსი: ისინი წაიდგნენ; დაბრუნდა თავის (მარტო საეალ) გზაზე მოყმე, რომლის ტანი საროს (კვიპაროსს) ჰგავს და გული — რკინას; ცხენს მიატურებს (რონინით მიჰყავს) და თან მილაპარაკობს, თავის სიხარულზე (ლხენის მომნიჭებელზე) მოთქვამს, ნარვიზები (თვალეზი) ქუხან, (ათანდილი) ცრემლს ღვრის, რეცხავს ბროლსა და მინანქარს (=პირისახეს).

971 ვინცა გზას ნახნის უცხონი, მსახურებდიან, ჰკმობდიან, მოეხუთიან საჭურეტლად, მას ზედა სტრუფიალობდიან, ეძნელებოდის გაშუბება, გაყრასა ძლივ დასთმობდიან, და გზის ყოლაუზი მისციან, ჰკითხის რა, უამბობდიან.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 964) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ვისაც ნახავდა გზაზე უცხოებს, ემსახურებოდნენ, ვმად უხდებოდნენ, საჭურეტლად შემოებეოდნენ, შესტრუფოდნენ, ეძნელებოდით გაშუბება, გაყრას ძნელად ითმენდნენ, მეგზურს (გზის გამყოლს) აძლევდნენ, რასაც ჰკითხავდა, ეტყოდნენ.

972 მულაზანზარს მიეახლა, ადრე დაღვეს გზასა გრძელსა; მინდორს ნახა სპა, ლაშქართა და ნადირთა ჰგვანდეს მსრველსა, ყოვლენით ალყა შემოეკრა, მოსდგომოდეს გარე ველსა, და ისრიან და იზახიან, მკეცსა სკრიან ვითა მკეცსა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 965) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: სპა. ლაშქართა (სპა ლაშქართა); ისრიან (ისრვიან); მეორე ტაეპის შიგნით მძიმეა დასმული.

გ. კარტოზიამ აღნიშნა, რომ პროექტში გაზიარებულია მეორე ტაეპის ნ. ნათამისეული წაითხვა და გაგება.

პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მულაზანზარს მიუახლოვდა, სწრაფად გალია გრძელი გზა; მინდორში დინახა ჯარისკაცები, ლაშქარს (ჯარს) და ნადირთა მხოცველთა ჰგვანდნენ (=ეტყობოდით, ბევრნი იყვნენ და ნადირობდნენ), ყოველი მხრიდან ალყა შემოერტყათ, გარს შემოსდგომოდნენ ველს, ისერიან (ისრვებს) და გაპყვიან, ნადირს ჰკრიან (აფენენ) ხელეურებივით.

1978 წ. 28 ივნისი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ე. კიკვიძე, ს. ციციშვილი, შ. ძიძიგური.

განხილეს სტროფები: 973; 974; 975; 976; 977; 978 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ). გ. არაბულმა, ე. გვრიტიშვილმა, ლ. კინაძემ, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტურაბელიძემ).

973 კაცი ემთხუთა; მას ჰკითხა ამბავი მის ლაშქარისა, უბრძანა: „ისი ვისთა კმა ზათქისა და ზარისა?“
მან უთხრა: „ფრიდონ ქელმწიფე, მეფე მულაზანზარისა, და იგი ნადირობს, შეუკრავს ნაპირი ველ-შამზნარისა“.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 966) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: კაცი შემოხვდა; მას ჰკითხა იმ ლაშქრის ამბავი, უთხრა: „ვისთა ის ზათქისა და ზარ-ზეიმის ხმა?“ მან უთხრა: „ხელმწიფე ფრიდონი, მულაზანზარის მეფე, ნადირობს, ველ-შამზნარისთვის ალყა შემოურტყამს“.

974 მათ ლაშქართაჲც წაეიდა მით უსახოთა ქცევითა, გამხიარულდა; შუენება მის ყმისა ეთქმეოდა მე ვითა! მისთა გამყრელთა დაზარობს, შემყრელთა დასწუავს მზე ვითა; და ნახვა მჭურეტელთა ახელებს, ტანი ლერწამობს რხევითა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 967) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლლებაა: ლაშქართაყენ (ლაშქართაყე).

გ. კარტოზია: მეოთხე ტაეჲში რ ხ ე ვ ი თ ა მხოლოდ D²-ში იკითხება. ხელნწერათა უმრავლესობაში ხ ე ვ ი თ ა (=ხე ვითა) გვაქვს, რაც მეორდებოდა გამოცემებში 1937 წლამდე. ტ ა ნ ი ლ ე რ წ ა მ ო მ ბ ს ხ ე ვ ი თ ა შინაარსობრივად არ ვარგა; ამასთან სტროფში ტაეტოლოგიურ რითმას აქვს ადგილი (მზე ვითა — ხე ვითა).

ი. გიგინეიშვილსაც მიაჩნია, რომ წაკითხვას — ტ ა ნ ი ლ ე რ წ ა მ ო მ ბ ს ხ ე ვ ი თ ა — შინაარსობრივად დაბრკოლება ახლავს.

რედაქციის სხვა წევრები (ა. ბარამიძე, ც. კიკვიძე, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური) ფიქრობენ, რომ ამგვარი წაკითხვა შინაარსობრივად დამაკმაყოფილებელია. ნახევარტაეჲის აზრია: ტანი ირხევა ლერწამივით როგორც ხე (ა. ბარამიძე, შ. ძიძიგური) ან: ტანი ლერწამოზს (ყენაროზს) როგორც ხე (ს. ცაიშვილი, ც. კიკვიძე). რაც შეეხება ვ ი თ ა - ს განმეორებას ტაეჲების ბოლოს, ეს ტაეტოლოგიურ რითმად არ ჩაითვლება.

დაადგინეს: მიღებულ იქნეს წაკითხვა: ტანი ლერწამოზს ხე ვითა.

სტროფის შინაარსი: იმ ლაშქრისკენ წავიდა უმაგალითო (შეუდარებელი) ქცევით, გამხიარულდა; იმ ყმის მშვენიერებას როგორ გამოთქვამ: მისგან განმორებულებს (გაყრილებს) დააზრობს, შეყრილებს (კი) დაწვეას მზესავით, (მისი) ნახვა მკერეტულებს ახელებს, ტანი ირხევა ლერწამივით, როგორც ხე.

975 მათ ლაშქართა ყოლბსა შუა ორბი სითმე ვარდმოფრინდა;

ყმაჲან ცხენი შეუტია, გააჲყადა, არ შეშინდა,

შესტყორცა და ჩამოაგდო, დაეცა და სისხლი სდინდა,

და გარდაჲდა და ფრთენი დასკრნა, წუნარად შექდა, არ აქშინდა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 968) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: იმ ლაშქრის შუაში (ალყის შუაგულში) საიდანღაც ორბი გადმოფრინდა; მოყმემ (ავთანდილმა) ცხენი შეუტია, ამაყად წავიდა, არ შეშინდა, ესროლა (ისარი) და ჩამოაგდო, (ორბი) დაეცა და სისხლი სდიოდა, ჩამოხდა (ცხენიდან) და ფრთები დააქრა, აუჩქარებლად შექდა, ქშენა არ დაუწყია.

ი. გიგინეიშვილსა და გ. კარტოზიას მიაჩნიათ, რომ ორბი აქ არწივს ნიშნავს და თარგმანში ეს უნდა აისახოს.

ა. ბარამიძე და ს. ცაიშვილი ფიქრობენ, რომ ორბი და არწივი „ვტ“-ში სხვადასხვა ფრინველია.

ი. გიგინეიშვილის აზრით, სისხლი სდინდა=სისხლი გადმოსდინდა.

976 იგი რა ნახეს, მესროლნი სროლასა მოეშლებოდეს,

ალყა დაშალეს, მოვიდეს, მოეხტეოდეს, ბნდებოდეს,

იქით და აქათ უელიდეს, ზოგნი უკან ჰყეებოდეს,

და ვერცა ჰკადრებდეს: „ვინ ხარო“, ვერცა რას ეუბნებოდეს.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 969) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

მეოთხე ტაეჲში შეიცვალა პუნქტუაცია: ვერცა ჰკადრებდეს, „ვინ ხარო“... პროექტი :2 ცვლილებით მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ის რომ დაინახეს, მსროლელებმა (ისრის) სროლა შეწყვიტეს, ალყა მოშალეს, (ახლოს) მოვიდნენ, ეხვეოდნენ, იბნიდებოდნენ, ვარშემო უელიდნენ, ზოგნი უკან მოჰყეებოდნენ, ვერც (კითხვას) უბედავდნენ, „ვინ ხარო“, ვერც ვერაფერს ეუბნებოდნენ.

977 შინდორსა შიგან გორი დგა, ფრიდონ მას ზედა დგებოდა;

ღირსი მას თანა სროლასა ორმოცი კაცი ხლებოდა;

მუნ დაემართა აეთანდილ, მას თანა ყოლბი ჰყეებოდა.

და ფრიდონს უქჳირდა: „რა ქმნესო“, მისთა სპათათჳის წყრებოდა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 970) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

მეოთხე ტაეჲში შეიცვალა პუნქტუაცია: ფრიდონს უქჳირდა, „რა ქმნესო“...

ა. ბარამიძისა და ს. ცაიშვილის წინადადებით პირველ ტაეჲში შ ი გ ა ნ შეიცვალა შ უ ა თ ი. სტროფის შინაარსი: შინდორის შუაში (შუაგულში) მალღობი იყო, ფრიდონი მასზე იდგა;

მასთან სროლის ღირსი ორმოცი კაცი ახლდა; იქით გაემართა აეთანდლიო, მას მოაღყენი თან მიჰყეებოდნენ. ფრიდონს უყვირადა, „რა ქნესო“, თავის მოლაშქრეებზე წყურებოდა.

978 ფრიდონ მონა გამოგზავნა: „წა, ნახეო ისი სპანი, რა ქნეს, ალყა რად დაწალეს, სად წადიან ვითა ბრმანი?“ მონა ფიცხლა მოეგება, ნახა სარო, მორჩი ტანი, და დაღვა, თქალნი გაურეტლეს, დააიწყდეს სიტყუის თქმანი.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 971) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ფრიდონმა მონა გამოგზავნა: „წადი, ის მოლაშქრენი (ვეომრები) ნახეო, რა ქნეს, ალყა რად მოშალეს, სად მიდიან როგორც ბრმები?“ მონა სწრაფად მოეგება (აეთანდლის), იხილა სარო, ახალაურილი ტანი, დაღვა, თვალები გაუშტერდა, სიტყუის თქმა დააიწყდა.

1878 წ. 30 ივნისი

სლდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური.

განიხილეს სტროფები: 979; 980; 981 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, გ. არაბულმა, ე. გვრიტიშვილმა, ლ. კიკნაძემ, ბ. შახსარაშვილმა, ე. ტურაბულიძემ); 982 (პროექტი მოამზადეს ც. კიკვიძემ, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუშმალაშვილმა, ნ. კოტეტიშვილმა, ნ. ცუკიტიშვილმა).

979 აეთანდლიო ცნა, თუ: „ისია მოამბედ ჩემად რებული“. უთხრა: „არქუი შენს პატრონსა ეს ჩემი დავედრებული: ვარ უცხო ვინმე ღარიბი, საყოფთა მოშორებულნი, და მძაღლიცი ტარიელისი, თქვენს წინა მომგზავრებული“.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 972) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: „ისია მოამბედ ჩემად რებული“. უთხრა: „არქუი შენს პატრონსა... (ისია მოამბედ ჩემად რებული. — წა, ჰკადრე შენსა პატრონსა...)“.

პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: აეთანდლიო ნიხედა, რომ ის (კაცი) მასთან ამბის გასაგებად იყო წამოსული. უთხრა: „მოასხენე (უთხარი) შენს პატრონს ეს ჩემი დაბარებული: ვარ უცხო მოგზავრებული, საცხოვრებელს (საწმომბლოს) მოშორებულნი, ტარიელის მძაღლიცი, თქვენთნ გა-მომგზავრებული“.

980 მონა წაივდა ფრიდონის თხრობად ამბისა მისისადა, უთხრა: „მზე ვნახე მოსრული, ჩანს მანათობლად ღღისისადა: ვახრობ, იგიცა დაშმაგდენ, თუ ბრძენთა ნახონ ესი სადა; და ვვარ მვამო ტარიელისი შეყრად ფრიდონის მქისისადა“.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 973) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ი. გიგინეიშვილი: მეოთხე ტაეპში უნდა მივიღოთ ზოგიერთი ხელნაწერის წაკითხვა: ვარო მძა ტარიელისი. სხვათა სიტყუის -ო ნაწილაკით საზღერულია და მსაზღერელის გათიშვა (მძა-ო ტარიელისი) არ არის მოსალოდნელი.

გ. კარტოზია: „ვტ“-ის ენისათვის დამახასიათებელია სხვათა სიტყუის -ო ნაწილაკის „უჩევე-ული“ პოზიციაში დასმა. ამიტომ მძა-ო ტარიელისი მოულოდნელი შესატყუება არ არის. ანგარიში უნდა გაეწიოს ხელნაწერთა ჩვენებასაც.

დადგინეს: მიღებულ იქნეს წაკითხვა: ვარო მძა ტარიელისი (წინააღმდეგი -- გ. კარტოზია).

სტროფის შინაარსი: მონა წაივდა ფრიდონისათვის მიი (აეთანდლის) ამბის სათქმელად, უთხრა: „მზე ვნახე მოსული, ღღის მანათობლად ჩანს; ვფიქრობ, ბრძენნიც გაშმაგდებთან, თუ სადმე ნახვენ მას; ტარიელის იმა ვარო, მკაცრი ფრიდონის შესახვედრად (მოსული)“.

981 რა „ტარიელ“ მოისმინა. ფრიდონს ჰირი უსუბუქდა, თქალთა ცრემლნი გაღმოსტუიედეს, გული უფრო აუჩუქდა,

მონაქროლმან ვარდი დაზრა, წამწამთაგან ბუქი ბუქლა;
და შეიყარნეს, ერთმანერთი მათგან იქო, არ გაუქდა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 974) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ტარიელის სახელი რომ გაიგონა, ფრიდონს ქირი შეუშსუბუქდა, თუ-
ლებიდან ცრემლები გადმოსცვივდა, გული უფრო აუჩუყდა, წამწამებიდან ბუქი ვარდა, წამო-
ნაქროლმა (ქარმა) ვარდი (=სახე) დააზრო; შეიყარნენ, ერთმანეთი შეაქეს, ერთმანეთი შეუქე-
ბელი არ დაუტოვებით.

982 ფიცხლა იგი ქელი ჩავლო, ჩაეგება ფრიდონ წინა;
რა შეხედნა, მან ესე თქვა: „თუ არ მზეო, ისი ვინა?“
მას მებტობდა, რაცა ქება მონისაგან მოესმინა;
და ერთმანერთსა გარდაუქლეს, ლხინმან ცრემლი აფრქვეინა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 975) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

რედაქციის წვერებზე ყურადღება მიაქციეს იმას, რომ მეორე ტაეპის პროექტისეული წყაითხვა ხელნაწერთა მცირე ჩუგუფში (D რედაქციის ნუსხებში) დასტურდება. ხელნაწერთა უმრავლესობაში (აგრეთვე რიგ გამოცემაში) გვაქვს: რა შეხედნა, ესე თქვა, თუ: „არ მზეო, ისი ვინა?“ s გამოცემის წყაითხვა — რა შეხედნა, ესე თქვა, თუ: „თუ არ მზეო, ისი ვინა?“ — კონიექტურაა. ასევე კონიექტურას წარმოადგენს ი. გიგინეიშვილის მიერ შემოთავაზებული წყაითხვა: რა შეხედნა ესე თქვა, თუ: „თუ არ მზეო, ისი ვინა?“

სტროფის შინაარსი: ფრიდონმა სწრაფად ჩაიარა ის ქელი, წინ მიეგება; რომ შეხედა, მან (ფრიდონმა) ეს თქვა: „თუ არა მზე, მაშ ვინ არის იგი?“ (ავთანდილი) იმას აღუკვებოდა, რა ქებაც მონისაგან მოესმინა (ფრიდონს); ერთმანეთის შესახვედრად ცხენებიდან ჩამოხტნენ, სიხარულმა ცრემლები აფრქვეინა (ორივეს).

1878 წ. 8 ხექტენბერი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე, ე. მებტრეველი, შ. ძიძიგური.

განიხილეს სტროფები: 983; 984; 965; 986; 987, 988; 989 (პროექტი მოამზადეს ც. კიკვიძემ, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუშმალიშვილმა, ნ. კობეტიშვილმა, ნ. კიტოშვილმა).

983 მოეხტიენეს ერთმანერთსა, უცხოობით არ დარიდონ;
თუთი უსახოდ ფრიდონს უმა და მოეწონა ყმასა ფრიდონ;
რა მჭჭრეტელთა იგი ნახონ, მზე მათთანა გააფლიდონ,
და მოჰკალ, ბაზარს სხუა მათებრი ივაქრონ რა ანუ ყიდონ.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 976) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ერთმანეთს მოეხტიენეს, უცხოობის გამო არ მოერიდებიან; ფრიდონს მებტისმებტად (უმაგალითოდ) მოეწონა მოყმე და მოყმეს — ფრიდონი; მჭკრეტელებმა რომ ისინი ნახონ, მზეს მათთან შედარებით არაფრად ჩააგდებენ, მოჰკალი, (თუ) ბაზარში სხუა მათი მსგავსი იყიდონ რამე ან გაყიდონ.

984 ფრიდონისებრნი მოყმენი ვინმეა ვით ვნ გვებთან!
მაგრა მას ახლვან ქებანი, მართ მებტნი არ ნიხულებთან;
მზე უჩინო იქს მნათობთა, რა ახლოს შეიყრებიან,
და დღისით ვერ ნათობს სანთელი და ღამით შუქნი ჰკრთებიან.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 977) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: იქს (იქმს).

გ. კარტოზია: პირველ ტაეპში მეორდება ვინ (ვინმეა... ვინ). ორსავე შემთხვევაში კითხვითი ნაცვალსახელის მნიშვნელობით იხმარება. შეუძლებელია ერთ-ერთი მათგანი ზმნისართავი (ძვ. ქართ. ვინამ=საიდან) გავიგოთ. ამიტომ მეორე ვინ მძიმეებით უნდა გამოვეყოთ: ვინმეა ვით, ვინ, ეგვებთან!

ი. გიგინეიშვილი: ტაეპში ორივე ვინ მართლაც ერთი და იმავე მნიშვნელობისა ჩანს. ამიტომ ვინ ნაცვალსახელის განმეორება პუნქტუაციაში უნდა აისახოს. ოღონდ ორი შიშიმე საკირო არ არის, ერთიც საკმარისია: ვინმეცა ვით, ვინ ეგებთან.

დაადგინეს: მიღებულ იქნეს წაკითხვა: ვინმეცა ვით, ვინ ეგებთან.

ი. გიგინეიშვილი: მეოთხე ტაეპში უნდა მივიღოთ ზნის ერთპირიანი ფორმა: კ რ თ ე ბ ი ა ნ. ტაეპის აზრია დღისით ვერ ანათებს სანთელი, ღამით კი შუქი კრთის (ჩანს).

ე. მებრეველსაც უმჯობესად მიაჩნია კ რ თ ე ბ ი ა ნ ფორმა.

ც. კიკვიძე, ა. ბარამიძე, გ. კარტოზია აღნიშნეს, რომ აქ სანთლის შექმნა ლაპარაკი და ამიტომ სწორია ორპირიანი კ კ რ თ ე ბ ი ა ნ .

დაადგინეს: დარჩეს წაკითხვა კ კ რ თ ე ბ ი ა ნ (წინააღმდეგნი — ი. გიგინეიშვილი, ე. მებრეველი).

სტროფის შინაარსი: ფრიდონისთან მოყმე ვინ და როგორ, ვინ იქნება! მაგრამ მას (ე-თანდილს) რომ აქებენ, ამაზე მეტი აღარ შეიძლება; მზე აუზინარებს მნათობებს, ახლოს რომ შეიყრებიან, დღისით ვერ ანათებს სანთელი, ღამით კი შუქი გამოჰკრთის (მას).

985 ცხენთა შესხდეს, გაემართნეს, ფრიდონისა მივლენ სრასა.

დაიშალა ნაღირობა, მოეშალნეს მკეცთა სრვას;

ავთანდილის ჭურჭრად სპანი იქით-აქით იქმან ჭრასა,

და თქვეს: „ასეთი ჭორციელი შეუქმნია, ნეტარ, რასა?“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 978) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ი. გიგინეიშვილი: მეორე ტაეპის სარიტომო სიტყვად ზოგ ხელნაწერშია ს ტ რ ა ს ა, რაც უფრო მართებული ფორმა ჩანს. რითმა ადასტურებს, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ ენაში დასაშვებია ვ-გადსმული ფორმებიც, ე. ი. უკვე რუსთველისდროინდელ ქართულში ადვილი ჰქონდა ვ-ს მებრათვისის სონორ თანხმოვნებთან.

ც. კიკვიძე: „ვეფხისტყაოსანში“ არაიდენტური რითმის მსგავსი შემთხვევები სხვაეც დასტურდება. ამასთან საყურადღებოა, რომ ხელნაწერთა უმრავლესობა ძველ (ვ-გადსმულ) ფორმას უჭერს მხარს. ვფიქრობ, გასწორების მიღებისათვის საკმარისად საფუძველი არ არსებობს.

ე. მებრეველი: ზოგიერთი ძველი ხელნაწერის (A²A³) ჩვენება ს ტ რ ა ს ა ფორმის სასარგებლოდ მტკიცებებს და ეს უთუოდ ანგარიშგასაწევი ფაქტია.

გ. კარტოზია: მიუხედავად შედარებითი სიძველისა, ეს ხელნაწერები მაინც გვიანდელი ხანის ენობრივი ნორმების გავლენას განიცდიან. ამიტომ მათი ჩვენება არგუქნებდა არ გა-მოღდება. მეორე მხრივ, არ არის შემთხვევითი, რომ გვიანდელი ხელნაწერები პინც ადრინდელ ფორმას იცავენ.

ი. გიგინეიშვილი: არ არის გამორიცხული, რომ ეს ძველი ფორმა მწიგნობარ გაღაწერთა მიერ იყოს აღდგენილი. ცნობილია, რომ მე-19 საუკუნეშიც იცავენდნენ ძველ ენობრივ ნორმებს და აარქაულდნენ ტექსტს.

დაადგინეს: მიღებულ იქნეს წაკითხვა ს ტ რ ა ს ა (წინააღმდეგნი — ც. კიკვიძე, გ. კარტოზია).

სტროფის შინაარსი: ცხენებზე შესხდნენ, გაემართნენ, ფრიდონის სასახლეში მიდიან. დაიშალა ნაღირობა, თავი დაანებეს მხეცების ხოცვას; ავთანდილის საცქერლად მეომრები იქით-აქედან ჩაუფ-ჩაუფად მოედინებთან, თქვეს: „ასეთი ხორციელი, ნეტარ, რას შეუქმნია?“

986 ემა ფრიდონს ეტყუის: „ისწრაფვი, ვიცი, ამბისა თხრობასა,

გიაშობ, ვინ ვარ, სით მოვალ, ვინათგან ღამი ცნობასა,

ანუ სით ვიცნობ ტარიელს, ანუ რად ვიტყუი ძმობასა,

და იგი ძმად მივმობს, ძმა ხარო, თუცა ძლივ ღირს ვარ ყმობასა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 979) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მოყმე (ავთანდილი) ფრიდონს ეუბნება: „ვიცი, ჩქარობ, რომ ამბავი მოგიხბრო, რადგანაც ცდილობ (ამბის) გავებას, გიაშობ, ვინ ვარ, საიდან მოვდივარ, ან საიდან ვიცნობ ტარიელს, ან რატომ ვამბობ (მის) ძმობას, ის ძმას მიწოდებს, ძმა ხარო, თუმცა ძლივსა ვარ (მისი) ყმობის ღირსი.“

987 მე ვარ ემა როსტან მეფისა, მოყმე არაბეთს ზრდილობით,

ღიღი სპასპეტი, სახელად მიქმობენ ავთანდილობით,

ქ დიდებულთა დიდგუართა, ზრდილი მეფეთა შვილობით,
და საყრძალავი და უყადრი, მყოფი არვისგან ცილობით.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 980) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მე ვარ როსტევეან მეფის უმა, არაბეთში გაზრდილი მოყმე, დიდი სარული, სახელად ავთანდილს მიწოდებენ, მემკვიდრე დიდგვაროვან დიდებულთა, მეფის შვილივით გაზრდილი, ვარ მოსარიდებელი და ამაყი, ვერაფერს მიწვევს წინააღმდეგობას.

988 დღესა ერთსა მეფე შექდა, ნადირობას გამოვიდა;
მინდორს ვნახეთ ტარიელი, ცრემლთა ღრვიდა, ეელთა რწყვიდა,
გაგუიჯიორდა, გუიუცხოვა, ვაწუიეთ და არ მოვიდა,
და ჩუენ გუეწყინა, არ ვიცილით, მას თუ ცეცხლი რაგუარ სწყადა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 981) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ერთ დღეს მეფე შექდა (ცხენზე) და გამოვიდა სანადიროდ; მინდორში ვნახეთ ტარიელი, ცრემლებს ღვრიდა, ეელს რწყავდა (ცრემლებით), გაგუიჯიორდა, გვეუცხოვა, მოვიწვიეთ და არ მოვიდა, ჩვენ გვეწყინა, არ ვიცილით, მას თუ როგორ წვადა ცეცხლი.

989 მეფემან სანნი შეპყრობად შეუხახნა და წყრებოდა;
მან უჭირველად დაქოცნა, ომი არ მისჯირდებოდა,
ზოგსა მქარ-თეძო დაღეწა და ზოგსა სული ჰქდებოდა;
და მუნღა ცნეს, ეტლი მთუარისა რომე არ დაბრუნდებოდა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 982) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ჰქდებოდა (ხდებოდა).

ი. გიგინეიშვილი: დაღეწა ოპირიანი ფორმა. საჭიროა საპირიანი დაღეწა. რედაქციის წევრებმა აღნიშნეს, რომ დაღეწა აქ საპირიან ზმნად არის გაგებული, მაგრამ იქ არ არის სონორი ლ თანხმოების წინ, ისევე როგორც სხვაგან პოეზის ტექსტში. დაადგინეს: დარჩეს წაკითხვა დაღეწა (წინააღმდეგე — ი. გიგინეიშვილი). სტროფის შინაარსი: მეფემ (მის) შესაპყრობად მეომრები მიუსია და წყრებოდა; მან აღვილად დახოცა (ისინი), ბრძოლა არ უჭირდა, ზოგს მხარ-თეძო დაუღეწა, ზოგს კი სული ხდებოდა; მაშინდა გაიგეს, რომ მთვარის ეტლი არ დაბრუნდებოდა (ბედი არ შეტრიალდებოდა).

1878 წ. 15 ხექტემბერი

სხდომას დაესწრნენ: ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე, ე. მეტრეველი.

განხილეს სტროფები: 990; 991; 992 (პროექტი მოამზადეს ც. კიკვიძემ, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუშმალიშვილმა, ნ. კოტეტიშვილმა, ნ. ციტიშვილმა).

990 მათ სპათაგან ვერშეპყრობა ცნეს მეფეთა მეტად მწყყრალთა,
თუთი შესხდეს და შეუტრეს ამაყთა და არას მყრალთა.
რა ტარიელ მეფე იცნა, მუნღა დაქრთა მათთა კრმალთა,
და ცხენსა მისცნა სადავენი, დაგუიჯარგა წინა თუალთა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 983) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: იმ მეომრების მიერ (ტარიელის) ვერშეპყრობა გაიგო მეტად გამწყრალმა მეფემ, თუთონ ამხედრდა და შეუტია ამაყმა და არაფრის მოშიშარმა. ტარიელმა რომ მეფე შეიცილა, მაშინდა გაერადა მის ხმალს, ცხენს სადავე მიუშვა და თვალთაგან დაგვეჯარგა (თვალწინ გაევიწარა).

991 ეძებნეთ და ეძალი ვერ ვპოვეთ, დაესწამეთ ვშაპურობა.
მეფე დაქმუნდა, დაშალა სმა, ნადიმობა, პურობა.
მე ვეღარ გაეხედელ მისისა ამბისა არდასტვრობა,
და გამოვიპარე საქებრად: მწუიდა ცეცხლი და მურობა.

საუბილო გამოცემასთან (სტრ. 984) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ვებნეთ და კვალი ვერ ეიბოვეთ, დავწამეთ ავსულობა. მეფე დანა-
ლელიანდა, მიატოვა ლხინი, ნადიმობა, პურობა. მე ველარ მოვითმინე მისი (ტარაელის) ნამდვი-
ლი ამბის უტოღინარობა, გამოვიპარე მის საძებრად, მწვევედა ცეცხლი და აღმური.

992 იგი ვებნეთ წელსა სამსა, არ ვიამე არცა ძილი.

მათ მასწავლეს, ხატაელნი ვნახენ მისგან დაყოდილი;

ეპოვე ვარდი მოყუთასო, შექმერთალი და ფერმიქდილი,

და შემიტკბო და შემიუჭარა, ვითა ძმა და ვითა შვილი.

საუბილო გამოცემასთან (სტრ. 985) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

რედაქციის წევრებმა ყურადღება მიაქციეს იმას, რომ მეორე ტაქში რითმის გამო გრამა-
ტიკული ნორმა დარღვეული: ხატაელნი ვნახენ დაყოდილი. პროექტი მიღებულ იქნა, ოღონდ
მესამე ტაქში მოყუთასო შეიცვალა მოყუთანე ფორმით.

სტროფის შინაარსი: სამ წელიწადს ვებნეთ ის, ტბილად არ მიძინია (ძილითაც ვერ ვიამე).
მისგან დაჭრილი ხატაელნი ვნახე და მათ მიმასწავლეს (ტარაელის ზნა-კვალა); ეპოვე მოყ-
უთალი, შექმამერთალი და ფერმიხდილი ვარდი (=ტარიელი), შემიტკბო და შემიუყარა, რო-
გორც ძმა და როგორც შვილი.

1978 წ. 22 სექტემბერი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, ვ. კარტოზია, ც. კვიციანი, ს. ცაი-
შვილი.

განიხილეს სტროფები: 993 (პროექტი მოამზადეს ც. კვიციანი, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუ-
შვილმა, ლ. თუშმალიშვილმა, ნ. კობეტიშვილმა, ნ. ციციტიშვილმა); 994; 995; 996; 797; 997.1;
997.2, 997.3 (პროექტი მოამზადეს ვ. კარტოზიამ, ვ. არაბულმა, ე. გერტიშვილმა, ლ. კვინა-
ძემ, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტურაბელიძემ).

993 ქტაბნი წაუხმან დევთათის, სრულად გამეისხსლებია;

მუნ ასმათ ახლავს მარტოსა, სხუა არეინ უახლებია;

მას მუდამ ძქელი ცეცხლი სწუთავს, არახალ-არახლებია,

და ვამ მართებს მისსა გაყარლსა, შავი ხლა თავსა ხლებია.

საუბილო გამოცემასთან (სტრ. 986) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: არა-
ხალ-არახლებია (არ ახალ, არ ახლებია), ვამ (ვა).

ც. კვიციანი: მესამე ტაქში დატოვებულია ტრადიციული (ხელნაწერთა დიდ ნაწილში და
ბოლო დროის რიგ გამოცემაში წარმოდგენილი) წაკითხვა გაკვეთილი კორექტივით: არ-
ახალ-არახლებია კომპოზიტად არის მიჩნეული (შდრ. Z-ის წაკითხვა: არ ახალ-, არ
ახლებია). A¹-ის წაკითხვა — არ ა ხ ა ლ ი ხ ლ ე ბ ი ა, რომელიც პირვანდელ წაკითხვად
მიანიხია ი. გიგინეიშვილს, ტექსტის სწორების შედეგი ჩანს. არ ა ხ ა ლ ი ხ ლ ე ბ ი ა მე-
ტად ნათელი, გასაგებია ფრაზა და მისი გადაკეთების საღუძველი გაუგებარია.

ი. გიგინეიშვილი: გადაკეთების საფუძველი, ალბათ, ტაქტოლოგიური რითმის აცილების
სურვილი იყო. მეოთხე ტაქტის ხ ლ ე ბ ი ა გაგებული ჰქონდათ, როგორც ა ხ ლ ა ე ს ზმნის
ფორმა, მაშინ როცა აქ გვაქვს ხლა (=შეი მანდილი) სახელიდან ნაწარმოები ზმნური ფორმა.

ვ. კარტოზია: არ ა ხ ა ლ - არ ა ხ ლ ე ბ ი ისევეა ნაწარმოები, როგორც ა ხ ა ლ - ა ხ ლ ე ბ ი
(ცეცხლი სწუთავს ა ხ ა ლ - ა ხ ლ ე ბ ი, 686) და სავსებით გასაგები და კონტექსტისათვის შესა-
ფერი სიტყვაა.

ს. ცაიშვილი: პროექტის წაკითხვა უყვებისა გრადაციის თვალსაზრისითაც: ძველი, არახალ-
არახალი ცეცხლი. ძმასთან. უნდა აღინიშნოს, რომ A¹-ის წაკითხვა (არა ახალი ხლებია) ტაქტო-
ლოგიურ რითმას აჩენს სტროფში (უახლებია — ხლებია).

ა. ბარამიძე: ტაქტში მართლაც არა ახალ-ახალ ცეცხლზე უნდა იყოს ლამპარაჟი. პროექტის
წაკითხვას მხარს ეუჭერ.

დაადგინეს: მიღებულ იქნეს წარმოდგენილი წაკითხვა (წინააღმდეგი — ი. გიგინეიშვილი).

სტროფის შინაარსი: გამოკვებულები წაურთმევია დევებისათვის. მოსისხლედ მოჰკიდებია
მათ; იქ მარტო მყოფს ასმათი ახლავს, სხუა არეინ უახლებია: მას მუდამ ძველი ცეცხლი
წუთავს, არა ახალ-ახალი, ვამ მართებს, ვინც მას (ტარიელს) გაყუარა, შავი ხლა (მანდილი) მოხ-
ვევია თავზე ხლად.

594 ქალი მარტო ქებასა შიგან ზის მტირალი, ცრემლწაწომი;
 ყმა ნადირსა უნადირებს, ლომის ლეკუა ვითა ლომი,
 შიართუაშს და აგრე არჩენს იგი ერთგან ვერდამდგომი,
 და მისგან კილე სანახავად არა უნდა კაცთა ტომი.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 987) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ქალი მარტოდმარტო ზის მტირალი, ცრემლანდენი გამოქვამელში: მოყმეს ნადირი (უნადირევი) მიჰქვს მისთვის, როგორც ლომს თავისი ლეკვისთვის, შიართმევს ხოლმე და ასე არჩენს ის, ერთ აღვილზე დაუდგომელი, მის გარდა დასანახავად არავინ უნდა აღამიანს ტომისა.

995 მე უცხოს უცხო მანატრა მოსმენა სანატრელისა,
 შითხრა ამბავი მისი და მისისა სასურველისა.
 რა ჭირნი დასთმნა, ვერ იტყუის აწ ენა ესე ხელისა,
 და კლავს სურვილი და ვერჭურება მისისა დამმარხველისა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 988) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

გ. კარტოზია: პროექტში ცვლილება არ შეგვიტანია, მაგრამ ვფიქრობ, პირველი ტაეპი ასე უნდა იკითხებოდეს მე უცხოს უცხოს მანატრა მოსმენა სანატრელისა (=მე სრულიად უცხოს [უცნობს] მადირსა სანატრელი [ამბის] მოსმენა).

ა. ბარამიძე: არა, აქ უცხო კაცსა და უცხო ამბავზეა საუბარი. ამიტომ უცხოს უცხო ორ სიტყვად უნდა წავიკითხოთ.

ი. გიგინეიშვილის წინადადებით უცხოს, როგორც ლანართი, გამოიყო მძიმეებით: მე, უცხოს, უცხო მანატრა მოსმენა სანატრელისა.

გ. კარტოზიას აზრით, თუ უცხო ორ სიტყვად დარჩება, სტრაქონში საჭირო გახდება დამატებითი პუნქტუაციური ცვლილების შეტანა: მე, უცხოს, უცხო მანატრა — მოსმენა სანატრელისა.

ი. გიგინეიშვილი: პირველი ტაეპის აზრია: მე, უცხოს, უცხო და სანატრელი (ამბის) მოსმენა მადირსა. უცხო რომ ნათესაობითის ფორმით არ არის წარმოდგენილი, ეს დაბრკოლებად არ ჩაითვლება.

უ. კიციძე და ს. ცაიშვილიც იზიარებენ ტაეპის ამგვარ გააზრებას.

დაადვილებს მიღებულ იქნეს წაკითხვა: მე, უცხოს, უცხო მანატრა მოსმენა სანატრელისა (=მე, უცხოს [უცნობს], მადირსა უცხო, სანატრელი [ამბის] მოსმენა). წინააღმდეგი — გ. კარტოზია.

სტროფის შინაარსი: მე, უცხოს (უცნობს), მადირსა უცხო, სანატრელი (ამბის) მოსმენა, შითხრა თავისი და თავისი მიჭნურის ამბავი. რა ჭირიც მოითმნა, ახლა ვერ იტყვის ეს ენა გახელებულისა (ე. ი. ვერ ვიტყვებ მე, გახელებული), კლავს თავისი დამმარხველის (უძვირდესის) აღამიანის) სიყვარული და უნახაობა.

ა. ბარამიძის აზრით, უცხო = უცხოელს.

996 ვითა მთუარე დაუდგომლად იარების, არ დადგების;
 მასვე ცხენსა შენუელსა ზის, აროდეს გარდაცდების;
 არას ნახავს პირმეტყუელსა, ვით ნადირი კაცთა ჰკრთების.
 და ვაი მე, მისსა მგონებელსა, ვაი მას, ვინცა მისთვის კტდების!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 989) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ვაი მე (ვა მე), ვაი მას (ვა მას):

ა. ბარამიძე: ზოგი ხელნაწერი მესამე ტაეპში ნადირის ნაცვლად პირმეტყველს კითხულობს. ეს უკეთესი წაკითხვაა. ტაეპში ერთმანეთს უპირისპირდება პირმეტყველი და პირმეტყველი: არას ნახავს პირმეტყველსა, ვით პირმეტყველი კაცთა ჰკრთების.

გ. კარტოზია: პირმეტყველი მხოლოდ სრულად ცრემლანდენი ხელნაწერებში გვაქვს. დანარჩენ სხვა რედაქციებში ნადირი იკითხება. შინაარსობრივად ნადირი სჯობს. ყველა პირმეტყველი არ უკრთის კაცს. შდრ. საწუთრო და სოფელს ყოფა, კაცი უნნისო ვით ნადირსა.

ი. გიგინეიშვილი: პირმეტყველი სრულად ცრემლანდენი სიტყვაა და ცხოველის აღმნიშვნელი ზოგადი სახელია. უპირატესობა მას უნდა მიეცეს.

ს. ცაიშვილი: სიმპტომატურია, რომ პოემაში სხვა ადგილას კაცო და ნადირი უპირისპირდება ერთმანეთს (კაცი უჩნსო ვით ნაღირსა).

ც. კიკვიძე: კაცისა და ნადირის ამგვარი დაპირისპირება სხვა ძეგლებშიც დასტურდება (მაგ., „შამათა სწავლანი“ და სხვ.).

ა. ბარამიძე: მით უფრო საგულეებელია, რომ, თუ პირიქედვე წაიკითხვა ნაღირი იყო, იგი არ გადაკეთდებოდა პირუტყვად.

გ. კარტოზია: ნადირი > პირუტყვი (ერთი გვუფის ხელნაწერებში) ურეველად მეზობელი სიტყვის — პირმეტყველის — გავლენის შედეგია.

მომდევნო სხდომაზე (6.X.78) გაგრძელდა ამ ტაეპის განხილვა. შ. ძიძიგურმა აღნიშნა, რომ შინაარსობრივად აქ სწორედ პირუტყვი სჯობს. ცხოველი (გარეულუცა და შინაურიც) უფროსი ადამიანს. ამასთან მხატვრული თვალსაზრისითაც უყვეთსია ტაეში პირმეტყველისა და პირუტყვის მეზობლობა. ე. მეტრეველის აზრით, საკითხის გარკვევისათვის გადაწყვეტია ხელნაწერთა ჩვენება, რაც ნაღირ-სიტყვის სასარგებლოდ მეტყველებს.

დაადგინეს: მიღებულ იქნეს პროექტის წაკითხვა (წინააღმდეგნი — ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, შ. ძიძიგური).

სტროფის შინაარსი: როგორც მთავარ შეუჩერებლად მოძრაობს, არ ჩერდება; იმ შენეულ ცხენზევე ზის, არასოდეს ჩამოდის (ცხენიდან); მეტყველს არაუის ნახულობს, ადამიანებს ერიდება როგორც ნადირი. ვაი მე, მასზე ფიქრით შეპყრობილს, ვაი მას, ვინც მისთვის ევლება!

997 მის ყმისა ცეცხლი მეღების, დამწუა ცეცხლითა ცხლითა,

შემებრალნეს და გაეშმაგდი, გაქე გულითა ხელითა:

ზომინდა მისთა წამალთა ძებნა ზღუთა და ქმელითა:

და შეიქეც, ვნახენ მეფენი, მყოფნი გულითა ბნელითა.

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 990) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: დამწუა ცეცხლითა (ერთი ცრემლითა).

გ. კარტოზია: ხელნაწერები და გამოცემები განსხვავებულად წარმოგიდგენენ სარიტმოსიტყვებს: ABD რედაქციის ნუსხებში და ყველა გამოცემაში, s-ის გარდა, რითმაა ელითა, C რედაქციის ხელნაწერებში და s-ში — ისითა: მისითა, ვისითა/მისითა, ქვისითა, მქისითა. პირველ ტაეში ეტირი ცრემლითა მხოლოდ D რედაქციის ნუსხებში ვკაქეს. ორსავე შემთხვევაში ხელნაწერთა ტრადიციას გაეფიქრეთ ანგარიში.

ა. ბარამიძე: მეც მხარს ვუჭერ პროექტის წაკითხვას. C რედაქციის წაკითხვა მესამე ტაეპისა, ზღვისა და ქლიშის დაპირისპირება (ძებნა ზღუთა და ქვიშითა), არ ვარგა. აღსანიშნავია, რომ ამ ტაეში ზღუთა და ქმელითა ს კითხულობს CI ხელნაწერიც.

დაადგინეს: მიღებულ იქნეს პროექტის წაკითხვა.

სტროფის შინაარსი: იმ მოყმის ცეცხლი მეღება, ცხელი ცრემლით დამწვა, შემებრალა და გაეშმაგდი, გულახებულზელი გაეხდი; მომინდა მისი წამლის ძებნა ზღვისა და ხმელეთზე; დაებრუნდი, ვნახე გულდაბნელებული (მწუხარე) მეფენი (როსტევენი და თინათინი).

997,1 პირველად ძებნად წამოსტლა მეფეს ვაცნობეთ აროსა,

მართ მონდომოდა შეტყობა პირმზესა, ტანად საროსა:

პირგარდაქლილი შევესწარ ტურტააა შესაყაროსა,

და ეპოვე, მას ჰგვანდა, რა მზემან ღრუბელი გარდიყაროსა.

1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 1185¹) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ვაცნობეთ (ვაცნობე), ჰგვანდა (გვანდა), გარდიყაროსა (გაყაროსა). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: პირველად საქებნელად წამოსტლა მეფისთვის არ ვაცნობებო, (ტარიელის ამბის) შეტყობა მონდომოდა პირმზეს, ტანსაროს (=თინათინს); პირგადახდილი შეეხედი ტურტა შესაყარულს (=ტარიელს), ვნახე, იმას ჰგვავდა, მზე რომ ღრუბელს გადაიყაროს.

997,2 მიებრუნდი, ვკადრე ყოველი ნახული, მონასმენია,

მიბრძანეს: ძნელი ადვილად გიჩანან შენ საქმენია;

ვკადრე, თუ: ადრე მიემართებ, ტყუილი არ სათქმენია,

და დამვედრა სიტყუა საბრალო, ცნობათა გარდამხმენია.

1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 1185²) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ტყუილი (ტყუელი); მესამე ტაეპის ბოლოს მოშლილია ბრძელები და წერტილის ნაცვლად დასმუ-

ლია მძიმე; ბრკელები დასურულია მეოთხე ტაეპის ბოლოს; მეოთხე ტაეპში მძიმე მოშლილია პირველი სიტყვის შემდეგ და დასმულია ცეზურასთან. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მიებრუნდი, შოვახსენე (თინათინს) ყოველი ნანახი და მოსმენილი, მითხრა: „ძნელი საქმეები შენ ადვილად მიგაჩნია (ძნელი საქმეები შენთვის ადვილად დასაძლევია)“. შოვახსენე: „მალე გავემართები მასთან, ტუელის ვერ ვიტყვი (ტუელი სათქმელი არ არის), მითხრა (ტარიელმა) საბრალობელი, გონების წამრთმევი სიტყვა“.

997,3 მეფეთა დია იამა უცხოთ ამბავთა სმენანი,
 მითხრეს: დაჲ ვოუქნეთ შენისა მონღომილისა მკენანნიჲ;
 მაგრა შემატუეს უმისოდ, გლახ, სიცოცხლისა თმენანი;
 და შევატყუე, ჩემგან ეწყინათ ადრე წასულისა თქმენანი.

1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 1185³) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: მკენანნი (მქენანი), მაგრა (მაგრამ); მეორე და მესამე ტაეპების ბოლოს მძიმის ნაცვლად დასმულია წერტილ-მძიმე. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მეფეს (როსტევანს) დიდად ეამა უცხო ამბის მოსმენა, მითხრა: „ახლა იმის მკნელი ვიქნებით, რაე გინდა“; მაგრამ შემატუე, უმისოდ (უტარიეოდ) სიცოცხლე რომ მიძნელდებოდა: შევატყუე, ეწყინა ჩემგან მალე წასულის თქმა.

1078 წ. 28 სექტემბერი

სხდომას დაეწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ე. კიკვიძე, ს. ცაიშვილი. განიხილეს სტროფები: 998; 999; 1000; 1001 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, გ. არაბულმა, ე. გვრიტიშვილმა, ლ. კონაძემ, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტურაბეჯიძემ).

998 დავეთხოვე და გამიწყრა, მეფე მიეცა კმუნვასა.
 დაეყარნ ჩემნი ლაშქარნი, მით იხახიან მუნ ვასა;
 გამოვიპარე, დაექსენ სისხლისა ცრემლთა წურვასა,
 და აჲ ვებებ მისთა წამალთა, ვიქ იქით-აქათ ბრუნვასა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 991) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ვიქ (ვიქმ). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: დავეთხოვე და გამიწყრა მეფე, მწყუხარებას მიეცა. დაეტოვე ჩემი ლაშქარი, ამიტომ იხახიან იქ ვასი; გამოვიპარე, შევწყვიტე სისხლის ცრემლების წურვა (შევეწყვიტე ტირილი), ახლა ვებებ მის (ტარიელის) წამალს, აქეთ-იქით დავედიარ.

999 შენი მან მითხრა ამბავი, მისგან ძმობისა შენისა,
 აჲ მიპოვნისარ უებრო შენ, საქებელი ენისა;
 გამოშირჩიე, სით მიჯობს ძებნა მის მზისა ზენისა,
 და მისთა მქურტელთა ლხინისა, ვერმქურტეთა ამზარუნისა“.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 992) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მან მომითხრო შენი ამბავი, თუ როგორ გიმო, ახლა გიპოვნე სწორ-უპოვარი, საქები (ქების ღირსი); შირჩიე, ჩემთვის საით სჯობს ძებნა იმ მალა მზისა, მისი მქურტელების სიხარულისა, ვერმქურტელთა შემამრქუნებელისა.

1000 აჲ ღრიღონ იწუის სიტყუითა მის ყმისა ნაუბარითა;
 ორნივე სწორად მოსთქმიდეს მოთქმითა საქებარითა,
 გულამოსქნილნი გულითა ტირან ვერამთმობარითა,
 და მუნ ვარდსა წყლითა ცხელითა რწყვენ ტევრთა საგუბარითა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 993) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ი. გიგინეიშვილი: მეოთხე ტაეპში საგუბარითა უნდა შეიცვალოს ზოგ ხელნაწერსა და გამოცემაში წარმოდგენილი საგუბარითა ფორმით. ტაეპის აზრია: სახეს რწყავენ ტევრში დაგუბებული ცხელი წყლით.

რედაქციის სხვა წევრებს მიაჩნიათ, რომ ანგარიში უნდა გაეწიოს ხელნაწერთა უმრავლესობის ჩვენებას და დარჩეს საგუბარითა.

დაადგინეს: მიღებულ იქნეს წაკითხვა — საგუბარითა (წინააღმდეგი — ი. გიგინეიშვილი).

სტროფის შინაარსი: ახლა ფრილონი იწვის იმ მოყმის (= აეთანდალის) ნონათრობით (სათქვამი სიტყვით); ორივენი ერთნაირად მოთქვამდნენ საქები მოთქმით, ეკლამოსცენილი ტირიან ვერმომთმენი გულით, იქ ვარდს (= პირისახეს) რწყავენ ტვერში (= წამწამებში) და გუბებული ცხელი წულით (= ცრემლებით).

1001 ლაშქართა შივან შეიქმნა ემა ტირილისა დიდისა,
ზოგთაგან ზოკა პირისა, ზოგთაგან სრევა რილისა.
ფრილონ ტრის, მოსთქვამს კმამალად, გაყრილი წლისა შუილისა:
და „უხანობა და სიცრუე, ეა, საწუთროსა ფლილისა!“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 994) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: ეა (ეა). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ლაშქარში გაისმა (შეიქნა) დიდი ტირილის ხმა, ზოგი პირს იხოვდა, ზოგი რიდეს (თავსაბურავს) იგლეჯდა. (ტარიელისაგან) შეიღი წლის გაყრილი ფრილონი, ტირის, ხმამალა მოთქვამს: „ეა, ფლიდი წუთისოფლის წარმადობა და სიცრუე!“

ი. გვიგნიევილისა და ე. კიკვიძის აზრით, უ ხ ა ნ ო ბ ა ა ე ნ ი შ ნ ა ე ს ხ ა ნ მ ო ყ ლ ო ბ ა ს .

1978 წ. 6 ოქტომბერი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გვიგნიევილი, გ. კარტოზია, ე. კიკვიძე, ე. პეტრეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური.

განიხილეს სტროფები: 1002, 1003, 1004, 1005 (პროექტი მოამზადეს: გ. კარტოზია, გ. არაბულმა, ე. გვრიტიშვილმა, ლ. კიკნაძემ, ბ. მახარაშვილმა, ე. ტურაბელიძემ).

1002 ფრილონ მოსთქვამს: „რა შეგასხათ, ვერსაქებო, ვერსათქმელო!
ქმელთა მზეო, სამყაროსა მზისა ეტლთა გარდამხმელო,
მოახლეთა საღბინოო, სიცოცხლეო, სულთა მდგმელო,
და ცისა ეტლთა სინათლეო, დამწველო და დამანთქმელო!“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 995) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ს. ცაიშვილი: მართებულად მიმაჩნია ლიტერატურაში (მ. კარბელაშვილი) გამოთქმული აზრი, რომ მეორე ტაპის სწორი წაითხვა დაცულია A1²-ში: სამყაროსა მზისა შუქთა გარდამთხმელო (= სამყაროსთვის მზისა შუქთა გარდამფენი).

რედაქციამ მეორე ტაპის წაითხვა უცეულად დატოვა. ამასთან გაიზიარა ი. გვიგნიევილის ვერაუდი, რომ სამყაროსა მზის ეტლთა გარდამხმელო = სამყაროში მზის გადამადგილებული ეტლებში (ზოდიაქოებში).

სტროფის შინაარსი: ფრილონი მოთქვამს: „რა ქება შეგასხათ, ვერსესაქებო, ენით უთქმელო! ხმელეთის მზეო, სამყაროში მზის ეტლებში (ზოდიაქოებში) გადამადგილებული, ახლოს მყოფთა სიხარული, სიცოცხლე, სულის ჩამდგმელო, ცის ეტლების (ზოდიაქოების) სინათლე, დამწველო და დამლუპველო!“

1003 რა მოგეშორე, მას აქათ სიცოცხლე მოძულეებია;
თუცა შენ ჩემად არა გცალს, მე შენთვის მომსურეებია;
შენ უჩემობა ღბინდ გიჩნს, მე დია მიმჭირეებია,
და ოქერ სიცოცხლე უშენოდ, სოფელი გამარბებია!“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 996) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: გიჩნს (გიჩნს). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: რაც მოგშორდი, მას შემდეგ სიცოცხლე მოძულებული მაქვს; თუცა შენ ჩემთვის არ გცალია, მე შენ მომნატრებიხარ; შენ უჩემოდ ყოფნა ღბინად (სიხარულად) მიგაჩნია, მე (ცი) ძალიან შეჭირვებული ვარ, უშენოდ სიცოცხლე ამოა, წუთისოფელი არმად გადამქცევა.

ფურცალ „მაცნე“ ენისა და ლიტერატურის სერიის
1980 წლის ნომრების შინაარსი

- ათანელიშვილი ლ., რამდენიმე კრიტიკოგრაფიული წერილის შესახებ, № 2, გვ. 84
- ანდრონიკაშვილი მ., აზ-ზაყნაყის გრამატიული ტრაქტატი „ალ-ჯუმალ“ — № 3, გვ. 149.
- არაბული ა., თურქობითის ანალიზური წარმოების თავისებურება ქართველურ ენა-
ლაზოვ დიალექტში — № 1, გვ. 149.
- არაბული გ., ნანუჩა და „ვეფხისტყაოსნის“ ინტერპოლაციები — № 3, გვ. 52.
- ასათიანი მ., ენობრივი სიტუაციის შესახებ ინდოეთის რესპუბლიკაში — № 4, გვ. 158.
- ახალია ვ., უიარაღს თხზულებათა სტილური თავისებურებანი — № 3, გვ. 84.
- ახალაძე ც., მიხრი ხათუნის სასიყვარულო ლირიკის გავებისათვის — № 4, გვ. 79.
- ახელედიაიანი გ., ფოლკლორული მასალები დიმიტრი ბაქრაძის ისტორიულ ნაშრო-
მებში — № 4, გვ. 65.
- ბარდაველიძე ბ., დ. კლდიაშვილის შემოქმედების საწყისებთან — № 2, გვ. 5.
- ბეპიევა ნ., გრიგოლ ბაგრატიონის ანთოლოგიები — № 2, გვ. 33.
- ბერიძე გ., სულხან-საბა ორბელიანის ზოგიერთი იკავ-არაყის ხალხური პარალელები
ქაეახეთში ჩაწერილი მასალების მიხედვით — № 3, გვ. 33.
- გვენეტაძე გ., ილია ჭავჭავაძის შემოქმედებით პროცესის ისტორიიდან — № 3, გვ. 25.
- გვეტაძე ო., დილოგი ქართულ ჰაგიოგრაფიაში (V—VI სს.) — № 4, გვ. 54.
- გოგოლაშვილი გ., ნაშრომი ძირითადის წარმოება ახალ ქართულში — № 3, გვ. 130.
- გოგოლაძე თ., ეროვნული საკითხი ს. შვალბლიშვილის პროზაში — № 1, გვ. 15.
- გუმბაშვილი ს., კლასიციზმ-პირიციანი უღვლოების ჩამოყალიბებისათვის ჩაჩნური
ენის ქისტურ დიალექტში — № 4, გვ. 131.
- გუნია ვ., ა. ნ. რაიშჩევის მხატვრული მეთოდის საკითხისათვის — № 2, გვ. 47.
- დანელია კ., რს ბევრათგანლაგების მომწესრიგებელი ფუნქციის შესახებ მეგრულ-
ში — № 1, გვ. 170.
- დანელია მ., ეანრის საკითხი ფოლკნერის ფსიქოლოგიურ ნოველებში № 2, გვ. 56.
- დაჩია ბ., ბატელთა ამბის ხელნაწერის ფრაგმენტი — № 4, გვ. 47.
- დედაბრიშვილი ე., ბუნების დაცვის საკითხები ხალხურ ყოფსა და ზეპირსიტ-
ყვირებაში — № 1, გვ. 97.
- დოჩანაშვილი ე., „მსხეთური ბიბლიის“ „გამოსლეთა“ წიგნის ტექსტობრივი და
რედაქციული დახასიათებისათვის — № 1, გვ. 109.
- ზიცარი ი., „მონა“ და „მოსამსახურე“ ქართველურ ენებსა და ბასკურში — № 2, გვ. 131.
- თევზაძე თ., ქართული სიმბოლისტიკა რომანი — № 1, გვ. 38.
- იოვანაშვილი დ., პორტრეტი და მისი ადგილი ქართულ მწერლობაში — № 4, გვ. 27.
- კარ-პარისი ჯ., მაქსიმე აღმსარებლის პიროვნების ფოლკლორისათვის — № 3, გვ. 64.
- კიხირია ნ., უკანაენისმიერ ხშულთა აფრიაკტიზაცია ქანურის ათინურ კილოკავში —
№ 2, გვ. 121.
- ჭიკოლიანაძე ნ., ვახტანგ ორბელიანის ადრეული შემოქმედებიდან — № 2, გვ. 23.
- კოლაშვილი ლ., ბერნარდოსეული კოლექციის XI ზღაპარი — № 3, გვ. 78.
- კოშორიძე ე., მსაზღვრელთა ექსპრესიული ფუნქციისათვის — № 1, გვ. 135.
- კუსრაშვილი რ., დავით გურამიშვილის ენის თავისებურებანი — № 3, გვ. 96.
- მგალობლიშვილი თ., უძველეს ქართულ მრავალთავებში დაცული ზოგიერთი
საკითხის წყაროს საკითხი — № 1, გვ. 123.
- მელიქიშვილი ნ., საკუთარი სახელები იოსებ ფლავიოსის ერთი თხზულების ქარ-
ღული თარგმანის მიხედვით — № 3, გვ. 110.

- მიქელაძე ნ., მორფოლოგიური თავისებურებანი აპარაში მოღვაწე მწერალთა თხზულებებში — № 4, გვ. 90.
- ნადარეიშვილი ი., ტექსტის მორფოლოგიური სტრუქტურის სტატისტიკური ანალიზი (კ. გამსახურდიას პროზის მაგალითზე) — № 3, გვ. 143.
- ნუცუბიძე თ., ფერის პეტური ფუნქცია ქართველ და ინგლისელ რომანტიკოსთა შემოქმედებაში — № 1, გვ. 48.
- ეორდანიას, იდეოლოგია და სიმბოლო — № 1, გვ. 9.
- ელენტი დ., სახელთა ბრუნებასთან დაკავშირებული ზოგი თავისებურება საერო მწერლობის ენაში (XVIII ს.) — № 3, გვ. 122.
- რევიშვილი შ., გერმანელი ავტორები „გარდამავალი ხანის“ ქართულ მწერლობაში — № 1, გვ. 72.
- რობაქიძე ნ., ტერმინი 'იბღღლი' ზამანშარისეული ინტერპრეტაციით — № 2, გვ. 128.
- რუხაძე ლ., თურქული ნასესხობები ქართულ სალიტერატურო ენაში — № 4, გვ. 123.
- რაჩელაშვილი ი. შ., შიდა და გარე სიუჟეტურ ხაზთა ერთიანობა ოლღოს პაქსლის „მისხრულ ფერხულში“ — № 1, გვ. 89.
- სანაძე ლ., ილია ჭავჭავაძის პიესების ბუკდვის ისტორიიდან — № 2, გვ. 17.
- სარაჯელაძე ზ., ზოგი საერთო-ქართველური ლექსების ეტიმოლოგიისათვის — № 4, გვ. 115.
- სსრკ კომუნისტური პარტიის XXVI ყრილობისათვის — № 4, გვ. 5.
- ტყეშელაშვილი მ., ეპოქის სახე „კაცია აღმოსაშნი!“ — № 4, გვ. 14.
- ქუთათელაძე ლ., რამდენიმე ცნობა ზაქარია გაბაშვილის ბიოგრაფიიდან — № 1, გვ. 63.
- ქუთელია ნ., ლაზური ვოკალიზმი — № 2, გვ. 105.
- ქურდოვანიძე თ., ქართული კუმულატიური ზღაპარი — № 2, გვ. 76.
- შანიძე ა., ლექსიკოლოგიური შენიშვნები (მსხოვარი, მემცხვარე) — № 2, გვ. 89.
- შაყულაშვილი გ., ძველი თბილისის პოეზია და მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის ქართული პრესა — № 1, გვ. 57.
- შიოშვილი თ., ქართული მითოლოგიური პერსონაჟები — წყლის დედა, კუდიანი (თედო სახოკიასეული მასალების მიხედვით) — № 2, გვ. 65.
- ჩიკაიძე ვ., თურქული ენის CVC ტიპის სიტყვების ფონეტიკური სტრუქტურა — № 4, გვ. 147.
- ჩირიკბა ვ., საერთო კავკასიური lag/lah „მონა“, „მამაკაცი“ — № 2, გვ. 138.
- ჩიქობავა მ., „ლალი“ და „ბადახში“ ტერმინების მნიშვნელობისათვის — № 4, გვ. 109.
- ჩხარტიშვილი რ., 30-იანი წლების ქართული სალიტერატურო კრიტიკა და ეურნალი „მნათობი“ — № 2, გვ. 5.
- ცაიშვილი ს., მარადისობის გზაზე (დავით გურამიშვილის დაბადების 275 წლისთავი) — № 4, გვ. 7.
- ცოცხაძე ლ., იარაღისა და ადგილის აღმნიშვნელი დერივაციული ველების ურთიერთშემდეგობა თანამედროვე სემიტურ ენებში (სალიტერატურო არაბულისა და ებრაულის მასალებზე) — № 4, გვ. 175.
- ცხადაძე ბ., -ოლა სუფიქსებიან მასდართა ერთი წგფვისათვის ძველ ქართულში — № 1, გვ. 155.
- ცხოვრებოვი ნ., რუსული ლიტერატურა და XX საუკუნის ქართული პოეზიის შედარებითი შესწავლის პრობლემები — № 2, გვ. 42.
- კოლოკავა ნ., ვ. ი. ლენინი ლიტერატურის პარტიულობის შესახებ (ვ. ი. ლენინის დაბადების 110 წლისთავი) — № 1, გვ. 5.
- ხოფერია ი., ნეკრასოვის ეურნალი „სოვერმენიკი“ და ქართველი სამოციანელები („თერგდალეულები“) — № 1, გვ. 26.
- ჭანგიძე ვ., ქართული ლექსთა თურქული ენის დიალექტებში — № 2, გვ. 95.
- ჭანელიძე ნ., ღერძული სიტყვის სემის ექსპლიკაცია სომატიკუმში — № 1, გვ. 163.
- ჭუსაინოვი მ., ზმნით მოტივირებული თურქული ნეოლოგიზმების — არსებითი სახელთა — სიტყვაწარმოებითი სტრუქტურის დახასიათებისათვის — № 4, გვ. 167.

კ ნ ო მ ე ბ ი დ ა შ ე ნ ი შ ვ ე ნ ე ბ ი

სილოგაეა ვ., სომხეთის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების გამოცემის შესახებ — № 2, გვ. 142.

კ რ ი ტ ი კ ა დ ა ბ ი ბ ლ ი ო გ რ ა ფ ი ა

აფრიდონიძე შ. — „ზოგადი და იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საკითხები“, 1978 — № 1, გვ. 179.

ბარამიძე ალ., ძიძიგური შ., ცაიშვილი ს., გვახარია ა. — „რუსთაველის კოსმოლოგია“ — № 2, გვ. 182.

გერცენბერგი გ. — ნ. გაბარაევი, სიტყვის მორფოლოგიური სტრუქტურა და სიტყვაწარმოება თანამედროვე ოსურ ენაში — № 4, გვ. 202.

გვახარია ა. — იხ. ბარამიძე ალ.

იშნაძე მ., ოტარდის „ბრუნვა“ და მისი ინტერპრეტაცია — № 2, გვ. 186.

მარტიროსოვი ა., ფსალმუნთა წიგნის ძველი ქართული თარგმანები — № 4, გვ. 195.

მელიქიშვილი დ., ქართული ენის გრამატიკის ზოგიერთი სადავო საკითხის გამო — № 4, გვ. 184.

ომიაძე დ. — „ხორასნული სპარსული ხალხური ზღაპრები“, ტ. I, 1975 — № 1, გვ. 188.

ცაიშვილი ს. — იხ. ბარამიძე ალ.

ძიძიგური შ. — იხ. ბარამიძე ალ.

ქინკარაული ა., ზოგი შენიშვნა ბარანის ციხის წარწერასთან დაკავშირებით — № 4, გვ. 200.

ქ რ ო ნ ი კ ა დ ა ი ნ ფ ო რ მ ა ც ი ა

ახალი წიგნები — № 1, გვ. 191; № 4, გვ. 191.

ვეფხისტყაოსნის აკადემიური ტექსტის დამდგენ კომისიაში — № 4, გვ. 205.

საღოტროო დისერტაციათა თემების დამტკიცება — № 4, გვ. 204.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტში — № 3, გვ. 156.

ა ხ ა ლ ი ფ ი ზ ნ ე ბ ი

ბ ა მ ო მ ც ა ე მ ლ ო ბ ა „ მ ე ც ნ ი ი რ მ ა ბ ა “

კორნელი კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I.

რედაქტორი ავად. ალ. ბარამიძე.

კ. კეკელიძის „ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის“ ორტომეულის პირველი ტომი იბეჭდება მეხუთეჯერ. ავტორმა მოასწრო თავისი ნაშრომის ბოლო გამოცემის გადაზღვა და ზოგიერთი შესწორების შეტანა (კ. კეკელიძე გარდაიცვალა 1962 წლის 7 ივნისს). წიგნის ეს შესწორებული ცალი ამჟამად დატულია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში, კ. კეკელიძის კაბინეტში. წინამდებარე გამოცემაში აღბეჭდილია ავტორისეული ყველა გასწორება.

წიგნი ეძღვნება კ. კეკელიძის დაბადების მე-100 წლისთავს. გასყუთენილია სპეციალისტ-

ბისა და ფართო მკითხველი საზოგადოებისათვის.

წიგნი არის 1960 წ. გამოსული „ქართული ლიტერატურის ისტორიის“ ფოტოტიპური გამოცემა, შეტანილია მხოლოდ მცირეოდენი აუცილებელი შესწორებები.

720 გვ., ფასი 5 მან. 30 კაპ., ტირაჟი 20000.

ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები, წიგნი შესაშვ.

სარედაქციო კოლეგია: ივანე გიგინეიშვილი (რედაქტორი), ლია ლეჟავა (მდივანი), ქეთევან ლომთათიძე, ელადიმერ ფანჩუიძე, როგნედა ლამბაშიძე, არნოლდ ჩიქობავა, მიხეილ ქაბაშვილი.

წიგნი მთლიანად ეძღვნება თანამედროვე

ქართული პრესის ენას, მასში სალიტერატურო ქართულის ნორმათა დაცვის თვალსაზრისით გაანალიზებულია მილიდარი მასალა, ამოკრებული როგორც ცენტრალური ეურნალ-გაზეთებიდან, ისე — პერიფერიული (რაიონული) გაზეთებიდან. კრებულში გამოქვეყნებული წერილები დიდად დაეხმარება პრესის მუშაებს მათ პრაქტიკულ მუშაობაში, ხოლო ამავე დროს საფუძვლად დაედება ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა პროექტებს.

339 გვ., ფასი 2 მან. 45 კაპ., ტირაჟი 4000.

შოთა ძიძიგური, დავით გურამიშვილის ენა.

რედაქტორი ვ. ძიძიგური.

ნაშრომში მოცემულია ანალიზი დიდი პოეტის ენის თავისებურებისა ფონეტიკის, მორფოლოგიის, სინტაქსის და ლექსიკის დარგების მიხედვით. ამასთანავე შესწავლილია დ. გურამიშვილის ნაწარმოებები სტილისტიკის თვალსაზრისით.

შესწავლილია პოეტის დამოკიდებულება ხალხურ მეტყველებასთან, გაანალიზებულია დიალექტური ფორმები და გარკვეულია, თუ რომელ დიალექტებს ეყრდნობა იგი. საგანგებოდ არის მიმოხილული გურამიშვილის ლექსის ის ფენა, რომელიც უკავშირდება ქართული ენის შთის კილოებს. ამასთანავე გამოთქმულია მოსაზრებები გურამიშვილის პოეტიკის საკითხებთან დაკავშირებით. ხაზგასმულია, რომ გურამიშვილის ენის ძირითადი განმსაზღვრელი ნიშანი ხალხურობაა.

92 გვ., ფასი 35 კაპ., ტირაჟი 5000.

გურამ შარაძე, პლატონ იოსელიანი — რუსთველოლოგი.

რედაქტორი ს. ცაიშვილი.

პლატონ იოსელიანს (1809 - 1875) სახატო აუცილი უჭირავს XIX ს. ქართული მეცნიერული და სასოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში. განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს პლატონ იოსელიანის რუსთველოლოგიური მემკვიდრეობა. სადაც განხილულია შოთა რუსთველის ბიოგრაფიის საკითხები, მოცემულია ცნობები რუსთველის პორტრეტის, „ვეფხისტყაოსნის“ უძველესი ხელნაწერებისა და პოემის ეკლესიური დეკანოს შესახებ. აგრეთვე „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორის მსოფლმხედველობა გარკვევისა და პოემის იდეურ-მხატვრული შეფასების ცდა.

პლატონ იოსელიანის რუსთველოლოგიური მემკვიდრეობის მონოგრაფიულ შესწავლას წინ უძღვის მეცნიერის ცხოვრებისა და შემოქმედების მოკლე მიმოხილვა.

216 გვ., ფასი 1 მან. 15 კაპ., ტირაჟი 2000.

თეოდორე აბუქურა, ტრაქტატები და დიალოგები.

თარგმნილი ბერძნულიდან არსენ იყალთოელის მიერ.

რედაქტორი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკლევა, საკუთარ სახელთა სამიხებელი და ლექსიკონი დაურთო ლეილა დათიამშვილიძე.

რედაქტორი ივ. ლოლაშვილი.

ნაშრომი შეიცავს გამოჩენილი არაბი ქრისტიანი მწერლის თეოდორე აბუქურას (VIII—IX სს.) დოგმატიკურ-პოლემიკურსა და ფილოსოფიურ ტრაქტატებსა და დიალოგებს, რომლებიც ბერძნულიდან თარგმნა ცნობილმა ქართველმა ფილოსოფოსმა არსენ იყალთოელმა (XI—XII სს.). ამ თხზულებათა ქართულ თარგმანებს, რომლებიც ამჟამად პირველად ქვეყნდება, მნიშვნელოვანი წვლილი შეაქვთ თეოდორე აბუქურას სამწერლო საქმიანობის შესწავლაში. მათგან ზოგიერთი ტექსტი საერთოდ უცნობია, რაგორც თანამედროვე, ასევე წინამავალი ბიზანტიანეებისათვის. მათ დიდი მნიშვნელობა აქვთ ქართული ფილოსოფიური აზრის ისტორიის შესასწავლად.

ტექსტებს უძღვის ნარკვევი, რომელშიც განხილულია ქართული თარგმანების ისტორიულ-ფილოლოგიური საკითხები. ნაშრომს ერთობს საკუთარ სახელთა სამიხებელი და არქაულ სიტყვათა ლექსიკონი.

წიგნი განკუთვნილია ქართული ლიტერატურის სპეციალისტებისა და მისი შესწავლით დაინტერესებულ პირათათვის.

128 გვ., ფასი 70 კაპ., ტირაჟი 1200.

ნარკვევები იბერიულ-კავკასიურ ენათა მორფოლოგიიდან. (ეძღვნება აკადემიკოს ვარლამ თოფჩიას ხსოვნას)

რედაქტორები: გ. ბედოშვილი,

ბ. ქობეჯაძე

1974 წლის სექტემბრიდან თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტისა და საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ანაღაზრდა მეცნიერ-მუშაეთა ინიციატივით ჩამოყალიბდა მულტიმედიური სემინარი „საენათმეცნიერო საუბრები“.

წინამუხებარე კრებულში შევიდა აღნიშნულ სემინარზე სხვადასხვა დროს წაკითხულ მოხსენებათა ერთი ნაწილი, რომლებშიც განხილულია იბერიულ-კავკასიურ ენათა მორფოლოგიის ზოგი საკითხი.

168 გვ., ფასი 1 მან. 10 კაპ., ტირაჟი 1000.